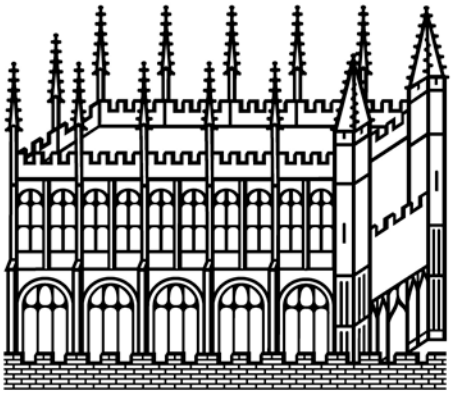

Bodleian Libraries

UNIVERSITY OF OXFORD

This book is part of the collection held by the Bodleian Libraries and scanned by Google, Inc. for the Google Books Library Project.

For more information see:

http://www.bodleian.ox.ac.uk/dbooks

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 2.0 UK: England & Wales (CC BY-NC-SA 2.0) licence.

28643 e. 103

Edward Greenhouse

Preston School

September 6th

1861

C. JULII CAESARIS

DE

BELLO GALLICO ET CIVILI COMMENTARII.

C. JULII CAESARIS

DE

BELLO GALLICO ET CIVILI COMMENTARII.

ACCEDUNT LIBRI

DE

BELLO ALEXANDRINO, AFRICANO, ET HISPANIENSI.

EDITIO NOVA,

CURANTE GULIELMO DUNCAN, E. C. P.

CUI NUNC ADJICITUR INDEX *ANGLICE* LOCUPLES,

A JOANNE CHRISTISON.

LONDON:

SIMPKIN, MARSHALL, AND CO.

2364 ° 157

LONDON:
BRADBURY AND EVANS, PRINTERS, WHITEFRIARS.

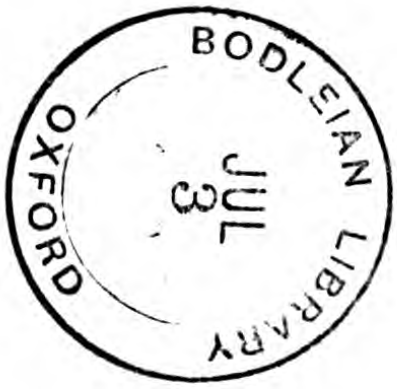

C. JULII CAESARIS

COMMENTARIORUM

DE BELLO GALLICO

LIBER I.

I. Gallia est omnis divisa in partes tres; quarum unam incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam, qui ipsorum lingua Celtae, nostra Galli appellantur. Hi omnes lingua, institutis, legibus inter se differunt. Gallos ab Aquitanis Garumna flumen, a Belgis Matrona et Sequana dividit. Horum omnium fortissimi sunt Belgae: propterea quod a cultu atque humanitate provinciae longissime absunt, minimeque ad eos mercatores saepe commeant, atque ea, quae ad effeminandos animos pertinent, important; proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt. qua de caussa Helvetii quoque reliquos Gallos virtute praecedunt; quod fere quotidianis proeliis cum Germanis contendunt, quum aut suis finibus eos prohibent, aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt. Eorum una pars, quam Gallos obtinere dictum est, initium capit a flumine Rhodano; continetur Garumna flumine, Oceano, finibus Belgarum; attingit etiam ab Sequanis et Helvetiis flumen Rhenum; vergit ad Septemtriones. Belgae ab extremis Galliae finibus oriuntur; pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni; spectant in Septemtriones, et orientem solem. Aquitania a Garumna flumine ad Pyrenaeos montes, et eam partem Oceani, quae est ad Hispaniam, pertinet; spectat inter occasum solis et Septemtriones.

II. Apud Helvetios longe nobilissimus et ditissimus fuit Orgetorix. Is, M. Messala et M. Pisone Coss. regni cupiditate inductus, conjurationem nobilitatis fecit; et civitati persuasit, ut de finibus suis cum omnibus copiis exirent: perfacile esse, quum virtute omnibus praestarent, totius Galliae imperio potiri. Id hoc facilius eis persuasit, quod undique loci natura Helvetii continentur; una ex parte, flumine Rheno latissimo atque altissimo, qui agrum Helvetium a Germanis dividit; al-

tera ex parte, monte Jura altissimo, qui est inter Sequanos et Helvetios; tertia, lacu Lemanno, et flumine Rhodano, qui provinciam nostram ab Helvetiis dividit. His rebus fiebat, ut et minus late vagarentur, et minus facile finitimis bellum inferre possent. qua de caussa homines bellandi cupidi magno dolore afficiebantur. Pro multitudine autem hominum, et pro gloria belli atque fortitudinis, angustos se fines habere arbitrabantur, qui in longitudinem millia passuum CCXL, in latitudinem CLXXX patebant.

III. His rebus adducti, et auctoritate Orgetorigis permoti, constituerunt ea, quae ad proficiscendum pertinerent, comparare, jumentorum et carrorum quam maximum numerum coëmere, sementes quam maximas facere, ut in itinere copia frumenti suppeteret, cum proximis civitatibus pacem et amicitiam confirmare. Ad eas res conficiendas biennium sibi satis esse duxerunt; in tertium annum profectionem lege confirmant. Ad eas res conficiendas Orgetorix deligitur. Is sibi legationem ad civitates suscepit. In eo itinere persuadet Castico, Catamantaledis filio, Sequano, cujus pater regnum in Sequanis multos annos obtinuerat, et a S. P. R. amicus appellatus erat, ut regnum in civitate sua occuparet, quod pater ante habuerat; itemque Dumnorigi Aeduo, fratri Divitiaci, qui eo tempore principatum in civitate obtinebat, ac maxime plebi acceptus erat, ut idem conaretur, persuadet: eique filiam suam in matrimonium dat. Perfacile factu esse, illis probat, conata perficere, propterea quod ipse suae civitatis imperium obtenturus esset: non esse dubium, quin totius Galliae plurimum Helvetii possent: se suis copiis, suoque exercitu, illis regna conciliaturum, confirmat. Hac oratione adducti, inter se fidem et jusjurandum dant, et, regno occupato, per tres potentissimos ac firmissimos populos totius Galliae sese potiri posse sperant.

IV. Ea res ut est Helvetiis per indicium enunciata, moribus suis Orgetorigem ex vinculis caussam dicere coëgerunt. Damnatum poenam sequi oportebat, ut igni cremaretur. Die constituta caussae dictionis, Orgetorix ad judicium omnem suam familiam, ad hominum millia decem, undique coëgit; et omnes clientes, obaeratosque suos, quorum magnum numerum habebat, eodem conduxit: per eos, ne caussam diceret, se eripuit. Quum civitas, ob eam rem incitata, armis jus suum exsequi conaretur, multitudinemque hominum ex agris magistratus cogerent, Orgetorix mortuus est: neque abest suspicio, ut Helvetii arbitrantur, quin ipse sibi mortem consciverit.

V. Post ejus mortem nihilo minus Helvetii id, quod constituerant, facere conantur, ut e finibus suis exeant. Ubi jam se ad eam rem paratos esse arbitrati sunt, oppida sua omnia, numero ad duodecim, vicos ad quadringentos, reliqua privata aedificia incendunt: frumentum omne, praeter quod secum portaturi erant, comburunt: ut, domum reditionis spe sublata, paratiores ad omnia pericula subeunda essent: trium mensium molita cibaria sibi quemque domo efferre jubent. Persuadent Rauracis, et Tulingis, et Latobrigis, finitimis, uti, eodem usi consilio, oppidis suis vicisque exustis, una cum iis proficiscantur: Boiosque, qui trans Rhenum incoluerant, et in agrum Noricum transierant, Noreiamque oppugnarant, receptos ad se, socios sibi adsciscunt.

VI. Erant omnino itinera duo, quibus itineribus domo exire possent: unum per Sequanos, angustum et difficile, inter montem Juram et flumen Rhodanum, vix qua singuli carri ducerentur; mons autem altissimus impendebat, ut facile perpauci prohibere possent: alterum per provinciam nostram, multo facilius atque expeditius; propterea quod Helvetiorum inter fines, et Allobrogum, qui nuper pacati erant, Rhodanus fluit, isque nonnullis locis vado transitur. Extremum oppidum Allobrogum est, proximumque Helvetiorum finibus, Geneva. ex eo oppido pons ad Helvetios pertinet. Allobrogibus sese vel persuasuros, quod nondum bono animo in populum Romanum viderentur, existimabant, vel vi coacturos, ut per suos fines eos ire paterentur. Omnibus rebus ad profectionem comparatis, diem dicunt, qua die ad ripam Rhodani omnes conveniant. is dies erat, a. d. v. Kal. Apr. L. Pisone, A. Gabinio, Coss.

VII. Caesari quum id nunciatum esset, eos per provinciam nostram iter facere conari, maturat ab urbe proficisci, et, quam maximis potest itineribus, in Galliam ulteriorem contendit, et ad Genevam pervenit. Provinciae toti quam maximum militum numerum imperat; (erat omnino in Gallia ulteriore legio una.) pontem, qui erat ad Genevam, jubet rescindi. Ubi de ejus adventu Helvetii certiores facti sunt, legatos ad eum mittunt nobilissimos civitatis, cujus legationis Nameius et Verudoctius principem locum obtinebant, qui dicerent, sibi esse in animo, sine ullo maleficio iter per provinciam facere, propterea quod aliud iter haberent nullum: rogare, ut ejus voluntate id sibi facere liceat. Caesar, quod memoria tenebat, L. Cassium consulem occisum, exercitumque ejus ab Helvetiis pul-

sum, et sub jugum missum, concedendum non putabat: neque homines inimico animo, data facultate per provinciam itineris faciundi, temperaturos ab injuria et maleficio existimabat. Tamen, ut spatium intercedere posset, dum milites, quos imperaverat, convenirent, legatis respondit, diem se ad deliberandum sumturum; si quid vellent, a. d. Idus Apr. reverterentur.

VIII. Interea ea legione, quam secum habebat, militibusque, qui ex provincia convenerant, a lacu Lemanno, qui in flumen Rhodanum influit, ad montem Juram, qui fines Sequanorum ab Helvetiis dividit, millia passuum decem novem, murum in altitudinem pedum sedecim, fossamque perducit. Eo opere perfecto, praesidia disponit, castella communit, quo facilius, si se invito transire conarentur, prohibere posset. Ubi ea dies, quam constituerat cum legatis, venit, et legati ad eum reverterunt, negat, se more et exemplo populi Romani posse iter ulli per provinciam dare; et, si vim facere conentur, prohibiturum ostendit. Helvetii, ea spe dejecti, navibus junctis, ratibusque compluribus factis, alii vadis Rhodani, qua minima altitudo fluminis erat, nonnunquam interdiu, saepius noctu, si perrumpere possent, conati, operis munitione, et militum concursu et telis repulsi, hoc conatu destiterunt.

IX. Relinquebatur una per Sequanos via, qua, Sequanis invitis, propter angustias ire non poterant. His quum sua sponte persuadere non possent, legatos ad Dumnorigem Aeduum mittunt, ut eo deprecatore a Sequanis impetrarent. Dumnorix gratia et largitione apud Sequanos plurimum poterat, et Helvetiis erat amicus, quod ex ea civitate Orgetorigis filiam in matrimonium duxerat; et, cupiditate regni adductus, novis rebus studebat, et quamplurimas civitates suo sibi beneficio habere obstrictas volebat. Itaque rem suscipit, et a Sequanis impetrat, ut per fines suos ire Helvetios patiantur; obsidesque uti inter sese dent perficit: Sequani, ne itinere Helvetios prohibeant; Helvetii, ut sine maleficio et injuria transeant.

X. Caesari renunciatur, Helvetiis esse in animo per agrum Sequanorum et Aeduorum iter in Santonum fines facere, qui non longe a Tolosatium finibus absunt; quae civitas est in provincia. Id si fieret, intelligebat magno cum periculo provinciae futurum, ut homines bellicosos, populi Romani inimicos, locis patentibus maximoque frumentariis finitimos haberet. Ob eas caussas ei munitioni, quam fecerat, T. Labienum legatum praefecit: ipse in Italiam magnis itineribus

contendit; duasque ibi legiones conscribit, et tres, quae circum Aquileiam hiemabant, ex hibernis educit; et, qua proximum iter in ulteriorem Galliam per Alpes erat, cum his quinque legionibus ire contendit. Ibi Centrones, et Graioceli, et Caturiges, locis superioribus occupatis, itinere exercitum prohibere conantur. Compluribus his proeliis pulsis, ab Ocelo, quod est citerioris provinciae extremum, in fines Vocontiorum ulterioris provinciae die septimo pervenit; inde in Allobrogum fines: ab Allobrogibus in Segusianos exercitum ducit. hi sunt extra provinciam trans Rhodanum primi.

XI. Helvetii jam per angustias et fines Sequanorum suas copias transduxerant, et in Aeduorum fines pervenerant, eorumque agros populabantur. Aedui, quum se suaque ab iis defendere non possent, legatos ad Caesarem mittunt, rogatum auxilium: Ita se omni tempore de populo Romano meritos esse, ut, paene in conspectu exercitus nostri, agri vastari, liberi eorum in servitutem abduci, oppida expugnari non debuerint. Eodem tempore Ambarri, necessarii et consanguinei Aeduorum, Caesarem certiorem faciunt, sese, depopulatis agris, non facile ab oppidis vim hostium prohibere. Item Allobroges, qui trans Rhodanum vicos possessionesque habebant, fuga se ad Caesarem recipiunt, et demonstrant, sibi praeter agri solum nihil esse reliqui. Quibus rebus adductus, Caesar non exspectandum sibi statuit, dum, omnibus fortunis sociorum consumtis, in Santonos Helvetii pervenirent.

XII. Flumen est Arar, quod per fines Aeduorum et Sequanorum in Rhodanum influit, incredibili lenitate, ita ut oculis, in utram partem fluat, judicari non possit. Id Helvetii ratibus, ac lintribus junctis transibant. Ubi per exploratores Caesar certior factus est, tres jam copiarum partes Helvetios id flumen transduxisse, quartam vero partem citra flumen Ararim reliquam esse; de tertia vigilia cum legionibus tribus e castris profectus, ad eam partem pervenit, quae nondum flumen transierat. Eos impeditos et inopinantes aggressus, magnam eorum partem concidit: reliqui fugae sese mandarunt, atque in proximas silvas abdiderunt. Is pagus appellabatur Tigurinus. nam omnis civitas Helvetia in quatuor pagos divisa est. Hic pagus unus, quum domo exisset, patrum nostrorum memoria L. Cassium consulem interfecerat, et ejus exercitum sub jugum miserat. Ita, sive casu, sive consilio deorum immortalium, quae pars civitatis Helvetiae insignem calamitatem

populo Romano intulerat, ea princeps poenas persolvit. Qua in re Caesar non solum publicas, sed etiam privatas injurias ultus est, quod ejus soceri L. Pisonis avum, L. Pisonem legatum, Tigurini eodem proelio, quo Cassium, interfecerant.

XIII. Hoc proelio facto, reliquas copias Helvetiorum ut consequi posset, pontem in Arari faciendum curat, atque ita exercitum transducit. Helvetii, repentino ejus adventu commoti, quum id, quod ipsi diebus xx aegerrime confecerant, ut flumen transirent, uno illum die fecisse intelligerent, legatos ad eum mittunt: cujus legationis Divico princeps fuit, qui bello Cassiano dux Helvetiorum fuerat. Is ita cum Caesare agit: Si pacem populus Romanus cum Helvetiis faceret, in eam partem ituros atque ibi futuros Helvetios, ubi eos Caesar constituisset atque esse voluisset: sin bello persequi perseveraret, reminisceretur et veteris incommodi populi Romani, et pristinae virtutis Helvetiorum. Quod improviso unum pagum adortus esset, quum ii, qui flumen transissent, suis auxilium ferre non possent; ne, ob eam rem, aut suae magnopere virtuti tribueret, aut ipsos despiceret. Se ita a patribus majoribusque suis didicisse, ut magis virtute, quam dolo, contenderent, aut insidiis niterentur. Quare, ne committeret, ut is locus, ubi constitissent, ex calamitate populi Romani et internecione exercitus nomen caperet, aut memoriam proderet.

XIV. His Caesar ita respondit: Eo sibi minus dubitationis dari, quod eas res, quas legati Helvetii commemorassent memoria teneret: atque eo gravius ferre, quo minus merito populi Romani accidissent: qui si alicujus injuriae sibi conscius fuisset, non fuisse difficile cavere: sed eo deceptum, quod neque commissum a se intelligeret, quare timeret; neque sine caussa timendum putaret. Quod si veteris contumeliae oblivisci vellet; num etiam recentium injuriarum, quod, eo invito, iter per provinciam per vim tentassent, quod Aeduos, quod Ambarros, quod Allobroges vexassent, memoriam deponere posse? Quod sua victoria tam insolenter gloriarentur, quodque tam diu se impune injurias tulisse admirarentur, eodem pertinere: consuesse enim deos immortales, quo gravius homines ex commutatione rerum doleant, quos pro scelere eorum ulcisci velint, his secundiores interdum res, et diuturniorem impunitatem concedere. Quum ea ita sint, tamen, si obsides ab iis sibi dentur, uti ea, quae polliceantur, facturos intelligat; et si Aeduis de injuriis, quas ipsis sociisque

eorum intulerint, item si Allobrogibus satisfaciant, sese cum iis pacem esse facturum. Divico respondit: Ita Helvetios a majoribus suis institutos esse, uti obsides accipere, non dare consuerint: ejus rei populum Romanum esse testem. Hoc responso dato, discessit.

XV. Postero die castra ex eo loco movent. Idem facit Caesar; equitatumque omnem, ad numerum quatuor millium, quem ex omni provincia, et Aeduis, atque eorum sociis, coactum habebat, praemittit, qui videant, quas in partes iter faciant. Qui, cupidius novissimum agmen insecuti, alieno loco cum equitatu Helvetiorum proelium committunt; et pauci de nostris cadunt. Quo proelio sublati, Helvetii, quod quingentis equitibus tantam multitudinem equitum propulerant, audacius subsistere, nonnunquam et novissimo agmine proelio nostros lacessere coeperunt. Caesar suos a proelio continebat, ac satis habebat in praesentia hostem rapinis, pabulationibus, populationibusque, prohibere. Ita dies circiter quindecim iter fecerunt, uti inter novissimum hostium agmen et nostrum primum non amplius quinis aut senis millibus passuum inter esset.

XVI. Interim quotidie Caesar Aeduos frumentum, quod essent publice polliciti, flagitare. nam propter frigora, quod Gallia sub Septemtrionibus, ut ante dictum est, posita est, non modo frumenta in agris matura non erant, sed ne pabuli quidem satis magna copia suppetebat. eo autem frumento, quod flumine Arare navibus subvexerat, propterea uti minus poterat, quod iter ab Arare Helvetii averterant, a quibus discedere nolebat. Diem ex die ducere Aedui; conferri, comportari, adesse dicere. Ubi se diutius duci intellexit, et diem instare, quo die frumentum militibus metiri oporteret; convocatis eorum principibus, quorum magnam copiam in castris habebat, in his Divitiaco, et Lisco, qui summo magistratu praeerat (quem Vergobretum appellant Aedui, qui creatur annuus, et vitae necisque in suos habet potestatem) graviter eos accusat: quod, quum neque emi, neque ex agris sumi posset, tam necessario tempore, tam propinquis hostibus, ab iis non sublevetur; praesertim quum magna ex parte eorum precibus adductus bellum susceperit: multo etiam gravius, quod sit destitutus, queritur.

XVII. Tum demum Liscus, oratione Caesaris adductus, quod antea tacuerat, proponit: Esse nonnullos, quorum auctoritas apud plebem plurimum valeat, qui privatim plus possint, quam

ipsi magistratus: hos seditiosa atque improba oratione multitudinem deterrere, ne frumentum conferant; quod praestare dicant, si jam principatum Galliae obtinere non possint, Gallorum, quam Romanorum, imperia perferre, neque dubitare debeant, quin, si Helvetios superaverint Romani, una cum reliqua Gallia Aeduis libertatem sint erepturi. Ab iisdem nostra consilia, quaeque in castris gerantur, hostibus enunciari: hos a se coërceri non posse. Quin etiam, quod necessario rem coactus Caesari enunciarit, intelligere sese, quanto id cum periculo fecerit; et ob eam caussam, quamdiu potuerit, tacuisse.

XVIII. Caesar hac oratione Lisci Dumnorigem, Divitiaci fratrem, designari sentiebat: sed, quod pluribus praesentibus eas res jactari nolebat, celeriter concilium dimittit; Liscum retinet. Quaerit ex solo ea, quae in conventu dixerat: dicit liberius, atque audacius. eadem secreto ab aliis quaerit: reperit esse vera: Ipsum esse Dumnorigem, summa audaciâ, magna apud plebem propter liberalitatem gratia, cupidum rerum novarum: complures annos portoria, reliquaque omnia Aeduorum vectigalia, parvo pretio redemta habere, propterea quod, illo licente, contra liceri audeat nemo. His rebus et suam rem familiarem auxisse, et facultates ad largiendum magnas comparasse; magnum numerum equitatus suo sumtu semper alere et circum se habere; neque solum domi, sed etiam apud finitimas civitates largiter posse; atque hujus potentiae caussa matrem in Biturigibus, homini illic nobilissimo, ac potentissimo, collocasse: ipsum ex Helvetiis uxorem habere: sororem ex matre et propinquas suas nuptum in alias civitates collocasse. Favere et cupere Helvetiis propter eam affinitatem: odisse etiam suo nomine Caesarem, et Romanos; quod eorum adventu potentia ejus deminuta, et Divitiacus frater in antiquum locum gratiae atque honoris sit restitutus. Si quid accidat Romanis, summam in spem per Helvetios regni obtinendi venire: imperio populi Romani non modo de regno, sed etiam de ea, quam habeat, gratia desperare. Reperiebat etiam in quaerendo Caesar, quod proelium equestre adversum paucis ante diebus esset factum, initium ejus fugae factum à Dumnorige, atque ejus equitibus; (nam equitatu, quem auxilio Caesari Aedui miserant, Dumnorix praeerat) eorum fuga reliquum esse equitatum perterritum.

XIX. Quibus rebus cognitis, quum ad has suspiciones certissimae res accederent: quod per fines Sequanorum Helvetios

transduxisset; quod obsides inter eos dandos curasset; quod ea omnia non modo injussu suo et civitatis, sed etiam inscientibus ipsis, fecisset; quod a magistratu Aeduorum accusaretur: satis esse caussae arbitrabatur, quare in eum aut ipse animadverteret, aut civitatem animadvertere juberet. His omnibus rebus unum repugnabat, quod Divitiaci fratris summum in populum Romanum studium, summam in se voluntatem, egregiam fidem, justitiam, temperantiam, cognoverat: nam, ne ejus supplicio Divitiaci animum offenderet, verebatur. Itaque, prius quam quidquam conaretur, Divitiacum ad se vocari jubet, et, quotidianis interpretibus remotis, per C. Valerium Procillum, principem Galliae provinciae, familiarem suum, cui summam omnium rerum fidem habebat, cum eo colloquitur: simul commonefacit quae, ipso praesente, in concilio Gallorum de Dumnorige sint dicta, et ostendit, quae separatim quisque de eo apud se dixerit. Petit, atque hortatur, ut, sine ejus offensione animi, vel ipse de eo, caussa cognita, statuat, vel civitatem statuere jubeat.

XX. Divitiacus multis cum lacrimis, Caesarem complexus, obsecrare coepit, ne quid gravius in fratrem statueret: scire se illa esse vera; nec quemquam ex eo plus, quam se, doloris capere, propterea quod, quum ipse gratia plurimum domi, atque in reliqua Gallia, ille minimum propter adolescentiam posset, per se crevisset; quibus opibus ac nervis, non solum ad minuendam gratiam, sed paene ad perniciem suam uteretur: sese tamen et amore fraterno, et existimatione vulgi commoveri. Quod si quid ei a Caesare gravius accidisset, quum ipse eum locum amicitiae apud eum teneret, neminem existimaturum non sua voluntate factum; qua ex re futurum, uti totius Galliae animi a se averterentur. Haec quum pluribus verbis flens a Caesare peteret, Caesar ejus dextram prendit; consolatus rogat, finem orandi faciat: tanti ejus apud se gratiam esse ostendit, uti et reipublicae injuriam, et suum dolorem ejus voluntati ac precibus condonet. Dumnorigem ad se vocat, fratrem adhibet: quae in eo reprehendat, ostendit; quae ipse intelligat, quae civitas queratur, proponit: monet, ut in reliquum tempus omnes suspiciones vitet: praeterita se Divitiaco fratri condonare dicit. Dumnorigi custodes ponit, ut, quae agat, quibuscum loquatur, scire possit.

XXI. Eodem die ab exploratoribus certior factus, hostes sub monte consedisse millia passuum ab ipsius castris VIII; qualis

esset natura montis, et qualis in circuitu adscensus, qui cognoscerent, misit. Renunciatum est, facilem esse. De tertia vigilia T. Labienum, legatum pro praetore, cum duabus legionibus, et iis ducibus, qui iter cognoverant, summum jugum montis ascendere jubet: quid sui consilii sit, ostendit. ipse de quarta vigilia eodem itinere, quo hostes ierant, ad eos contendit; equitatumque omnem ante se mittit. P. Considius, qui rei militaris peritissimus habebatur, et in exercitu L. Sullae, et postea in M. Crassi fuerat, cum exploratoribus praemittitur.

XXII. Prima luce, quum summus mons a T. Labieno teneretur, ipse ab hostium castris non longius mille et quingentis passibus abesset; neque, ut postea ex captivis comperit, aut ipsius adventus, aut Labieni, cognitus esset; Considius, equo admisso, ad eum accurrit: dicit, montem, quem a Labieno occupari voluerit, ab hostibus teneri; id se a Gallicis armis atque insignibus cognovisse. Caesar suas copias in proximum collem subducit, aciem instruit. Labienus, ut erat ei praeceptum a Caesare, ne proelium committeret, nisi ipsius copiae prope hostium castra visae essent, ut undique uno tempore in hostes impetus fieret; monte occupato, nostros exspectabat, proelioque abstinebat. Multo denique die per exploratores Caesar cognovit, et montem a suis teneri, et Helvetios castra movisse, et Considium, timore perterritum, quod non vidisset, pro viso sibi renunciasse. Eo die, quo consuerat intervallo, hostes sequitur, et millia passuum tria ab eorum castris castra ponit.

XXIII. Postridie ejus diei, quod omnino biduum supererat, quum exercitu frumentum metiri oporteret, et quod a Bibracte, oppido Aeduorum longe maximo et copiosissimo, non amplius millibus passuum XVIII aberat; rei frumentariae prospiciendum existimavit, iter ab Helvetiis avertit, ac Bibracte ire contendit. Ea res per fugitivos L. Aemilii, decurionis equitum Gallorum, hostibus nunciatur. Helvetii, seu quod timore perterritos Romanos discedere a se existimarent, eo magis quod pridie, superioribus locis occupatis, proelium non commisissent; sive eo quod re frumentaria intercludi posse confiderent; commutato consilio, atque itinere converso, nostros a novissimo agmine insequi ac lacessere coeperunt.

XXIV. Postquam id animadvertit, copias suas Caesar in proximum collem subducit; equitatumque, qui sustineret hostium impetum, misit. Ipse interim in colle medio triplicem aciem instruxit legionum quatuor veteranarum, ita, uti supra se in

summo jugo duas legiones quas in Gallia citeriore proxime conscripserat, et omnia auxilia collocaret; ac totum montem hominibus compleri, et interea sarcinas in unum locum conferri, et eum ab iis, qui in superiore acie constiterant, muniri jussit. Helvetii, cum omnibus suis carris secuti, impedimenta in unum locum contulerunt. ipsi, confertissima acie rejecto nostro equitatu, phalange facta, sub primam nostram aciem successerunt.

XXV. Caesar, primum suo, deinde omnium ex conspectu remotis equis, ut, aequato omnium periculo, spem fugae tolleret, cohortatus suos, proelium commisit. Milites, e loco superiore pilis missis, facile hostium phalangem perfregerunt. ea disjecta, gladiis districtis in eos impetum fecerunt. Gallis magno ad pugnam erat impedimento, quod, pluribus eorum scutis uno ictu pilorum transfixis et colligatis, quum ferrum se inflexisset, neque evellere, neque, sinistra impedita, satis commode pugnare poterant; multi ut, diu jactato brachio, praeoptarent scutum manu emittere, et nudo corpore pugnare. Tandem, vulneribus defessi, et pedem referre, et, quod mons suberat circiter M passuum, eo se recipere coeperunt. Capto monte, et succedentibus nostris, Boii et Tulingi, qui hominum millibus circiter XV agmen hostium claudebant, et novissimis praesidio erant, ex itinere nostros latere aperto aggressi, circumvenere: et id conspicati Helvetii, qui in montem sese receperant, rursus instare, et proelium redintegrare coeperunt. Romani conversa signa bipartito intulerunt: prima, et secunda acies, ut victis ac submotis resisteret; tertia, ut venientes exciperet.

XXVI. Ita, ancipiti proelio, diu atque acriter pugnatum est. Diutius quum nostrorum impetus sustinere non possent; alteri se, ut coeperant, in montem receperunt, alteri ad impedimenta et carros suos se contulerunt: nam hoc toto proelio, quum ab hora septima ad vesperam pugnatum sit, aversum hostem videre nemo potuit. Ad multam noctem etiam ad impedimenta pugnatum est, propterea quod pro vallo carros objecerant, et e loco superiore in nostros venientes tela conjiciebant, et nonnulli, inter carros rotasque, mataras ac tragulas subjiciebant, nostrosque vulnerabant. Diu quum esset pugnatum, impedimentis castrisque nostri potiti sunt. Ibi Orgetorigis filia, atque unus e filiis captus est. Ex eo proelio circiter hominum millia CXXX superfuerunt, eaque tota nocte continenter ierunt: nullam partem noctis itinere intermisso, in fines Lingonum die IV pervenerunt, quum, et propter vulnera militum, et propter

sepulturam occisorum, nostri, triduum morati, eos sequi non potuissent. Caesar ad Lingonas literas nunciosque misit, ne eos frumento, neve alia re, juvarent; qui si juvissent, se eodem loco, quo Helvetios, habiturum. Ipse, triduo intermisso, cum omnibus copiis eos sequi coepit.

XXVII. Helvetii, omnium rerum inopia adducti, legatos de deditione ad eum miserunt. qui, quum eum in itinere convenissent, seque ad pedes projecissent, suppliciterque locuti, flentes pacem petissent, atque eos in eo loco, quo tum essent, suum adventum exspectare jussisset, paruerunt. Eo postquam Caesar pervenit, obsides, arma, servos, qui ad eos perfugissent, poposcit. Dum ea conquiruntur, et conferuntur, nocte intermissa, circiter hominum millia VI ejus pagi, qui Verbigenus appellatur, sive timore perterriti, ne, armis traditis, supplicio afficerentur, sive spe salutis inducti, quod, in tanta multitudine deditionum, suam fugam aut occultari, aut omnino ignorari posse existimarent, prima nocte ex castris Helvetiorum egressi, ad Rhenum finesque Germanorum contenderunt.

XXVIII. Quod ubi Caesar resciit, quorum per fines ierant, his, uti conquirerent et reducerent, si sibi purgati esse vellent, imperavit: reductos in hostium numero habuit: reliquos omnes, obsidibus, armis, perfugis traditis, in deditionem accepit. Helvetios, Tulingos, Latobrigos, in fines suos, unde erant profecti, reverti jussit: et, quod, omnibus fructibus amissis, domi nihil erat, quo famem tolerarent, Allobrogibus imperavit, uti iis frumenti copiam facerent: ipsos oppida, vicosque, quos incenderant, restituere jussit. Id ea maxime ratione fecit, quod noluit eum locum, unde Helvetii discesserant, vacare; ne, propter bonitatem agrorum, Germani, qui trans Rhenum incolunt, e suis finibus in Helvetiorum fines transirent, et finitimi Galliae provinciae Allobrogibusque essent. Boios, petentibus Aeduis, quod egregia virtute erant cogniti, ut in finibus suis collocarent, concessit: quibus illi agros dederunt, quosque postea in parem juris libertatisque conditionem, atque ipsi erant, receperunt.

XXIX. In castris Helvetiorum tabulae repertae sunt literis Graecis confectae, et ad Caesarem relatae, quibus in tabulis nominatim ratio confecta erat, qui numerus domo exisset eorum, qui arma ferre possent, et item separatim pueri, senes, mulieresque. Quarum omnium rerum summa erat, capitum Helvetiorum millia CCLXIII, Tulingorum millia XXXVI, Lato-

brigorum XIV, Rauracorum XXIII, Boiorum XXXII: ex his, qui arma ferre possent, ad millia XCII. Summa omnium fuerunt ad millia, CCCLXVIII. Eorum, qui domum redierunt, censu habito, ut Caesar imperaverat, repertus est numerus millium C et X.

XXX. Bello Helvetiorum confecto, totius fere Galliae legati, principes civitatum, ad Caesarem gratulatum convenerunt. Intelligere sese, tametsi pro veteribus Helvetiorum injuriis populi Romani ab iis poenas bello repetisset, tamen eam rem non minus ex usu terrae Galliae, quam populi Romani, accidisse: propterea quod eo consilio, florentissimis rebus, domos suas Helvetii reliquissent, uti toti Galliae bellum inferrent, imperioque potirentur, locumque domicilio ex magna copia deligerent, quem ex omni Gallia opportunissimum ac fructuosissimum judicassent, reliquasque civitates stipendiarias haberent. Petierunt, uti sibi consilium totius Galliae in diem certam indicere, idque Caesaris voluntate facere liceret: sese habere quasdam res, quas ex communi consensu ab eo petere vellent. Ea re permissa, diem concilio constituerunt, et jurejurando, ne quis enunciaret, nisi quibus communi consilio mandatum esset, inter se sanxerunt.

XXXI. Eo concilio dimisso, iidem principes civitatum, qui ante fuerant ad Caesarem, reverterunt, petieruntque, uti sibi secreto [in occulto] de sua omniumque salute cum eo agere liceret. Ea re impetrata, sese omnes flentes Caesari ad pedes projecerunt: Non minus se id contendere, et laborare, ne ea, quae dixissent, enunciarentur, quam, uti ea quae vellent impetrarent: propterea quod, si enunciatum esset, summum in cruciatum se venturos viderent. Locutus est pro his Divitiacus Aeduus: Galliae totius factiones esse duas; harum alterius principatum tenere Aeduos, alterius Arvernos. Hi quum tantopere de potentatu inter se multos annos contenderent, factum esse, uti ab Arvernis, Sequanisque, Germani mercede arcesserentur. Horum primo circiter millia XV Rhenum transisse: posteaquam agros, et cultum, et copias Gallorum homines feri ac barbari adamassent, transductos plures: nunc esse in Gallia ad C et XX millium numerum: cum his Aeduos, eorumque clientes semel atque iterum armis contendisse, magnam calamitatem pulsos accepisse, omnem nobilitatem, omnem senatum, omnem equitatum amisisse. Quibus proeliis calamitatibusque fractos, qui et sua virtute, et populi Romani hospi-

tio atque amicitia, plurimum ante in Gallia potuissent, coactos esse Sequanis obsides dare nobilissimos civitatis, et jurejurando civitatem obstringere, sese neque obsides repetituros, neque auxilium a populo Romano imploraturos, neque recusaturos, quo minus perpetuo sub illorum ditione atque imperio essent: unum se esse ex omni civitate Aeduorum, qui adduci non potuerit, ut juraret, aut liberos suos obsides daret. Ob eam rem se ex civitate profugisse, et Romam ad senatum venisse, auxilium postulatum, quod solus neque jurejurando, neque obsidibus teneretur. Sed pejus victoribus Sequanis, quam Aeduis victis, accidisse: propterea quod Ariovistus, rex Germanorum, in eorum finibus consedisset, tertiamque partem agri Sequani, qui esset optimus totius Galliae, occupavisset, et nunc de altera parte tertia Sequanos decedere juberet; propterea quod, paucis mensibus ante, Harudum millia hominum XXIV ad eum venissent, quibus locus ac sedes pararentur. Futurum esse paucis annis, uti omnes ex Galliae finibus pellerentur, atque omnes Germani Rhenum transirent: neque enim conferendum esse Gallicum cum Germanorum agro, neque hanc consuetudinem victus cum illa comparandam. Ariovistum autem, ut semel Gallorum copias proelio vicerit, quod proelium factum sit ad Magetobriam, superbe et crudeliter imperare, obsides nobilissimi cujusque liberos poscere, et in eos omnia exempla cruciatusque edere, si qua res non ad nutum, aut ad voluntatem ejus, facta sit. Hominem esse barbarum, iracundum, temerarium: non posse ejus imperia diutius sustineri. Nisi si quid in Caesare populoque Romano sit auxilii, omnibus Gallis idem esse faciendum, quod Helvetii fecerint, ut domo emigrent; aliud domicilium, alias sedes, remotas a Germanis, petant; fortunamque, quaecunque accidat, experiantur. Haec si enunciata Ariovisto sint, non dubitare, quin de omnibus obsidibus, qui apud eum sint, gravissimum supplicium sumat. Caesarem vel auctoritate sua atque exercitus, vel recenti victoria, vel nomine populi Romani deterrere posse, ne major multitudo Germanorum Rhenum transducatur, Galliamque omnem ab Ariovisti injuria posse defendere.

XXXII. Hac oratione ab Divitiaco habita, omnes, qui aderant, magno fletu auxilium a Caesare petere coeperunt. Animadvertit Caesar, unos ex omnibus Sequanos nihil earum rerum facere, quas ceteri facerent; sed tristes, capite demisso, terram intueri. Ejus rei caussa quae esset, miratus, ex ipsis quaesiit.

Nihil Sequani respondere, sed in eadem tristitia taciti permanere. Quum ab iis saepius quaereret, neque ullam omnino vocem exprimere posset, idem Divitiacus Aeduus respondit: Hoc esse miseriorem gravioremque fortunam Sequanorum, quam reliquorum; quod soli ne in occulto quidem queri, neque auxilium implorare auderent, absentisque Ariovisti crudelitatem, velut si coram adesset, horrerent: propterea quod reliquis tamen fugae facultas daretur; Sequanis vero, qui intra fines suos Ariovistum recepissent, quorum oppida omnia in potestate ejus essent, omnes cruciatus essent perferendi.

XXXIII. His rebus cognitis, Caesar Gallorum animos verbis confirmavit, pollicitusque est, sibi eam rem curae futuram: magnam se habere spem, et beneficio suo et auctoritate adductum, Ariovistum finem injuriis facturum. Hac oratione habita, concilium dimisit. Et secundum ea multae res eum hortabantur, quare sibi eam rem cogitandam et suscipiendam putaret: inprimis, quod Aeduos, fratres consanguineosque saepenumero a senatu appellatos, in servitute atque in ditione videbat Germanorum teneri, eorumque obsides esse apud Ariovistum ac Sequanos intelligebat: quod in tanto imperio populi Romani turpissimum sibi et reipublicae esse arbitrabatur. Paullatim autem Germanos consuescere Rhenum transire, et in Galliam magnam eorum multitudinem venire, populo Romano periculosum videbat: neque sibi homines feros ac barbaros temperaturos existimabat, quin, quum omnem Galliam occupassent, ut ante Cimbri Teutonique fecissent, in provinciam exirent, atque inde in Italiam contenderent; praesertim quum Sequanos a provincia nostra Rhodanus divideret: quibus rebus quam maturrime occurrendum putabat. Ipse autem Ariovistus tantos sibi spiritus, tantam arrogantiam sumserat, ut ferendus non videretur.

XXXIV. Quamobrem placuit ei, ut ad Ariovistum legatos mitteret, qui ab eo postularent, uti aliquem locum medium utriusque colloquio diceret: velle sese de republica et summis utriusque rebus cum eo agere. Ei legationi Ariovistus respondit: Si quid ipsi a Caesare opus esset, sese ad eum venturum fuisse; si quid ille a se velit, illum ad se venire oportere. Praeterea se neque sine exercitu in eas partes Galliae venire audere, quas Caesar possideret, neque exercitum sine magno commeatu, atque emolumento, in unum locum contrahere posse:

sibi autem mirum videri, quid in sua Gallia, quam bello vicisset, aut Caesari, aut omnino populo Romano, negotii esset.

XXXV. His responsis ad Caesarem relatis, iterum ad eum Caesar legatos cum his mandatis mittit: Quoniam tanto suo populique Romani beneficio affectus, (quum in consulatu suo rex atque amicus a senatu appellatus esset) hanc sibi populoque Romano gratiam referret, ut in colloquium venire invitatus gravaretur, neque de communi re dicendum sibi et cognoscendum putaret; haec esse, quae ab eo postularet: primum, ne quam hominum multitudinem amplius trans Rhenum in Galliam transduceret: deinde obsides, quos haberet ab Aeduis, redderet; Sequanisque permitteret, ut, quos illi haberent, voluntate ejus reddere illis liceret; neve Aeduos injuria lacesseret; neve his sociisve eorum bellum inferret. Si id [ita] fecisset, sibi populoque Romano perpetuam gratiam atque amicitiam cum eo futuram: si non impetraret, [sese,] (quoniam, M. Messala, M. Pisone Coss. senatus censuisset, uti, quicunque Galliam provinciam obtineret, quod commodo reipublicae facere posset, Aeduos ceterosque amicos populi Romani defenderet,) se Aeduorum injurias non neglecturum.

XXXVI. Ad haec Ariovistus respondit: Jus esse belli, ut, qui vicissent, iis, quos vicissent, quemadmodum vellent, imperarent: item populum Romanum victis, non ad alterius praescriptum, sed ad suum arbitrium imperare consuesse. Si ipse populo Romano non praescriberet, quemadmodum suo jure uteretur; non oportere sese a populo Romano in suo jure impediri. Aeduos sibi, quoniam belli fortunam tentassent, et armis congressi ac superati essent, stipendiarios esse factos. Magnam Caesarem injuriam facere, qui suo adventu vectigalia sibi deteriora faceret. Aeduis se obsides redditurum non esse; neque iis, neque eorum sociis injuria bellum illaturum, si in eo manerent, quod convenisset, stipendiumque quotannis penderent: si id non fecissent, longe iis fraternum nomen populi Romani afuturum. Quod sibi Caesar denunciaret, se Aeduorum injurias non neglecturum; neminem secum sine sua pernicie contendisse. Quum vellet, congrederetur; intellecturum, quid invicti Germani, exercitatissimi in armis, qui inter annos XIV tectum non subissent, virtute possent.

XXXVII. Haec eodem tempore Caesari mandata referebantur, et legati ab Aeduis et a Treviris veniebant: Aedui questum, quod Harudes, qui nuper in Galliam transportati essent.

fines eorum popularentur; sese ne obsidibus quidem datis pacem Ariovisti redimere potuisse: Treviri autem, pagos centum Suevorum ad ripas Rheni consedisse, qui Rhenum transire conarentur; iis praeesse Nasuam, et Cimberium, fratres. Quibus rebus, Caesar, vehementer commotus, maturandum sibi existimavit, ne, si nova manus Suevorum cum veteribus copiis Ariovisti sese conjunxisset, minus facile resisti posset. Itaque, re frumentaria, quam celerrime potuit, comparata, magnis itineribus ad Ariovistum contendit.

XXXVIII. Quum tridui viam processisset, nunciatum est ei, Ariovistum cum suis omnibus copiis ad occupandum Vesontionem, quod est oppidum maximum Sequanorum, contendere, triduique viam a suis finibus processisse. Id ne accideret, magnopere sibi praecavendum Caesar existimabat. Namque omnium rerum, quae ad bellum usui erant, summa erat in eo oppido facultas: idque natura loci sic muniebatur, ut magnam ad ducendum bellum daret facultatem, propterea quod flumen Dubis, ut circino circumductum, paene totum oppidum cingit; reliquum spatium, quod est non amplius pedum DC, qua flumen intermittit, mons continet magna altitudine, ita ut radices montis ex utraque parte ripae fluminis contingant. Hunc murus circumdatus arcem efficit, et cum oppido conjungit. Huc Caesar magnis nocturnis diurnisque itineribus contendit; occupatoque oppido ibi praesidium collocat.

XXXIX. Dum paucos dies ad Vesontionem, rei frumentariae commeatusque caussa, moratur; ex percunctatione nostrorum, vocibusque Gallorum, ac mercatorum, qui ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili virtute, atque exercitatione in armis, esse praedicabant, saepenumero sese cum iis congressos, ne vultum quidem atque aciem oculorum ferre potuisse; tantus subito timor omnem exercitum occupavit, ut non mediocriter omnium mentes animosque perturbaret. Hic primum ortus est a tribunis militum, praefectis, reliquisque, qui, ex urbe amicitiae caussa Caesarem secuti, magnum periculum miserabantur, quod non magnum in re militari usum habebant. Quorum alius, alia caussa illata, quam sibi ad proficiscendum necessarium esse diceret, petebat, ut ejus voluntate discedere liceret; nonnulli pudore adducti, ut timoris suspicionem vitarent, remanebant. Hi neque vultum fingere, neque interdum lacrimas tenere poterant: abditi in tabernaculis, aut suum fatum querebantur, aut cum familiaribus suis commune pericu-

lum miserabantur. Vulgo totis castris testamenta obsignabantur. Horum vocibus ac timore paullatim etiam ii, qui magnum in castris usum habebant, milites centurionesque, quique equitatu praeerant, perturbabantur. Qui se ex his minus timidos existimari volebant, non se hostem vereri, sed angustias itineris, et magnitudinem silvarum, quae intercederent inter ipsos atque Ariovistum, aut rem frumentariam, ut satis commode supportari posset, timere dicebant. Nonnulli etiam Caesari renunciabant, quum castra moveri ac signa ferri jussisset, non fore dicto audientes milites, neque propter timorem signa laturos.

XL. Haec quum animadvertisset, convocato consilio, omniumque ordinum ad id consilium adhibitis centurionibus, vehementer eos incusavit: primum, quod aut quam in partem, aut quo consilio ducerentur, sibi quaerendum aut cogitandum putarent. Ariovistum, se consule, cupidissime populi Romani amicitiam appetisse. Cur hunc tam temere quisquam ab officio discessurum judicaret? Sibi quidem persuaderi, cognitis suis postulatis, atque aequitate conditionum perspecta, eum neque suam, neque populi Romani gratiam repudiaturum. Quod si, furore atque amentia impulsus, bellum intulisset, quid tandem vererentur? aut cur de sua virtute, aut de ipsius diligentia desperarent? Factum ejus hostis periculum patrum nostrorum memoria, quum, Cimbris et Teutonis a C. Mario pulsis, non minorem laudem exercitus, quam ipse imperator, meritus videbatur. Factum etiam nuper in Italia, servili tumultu; quos tamen aliquid usus, ac disciplina, quam a nobis accepissent, sublevarent. Ex quo judicari posset, quantum haberet in se boni constantia: propterea quod, quos aliquamdiu inermes sine caussa timuissent, hos postea armatos ac victores superassent. Denique hos esse eosdem, quibuscum saepenumero Helvetii congressi, non solum in suis, sed etiam in illorum finibus, plerumque superarint, qui tamen pares esse nostro exercitu non potuerint. Si quos adversum proelium, et fuga Gallorum commoveret, hos, si quaererent, reperire posse, diuturnitate belli defatigatis Gallis, Ariovistum, quum multos menses castris se ac paludibus tenuisset, neque sui potestatem fecisset, desperantes jam de pugna, et dispersos, subito adortum, magis ratione et consilio, quam virtute, vicisse. Cui rationi contra homines barbaros atque imperitos locus fuisset, hac, ne ipsum quidem sperare, nostros exercitus capi posse. Qui suum timorem in

rei frumentariae simulationem, angustiasque itinerum, conferrent, facere arroganter; quum aut de officio imperatoris desperare, aut ei praescribere viderentur. Haec sibi esse curae: frumentum Sequanos, Leucos, Lingonas subministrare; jamque esse in agris frumenta matura: de itinere ipsos brevi tempore judicaturos. Quod non fore dicto audientes milites, neque signa laturi dicantur, nihil se ea re commoveri; scire enim, quibuscunque exercitus dicto audiens non fuerit, aut, male re gesta, fortunam defuisse; aut, aliquo facinore comperto, avaritiam esse convictam: suam innocentiam perpetua vita, felicitatem Helvetiorum bello esse perspectam. Itaque se, quod in longiorem diem collaturus esset, repraesentaturum, et proxima nocte de quarta vigilia castra moturum, ut quamprimum intelligere posset, utrum apud eos pudor atque officium, an timor valeret. Quod si praeterea nemo sequatur, tamen se cum sola decima legione iturum, de qua non dubitaret, sibique eam praetoriam cohortem futuram. Huic legioni Caesar et indulserat praecipue, et propter virtutem confidebat maxime.

XLI. Hac oratione habita, mirum in modum conversae sunt omnium mentes, summaque alacritas, et cupiditas belli gerendi innata est: princepsque decima legio per tribunos militum ei gratias egit, quod de se optimum judicium fecisset; seque esse ad bellum gerendum paratissimam confirmavit. Deinde reliquae legiones per tribunos militum, et primorum ordinum centuriones, egerunt, uti Caesari satisfacerent: se neque unquam dubitasse, neque timuisse, neque de summa belli suum judicium, sed imperatoris esse, existimavisse. Eorum satisfactione accepta, et itinere exquisito per Divitiacum, quod ex aliis ei maximam fidem habebat, ut, millium amplius quinquaginta circuitu, locis apertis exercitum duceret, de quarta vigilia, ut dixerat, profectus est. Septimo die, quum iter non intermitteret, ab exploratoribus certior factus est, Ariovisti copias a nostris millibus passuum IV et XX abesse.

XLII. Cognito Caesaris adventu, Ariovistus legatos ad eum mittit: quod antea de colloquio postulasset, id per se fieri licere, quoniam propius accessisset; seque id sine periculo facere posse existimare. Non respuit conditionem Caesar: jamque eum ad sanitatem reverti arbitrabatur, quum id, quod antea petenti denegasset, ultro polliceretur; magnamque in spem veniebat, pro suis tantis, populique Romani in eum beneficiis, cognitis suis postulatis, fore, uti pertinacia desisteret. Dies

colloquio dictus est, ex eo die quintus. Interim, quum saepe ultro citroque legati inter eos mitterentur, Ariovistus postulavit, ne quem peditem ad colloquium Caesar adduceret. vereri se, ne per insidias ab eo circumveniretur: uterque cum equitatu veniret: alia ratione se non esse venturum. Caesar, quod neque colloquium, interposita caussa, tolli volebat, neque salutem suam Gallorum equitatui committere audebat, commodissimum esse statuit, omnibus equis Gallis equitibus detractis, eo legionarios milites legionis decimae, cui quam maxime confidebat, imponere; ut praesidium quam amicissimum, si quid opus facto esset, haberet. Quod quum fieret, non irridi cule quidam ex militibus decimae legionis dixit: Plus, quam pollicitus esset, Caesarem [ei] facere: pollicitum [se] in cohortis praetoriae loco decimam legionem habiturum; nunc ad equum rescribere.

XLIII. Planicies erat magna, et in ea tumulus terreus satis grandis. Hic locus aequo fere spatio ab castris utrisque aberat. Eo, ut erat dictum, ad colloquium venerunt. Legionem Caesar, quam equis devexerat, passibus cc ab eo tumulo constituit: item equites Ariovisti pari intervallo constiterunt. Ariovistus, ex equis ut colloquerentur, et, praeter se, denos ut ad colloquium adducerent, postulavit. Ubi eo ventum est, Caesar initio orationis sua senatusque in eum beneficia commemoravit; quod rex appellatus esset a senatu, quod amicus, quod munera amplissima missa; quam rem et paucis contigisse, et pro magnis hominum officiis consuesse tribui docebat: illum, quum neque aditum, neque caussam postulandi justam haberet, beneficio ac liberalitate sua ac senatus ea praemia consecutum. Docebat etiam, quam veteres, quamque justae caussae necessitudinis ipsis cum Aeduis intercederent; quae senatus consulta, quoties, quamque honorifica, in eos facta essent; ut omni tempore totius Galliae prìncipatum Aedui tenuissent, prius etiam, quam nostram amicitiam appetissent. Populi Romani hanc esse consuetudinem, ut socios atque amicos non modo sui nihil deperdere, sed gratia, dignitate, honore auctiores velit esse. Quod vero ad amicitiam populi Romani attulissent, id iis eripi, quis pati posset? Postulavit deinde eadem, quae legatis in mandatis dederat, ne aut Aeduis, aut eorum sociis bellum inferret; obsides redderet: si nullam partem Germanorum domum remittere posset; at ne quos amplius Rhenum transire pateretur.

XLIV. Ariovistus ad postulata Caesaris pauca respondit; de suis virtutibus multa praedicavit: Transisse Rhenum sese non sua sponte, sed rogatum et arcessitum a Gallis; non sine magna spe, magnisque praemiis, domum propinquosque reliquisse: sedes habere in Gallia, ab ipsis concessas; obsides, ipsorum voluntate datos; stipendium capere jure belli, quod victores victis imponere consuerint; non sese Gallis, sed Gallos sibi bellum intulisse; omnes Galliae civitates ad se oppugnandum venisse, ac contra se castra habuisse: eas omnes copias a se uno proelio fusas ac superatas esse. si iterum experiri velint, iterum paratum sese decertare: si pace uti velint, iniquum esse de stipendia recusare, quod sua voluntate ad id tempus pependerint. Amicitiam populi Romani sibi ornamento, et praesidio, non detrimento, esse oportere: idque se ea spe petisse. Si per populum Romanum stipendium remittatur, et deditii subtrahantur, non minus libenter sese recusaturum populi Romani amicitiam, quam appetierit. Quod multitudinem Germanorum in Galliam transducat, id se sui muniendi, non Galliae impugnandae, caussa facere; ejus rei testimonium esse, quod, nisi rogatus, non venerit, et quod bellum non intulerit, sed defenderit. Se prius in Galliam venisse, quam populum Romanum; nunquam ante hoc tempus exercitum populi Romani Galliae provinciae fines egressum. Quid sibi vellet? cur in suas possessiones veniret? provinciam suam hanc esse Galliam, sicut illam nostram. Ut ipsi concedi non oporteret, si in nostros fines impetum faceret, sic iterum nos esse iniquos, qui in suo jure se interpellaremus. Quod fratres a senatu Aeduos appellatos diceret; non se tam barbarum, neque tam imperitum esse rerum, ut non sciret, neque bello Allobrogum proximo Aeduos Romanis auxilium tulisse, neque ipsos in his contentionibus, quas Aedui secum, et cum Sequanis habuissent, auxilio populi Romani usos esse. Debere se suspicari, simulata Caesarem amicitia, quod exercitum in Gallia habeat, sui opprimendi caussa habere. Qui nisi decedat, atque exercitum deducat ex his regionibus, sese illum non pro amico, sed pro hoste habiturum: quod si eum interfecerit, multis sese nobilibus principibusque populi Romani gratum esse facturum. Id se ab ipsis per eorum nuncios compertum habere; quorum omnium gratiam atque amicitiam ejus morte redimere posset. Quod si decessisset, et liberam possessionem Galliae sibi tradidisset, magno se illum praemio remuneraturum, et, quaecun-

que bella geri vellet, sine ullo ejus labore et periculo confecturum.

XLV. Multa ab Caesare in eam sententiam dicta sunt, quare negotio desistere non posset, et neque suam, neque populi Romani consuetudinem pati, uti optime meritos socios desereret; neque se judicare, Galliam potius esse Ariovisti, quam populi Romani. Bello superatos esse Arvernos et Rutenos ab Q. Fabio Maximo, quibus populus Romanus ignovisset, neque in provinciam redegisset, neque stipendium imposuisset. Quod si antiquissimum quodque tempus spectari oporteret, populi Romani justissimum esse in Gallia imperium: si judicium senatus observari oportet, liberam debere esse Galliam, quam, bello victam, suis legibus uti voluisset.

XLVI. Dum haec in colloquio geruntur, Caesari nunciatum est, equites Ariovisti propius tumulum accedere, et ad nostros adequitare; lapides telaque in nostros conjicere. Caesar loquendi finem fecit; seque ad suos recepit; suisque imperavit, ne quod omnino telum in hostes rejicerent, nam, etsi sine ullo periculo legionis delectae cum equitatu proelium fore videbat, tamen committendum non putabat, ut, pulsis hostibus, dici posset, eos ab se per fidem in colloquio circumventos. Posteaquam in vulgus militum elatum est, qua arrogantia in colloquio Ariovistus usus, omni Gallia Romanis interdixisset, impetumque in nostros ejus equites fecissent, eaque res colloquium ut diremisset; multo major alacritas, studiumque pugnandi majus exercitu injectum est.

XLVII. Biduo post Ariovistus ad Caesarem legatos mittit, velle se de his rebus, quae inter eos agi coeptae, neque perfectae essent, agere cum eo: uti aut iterum colloquio diem constitueret; aut, si id minus vellet, ex suis legatis aliquem ad se mitteret. Colloquendi Caesari caussa visa non est, et eo magis, quod pridie ejus diei Germani retineri non poterant, quin in nostros tela conjicerent. Legatum ex suis sese magno cum periculo ad eum missurum, et hominibus feris objecturum, existimabat. Commodissimum visum est, C. Valerium Procillum, C. Valerii Caburi filium, summa virtute et humanitate adolescentem, (cujus pater a C. Valerio Flacco civitate donatus erat) et propter fidem et propter linguae Gallicae scientiam, qua multa jam Ariovistus, longinqua consuetudine, utebatur, et quod in eo peccandi Germanis caussa non esset, ad eum mittere, et M. Mettium, qui hospitio Ariovisti usus erat. His man-

davit, ut, quae diceret Ariovistus, cognoscerent, et ad se referrent. Quos quum apud se in castris Ariovistus conspexisset, exercitu suo presente, conclamavit: Quid ad se venirent? an speculandi caussa? conantes dicere prohibuit, et in catenas conjecit.

XLVIII. Eodem die castra promovit, et millibus passuum VI a Caesaris castris sub monte consedit. Postridie ejus diei praeter castra Caesaris suas copias transduxit, et millibus passuum II ultra eum castra fecit, eo consilio, uti frumento, commeatuque, qui ex Sequanis et Aeduis supportaretur, Caesarem intercluderet. Ex eo die dies continuos V Caesar pro castris suas copias produxit, et aciem instructam habuit, ut, si vellet Ariovistus proelio contendere, ei potestas non deesset. Ariovistus his omnibus diebus exercitum castris continuit: equestri proelio quotidie contendit. Genus hoc erat pugnae, quo se Germani exercuerant. Equitum millia erant VI, totidem numero pedites velocissimi, ac fortissimi; quos ex omni copia, singuli singulos, suae salutis caussa, delegerant. cum his in proeliis versabantur: ad hos se equites recipiebant: hi, si quid erat durius, concurrebant: si qui, graviore vulnere accepto, equo deciderat, circumsistebant; si quo erat longius prodeundum, aut celerius recipiendum, tanta erat horum, exercitatione, celeritas, ut, jubis equorum sublevati, cursum adaequarent.

XLIX. Ubi eum castris se tenere Caesar intellexit, ne diutius commeatu prohiberetur, ultra eum locum, quo in loco Germani consederant, circiter passus DC ab eis, castris idoneum locum delegit; acieque triplici instructa ad eum locum venit. Primam et secundam aciem in armis esse, tertiam castra munire jussit. Hic locus ab hoste circiter passus DC, uti dictum est, aberat. eo circiter hominum numero XVI millia expedita cum omni equitatu Ariovistus misit; quae copiae nostros perterrerent, et munitione prohiberent. Nihilo secius Caesar, ut ante constituerat, duas acies hostem propulsare, tertiam opus perficere jussit. Munitis castris, duas ibi legiones reliquit, et partem auxiliorum: quatuor reliquas in castra majora reduxit.

L. Proximo die, instituto suo Caesar e castris utrisque copias suas eduxit: paullumque a majoribus progressus aciem instruxit, hostibusque pugnandi potestatem fecit. ubi ne tum quidem eos prodire intellexit, circiter meridiem exercitum in castra reduxit. Tum demum Ariovistus partem suarum copia-

rum, quae castra minora oppugnaret, misit. Acriter utrinque usque ad vesperum pugnatum est. Solis occasu suas copias Ariovistus, multis et illatis et acceptis vulneribus, in castra reduxit. Quum ex captivis quaereret Caesar, quamobrem Ariovistus proelio non decertaret, hanc reperiebat caussam: Quod apud Germanos ea consuetudo esset, ut matres familiae eorum sortibus et vaticinationibus declararent, utrum proelium committi ex usu esset, nec ne: eas ita dicere, Non esse fas Germanos superare, si ante novam lunam proelio contendissent.

LI. Postridie ejus diei Caesar praesidio utrisque castris, quod satis esse visum est, reliquit, omnes alarios in conspectu hostium pro castris minoribus constituit, quod minus multitudine militum legionariorum pro hostium numero valebat, ut ad speciem alariis uteretur. Ipse, triplici instructa acie, usque ad castra hostium accessit. Tum demum necessario Germani suas copias castris eduxerunt, generatimque constituerunt, paribusque intervallis, Harudes, Marcomannos, Triboccos, Vangiones, Nemetes, Sedusios, Suevos: omnemque aciem suam rhedis et carris circumdederunt, ne qua spes in fuga relinqueretur. Eo mulieres imposuerunt, quae in proelium proficiscentes milites passis crinibus flentes implorabant, ne se in servitutem Romanis traderent.

LII. Caesar singulis legionibus singulos legatos et quaestorem praefecit, uti eos testes suae quisque virtutis haberet. Ipse a dextro cornu, quod eam partem minime firmam hostium esse animum adverterat, proelium commisit. Ita nostri acriter in hostes, signo dato, impetum fecerunt, itaque hostes repente celeriterque procurrerunt, ut spatium pila in hostes conjiciendi non daretur. Rejectis pilis, comminus gladiis pugnatum est. At Germani, celeriter ex consuetudine sua phalange facta, impetus gladiorum exceperunt. Reperti sunt complures nostri milites, qui in phalangas insilirent, et scuta manibus revellerent, et desuper vulnerarent. Quum hostium acies a sinistro cornu pulsa, atque in fugam conversa esset; a dextro cornu vehementer multitudine suorum nostram aciem premebant. Id quum animadvertisset P. Crassus adolescens, qui equitatu praeerat, quod expeditior erat, quam hi, qui intra aciem versabantur, tertiam aciem laborantibus nostris subsidio misit.

LIII. Ita proelium restitutum est, atque omnes hostes terga verterunt, neque prius fugere destiterunt, quam ad flumen

Rhenum millia passuum ex eo loco circiter L pervenerint. Ibi perpauci aut, viribus confisi, transnatare contenderunt, aut, lintribus inventis, sibi salutem repererunt. In his fuit Ariovistus, qui, naviculam deligatam ad ripam nactus, ea profugit. reliquos omnes consecuti equites nostri interfecerunt. Duae fuerunt Ariovisti uxores, una Sueva natione, quam ab domo secum eduxerat; altera Norica, regis Vocionis soror, quam in Gallia duxerat a fratre missam. Utraeque in ea fuga perierunt. Duae filiae harum, altera occisa, altera capta est. C. Valerius Procillus, quum a custodibus in fuga trinis catenis vinctus traheretur, in ipsum Caesarem, hostes equitatu persequentem, incidit. Quae quidem res Caesari non minorem, quam ipsa victoria, voluptatem attulit: quod hominem honestissimum provinciae Galliae, suum familiarem et hospitem, ereptum e manibus hostium, sibi restitutum videbat; neque ejus calamitate de tanta voluptate et gratulatione quidquam fortuna deminuerat. Is, se praesente, de se ter sortibus consultum dicebat, utrum igni statim necaretur, an in aliud tempus reservaretur: sortium beneficio se esse incolumem. Item M. Mettius repertus, et ad eum reductus est.

LIV. Hoc proelio trans Rhenum nunciato, Suevi, qui, ad ripas Rheni venerant, domum reverti coeperunt; quos Ubii, qui proximi Rhenum incolunt, perterritos insecuti, magnum ex his numerum occiderunt. Caesar, una aestate duobus maximis bellis confectis, maturius paullo, quam tempus anni postulabat, in hiberna in Sequanos exercitum deduxit: hibernis Labienum praeposuit: ipse in citeriorem Galliam ad conventus agendos profectus est.

LIBER II.

QUUM esset Caesar in citeriore Gallia in hibernis, ita uti supra demonstravimus, crebri ad eum rumores afferebantur, literisque item Labieni certior fiebat, omnes Belgas, quam tertiam esse Galliae partem dixeramus, contra populum Romanum conjurare, obsidesque inter se dare: conjurandi has esse caussas: primum, quod vererentur, ne, omni pacata Gallia, ad

eos exercitus noster adduceretur: deinde, quod ab nonnullis Gallis sollicitarentur, partim qui, ut Germanos diutius in Gallia versari noluerant, ita populi Romani exercitum hiemare, atque inveterascere in Gallia, moleste ferebant; partim qui mobilitate et levitate animi novis imperiis studebant: ab nonnullis etiam, quod in Gallia a potentioribus, atque his, qui ad conducendos homines facultates habebant, vulgo regna occupabantur; qui minus facile eam rem in imperio nostro consequi poterant.

II. Iis nunciis literisque commotus, Caesar duas legiones in citeriore Gallia novas conscripsit, et inita aestate, in interiorem Galliam qui deduceret, Q. Pedium legatum misit. Ipse, quum primum pabuli copia esse inciperet, ad exercitum venit. Dat negotium Senonibus, reliquisque Gallis, qui finitimi Belgis erant, uti ea, quae apud eos gerantur, cognoscant; seque de his rebus certiorem faciant. Hi constanter omnes nunciaverunt, manus cogi, exercitum in unum locum conduci. Tum vero dubitandum non existimavit, quin ad eos [XII die] proficisceretur. Re frumentaria provisa, castra movet, diebusque circiter XV ad fines Belgarum pervenit.

III. Eo quum de improviso celeriusque omnium opinione venisset, Remi, qui proximi Galliae ex Belgis sunt, ad eum legatos Iccium et Antebrogium, primos civitatis, miserunt: qui dicerent, se suaque omnia in fidem atque potestatem populi Romani permittere, neque se cum Belgis reliquis consensisse, neque contra populum Romanum omnino conjurasse; paratosque esse et obsides dare, et imperata facere, et oppidis recipere, et frumento ceterisque rebus juvare: reliquos omnes Belgas in armis esse: Germanosque, qui cis Rhenum incolunt, sese cum his conjunxisse; tantumque esse eorum omnium furorem, ut ne Suessiones quidem, fratres consanguineosque suos, qui eodem jure, iisdem legibus utantur, unum imperium unumque magistratum cum ipsis habeant, deterrere potuerint, quin cum his consentirent.

IV. Quum ab his quaereret, quae civitates, quantaeque in armis essent, et quid in bello possent, sic reperiebat: plerosque Belgas esse ortos ab Germanis; Rhenumque antiquitus transductos, propter loci fertilitatem, ibi consedisse, Gallosque, qui ea loca incolerent, expulisse: solosque esse, qui, patrum nostrorum memoria, omni Gallia vexata, Teutonos Cimbrosque inter fines suos ingredi prohibuerint; qua ex re fieri, uti earum

muro passis manibus, suo more, pacem ab Romanis petierunt.

XIV. Pro his Divitiacus (nam post discessum Belgarum, dimissis Aeduorum copiis, ad eum reverterat) facit verba: Bellovacos omni tempore in fide atque amicitia civitatis Aeduae fuisse: impulsos ab suis principibus, qui dicerent, Aeduos, a Caesare in servitutem redactos, omnes indignitates contumeliasque perferre, et ab Aeduis defecisse, et populo Romano bellum intulisse. Qui hujus consilii principes fuissent, quod intelligerent, quantam calamitatem civitati intulissent, in Britanniam profugisse. Petere non solum Bellovacos, sed etiam pro his Aeduos, ut sua clementia ac mansuetudine in eos utatur. Quod si fecerit, Aeduorum auctoritatem apud omnes Belgas amplificaturum; quorum auxiliis atque opibus, si qua bella inciderint, sustentare consuerint.

XV. Caesar, honoris Divitiaci atque Aeduorum caussa, sese eos in fidem recepturum, et conservaturum, dixit; sed, quod erat civitas magna inter Belgas auctoritate, atque hominum multitudine praestabat, DC obsides poposcit. His traditis, omnibusque armis ex oppido collatis, ab eo loco in fines Ambianorum pervenit, qui se, suaque omnia, sine mora dediderunt. Eorum fines Nervii attingebant: quorum de natura moribusque Caesar quum quaereret, sic reperiebat: Nullum aditum esse ad eos mercatoribus: nihil pati vini, reliquarumque rerum ad luxuriam pertinentium, inferri, quod iis rebus relanguescere animos eorum, et remitti virtutem, existimarent: esse homines feros, magnaeque virtutis: increpitare atque incusare reliquos Belgas, qui se populo Romano dedidissent, patriamque virtutem projecissent: confirmare, sese neque legatos missuros, neque ullam conditionem pacis accepturos.

XVI. Quum per eorum fines triduum iter fecisset, inveniebat ex captivis, Sabim flumen ab castris suis non amplius millia passuum X abesse; trans id flumen omnes Nervios consedisse, adventumque ibi Romanorum exspectare una cum Atrebatibus, et Veromanduis, finitimis suis; nam his utrisque persuaserant, uti eandem belli fortunam experirentur: exspectari etiam ab his Aduatucorum copias, atque esse in itinere: mulieres, quique per aetatem ad pugnam inutiles viderentur, in eum locum conjecisse, quo propter paludes exercitui aditus non esset.

XVII. His rebus cognitis, exploratores, centurionesque praemittit, qui locum idoneum castris deligant. Quumque ex dediticiis Belgis reliquisque Gallis complures, Caesarem secuti,

una iter facerent: quidam ex his, ut postea ex captivis cognitum est, eorum dierum consuetudine itineris nostri exercitus perspecta, nocte ad Nervios pervenerunt, atque iis demonstrarunt, inter singulas legiones impedimentorum magnum numerum intercedere; neque esse quidquam negotii, quum prima legio in castra venisset, reliquaeque legiones magnum spatium abessent, hanc sub sarcinis adoriri: qua pulsa, impedimentisque direptis, futurum, ut reliquae contra consistere non auderent. Adjuvabat etiam eorum consilium, qui rem deferebant, quod Nervii antiquitus, quum equitatu nihil possent, (neque enim ad hoc tempus ei rei student, sed, quidquid possunt, pedestribus valent copiis) quo facilius finitimorum equitatum, si praedandi causa ad eos venissent, impedirent, teneris arboribus incisis, atque inflexis, crebrisque in latitudinem ramis [enatis], et rubis sentibusque interjectis, effecerant, ut instar muri hae sepes munimenta praeberent; quo non modo intrari, sed ne perspici quidem posset. His rebus quum iter agminis nostri impediretur, non omittendum sibi consilium Nervii aestimaverunt.

XVIII. Loci natura erat haec, quem locum nostri castris delegerant. Collis ab summo aequaliter declivis ad flumen Sabim, quod supra nominavimus, vergebat: ab eo flumine pari acclivitate collis nascebatur adversus huic, et contrarius, passus circiter cc infima apertus, ab superiore parte silvestris; ut non facile introrsus perspici posset. Intra eas silvas hostes in occulto sese continebant: in aperto loco, secundum flumen, paucae stationes equitum videbantur. Fluminis erat altitudo pedum circiter III.

XIX. Caesar, equitatu praemisso, subsequebatur omnibus copiis: sed ratio, ordoque agminis aliter se habebat, ac Belgae ad Nervios detulerant. nam, quod ad hostes appropinquabat, consuetudine sua Caesar VI legiones expeditas ducebat: post eas totius exercitus impedimenta collocarat: inde duae legiones, quae proxime conscriptae erant, totum agmen claudebant, praesidioque impedimentis erant. Equites nostri, cum funditoribus sagittariisque flumen transgressi, cum hostium equitatu proelium commiserunt. Quum se illi identidem in silvas ad suos reciperent, ac rursus ex silva in nostros impetum facerent, neque nostri longius, quam quem ad finem porrecta ac loca aperta pertinebant, cedentes insequi auderent; interim legiones sex, quae primae venerant, onere dimenso, castra munire coeperunt.

Ubi prima impedimenta nostri exercitus ab his, qui in silvis abditi latebant, visa sunt, quod tempus inter eos committendi proelii convenerat; ita ut intra silvas aciem ordinesque constituerant, atque ipsi sese confirmaverant, subito omnibus copiis provolaverunt, impetumque in nostros equites fecerunt. His facile pulsis, ac proturbatis, incredibili celeritate ad flumen decucurrerunt; ut paene uno tempore et ad silvas, et in flumine, et jam in manibus nostris hostes viderentur. Eadem autem celeritate adverso colle ad nostra castra, atque eos, qui in opere occupati erant, contenderunt.

XX. Caesari omnia uno tempore erant agenda: vexillum proponendum, quod erat insigne, quum ad arma concurri oporteret: signum tuba dandum: ab opere revocandi milites: qui paullo longius, aggeris petendi caussa, processerant, arcessendi: acies instruenda: milites cohortandi: signum dandum. Quarum rerum magnam partem temporis brevitas, et successus, et incursus hostium impediebat. His difficultatibus duae res erant subsidio, scientia atque usus militum, quod, superioribus proeliis exercitati, quid fieri oporteret, non minus commode ipsi sibi praescribere, quam ab aliis doceri, poterant; et quod ab opere singulisque legionibus singulos legatos Caesar discedere, nisi munitis castris, vetuerat. Hi propter propinquitatem et celeritatem hostium, nihil jam Caesaris imperium spectabant; sed per se, quae videbantur, administrabant.

XXI. Caesar, necessariis rebus imperatis, ad cohortandos milites, quam in partem fors obtulit, decucurrit; et ad legionem decimam devenit. Milites non longiore oratione cohortatus, quam uti suae pristinae virtutis memoriam retinerent, neu perturbarentur animo, hostiumque impetum fortiter sustinerent; quod non longius hostes aberant, quam quo telum adjici posset, proelii committendi signum dedit: atque, in alteram partem item cohortandi caussa profectus, pugnantibus occurrit. Temporis tanta fuit exiguitas, hostiumque tam paratus ad dimicandum animus, ut non modo ad insignia accommodanda, sed etiam ad galeas induendas, scutisque tegimenta detrahenda, tempus defuerit. Quam quisque in partem ab opere casu devenit, quaeque prima signa conspexit, ad haec constitit, ne, in quaerendis suis, pugnandi tempus dimitteret.

XXII. Instructo exercitu, magis, ut loci natura, dejectusque collis, et necessitas temporis, quam, ut rei militaris ratio, atque ordo postulabat, quum diversis locis legiones, aliae alia in par-

te, hostibus resisterent, sepibusque densissimis, ut ante demonstravimus, interjectis, prospectus impediretur; neque certa subsidia collocari, neque, quid in quaque parte opus esset, provideri, neque ab uno omnia imperia administrari poterant. Itaque, in tanta rerum iniquitate, fortunae quoque eventus varii sequebantur.

XXIII. Legionis nonae, et decimae milites, ut in sinistra parte acie constiterant, pilis emissis, cursu ac lassitudine exanimatos, vulneribusque confectos, Atrebates (nam his ea pars obvenerat) celeriter ex loco superiore in flumen compulerunt; et, transire conantes insecuti gladiis, magnam partem eorum impeditam interfecerunt. Ipsi transire flumen non dubitaverunt; et, in locum iniquum progressi, rursus regressos ac resistentes hostes, redintegrato proelio, in fugam dederunt. Item alia in parte diversae duae legiones, undecima, et octava, profligatis Veromanduis, quibuscum erant congressi, ex loco superiore, in ipsis fluminis ripis proeliabantur. At, [tum] totis fere a fronte, et ab sinistra parte, nudatis castris, quum in dextro cornu legio duodecima, et non magno ab ea intervallo septima constitisset; omnes Nervii confertissimo agmine, duce Boduognato, qui summam imperii tenebat, ad eum locum contenderunt: quorum pars aperto latere legiones circumvenire, pars summum castrorum locum petere, coepit.

XXIV. Eodem tempore equites nostri, levisque armaturae pedites, qui cum iis una fuerant, quos primo hostium impetu pulsos dixeram, quum se in castra reciperent, adversis hostibus occurrebant, ac rursus aliam in partem fugam petebant: et calones, qui ab Decumana porta, ac summo jugo collis, nostros victores flumen transisse, conspexerant, praedandi caussa egressi, quum respexissent, et hostes in nostris castris versari vidissent, praecipites fugae sese mandabant: simul eorum, qui cum impedimentis veniebant, clamor, fremitusque oriebatur: aliique aliam in partem perterriti ferebantur. Quibus omnibus rebus permoti, equites Treviri, quorum inter Gallos virtutis opinio est singularis, qui, auxilii caussa ab civitate missi, ad Caesarem venerant, quum multitudine hostium castra nostra compleri, legiones premi, et paene circumventas teneri, calones, equites, funditores, Numidas, diversos dissipatosque in omnes partes fugere vidissent, desperatis nostris rebus, domum contenderunt: Romanos pulsos superatosque, castris impedimentisque eorum hostes potitos, civitati renunciaverunt.

XXV. Caesar ab decimae legionis cohortatione ad dextrum cornu profectus, ubi suos urgeri, signisque in unum locum collatis duodecimae legionis confertos milites sibi ipsos ad pugnam esse impedimento; quartae cohortis omnibus centurionibus occisis, signiferoque interfecto, signo amisso, reliquarum cohortium omnibus fere centurionibus aut vulneratis, aut occisis, in his primopilo, P. Sextio Baculo, fortissimo viro, multis gravibusque vulneribus confecto, ut jam se sustinere non posset; reliquos esse tardiores, et nonnullos ab novissimis desertos proelio excedere, ac tela vitare, hostes neque a fronte ex inferiore loco subeuntes intermittere, et ab utroque latere instare, et rem esse in angusto vidit, neque ullum esse subsidium, quod submitti posset; scuto ab novissimis uni militi detracto, quod ipse eo sine scuto venerat, in primam aciem processit, centurionibusque nominatim appellatis, reliquos cohortatus milites, signa inferre, et manipulos laxare jussit, quo facilius gladiis uti possent. Cujus adventu spe illata militibus, ac redintegrato animo, quum pro se quisque in conspectu imperatoris, et jam in extremis suis rebus, operam navare cuperent, paullum hostium impetus tardatus est.

XXVI. Caesar, quum septimam legionem, quae juxta constiterat, item urgeri ab hoste vidisset, tribunos militum monuit, ut paullatim sese legiones conjungerent, et conversa signa in hostes inferrent. Quo facto, quum alius alii subsidium ferrent, neque timerent, ne aversi ab hoste circumvenirentur, audacius resistere, ac fortius pugnare coeperunt. Interim milites legionum duarum, quae in novissimo agmine praesidio impedimentis fuerant, proelio nunciato, cursu incitato, in summo colle ab hostibus conspiciebantur: et T. Labienus, castris hostium potitus, et ex loco superiore, quae res in nostris castris gererentur, conspicatus, decimam legionem subsidio nostris misit. qui, quum ex equitum et calonum fuga, quo in loco res esset, quantoque in periculo et castra, et legiones, et imperator versaretur, cognovissent, nihil ad celeritatem sibi reliqui fecerunt.

XXVII. Horum adventu tanta rerum commutatio facta est, ut nostri, etiam qui vulneribus confecti procubuissent, scutis innixi, proelium redintegrarent; tum calones, perterritos hostes conspicati, etiam inermes armatis occurrerent; equites vero, ut turpitudinem fugae virtute delerent, omnibus in locis pugnae se legionariis militibus praeferrent. At hostes, etiam in extrema spe salutis, tantam virtutem praestiterunt, ut, quum

primi eorum cecidissent, proximi jacentibus insisterent, atque ex eorum corporibus pugnarent; his dejectis, et coacervatis cadaveribus, qui superessent, ut ex tumulo, tela in nostros conjicerent, et pila intercepta remitterent: ut non nequidquam tantae virtutis homines judicari deberet ausos esse transire latissimum flumen, adscendere altissimas ripas, subire iniquissimum locum: quae facilia ex difficillimis animi magnitudo redegerat.

XXVIII. Hoc proelio facto, et prope ad internecionem gente, ac nomine Nerviorum redacto, majores natu, quos una cum pueris, mulieribusque, in aestuaria ac paludes collectos dixeramus, hac pugna nunciata, quum victoribus nihil impeditum victis nihil tutum arbitrarentur, omnium, qui supererant, consensu, legatos ad Caesarem miserunt, seque ei dediderunt; et, in commemoranda civitatis calamitate, ex DC ad III senatores, ex hominum millibus LX vix ad D, qui arma ferre possent, sese redactos esse dixerunt: quos Caesar, ut in miseros ac supplices usus misericordia videretur, diligentissime conservavit, suisque finibus atque oppidis uti jussit; et finitimis imperavit ut ab injuria et maleficio se suosque prohiberent.

XXIX. Aduatuci, de quibus supra scripsimus, quum omnibus copiis auxilio Nerviis venirent, hac pugna nunciata, ex itinere domum reverterunt: cunctis oppidis castellisque desertis, sua omnia in unum oppidum, egregie natura munitum, contulerunt. Quod quum ex omnibus in circuitu partibus altissimas rupes despectusque haberet, una ex parte leniter acclivis aditus, in latitudinem non amplius CC pedum, relinquebatur; quem locum duplici altissimo muro munierant: tum magni ponderis saxa, et praeacutas trabes in muro collocarant. Ipsi erant ex Cimbris Teutonisque prognati; qui, quum iter in provinciam nostram atque Italiam facerent, iis impedimentis, quae secum agere ac portare non poterant, citra flumen Rhenum depositis, custodiae ex suis ac praesidio VI millia hominum una reliquerunt. Hi, post eorum obitum multos annos a finitimis exagitati, quum alias bellum inferrent, alias illatum defenderent, consensu eorum omnium, pace facta, hunc sibi domicilio locum delegerunt.

XXX. Ac primo adventu exercitus nostri crebras ex oppido excursiones faciebant, parvulisque proeliis cum nostris contendebant: postea, vallo pedum XII, in circuitu XV millium, creberrisque castellis circummuniti oppido sese continebant. Ubi,

vineis actis, aggere exstructo, turrim procul constitui viderunt, primum irridere ex muro, atque increpitare vocibus, quo tanta machinatio ab tanto spatio institueretur; quibusnam manibus, aut quibus viribus, praesertim homines tantulae staturae (nam plerumque hominibus Gallis, prae magnitudine corporum suorum, brevitas nostra contemtui est), tanti oneris turrim in muros sese collocare confiderent?

XXXI. Ubi vero moveri, et appropinquare moenibus viderunt, nova atque inusitata specie commoti, legatos ad Caesarem de pace miserunt; qui, ad hunc modum locuti: Non se existimare, Romanos sine ope divina bellum gerere: qui tantae altitudinis machinationes tanta celeritate promovere [et ex propinquitate pugnare] possent: se, suaque omnia, eorum potestati permittere, dixerunt. unum petere, ac deprecari: si forte pro sua clementia, ac mansuetudine, quam ipsi ab aliis audirent, statuisset Aduatucos esse conservandos, ne se armis despoliaret. sibi omnes fere finitimos esse inimicos, ac suae virtuti invidere; a quibus se defendere, traditis armis, non possent. sibi praestare, si in eum casum deducerentur, quamvis fortunam a populo Romano pati, quam ab his per cruciatum interfici, inter quos dominari consuessent.

XXXII. Ad haec Caesar respondit: Se magis consuetudine sua, quam merito eorum, civitatem conservaturum, si prius, quam murum aries attigisset, se dedidissent; sed deditionis nullam esse conditionem, nisi armis traditis: se id, quod in Nerviis fecisset, facturum, finitimisque imperaturum, ne quam dedititiis populi Romani injuriam inferrent. Re nunciata ad suos, quae imperarentur, facere dixerunt. Armorum magna multitudine de muro in fossam, quae erat ante oppidum, jacta, sic, ut prope summam muri aggerisque altitudinem acervi armorum adaequarent; et tamen circiter parte tertia, ut postea perspectum est, celata, atque in oppido retenta, portis patefactis, eo die pace sunt usi.

XXXIII. Sub vesperum Caesar portas claudi, militesque ex oppido exire jussit, ne quam noctu oppidani ab militibus injuriam acciperent. Illi, ante inito, ut intellectum est, consilio, quod, deditione facta, nostros praesidia deducturos, aut denique indiligentius servaturos crediderant, partim cum his, quae retinuerant et celaverant, armis; partim, scutis ex cortice factis, aut viminibus intextis, quae subito, ut temporis exiguitas postulabat, pellibus induxerant; tertia vigilia, qua minime ar-

duus ad nostras munitiones adscensus videbatur, omnibus copiis repente ex oppido eruptionem fecerunt. Celeriter, ut ante Caesar imperarat, ignibus significatione facta, ex proximis castellis eo concursum est: pugnatumque ab hostibus ita acriter, ut a viris fortibus, in extrema spe salutis, iniquo loco, contra eos, qui ex vallo turribusque tela jacerent, pugnari debuit, quum in una virtute omnis spes salutis consisteret. Occisis ad hominum millibus IV, reliqui in oppidum rejecti sunt. Postridie ejus diei, refractis portis, quum jam defenderet nemo, atque intromissis militibus nostris, sectionem ejus oppidi universam Caesar vendidit. Ab his, qui emerant, capitum numerus ad eum relatus est millium LIII.

XXXIV. Eodem tempore a P. Crasso, quem cum legione una miserat ad Venetos, Unellos, Osismios, Curiosolitas, Sesuvios, Aulercos, Rhedones, quae sunt maritimae civitates, Oceanumque attingunt, certior factus est, omnes eas civitates in ditionem potestatemque populi Romani esse redactas.

XXXV. His rebus gestis, omni Gallia pacata, tanta hujus belli ad barbaros opinio perlata est, uti ab [his] nationibus, quae trans Rhenum incolerent, mitterentur legati ad Caesarem, quae se obsides daturas, imperata facturas, pollicerentur. Quas legationes Caesar, quod in Italiam Illyricumque properabat, inita proxima aestate ad se reverti jussit. Ipse, in Carnutes, Andes, Turonesque, quae civitates propinquae his locis erant, ubi bellum gesserat, legionibus in hiberna deductis, in Italiam profectus est. Ob easque res, ex literis Caesaris, dies XV supplicatio decreta est; quod ante id tempus acciderat nulli.

LIBER III

QUUM in Italiam proficisceretur Caesar, Serv. Galbam cum legione duodecima, et parte equitatus, in Nantuates, Veragros, Sedunosque misit, qui ab finibus Allobrogum, et lacu Lemanno, et flumine Rhodano, ad summas Alpes pertinent. Caussa mittendi fuit, quod iter per Alpes, quo magno cum periculo, magnisque [cum] portoriis, mercatores ire consuerant, patefieri volebat. Huic permisit, si opus esse arbitraretur, uti in eis locis legionem hiemandi caussa collocaret. Galba, secundis ali-

quot proeliis factis, castellisque compluribus eorum expugnatis, missis ad eum undique legatis, obsidibusque datis, et pace facta, constituit, cohortes duas in Nantuatibus collocare, [et] ipse cum reliquis ejus legionis cohortibus in vico Veragrorum, qui appellatur Octodurus, hiemare. qui vicus, positus in valle, non magna adjecta planicie, altissimis montibus undique continetur. Quum hic in duas partes flumine divideretur, alteram partem ejus vici Gallis concessit, alteram, vacuam ab illis relictam, cohortibus ad hiemandum attribuit. Eum locum vallo fossaque munivit.

II. Quum dies hibernorum complures transissent, frumentumque eo comportari jussisset, subito per exploratores certior factus est, ex ea parte vici, quam Gallis concesserat, omnes noctu discessisse, montesque, qui impenderent, a maxima multitudine Sedunorum et Veragrorum teneri. Id aliquot de caussis acciderat, ut subito Galli belli renovandi legionisque opprimendae consilium caperent. Primum, quod legionem, neque eam plenissimam, detractis cohortibus duabus, et compluribus singillatim, qui commeatus petendi caussa missi erant, absentibus, propter paucitatem despiciebant: tum etiam, quod propter iniquitatem loci, quum ipsi ex montibus in vallem decurrerent, et tela conjicerent, ne primum quidem posse impetum suum sustineri, existimabant. Accedebat, quod suos ab se liberos abstractos obsidum nomine dolebant; et Romanos, non solum itinerum caussa, sed etiam perpetuae possessionis, culmina Alpium occupare conari, et ea loca finitimae provinciae adjungere, sibi persuasum habebant.

III. His nunciis acceptis, Galba, quum neque opus hibernorum, munitionesque plene essent perfectae, neque de frumento reliquoque commeatu satis esset provisum, quod, deditione facta, obsidibusque acceptis, nihil de bello timendum existimaverat, consilio celeriter convocato, sententias exquirere coepit. quo in consilio, quum tantum repentini periculi praeter opinionem accidisset, ac jam omnia fere superiora loca multitudine armatorum completa conspicerentur, neque subsidio veniri, neque commeatus supportari, interclusis itineribus, possent; prope jam desperata salute, nonnullae hujusmodi sententiae dicebantur, ut, impedimentis relictis, eruptione facta, iisdem itineribus, quibus eo pervenissent, ad salutem contenderent. Majori tamen parti placuit, hoc reservato ad extremum consilio, interim rei eventum experiri, et castra defendere.

IV. Brevi spatio interjecto, vix ut his rebus, quas constituissent, collocandis atque administrandis tempus daretur, hostes ex omnibus partibus, signo dato, decurrere; lapides, gaesaque in vallum conjicere. Nostri primo integris viribus fortiter repugnare, neque ullum frustra telum ex loco superiore mittere: ut quaeque pars castrorum nudata defensoribus premi videbatur, eo occurrere, et auxilium ferre: sed hoc superari, quod diuturnitate pugnae hostes defessi proelio excedebant, alii integris viribus succedebant, quarum rerum a nostris propter paucitatem fieri nihil poterat; ac non modo defesso ex pugna excedendi, sed ne saucio quidem ejus loci, ubi constiterat, relinquendi, ac sui recipiendi, facultas dabatur.

V. Quum jam amplius horis VI continenter pugnaretur, ac non solum vires, sed etiam tela nostris deficerent, atque hostes acrius instarent, languidioribusque nostris, vallum scindere, et fossas complere, coepissent, resque esset jam ad extremum perducta casum, P. Sextius Baculus, primipili centurio, quem Nervico proelio compluribus confectum vulneribus diximus, et item C. Volusenus, tribunus militum, vir et consilii magni et virtutis, ad Galbam accurrunt, atque unam esse spem salutis docent, si, eruptione facta, extremum auxilium experirentur. Itaque, convocatis centurionibus, celeriter milites certiores facit, paullisper intermitterent proelium, ac tantummodo tela missa exciperent, seque ex labore reficerent; post, dato signo, ex castris erumperent, atque omnem spem salutis in virtute ponerent.

VI. Quod jussi sunt, faciunt; ac, subito omnibus portis eruptione facta, neque cognoscendi, quid fieret, neque sui colligendi, hostibus facultatem relinquunt. Ita commutata fortuna, eos, qui in spem potiundorum castrorum venerant, undique circumventos, interficiunt, et, ex hominum millibus amplius XXX, quem numerum barbarorum ad castra venisse constabat, plus tertia parte interfecta, reliquos perterritos in fugam conjiciunt, ac ne in locis quidem superioribus consistere patiuntur. Sic omnibus hostium copiis fusis, armisque exutis, se in castra munitionesque suas recipiunt. Quo proelio facto, quod saepius fortunam tentare Galba nolebat, atque alio se in hiberna consilio venisse meminerat, aliis occurrisse rebus viderat, maxime frumenti commeatusque inopia permotus, postero die omnibus ejus vici aedificiis incensis, in provinciam reverti contendit; ac, nullo hoste prohibente, aut iter demo-

rante, incolumem legionem in Nantuates, inde in Allobroges, perduxit, ibique hiemavit.

VII. His rebus gestis, quum omnibus de caussis Caesar pacatam Galliam existimaret, superatis Belgis, expulsis Germanis, victis in Alpibus Sedunis, atque ita, inita hieme, in Illyricum profectus esset, quod eas quoque nationes adire, et regiones cognoscere, volebat; subitum bellum in Gallia coortum est. Ejus belli haec fuit caussa. P. Crassus adolescens cum legione VII proximus mare Oceanum in Andibus hiemabat. Is, quod in his locis inopia frumenti erat, praefectos tribunosque militum complures in finitimas civitates, frumenti commeatusque petendi caussa, dimisit. quo in numero erat T. Terrasidius, missus in Esubios; M. Trebius Gallus, in Curiosolitas; Q. Velanius, cum T. Silio, in Venetos.

VIII. Hujus est civitatis longe amplissima auctoritas omnis orae maritimae regionum earum; quod et naves habent Veneti plurimas, quibus in Britanniam navigare consuerunt, et scientia atque usu nauticarum rerum reliquos antecedunt, et, in magno impetu maris, atque aperto, paucis portibus interjectis, quos tenent ipsi, omnes fere, qui eo mari uti consuerunt, habent vectigales. Ab iis fit initium retinendi Silii, atque Velanii, quod per eos suos se obsides, quos Crasso dedissent, recuperaturos existimabant. Horum auctoritate finitimi adducti, ut sunt Gallorum subita et repentina consilia, eadem de caussa Trebium Terrasidiumque retinent: et, celeriter missis legatis, per suos principes inter se conjurant, nihil, nisi communi consilio, acturos, eundemque omnes fortunae exitum esse laturos; reliquasque civitates sollicitant, ut in ea libertate, quam a majoribus acceperint, permanere, quam Romanorum servitutem perferre, mallent. Omni ora maritima celeriter ad suam sententiam perducta, communem legationem ad P. Crassum mittunt, Si velit suos recipere, obsides sibi remittat.

IX. Quibus de rebus Caesar ab Crasso certior factus, quod ipse aberat longius, naves interim longas aedificari in flumine Ligeri, quod influit in Oceanum, remiges ex provincia institui, nautas gubernatoresque comparari jubet. His rebus celeriter administratis, ipse, quum primum per anni tempus potuit, ad exercitum contendit. Veneti, reliquaeque item civitates, cognito Caesaris adventu, simul quod quantum in se facinus admisissent, intelligebant, legatos, quod nomen apud omnes nationes sanctum inviolatumque semper fuisset, retentos ab se,

et in vincula conjectos; pro magnitudine periculi bellum parare, et maxime ea, quae ad usum navium pertinent, providere instituunt, hoc majore spe, quod multum natura loci confidebant. Pedestria esse itinera concisa aestuariis, navigationem impeditam propter inscientiam locorum, paucitatemque portuum, sciebant: neque nostros exercitus propter frumenti inopiam diutius apud se morari posse confidebant. ac jam, ut omnia contra opinionem acciderent, tamen se plurimum navibus posse: Romanos neque ullam facultatem habere navium, neque eorum locorum, ubi bellum gesturi essent, vada, portus, insulas novisse: ac longe aliam esse navigationem in concluso mari, atque in vastissimo atque apertissimo Oceano, perspiciebant. His initis consiliis, oppida muniunt, frumenta ex agris in oppida comportant: naves in Venetiam, ubi Caesarem primum bellum gesturum constabat, quam plurimas possunt, cogunt. Socios sibi ad id Osismios, Lexovios, Nannetes, Ambiliatos, Morinos, Diablintes, Menapios adsciscunt: auxilia ex Britannia, quae contra eas regiones posita est, arcessunt.

X. Erant hae difficultates belli gerendi, quas supra ostendimus. sed multa Caesarem tamen ad id bellum incitabant: injuriae retentorum equitum Romanorum, rebellio facta post deditionem, defectio datis obsidibus, tot civitatum conjuratio: in primis, ne, hac parte neglecta, reliquae nationes sibi idem licere arbitrarentur. Itaque quum intelligeret, omnes fere Gallos novis rebus studere, et ad bellum mobiliter celeriterque excitari, omnes autem homines natura libertati studere, et condi tionem servitutis odisse; prius quam plures civitates conspirarent, partiendum sibi, ac latius distribuendum, exercitum putavit.

XI. Itaque T. Labienum legatum in Treviros, qui proximi flumini Rheno sunt, cum equitatu mittit. Huic mandat, Remos reliquosque Belgas adeat, atque in officio contineat; Germanosque, qui auxilio a Belgis arcessiti dicebantur, si per vim navibus flumen transire conentur, prohibeat. P. Crassum cum cohortibus legionariis XII, et magno numero equitatus, in Aquitaniam proficisci jubet, ne ex his nationibus auxilia in Galliam mittantur, ac tantae nationes conjungantur. Q. Titurium Sabinum legatum cum legionibus III in Unellos, Curiosolitas, Lexoviosque, mittit, qui eam manum distinendam curet. D. Brutum adolescentem classi, Gallicisque navibus, quas ex Pictonibus, et Santonis, reliquisque pacatis regionibus, convenire jus-

serat, praeficit; et, quum primum posset, in Venetos proficisci jubet. Ipse eo pedestribus copiis contendit.

XII. Erant ejusmodi fere situs oppidorum, ut, posita in extremis lingulis promontoriisque, neque pedibus aditum haberent, quum ex alto se aestus incitavisset, quod bis accidit semper horarum XII spatio, neque navibus, quod, rursus minuente aestu, naves in vadis afflictarentur. Ita utraque re oppidorum oppugnatio impediebatur; ac, si quando, magnitudine operis forte superati, extruso mari aggere ac molibus, atque his ferme oppidi moenibus adaequatis, suis fortunis desperare coeperant, magno numero navium appulso, cujus rei summam facultatem habebant, sua deportabant omnia, seque in proxima oppida recipiebant. ibi se rursus iisdem opportunitatibus loci defendebant. Haec eo facilius magnam partem aestatis faciebant, quod nostrae naves tempestatibus detinebantur; summaque erat vasto atque aperto mari, magnis aestibus, raris ac prope nullis portibus, difficultas navigandi.

XIII. Namque ipsorum naves ad hunc modum factae armataeque erant. Carinae aliquanto planiores, quam nostrarum navium, quo facilius vada ac decessum aestus excipere possent: prorae admodum erectae, atque item puppes, ad magnitudinem fluctuum tempestatumque accommodatae. naves totae factae ex robore, ad quamvis vim et contumeliam perferendam. transtra pedalibus in latitudinem trabibus confixa clavis ferreis, digiti pollicis crassitudine; anchorae, pro funibus, ferreis catenis revinctae: pelles pro velis, alutaeque tenuiter confectae, sive propter lini inopiam, atque ejus usus inscientiam; sive eo, quod est magis verisimile, quod tantas tempestates oceani tantosque impetus ventorum sustineri, ac tanta onera navium regi velis non satis commode, arbitrabantur. Cum his navibus nostrae classi ejusmodi congressus erat, ut una celeritate et pulsu remorum praestaret; reliqua, pro loci natura, pro vi tempestatum, illis essent aptiora et accommodatiora: neque enim his nostrae rostro nocere poterant; tanta in eis erat firmitudo: neque propter altitudinem facile telum adjiciebatur; et eadem de caussa minus commode scopulis continebantur. Accedebat ut, quum saevire ventus coepisset, et se vento dedissent, et tempestatem ferrent facilius, et in vadis consisterent tutius, et, ab aestu derelictae, nihil saxa et cautes timerent: quarum rerum omnium nostris navibus casus erant extimescendi.

XIV. Compluribus expugnatis oppidis, Caesar, ubi intellexit,

frustra tantum laborem sumi, neque hostium fugam captis oppidis reprimi, neque his noceri posse, statuit exspectandam classem. Quae ubi convenit, ac primum ab hostibus visa est, circiter CCXX naves eorum paratissimae, atque omni genere armorum ornatissimae, profectae ex portu, nostris adversae constiterunt; neque satis Bruto, qui classi praeerat, vel tribunis militum, centurionibusque, quibus singulae naves erant attributae, constabat, quid agerent, aut quam rationem pugnae insisterent. Rostro enim noceri non posse cognoverant: turribus autem excitatis, tamen has altitudo puppium ex barbaris navibus superabat, ut neque ex inferiore loco satis commode tela adjici possent, et missa ab Gallis gravius acciderent. Una erat magno usui res praeparata a nostris, falces praeacutae, insertae affixaeque longuriis, non absimili forma muralium falcium. His quum funes, qui antemnas ad malos destinabant, comprehensi adductique erant, navigio remis incitato, praerumpebantur. quibus abscissis, antemnae necessario concidebant, ut, quum omnis Gallicis navibus spes in velis armamentisque consisteret, his ereptis, omnis usus navium uno tempore eriperetur. Reliquum erat certamen positum in virtute; qua nostri milites facile superabant, atque eo magis, quod in conspectu Caesaris, atque omnis exercitus, res gerebatur, ut nullum paullo fortius factum latere posset: omnes enim colles, ac loca superiora, unde erat propinquus despectus in mare, ab exercitu tenebantur.

XV. Disjectis, ut diximus, antemnis, quam singulas binae ac ternae naves circumsteterant, milites summa vi transcendere in hostium naves contendebant. Quod postquam barbari fieri animadverterunt, expugnatis compluribus navibus, quum ei rei nullum reperiretur auxilium, fuga salutem petere contenderunt. Ac, jam conversis in eam partem navibus, quo ventus ferebat, tanta subito malacia, ac tranquillitas exstitit, ut se loco movere non possent. Quae quidem res ad negotium conficiendum maxime fuit opportuna. nam singulas nostri consectati expugnaverunt, ut perpaucae ex omni numero, noctis interventu, ad terram pervenerint, quum ab hora fere IV usque ad solis occasum pugnaretur.

XVI. Quo proelio bellum Venetorum, totiusque orae maritimae, confectum est. nam, quum omnis juventus, omnes etiam gravioris aetatis, in quibus aliquid consilii aut dignitatis fuit, eo convenerant; tum, navium quod ubique fuerat, in unum locum coegerant: quibus amissis, reliqui neque, quo se reciperent, ne-

que quemadmodum oppida defenderent, habebant. Itaque se, suaque omnia, Caesari dediderunt: in quos eo gravius Caesar vindicandum statuit, quo diligentius in reliquum tempus a barbaris jus legatorum conservaretur. Itaque, omni senatu necato, reliquos sub corona vendidit.

XVII. Dum haec in Venetis geruntur, Q. Titurius Sabinus cum iis copiis, quas a Caesare acceperat, in fines Unellorum pervenit. His praeerat Viridovix, ac summam imperii tenebat earum omnium civitatum, quae defecerant; ex quibus exercitum magnasque copias coëgerat. Atque his paucis diebus Aulerci, Eburovices, Lexoviique, senatu suo interfecto, quod auctores belli esse nolebant, portas clauserunt, seque cum Viridovice conjunxerunt; magnaque praeterea multitudo undique ex Gallia perditorum hominum latronumque convenerant, quos spes praedandi, studiumque bellandi, ab agricultura, et quotidiano labore, revocabat. Sabinus idoneo omnibus rebus loco castris sese tenebat; quum Viridovix contra eum duum millium spatio consedisset, quotidieque productis copiis pugnandi potestatem faceret, ut jam non solum hostibus in contentionem Sabinus veniret, sed etiam nostrorum militum vocibus nonnihil carperetur: tantamque opinionem timoris praebuit, ut jam ad vallum castrorum hostes accedere auderent. Id ea de caussa faciebat, quod cum tanta multitudine hostium, praesertim eo absente, qui summam imperii teneret, nisi aequo loco, aut opportunitate aliqua data, legato dimicandum non existimabat.

XVIII. Hac confirmata opinione timoris, idoneum quendam hominem et callidum delegit, Gallum, ex his quos auxilii caussa secum habebat. Huic magnis praemiis pollicitationibusque persuadet, uti ad hostes transeat: et, quid fieri velit, edocet. Qui ubi pro perfuga ad eos venit, timorem Romanorum proponit: quibus angustiis ipse Caesar a Venetis prematur, docet: neque longius abesse, quin proxima nocte Sabinus clam ex castris exercitum educat, et ad Caesarem auxilii ferendi caussa proficiscatur. Quod ubi auditum est, conclamant omnes, occasionem negotii bene gerendi amittendam non esse; ad castra iri oportere. Multae res ad hoc consilium Gallos hortabantur: superiorum dierum Sabini cunctatio; perfugae confirmatio; inopia cibariorum, cui rei parum diligenter ab iis erat provisum; spes Venetici belli; et quod fere libenter homines id, quod volunt, credunt. His rebus adducti, non prius Viridovicem reliquosque duces ex concilio dimittunt, quam ab his sit

concessum, arma uti capiant et ad castra contendant. Qua re concessa, laeti, ut explorata victoria, sarmentis virgultisque collectis, quibus fossas Romanorum compleant, ad castra pergunt.

XIX. Locus erat castrorum editus, et paullatim ab imo acclivis circiter passus M. Huc magno cursu contenderunt, ut quam minimum spatii ad se colligendos armandosque Romanis daretur, exanimatique pervenerunt. Sabinus, suos hortatus, cupientibus signum dat. Impeditis hostibus propter ea, quae ferebant, onera, subito duabus portis eruptionem fieri jubet. Factum est opportunitate loci, hostium inscientia ac defatigatione, virtute militum, superiorum pugnarum exercitatione, ut ne unum quidem nostrorum impetum ferrent, ac statim terga verterent. quos impeditos integris viribus milites nostri consecuti, magnum numerum eorum occiderunt; reliquos equites consectati, paucos, qui ex fuga evaserant, reliquerunt. Sic, uno tempore, et de navali pugna Sabinus, et de Sabini victoria Caesar certior factus: civitatesque omnes se statim Titurio dediderunt. nam, ut ad bella suscipienda Gallorum alacer ac promptus est animus, sic mollis ac minime resistens ad calamitates perferendas mens eorum est.

XX. Eodem fere tempore, P. Crassus, quum in Aquitaniam pervenisset, quae pars, ut ante dictum est, et regionum latitudine, et multitudine hominum, ex tertia parte Galliae est aestimanda, quum intelligeret in his locis sibi bellum gerendum, ubi paucis ante annis L. Valerius Praeconius legatus, exercitu pulso, interfectus esset, atque unde L. Manilius Procos., impedimentis amissis, profugisset, non mediocrem sibi diligentiam adhibendam intelligebat. Itaque, re frumentaria provisa, auxiliis, equitatuque comparato, multis praeterea viris fortibus Tolosa, Carcasone, et Narbone, quae sunt civitates Galliae provinciae finitimae, ex his regionibus nominatim evocatis, in Sotiatum fines exercitum introduxit. Cujus adventu cognito, Sotiates, magnis copiis coactis, equitatuque, quo plurimum valebant, in itinere agmen nostrum adorti, primum equestre proelium commiserunt; deinde, equitatu suo pulso, atque insequentibus nostris, subito pedestres copias, quas in convalle in insidiis collocaverant, ostenderunt. Hi, nostros disjectos adorti, proelium renovarunt.

XXI. Pugnatum est diu, atque acriter; quum Sotiates, superioribus victoriis freti, in sua virtute totius Aquitaniae salutem positam putarent; nostri autem, quid sine imperatore, et

sine reliquis legionibus, adolescentulo duce, efficere possent, perspici cuperent: tandem, confecti vulneribus, hostes terga vertere: quorum magno numero interfecto, Crassus ex itinere oppidum Sotiatium oppugnare coepit: quibus fortiter resistentibus, vineas turresque egit. Illi, alias eruptione tentata, alias cuniculis ad aggerem vineasque actis, cujus rei sunt longe peritissimi Aquitani, propterea quod multis locis apud eos aerariae secturae sunt; ubi diligentia nostrorum nihil his rebus profici posse intellexerunt, legatos ad Crassum mittunt, seque in deditionem ut recipiat petunt. Qua re impetrata, arma tradere jussi, faciunt.

XXII. Atque in ea re omnium nostrorum intentis animis, alia ex parte oppidi Adcantuannus, qui summam imperii tenebat, cum DC devotis, quos illi Soldurios appellant (quorum haec est conditio, uti omnibus in vita commodis una cum his fruantur, quorum se amicitiae dediderint: si quid iis per vim accidat, aut eundem casum una ferant, aut sibi mortem consciscant. neque adhuc hominum memoria repertus est quisquam, qui, eo interfecto, cujus se amicitiae devovisset, mori recusaret;) cum iis Adcantuannus eruptionem facere conatus, clamore ab ea parte munitionis sublato, quum ad arma milites concurrissent, vehementerque ibi pugnatum esset, repulsus in oppidum, tamen, uti eadem deditionis conditione uteretur, ab Crasso impetravit.

XXIII. Armis obsidibusque acceptis, Crassus in fines Vocatium et Tarusatium profectus est. Tum vero barbari commoti, quod oppidum, et natura loci et manu munitum, paucis diebus, quibus eo ventum erat, expugnatum cognoverant, legatos quoquoversus dimittere, conjurare, obsides inter se dare, copias parare coeperunt. Mittuntur etiam ad eas civitates legati, quae sunt citerioris Hispaniae, finitimae Aquitaniae: inde auxilia ducesque arcessuntur. quorum adventu magna cum auctoritate, et magna cum hominum multitudine, bellum gerere conantur. Duces vero ii deliguntur, qui una cum Q. Sertorio omnes annos fuerant, summamque scientiam rei militaris habere existimabantur. Hi consuetudine populi Romani loca capere, castra munire, commeatibus nostros intercludere instituunt. Quod ubi Crassus animadvertit, suas copias propter exiguitatem non facile diduci, hostem et vagari, et vias obsidere, et castris satis praesidii relinquere; ob eam caussam minus commode frumentum commeatumque sibi supportari; in dies

hostium numerum augeri, non cunctandum existimavit quin pugna decertaret. Hac re ad consilium delata, ubi omnes idem sentire intellexit, posterum diem pugnae constituit.

XXIV. Prima luce productis omnibus copiis, duplici acie instituta, auxiliis in mediam aciem conjectis, quid hostes consilii caperent, exspectabat. Illi, etsi propter multitudinem, et veterem belli gloriam, paucitatemque nostrorum, se tuto dimicaturos existimabant, tamen tutius esse arbitrabantur, obsessis viis, commeatu intercluso, sine ullo vulnere victoria potiri: et, si propter inopiam rei frumentariae Romani sese recipere coepissent, impeditos in agmine et sub sarcinis, inferiores animo, adoriri cogitabant. Hoc consilio probato ab ducibus, productis Romanorum copiis, sese castris tenebant. Hac re perspecta, Crassus, quum sua cunctatione, atque opinione, timidiores hostes nostros milites alacriores ad pugnandum effecissent, atque omnium voces audirentur, exspectari diutius non oportere, quin ad castra iretur; cohortatus suos, omnibus cupientibus, ad hostium castra contendit.

XXV. Ibi, quum alii fossas complerent, alii, multis telis conjectis, defensores vallo munitionibusque depellerent, auxiliaresque, quibus ad pugnam non multum Crassus confidebat, lapidibus telisque subministrandis, et ad aggerem cespitibus comportandis, speciem atque opinionem pugnantium praeberent: quum item ab hostibus constanter ac non timide pugnaretur, telaque, ex loco superiore missa, non frustra acciderent; equites, circumitis hostium castris, Crasso renunciaverunt, non eadem esse diligentia ab Decumana porta castra munita, facilemque aditum habere.

XXVI. Crassus, equitum praefectos cohortatus, ut magnis praemiis pollicitationibusque suos excitarent, quid fieri velit ostendit. Illi, ut erat imperatum, eductis quatuor cohortibus, quae, praesidio castris relictae, integrae ab labore erant, et longiore itinere circumductis, ne ex hostium castris conspici possent, omnium oculis mentibusque ad pugnam intentis, celeriter ad eas, quas diximus, munitiones pervenerunt; atque, his prorutis, prius in hostium castris constiterunt, quam plane ab iis videri, aut quid rei gereretur, cognosci posset. Tum vero, clamore ab ea parte audito, nostri redintegratis viribus, quod plerumque in spe victoriae accidere consuevit, acrius impugnare coeperunt. Hostes, undique circumventi, desperatis omnibus rebus, se per munitiones dejicere, et fuga salutem petere inten-

derunt. Quos equitatus apertissimis campis consectatus, ex millium L numero, quae ex Aquitania Cantabrisque convenisse constabat, vix quarta parte relicta, multa nocte se in castra recepit.

XXVII. Hac audita pugna, maxima pars Aquitaniae sese Crasso dedidit, obsidesque ultro misit; quo in numero fuerunt Tarbelli, Bigerriones, Preciani, Vocates, Tarusates, Elusates, Garites, Ausci, Garumni, Sibuzates, Cocosates. Paucae ultimae nationes, anni tempore confisae, quod hiems suberat, hoc facere neglexerunt.

XXVIII. Eodem fere tempore Caesar, etsi prope exacta jam aestas erat, tamen, quod, omni Gallia pacata, Morini Menapiique supererant, qui in armis essent, neque ad eum unquam legatos de pace misissent; arbitratus id bellum celeriter confici posse, eo exercitum adduxit: qui longe alia ratione, ac reliqui Galli, bellum agere instituerunt. Nam, quod intelligebant, maximas nationes, quae proelio contendissent, pulsas superatasque esse, continentesque silvas ac paludes habebant, eo se suaque omnia contulerunt. Ad quarum initium silvarum quum Caesar pervenisset, castraque munire instituisset, neque hostis interim visus esset; dispersis in opere nostris, subito ex omnibus partibus silvae evolaverunt, et in nostros impetum fecerunt. Nostri celeriter arma ceperunt, eosque in silvas repulerunt; et, compluribus interfectis, longius impeditioribus locis secuti, paucos ex suis deperdiderunt.

XXIX. Reliquis deinceps diebus Caesar silvas caedere instituit; et, ne quis inermibus imprudentibusque militibus ab latere impetus fieri posset, omnem eam materiam, quae erat caesa, conversam ad hostem collocabat, et pro vallo ad utrumque latus exstruebat. Incredibili celeritate magno spatio paucis diebus confecto, quum jam pecus atque extrema impedimenta ab nostris tenerentur, ipsi densiores silvas peterent; ejusmodi sunt tempestates consecutae, uti opus necessario intermitteretur, et continuatione imbrium diutius sub pellibus milites contineri non possent. Itaque, vastatis omnibus eorum agris, vicis aedificiisque incensis, Caesar exercitum reduxit, et in Aulercis, Lexoviisque, reliquis item civitatibus, quae proxime bellum fecerant, in hibernis collocavit.

33

LIBER IV.

Ea, quae secuta est, hieme, qui fuit annus Cn. Pompeio, M. Crasso coss. Usipetes Germani, et item Tenchtheri, magna cum multitudine hominum, flumen Rhenum transierunt, non longe a mari, quo Rhenus influit. Caussa transeundi fuit, quod, ab Suevis complures annos exagitati, bello premebantur, et agricultura prohibebantur. Suevorum gens est longe maxima et bellicosissima Germanorum omnium. Hi centum pagos habere dicuntur: ex quibus quotannis singula millia armatorum bellandi caussa ex finibus educunt. reliqui, qui domi manserint, se atque illos alunt. Hi rursus invicem anno post in armis sunt: illi domi remanent. Sic neque agricultura, nec ratio, atque usus belli intermittitur: sed privati ac separati agri apud eos nihil est: neque longius anno remanere uno in loco, incolendi caussa, licet: neque multum frumento, sed maximam partem lacte atque pecore vivunt, multumque sunt in venationibus; quae res et cibi genere, et quotidiana exercitatione, et libertate vitae (quod, a pueris nullo officio aut disciplina assuefacti, nihil omnino contra voluntatem faciant) et vires alit, et immani corporum magnitudine homines efficit. Atque in eam se consuetudinem adduxerunt, ut locis frigidissimis neque vestitus, praeter pelles, habeant quidquam, quarum propter exiguitatem magna est corporis pars aperta, et laventur in fluminibus.

II. Mercatoribus est ad eos aditus magis eo, ut, quae bello ceperint, quibus vendant, habeant; quam quo ullam rem ad se importari desiderent. Quin etiam jumentis, quibus maxime Gallia delectatur, quaeque impenso parant pretio, Germani importatis his non utuntur; sed, quae sunt apud eos nata prava atque deformia, haec quotidiana exercitatione, summi ut sint laboris, efficiunt. Equestribus proeliis saepe ex equis desiliunt, ac pedibus proeliantur; equosque eodem remanere vestigio assuefaciunt; ad quos se celeriter, quum usus est, recipiunt. neque eorum moribus turpius quidquam, aut inertius habetur, quam ephippiis uti. Itaque ad quemvis numerum ephippiato-

rum equitum, quamvis pauci, adire audent. Vinum ad se omnino importari non sinunt, quod ea re ad laborem ferendum remollescere homines, atque effeminari, arbitrantur.

III. Publice maximam putant esse laudem, quam latissime a suis finibus vacare agros: hac re significari, magnum numerum civitatum suam vim sustinere non posse. itaque una ex parte a Suevis circiter millia passuum DC agri vacare dicuntur. · Ad alteram partem succedunt Ubii, quorum fuit civitas ampla atque florens, ut est captus Germanorum, et paullo, quam sunt ejusdem generis, et ceteris humaniores; propterea quod Rhenum attingunt, multumque ad eos mercatores ventitant, et ipsi propter propinquitatem Gallicis sunt moribus assuefacti. Hos quum Suevi, multis saepe bellis experti, propter amplitudinem gravitatemque civitatis, finibus expellere non potuissent, tamen vectigales sibi fecerunt, ac multo humiliores infirmioresque redegerunt.

IV. In eadem caussa fuerunt Usipetes, et Tenchtheri, quos supra diximus, qui complures annos Suevorum vim sustinuerunt: ad extremum tamen agris expulsi, et multis Germaniae locis triennium vagati, ad Rhenum pervenerunt: quas regiones Menapii incolebant, et ad utramque ripam fluminis agros, aedificia, vicosque habebant; sed, tantae multitudinis aditu perterriti, ex his aedificiis, quae trans flumen habuerant, demigraverunt, et, cis Rhenum dispositis praesidiis, Germanos transire prohibebant. Illi, omnia experti, quum neque vi contendere propter inopiam navium, neque clam transire propter custodias Menapiorum, possent, reverti se in suas sedes regionesque simulaverunt: et, tridui viam progressi, rursus reverterunt: atque, omni hoc itinere, una nocte, equitatu confecto, inscios inopinantesque Menapios oppresserunt, qui, de Germanorum discessu per exploratores certiores facti, sine metu trans Rhenum in suos vicos remigraverant. His interfectis, navibusque eorum occupatis, priusquam ea pars Menapiorum, quae citra Rhenum quieta in suis sedibus erat, certior fieret, flumen transierunt; atque, omnibus eorum aedificiis occupatis, reliquam partem hiemis se eorum copiis aluerunt.

V. His de rebus, Caesar, certior factus, et infirmitatem Gallorum veritus, quod sunt in consiliis capiendis mobiles, et novis plerumque rebus student, nihil his committendum existimavit. Est autem hoc Gallicae consuetudinis, uti et viatores etiam invitos consistere cogant, et, quod quisque eorum de qua-

que re audierit, aut cognoverit, quaerant; et mercatores in oppidis vulgus circumsistat, quibusque ex regionibus veniant, quasque ibi res cognoverint, pronunciare cogant. His rumoribus atque auditionibus permoti, de summis saepe rebus consilia ineunt: quorum eos e vestigio poenitere necesse est, quum incertis rumoribus serviant, et plerique ad voluntatem eorum ficta respondeant.

VI. Qua consuetudine cognita, Caesar, ne graviori bello occurreret, maturius, quam consuerat, ad exercitum proficiscitur. Eo quum venisset, ea, quae fore suspicatus erat, facta cognovit; missas legationes ab nonnullis civitatibus ad Germanos, invitatosque eos, uti ab Rheno discederent; omniaque, quae postulassent, ab se fore parata. Qua spe adducti, Germani latius jam vagabantur, et in fines Eburonum, et Condrusorum, qui sunt Trevirorum clientes, pervenerant. Principibus Galliae evocatis, Caesar ea, quae cognoverat, dissimulanda sibi existimavit: eorumque animis permulsis et confirmatis, equitatuque imperato, bellum cum Germanis gerere constituit.

VII. Re frumentaria comparata, equitibusque delectis, iter in ea loca facere coepit, quibus in locis esse Germanos audiebat. a quibus quum paucorum dierum iter abesset, legati ab his venerunt, quorum haec fuit oratio: Germanos neque priores populo Romano bellum inferre; neque tamen recusare, si lacessantur, quin armis contendant, quod Germanorum consuetudo haec sit, a majoribus tradita, quicumque bellum inferant, resistere, neque deprecari: haec tamen dicere, venisse invitos, ejectos domo. Si suam gratiam Romani velint, posse eis utiles esse amicos: vel sibi agros attribuant, vel patiantur eos tenere, quos armis possederint: sese unis Suevis concedere, quibus ne dii quidem immortales pares esse possint: reliquum quidem in terris esse neminem, quem non superare possint.

VIII. Ad haec Caesar, quae visum est, respondit. sed exitus fuit orationis: Sibi nullam cum his amicitiam esse posse, si in Gallia remanerent. neque verum esse, qui suos fines tueri non potuerint, alienos occupare: neque ullos in Gallia vacare agros, qui dari tantae praesertim multitudini sine injuria possint: sed licere, si velint, in Ubiorum finibus considere; quorum sint legati apud se, et de Suevorum injuriis querantur, et a se auxilium petant. Hoc se ab iis impetraturum.

IX. Legati haec se ad suos relaturos dixerunt: et, re deliberata, post diem tertium ad Caesarem reversuros: interea ne pro-

pius se castra moveret, petierunt. Ne id quidem Caesar ab se impetrari posse dixit: cognoverat enim, magnam partem equitatus ab iis aliquot diebus ante, praedandi frumentandique caussa, ad Ambivaritos trans Mosam missam. Hos expectari equites, atque ejus rei caussa moram interponi, arbitrabatur.

X. Mosa profluit ex monte Vogeso, qui est in finibus Lingonum, et, parte quadam ex Rheno recepta, quae appellatur Vahalis, insulamque efficit Batavorum, in Oceanum influit; neque longius ab Oceano millibus passuum LXXX in Rhenum transit. Rhenus autem oritur ex Lepontiis, qui Alpes incolunt, et longo spatio per fines Nantuatium, Helvetiorum, Sequanorum, Mediomatricorum, Tribucorum, Trevirorum, citatus fertur: et, ubi Oceano appropinquat, in plures diffluit partes, multis ingentibusque insulis effectis, quarum pars magna a feris barbarisque nationibus incolitur (ex quibus sunt, qui piscibus atque ovis avium vivere existimantur) multisque capitibus in Oceanum influit.

XI. Caesar quum ab hoste non amplius passuum XII millibus abesset, ut erat constitutum, ad eum legati revertuntur: qui, in itinere congressi, magnopere, ne longius progrederetur, orabant. Quum id non impetrassent, petebant, uti ad eos equites, qui agmen antecessissent, praemitteret, eosque pugna prohiberet; sibique uti potestatem faceret in Ubios legatos mittendi: quorum si principes ac senatus sibi jurejurando fidem fecissent, ea conditione, quae a Caesare ferretur, se usuros ostendebant: ad has res conficiendas sibi tridui spatium daret. Haec omnia Caesar eodem illo pertinere arbitrabatur, ut, tridui mora interposita, equites eorum, qui abessent, reverterentur; tamen sese non longius millibus passuum IV aquationis caussa processurum eo die dixit: huc postero die quam frequentissimi convenirent, ut de eorum postulatis cognosceret. Interim ad praefectos, qui cum omni equitatu antecesserant, mittit, qui nunciarent, ne hostes proelio lacesserent: et, si ipsi lacesserentur, sustinerent, quoad ipse cum exercitu propius accessisset.

XII. At hostes, ubi primum nostros equites conspexerunt, quorum erat V millium numerus, quum ipsi non amplius DCCC equites haberent, quod ii, qui frumentandi caussa ierant trans Mosam, nondum redierant; nihil timentibus nostris, quod legati eorum paullo ante a Caesare discesserant, atque is dies induciis erat ab eis petitus, impetu facto, celeriter nostros per-

turbaverunt. rursus resistentibus nostris, consuetudine sua ad pedes desiluerunt; subfossisque equis, compluribusque nostris disjectis, reliquos in fugam conjecerunt, atque ita perterritos egerunt, ut non prius fuga desisterent, quam in conspectum agminis nostri venissent. In eo proelio ex equitibus nostris interficiuntur IV et LXX. In his vir fortissimus, Piso, Aquitanus, amplissimo genere natus, cujus avus in civitate sua regnum obtinuerat, amicus ab senatu nostro appellatus. Hic, quum fratri intercluso ab hostibus auxilium ferret, illum ex periculo eripuit; ipse, equo vulnerato dejectus, quoad potuit, fortissime restitit. Quum circumventus, multis vulneribus acceptis, cecidisset, atque id frater, qui jam proelio excesserat, procul animadvertisset, incitato equo, se hostibus obtulit, atque interfectus est.

XIII. Hoc facto proelio, Caesar neque jam sibi legatos audiendos, neque conditiones accipiendas arbitrabatur ab his, qui per dolum atque insidias, petita pace, ultro bellum intulissent. Exspectare vero, dum hostium copiae augerentur, equitatusque reverteretur, summae dementiae esse judicabat; et, cognita Gallorum infirmitate, quantum jam apud eos hostes uno proelio auctoritatis essent consecuti, sentiebat: quibus ad consilia capienda nihil spatii dandum existimabat. His constitutis rebus, et consilio cum legatis et quaestore communicato, ne quem diem pugnae praetermitteret; opportunissima res accidit, quod postridie ejus diei mane, eadem et perfidia et simulatione usi, Germani frequentes, omnibus principibus majoribusque natu adhibitis, ad eum in castra venerunt; simul, ut dicebatur, sui purgandi caussa, quod contra, atque esset dictum, et ipsi petissent, proelium pridie commisissent; simul, ut, si quid possent, de induciis fallendo impetrarent. Quos sibi Caesar oblatos gavisus, illos retineri jussit: ipse omnes copias castris eduxit; equitatumque, quod recenti proelio perterritum esse existimabat, agmen subsequi jussit.

XIV. Acie triplici instituta, et celeriter VIII millium itinere confecto, prius ad hostium castra pervenit, quam, quid ageretur, Germani sentire possent. qui, omnibus rebus subito perterriti, et celeritate adventus nostri, et discessu suorum, neque consilii habendi neque arma capiendi spatio dato, perturbantur, copiasne adversus hostem educere, an castra defendere, an fuga salutem petere, praestaret. Quorum timor quum fremitu et concursu significaretur, milites nostri, pristini diei perfidia in-

citati, in castra irruperunt. quorum qui celeriter arma capere potuerunt, paullisper nostris restiterunt, atque inter carros impedimentaque proelium commiserunt: at reliqua multitudo puerorum mulierumque (nam cum omnibus suis domo excesserant, Rhenumque transierant) passim fugere coepit; ad quos consectandos Caesar equitatum misit.

XV. Germani, post tergum clamore audito, quum suos interfici viderent, armis abjectis, signisque militaribus relictis, se ex castris ejecerunt, et, quum ad confluentem Mosae et Rheni pervenissent, reliqua fuga desperata, magno numero interfecto, reliqui se in flumen praecipitaverunt; atque ibi, timore, lassitudine, vi fluminis oppressi, perierunt. Nostri ad unum omnes incolumes, perpaucis vulneratis, ex tanti belli timore, quum hostium numerus capitum ccccxxx millium fuisset, se in castra receperunt. Caesar his, quos in castris retinuerat, discedendi potestatem fecit. Illi, supplicia cruciatusque Gallorum veriti, quorum agros vexaverant, remanere se apud eum velle, dixerunt. His Caesar libertatem concessit.

XVI. Germanico bello confecto, multis de caussis Caesar statuit, sibi Rhenum esse transeundum; quarum illa fuit justissima, quod, quum videret, Germanos tam facile impelli, ut in Galliam venirent, suis quoque rebus eos timere voluit, quum intelligerent, et posse et audere populi Romani exercitum Rhenum transire. Accessit etiam, quod illa pars equitatus Usipetum, et Tenchtherorum, quam supra commemoravi praedandi frumentandique caussa Mosam transisse, neque proelio interfuisse, post fugam suorum se trans Rhenum in fines Sigambrorum receperat, seque cum iis conjunxerat. Ad quos quum Caesar nuncios misisset, qui postularent, eos, qui sibi Galliaeque bellum intulissent, sibi dederent, responderunt: Populi Romani imperium Rhenum finire: si, se invito, Germanos in Galliam transire, non aequum existimaret, cur sui quidquam esse imperii aut potestatis trans Rhenum postularet? Ubii autem, qui uni ex Transrhenanis ad Caesarem legatos miserant, amicitiam fecerant, obsides dederant, magnopere orabant, ut sibi auxilium ferret, quod graviter ab Suevis premerentur; vel, si id facere occupationibus reipublicae prohiberetur, exercitum modo Rhenum transportaret, id sibi ad auxilium, spemque reliqui temporis, satis futurum: tantum esse nomen atque opinionem ejus exercitus, Ariovisto pulso, et hoc novissimo proelio facto, etiam ad ultimas Germanorum nationes uti opinione et amici-

tia populi Romani tuti esse possint. Navium maguam copiam ad transportandum exercitum pollicebantur.

XVII. Caesar his de caussis, quas commemoravi Rhenum transire decreverat: sed navibus transire neque satis tutum esse arbitrabatur, neque suae neque populi Romani dignitatis esse statuebat. Itaque, etsi summa difficultas faciendi pontis proponebatur, propter latitudinem, rapiditatem, altitudinemque fluminis, tamen id sibi contendendum, aut aliter non transducendum exercitum, existimabat. Rationem pontis hanc instituit. Tigna bina sesquipedalia, paullum ab imo praeacuta, dimensa ad altitudinem fluminis, intervallo pedum duorum inter se jungebat. Haec quum machinationibus immissa in flumen defixerat, fistucisque adegerat, non sublicae modo directa ad perpendiculum, sed prona, ac fastigata, ut secundum naturam fluminis procumberent; iis item contraria II, ad eundem modum juncta, intervallo pedum quadragenum, ab inferiore parte, contra vim atque impetum fluminis conversa statuebat. haec utraque insuper bipedalibus trabibus immissis, quantum eorum tignorum junctura distabat, binis utrimque fibulis ab extrema parte, distinebantur: quibus disclusis, atque in contrariam partem revinctis, tanta erat operis firmitudo, atque ea rerum natura, ut, quo major vis aquae se incitavisset, hoc arctius illigata tenerentur. Haec directa materie injecta contexebantur, et longuriis cratibusque consternebantur: ac nihilo secius sublicae et ad inferiorem partem fluminis obliquae agebantur, quae, pro pariete subjectae, et cum omni opere conjunctae, vim fluminis exciperent: et aliae item supra pontem mediocri spatio, ut si arborum trunci, sive naves dejiciendi operis essent a barbaris missae, his defensoribus earum rerum vis minueretur neu ponti nocerent.

XVIII. Diebus X, quibus materia coepta erat comportari, omni opere effecto, exercitus transducitur. Caesar, ad utramque partem pontis firmo praesidio relicto, in fines Sigambrorum contendit. Interim a compluribus civitatibus ad eum legati veniunt, quibus, pacem atque amicitiam petentibus, liberaliter respondit, obsidesque ad se adduci jubet. At Sigambri, ex eo tempore, quo pons institui coeptus est, fuga comparata, hortantibus iis quos ex Tenchtheris atque Usipetibus apud se habebant, finibus suis excesserant, suaque omnia exportaverant, seque in solitudinem ac silvas abdiderant.

XIX. Caesar, paucos dies in eorum finibus moratus, omnibus

vicis aedificiisque incensis, frumentisque succisis, se in fines Ubiorum recepit, atque, iis auxilium suum pollicitus, si ab Suevis premerentur, haec ab iis cognovit: Suevos, posteaquam per exploratores pontem fieri comperissent, more suo, concilio habito, nuncios in omnes partes dimisisse, uti de oppidis demigrarent, liberos, uxores, suaque omnia in silvas deponerent; atque omnes, qui arma ferre possent, unum in locum convenirent: hunc esse delectum medium fere regionum earum, quas Suevi obtinerent: hic Romanorum adventum exspectare, atque ibi decertare constituisse. Quod ubi Caesar comperit, omnibus his rebus confectis, quarum rerum caussa transducere exercitum constituerat, ut Germanis metum injiceret, ut Sigambros ulcisceretur, ut Ubios obsidione liberaret, diebus omnino x et VIII trans Rhenum consumtis, satis et ad laudem, et ad utilitatem, profectum arbitratus, se in Galliam recepit, pontemque rescidit.

XX. Exigua parte aestatis reliqua, Caesar, etsi in his locis, quod omnis Gallia ad Septemtriones vergit, maturae sunt hiemes, tamen in Britanniam proficisci contendit, quod, omnibus fere Gallicis bellis, hostibus nostris inde subministrata auxilia intelligebat: et, si tempus anni ad bellum gerendum deficeret, tamen magno sibi usui fore arbitrabatur, si modo insulam adisset, genus hominum perspexisset, loca, portus, aditus cognovisset: quae omnia fere Gallis erant incognita. neque enim temere praeter mercatores illo adit quisquam: neque iis ipsis quidquam, praeter oram maritimam, atque eas regiones, quae sunt contra Gallias, notum est. Itaque, evocatis ad se undique mercatoribus, neque, quanta esset insulae magnitudo, neque, quae, aut quantae nationes incolerent, neque, quem usum belli haberent, aut quibus institutis uterentur, neque, qui essent ad majorum navium multitudinem idonei portus, reperire poterat.

XXI. Ad haec cognoscenda, prius quam periculum faceret, idoneum esse arbitratus C. Volusenum, cum navi longa praemittit. Huic mandat, uti, exploratis omnibus rebus, ad se quam primum revertatur. Ipse, cum omnibus copiis, in Morinos proficiscitur, quod inde erat brevissimus in Britanniam transjectus. huc naves undique ex finitimis regionibus, et, quam superiore aestate ad Veneticum bellum fecerat, classem jubet convenire. Interim, consilio ejus cognito, et per mercatores perlato ad Britannos, a compluribus ejus insulae civitatibus ad eum legati veniunt, qui polliceantur obsides dare, atque imperio populi Ro-

mani obtemperare. Quibus auditis, liberaliter pollicitus, hortatusque, ut in ea sententia permanerent, eos domum remittit, et cum his una Commium, quem ipse, Atrebatibus superatis, regem ibi constituerat, cujus et virtutem et consilium probabat, et quem sibi fidelem arbitrabatur, cujusque auctoritas in iis regionibus magni habebatur, mittit. Huic imperat, quas possit, adeat civitates, horteturque, ut populi Romani fidem sequantur; seque celeriter eo venturum nunciet. Volusenus, perspectis regionibus, quantum ei facultatis dari potuit, qui navi egredi, ac se barbaris committere, non auderet, v die ad Caesarem revertitur; quaeque ibi perspexisset renunciat.

XXII. Dum in his locis Caesar navium parandarum caussa moratur, ex magna parte Morinorum ad eum legati venerunt, qui se de superioris temporis consilio excusarent, quod homines barbari, et nostrae consuetudinis imperiti, bellum populo Romano fecissent, seque ea, quae imperasset, facturos pollicerentur. Hoc sibi satis opportune, Caesar, accidisse arbitratus, quod neque post tergum hostem relinquere volebat, neque belli gerendi, propter anni tempus, facultatem habebat, neque has tantularum rerum occupationes sibi Britanniae anteponendas judicabat, magnum his obsidum numerum imperat. Quibus adductis, eos in fidem recepit. Navibus circiter LXXX onerariis coactis, contractisque, quot satis esse ad duas transportandas legiones existimabat; quidquid praeterea navium longarum habebat, quaestori, legatis, praefectisque distribuit. Huc accedebant XVIII onerariae naves, quae ex eo loco ab millibus passuum VIII vento tenebantur, quo minus in eundem portum pervenire possent. Has equitibus distribuit; reliquum exercitum Q. Titurio Sabino, et L. Aurunculeio Cottae, legatis, in Menapios, atque in eos pagos Morinorum, ab quibus ad eum legati non venerant, deducendum dedit. P. Sulpicium Rufum legatum cum eo praesidio, quod satis esse arbitrabatur, portum tenere jussit.

XXIII. His constitutis rebus, nactus idoneam ad navigandum tempestatem, tertia fere vigilia solvit, equitesque in ulteriorem portum progredi, et naves conscendere, et se sequi, jussit: a quibus quum id paullo tardius esset administratum, ipse hora diei circiter IV cum primis navibus Britanniam attigit; atque ibi in omnibus collibus expositas hostium copias armatas conspexit. Cujus loci haec erat natura; adeo montibus angustis mare continebatur, uti ex locis superioribus in littus telum

adjici posset. Hunc ad egrediendum nequaquam idoneum arbitratus locum, dum reliquae naves eo convenirent, ad horam IX in anchoris exspectavit. Interim legatis, tribunisque militum convocatis, et quae ex Voluseno cognosset, et quae fieri vellet, ostendit: monuitque, (ut rei militaris ratio, maxime [ut] maritimae res postularent, ut quae celerem atque instabilem motum haberent) ad nutum et ad tempus omnes res ab iis administrarentur. His dimissis, et ventum et aestum uno tempore nactus secundum, dato signo, et sublatis anchoris, circiter millia passuum VII ab eo loco progressus, aperto ac plano littore naves constituit.

XXIV. At barbari, consilio Romanorum cognito, praemisso equitatu, et essedariis, quo plerumque genere in proeliis uti consuerunt, reliquis copiis subsecuti, nostros navibus egredi prohibebant. Erat ob has caussas summa difficultas, quod naves propter magnitudinem, nisi in alto, constitui non poterant: militibus autem, ignotis locis, impeditis manibus, magno et grav armorum onere oppressis, simul et de navibus desiliendum, et in fluctibus consistendum, et cum hostibus erat pugnandum; quum illi aut ex arido, aut paullulum in aquam progressi, omnibus membris expediti, notissimis locis, audacter tela conjicerent, et equos insuefactos incitarent. Quibus rebus nostri perterriti, atque hujus omnino generis pugnae imperiti, non omnes eadem alacritate, ac studio, quo in pedestribus uti proeliis consueverant, utebantur.

XXV. Quod ubi Caesar animadvertit, naves longas, quarum et species erat barbaris inusitatior, et motus ad usum expeditior, paullum removeri ab onerariis navibus, et remis incitari, et ad latus apertum hostium constitui, atque inde fundis, sagittis, tormentis, hostes propelli ac submoveri jussit: quae res magno usui nostris fuit. nam, et navium figura, et remorum motu, et inusitato genere tormentorum permoti, barbari constiterunt, ac paullum modo pedem retulerunt. Atque, nostris militibus cunctantibus, maxime propter altitudinem maris; qui X legionis aquilam ferebat, contestatus deos, ut ea res legioni feliciter eveniret: Desilite, inquit, commilitones, nisi vultis aquilam hostibus prodere. ego certe meum reipublicae atque imperatori officium praestitero. Hoc quum magna voce dixisset, ex navi se projecit, atque in hostes aquilam ferre coepit. Tum nostri, cohortati inter se, ne tantum dedecus admitteretur, uni

versi ex navi desiluerunt: hos item ex proximis primis navibus quum conspexissent, subsecuti, hostibus appropinquarunt.

XXVI. Pugnatum est ab utrisque acriter. Nostri tamen, quod neque ordines servare, neque firmiter insistere, neque signa subsequi poterant, atque alius alia ex navi, quibuscunque signis occurrerat, se aggregabat, magnopere perturbabantur. Hostes vero, notis omnibus vadis, ubi ex littore aliquos singulares ex navi egredientes conspexerant, incitatis equis, impeditos adoriebantur: plures paucos circumsistebant; alii ab latere aperto in universos tela conjiciebant. Quod quum animadvertisset Caesar, scaphas longarum navium, item speculatoria navigia militibus compleri jussit; et, quos laborantes conspexerat, iis subsidia submittebat. Nostri, simul in arido constiterunt, suis omnibus consecutis, in hostes impetum fecerunt, atque eos in fugam dederunt; neque longius prosequi potuerunt, quod equites cursum tenere, atque insulam capere, non potuerant. Hoc unum ad pristinam fortunam Caesari defuit.

XXVII. Hostes proelio superati, simul atque se ex fuga receperunt, statim ad Caesarem legatos de pace miserunt: obsides daturos, quaeque imperasset sese facturos, polliciti sunt. Una cum his legatis Commius, Atrebas, venit, quem supra demonstraveram a Caesare in Britanniam praemissum. Hunc illi, e navi egressum, quum ad eos imperatoris mandata perferret, comprehenderant, atque in vincula conjecerant. tum, proelio facto, remiserunt; et in petenda pace ejus rei culpam in multitudinem contulerunt, et, propter imprudentiam ut ignosceretur, petiverunt. Caesar, questus, quod, quum ultro in continentem legatis missis pacem ab se petissent, bellum sine caussa intulissent, ignoscere imprudentiae dixit, obsidesque imperavit; quorum illi partem statim dederunt, partem, ex longinquioribus locis arcessitam, paucis diebus sese daturos, dixerunt. Interea suos remigrare in agros jusserunt; principesque undique convenere et se civitatesque suas Caesari commendare coeperunt.

XXVIII. His rebus pace confirmata, post diem IV, quam est in Britanniam ventum, naves XVIII, de quibus supra demonstratum est, quae equites sustulerant, ex superiore portu leni vento solverunt: quae quum appropinquarent Britanniae, et ex castris viderentur, tanta tempestas subito coorta est, ut nulla earum cursum tenere posset: sed aliae eodem, unde erant profectae, referrentur, aliae ad inferiorem partem insulae, quae est propius solis occasum, magno sui cum periculo dejiceren-

tur: quae tamen, anchoris jactis, quum fluctibus complerentur, necessario, adversa nocte in altum provectae, continentem petierunt.

XXIX. Eadem nocte accidit, ut esset luna plena: qui dies maritimos aestus maximos in Oceano efficere consuevit; nostrisque id erat incognitum. Ita uno tempore et longas naves, quibus Caesar exercitum transportandum curaverat, quasque in aridum subduxerat, aestus complebat, et onerarias, quae ad anchoras erant deligatae, tempestas adflictabat. neque ulla nostris facultas aut administrandi, aut auxiliandi, dabatur. Compluribus navibus fractis, reliquae quum essent, funibus, anchoris, reliquisque armamentis amissis, ad navigandum inutiles, magna, id quod necesse erat accidere, totius exercitus perturbatio facta est: neque enim naves erant aliae, quibus reportari possent, et omnia deerant, quae ad reficiendas eas usui sunt; et, quod omnibus constabat hiemare in Gallia oportere, frumentum his in locis in hiemem provisum non erat.

XXX. Quibus rebus cognitis, principes Britanniae, qui post proelium factum ad ea, quae jusserat Caesar, facienda convenerant, inter se collocuti, quum equites, et naves, et frumentum Romanis deesse intelligerent, et paucitatem militum ex castrorum exiguitate cognoscerent, quae hoc erant etiam angustiora, quod sine impedimentis Caesar legiones transportaverat; optimum factu esse duxerunt, rebellione facta, frumento commeatuque nostros prohibere, et rem in hiemem producere; quod, iis superatis, aut reditu interclusis, neminem postea belli inferendi caussa in Britanniam transiturum confidebant. Itaque, rursus conjuratione facta, paullatim ex castris discedere, ac suos clam ex agris deducere coeperunt.

XXXI. At Caesar, etsi nondum eorum consilia cognoverat, tamen et ex eventu navium suarum, et ex eo, quod obsides dare intermiserant, fore id, quod accidit, suspicabatur. Itaque ad omnes casus subsidia comparabat. nam et frumentum ex agris quotidie in castra conferebat; et, quae gravissime afflictae erant naves, earum materia atque aere ad reliquas reficiendas utebatur; et, quae ad eas res erant usui, ex continenti comportari jubebat. Itaque, quum id summo studio, a militibus administraretur, XII navibus amissis, reliquis ut navigari commode posset, effecit.

XXXII. Dum ea geruntur, legione, ex consuetudine, una frumentatum missa, quae appellabatur VII, neque ulla ad id

tempus belli suspicione interposita, quum pars hominum in agris remaneret, pars etiam in castra ventitaret, ii, qui pro portis castrorum in statione erant, Caesari renunciaverunt, pulverem majorem, quam consuetudo ferret, in ea parte videri, quam in partem legio iter fecisset. Caesar, id quod erat, suspicatus, aliquid novi a barbaris initum consilii, cohortes, quae in stationibus erant, secum in eam partem proficisci, duas ex reliquis in stationem succedere, reliquas armari, et confestim sese subsequi, jussit. Quum paullo longius a castris processisset, suos ab hostibus premi, atque aegre sustinere, et conferta legione ex omnibus partibus tela conjici animadvertit. nam, quod, omni ex reliquis partibus demesso frumento, pars una erat reliqua, suspicati hostes, huc nostros esse venturos, noctu in silvis delituerant: tum dispersos, depositis armis, in metendo occupatos subito adorti, paucis interfectis, reliquos incertis ordinibus perturbaverant: simul equitatu atque essedis circumdederant.

XXXIII. Genus hoc est ex essedis pugnae: primo per omnes partes perequitant, et tela conjiciunt, atque ipso terrore equorum, et strepitu rotarum, ordines plerumque perturbant: et, quum se inter equitum turmas insinuavere, ex essedis desiliunt, et pedibus proeliantur. Aurigae interim paullatim ex proelio excedunt, atque ita currus collocant, ut, si illi a multitudine hostium premantur, expeditum ad suos receptum habeant. Ita mobilitatem equitum, stabilitatem peditum, in proeliis praestant; ac tantum usu quotidiano et exercitatione efficiunt, ut, in declivi ac praecipiti loco, incitatos equos sustinere, et brevi moderari ac flectere, et per temonem percurrere, et ir jugo insistere, et inde se in currus citissime recipere consuerint.

XXXIV. Quibus rebus, perturbatis nostris novitate pugnae, tempore opportunissimo, Caesar auxilium tulit: namque ejus adventu hostes constiterunt, nostri se ex timore receperunt. Quo facto ad lacessendum et ad committendum proelium alienum esse tempus arbitratus, suo se loco continuit; et, brevi tempore intermisso, in castra legiones reduxit. Dum haec geruntur, nostris omnibus occupatis, qui erant in agris reliqui discesserunt. Secutae sunt continuos complures dies tempestates, quae et nostros in castris continerent, et hostem a pugna prohiberent. Interim barbari nuncios in omnes partes dimiserunt, paucitatemque nostrorum militum suis praedicaverunt: et, quanta praedae faciendae, atque in perpetuum sui liberandi, facultas daretur, si Romanos castris expulissent, de-

monstraverunt. His rebus celeriter magna multitudine peditatus equitatusque coacta, ad castra venerunt.

XXXV. Caesar, etsi idem, quod superioribus diebus acciderat, fore videbat, ut, si essent hostes pulsi, celeritate periculum effugerent; tamen, nactus equites circiter xxx, quos Commius, Atrebas, de quo ante dictum est, secum transportaverat, legiones in acie pro castris constituit. Commisso proelio, diutius nostrorum militum impetum hostes ferre non potuerunt, ac terga verterunt: quos tanto spatio secuti, quantum cursu et viribus efficere potuerunt, complures ex iis occiderunt; deinde, omnibus longe lateque afflictis, incensisque, se in castra receperunt.

XXXVI. Eodem die legati ab hostibus missi ad Caesarem de pace venerunt. His Caesar numerum obsidum, quem antea imperaverat, duplicavit; eosque in continentem adduci jussit, quod, propinqua die aequinoctii, infirmis navibus, hiemi navigationem subjiciendam non existimabat. Ipse, idoneam tempestatem nactus, paullo post mediam noctem naves solvit: quae omnes incolumes ad continentem pervenerunt; sed ex his onerariae II eosdem, quos reliquae, portus capere non potuerunt, et paullo infra delatae sunt.

XXXVII. Quibus ex navibus quum essent expositi milites circiter ccc, atque in castra contenderent, Morini, quos Caesar, in Britanniam proficiscens, pacatos reliquerat, spe praedae adducti, primo non ita magno suorum numero circumsteterunt, ac, si sese interfici nollent, arma ponere jusserunt. Quum illi, orbe facto, sese defenderent, celeriter ad clamorem hominum circiter millia VI convenerunt. Qua re nunciata, Caesar omnem ex castris equitatum suis auxilio misit. Interim nostri milites impetum hostium sustinuerunt, atque amplius horis IV fortissime pugnaverunt; et, paucis vulneribus acceptis, complures ex iis occiderunt. Postea vero quam equitatus noster in conspectum venit, hostes, abjectis armis, terga verterunt; magnusque eorum numerus est occisus.

XXXVIII. Caesar postero die T. Labienum legatum cum iis legionibus, quas ex Britannia reduxerat, in Morinos, qui rebellionem fecerant, misit. qui, quum propter siccitates paludum, quo se reciperent, non haberent, (quo perfugio superiore anno fuerant usi) omnes fere in potestatem Labieni venerunt. At Q. Titurius et L. Cotta, legati, qui in Menapiorum fines legiones duxerant, omnibus eorum agris vastatis, frumentis succisis,

aedificiis incensis, quod Menapii se omnes in densissimas silvas abdiderant, se ad Caesarem receperunt. Caesar in Belgis omnium legionum hiberna constituit. Eo duae omnino civitates ex Britannia obsides miserunt: reliquae neglexerunt. His rebus gestis, ex literis Caesaris dierum xx supplicatio a senatu decreta est.

LIBER V.

Lucio Domitio, Ap. Claudio coss. discedens ab hibernis Caesar in Italiam, ut quotannis facere consuerat, legatis imperat, quos legionibus praefecerat, uti, quamplurimas possent, hieme naves aedificandas, veteresque reficiendas curarent. Earum modum, formamque, demonstrat. Ad celeritatem onerandi, subductionesque, paullo facit humiliores, quam quibus in nostro mari uti consuevimus; atque id eo magis, quod propter crebras commutationes aestuum minus magnos ibi fluctus fieri cognoverat; ad onera, et ad multitudinem jumentorum transportandam, paullo latiores, quam quibus in reliquis utimur maribus. Has omnes actuarias imperat fieri: quam ad rem multum humilitas adjuvat. Ea, quae sunt usui ad armandas naves, ex Hispania apportari jubet. Ipse, conventibus Galliae citerioris peractis, in Illyricum proficiscitur, quod a Pirustis finitimam partem provinciae incursionibus vastari audiebat. Eo quum venisset, civitatibus milites imperat; certumque in locum convenire jubet. Qua re nunciata, Pirustae legatos ad eum mittunt, qui doceant: Nihil earum rerum publico factum consilio: seseque paratos esse demonstrant, omnibus rationibus de injuriis satisfacere. Accepta oratione eorum, Caesar obsides imperat, eosque ad certam diem adduci jubet; nisi ita fecerint, sese bello civitatem persecuturum, demonstrat. His ad diem adductis, ut imperaverat, arbitros inter civitates dat, qui litem aestiment, poenamque constituant.

II. His confectis rebus, conventibusque peractis, in citeriorem Galliam revertitur, atque inde ad exercitum proficiscitur. Eo quum venisset, circuitis omnibus hibernis, singulari militum studio, in summa omnium rerum inopia, circiter DC ejus gene-

ris, cujus supra demonstravimus, naves, et longas XXVIII invenit, instructas, neque multum abesse ab eo, quin paucis diebus deduci possent. Collaudatis militibus, atque iis, qui negotio praefuerant, quid fieri velit, ostendit, atque omnes ad portum Itium convenire jubet: quo ex portu commodissimum in Britanniam transjectum esse cognoverat, circiter millia passuum XXX transmissum a continenti. Huic rei quod satis esse visum est militum, relinquit: ipse cum legionibus expeditis IV, et equitibus DCCC, in fines Trevirorum proficiscitur; quod hi neque ad concilia veniebant, neque imperio parebant, Germanosque Transrhenanos sollicitare dicebantur.

III. Haec civitas longe plurimum totius Galliae equitatu valet, magnasque habet copias peditum, Rhenumque, ut supra demonstravimus, tangit. In ea civitate duo de principatu inter se contendebant, Induciomarus et Cingetorix: ex quibus alter, simul atque de Caesaris legionumque adventu cognitum est, ad eum venit; se suosque omnes in officio futuros, neque ab amicitia populi Romani defecturos, confirmavit, quaeque in Treviris gererentur ostendit. At Induciomarus equitatum peditatumque cogere; iisque, qui per aetatem in armis esse non poterant, in silvam Arduennam abditis, quae, ingenti magnitudine, per medios fines Trevirorum a flumine Rheno ad initium Remorum pertinet, bellum parare instituit. sed, posteaquam nonnulli principes ex ea civitate, et familiaritate Cingetorigis adducti, et adventu nostri exercitus perterriti, ad Caesarem venerunt, et de suis privatim rebus ab eo petere coeperunt, quoniam civitati consulere non possent; Induciomarus, veritus, ne ab omnibus desereretur, legatos ad Caesarem mittit: sese idcirco ab suis discedere, atque ad eum venire noluisse, quo facilius civitatem in officio contineret, ne omnis nobilitatis discessu plebs propter imprudentiam laberetur: itaque esse civitatem in sua potestate; seque, si Caesar permitteret, ad eum in castra venturum, et suas civitatisque fortunas ejus fidei permissurum.

IV. Caesar, etsi intelligebat, qua de caussa ea dicerentur, quaeque eum res ab instituto consilio deterreret, tamen, ne aestatem in Treviris consumere cogeretur, omnibus ad Britannicum bellum rebus comparatis, Induciomarum ad se cum CC obsidibus venire jussit. His adductis, in iis filio, propinquisque ejus omnibus, quos nominatim evocaverat, consolatus Induciomarum, hortatusque est, uti in officio permaneret: nihilo ta-

men secius, principibus Trevirorum ad se convocatis, hos singillatim Cingetorigi conciliavit. quod quum merito ejus ab se fieri intelligebat, tum magni interesse arbitrabatur, ejus auctoritatem inter suos quamplurimum valere, cujus tam egregiam in se voluntatem perspexisset. Id factum graviter tulit Indutiomarus, suam gratiam inter suos minui: et, qui jam ante inimico in nos animo fuisset, multo gravius hoc dolore exarsit.

V. His rebus constitutis, Caesar ad portum Itium cum legionibus pervenit. Ibi cognoscit LX naves, quae in Meldis factae erant, tempestate rejectas, cursum tenere non potuisse, atque eodem, unde erant profectae, revertisse: reliquas paratas ad navigandum, atque omnibus rebus instructas, invenit. Eodem totius Galliae equitatus convenit, numero millium IV, principesque omnibus ex civitatibus; ex quibus perpaucos, quorum in se fidem perspexerat, relinquere in Gallia, reliquos obsidum loco secum ducere decreverat, quod, quum ipse abesset, motum Galliae verebatur.

VI. Erat una cum ceteris Dumnorix Aeduus, de quo ab nobis antea dictum est. Hunc secum habere in primis constituerat, quod eum cupidum rerum novarum, cupidum imperii, magni animi, magnae inter Gallos auctoritatis, cognoverat. Accedebat huc, quod jam in concilio Aeduorum Dumnorix dixerat, sibi a Caesare regnum civitatis deferri: quod dictum Aedui graviter ferebant, neque recusandi aut deprecandi caussa legatos ad Caesarem mittere audebant. Id factum ex suis hospitibus Caesar cognoverat. Ille omnibus primo precibus petere contendit, ut in Gallia relinqueretur; partim, quod, insuetus navigandi, mare timeret; partim, quod religionibus sese diceret impediri. Posteaquam id obstinate sibi negari vidit, omni spe impetrandi ademta, principes Galliae sollicitare, sevocare singulos, hortarique, coepit, uti in continenti remanerent; metu territare, non sine caussa fieri, ut Gallia omni nobilitate spoliaretur: id esse consilium Caesaris, ut, quos in conspectu Galliae interficere vereretur, hos omnes in Britanniam transductos necaret; fidem reliquis interponere; jusjurandum poscere, ut, quod esse ex usu Galliae intellexissent, communi consilio administrarent.

VII. Haec a compluribus ad Caesarem deferebantur. qua re cognita, Caesar, quod tantum civitati Aeduae dignitatis tribuerat, coërcendum, atque deterrendum, quibuscunque rebus posset, Dumnorigem statuebat: quod longius ejus amentiam pro-

gredi videbat, prospiciendum, ne quid sibi ac reipublicae nocere posset. Itaque, dies circiter XXV in eo loco commoratus, quod Corus ventus navigationem impediebat, qui magnam partem omnis temporis in his locis flare consuevit, dabat operam, ut in officio Dumnorigem contineret; nihilo tamen secius omnia ejus consilia cognosceret. tandem, idoneam nactus tempestatem, milites, equitesque conscendere in naves jubet. At, omnium impeditis animis, Dumnorix cum equitibus Aeduorum a castris, insciente Caesare, domum discedere coepit. Qua re nunciata, Caesar, intermissa profectione, atque omnibus rebus postpositis, magnam partem equitatus ad eum insequendum mittit, retrahique imperat; si vim faciat, neque pareat, interfici jubet, nihil hunc, se absente, pro sano facturum arbitratus, qui praesentis imperium neglexisset. Ille enim, revocatus, resistere, ac se manu defendere, suorumque fidem implorare coepit, saepe clamitans, liberum se liberaeque civitatis esse. Illi, ut erat imperatum, circumsistunt hominem, atque interficiunt: at Aedui equites ad Caesarem omnes revertuntur.

VIII. His rebus gestis, Labieno in continente cum III legionibus, et equitum millibus II, relicto, ut portus tueretur, et rem frumentariam provideret, quaeque in Gallia gererentur cognosceret, consiliumque pro tempore et pro re caperet; ipse cum V legionibus, et pari numero equitum, quem in continenti relinquebat, solis occasu naves solvit: et, leni Africo provectus, media circiter nocte vento intermisso, cursum non tenuit; et, longius delatus aestu, orta luce, sub sinistra Britanniam relictam conspexit. Tum rursus aestus commutationem secutis, remis contendit, ut eam partem insulae caperet, qua optimum esse egressum, superiore aestate cognoverat. Qua in re admodum fuit militum virtus laudanda, qui vectoriis gravibusque navigiis, non intermisso remigandi labore, longarum navium cursum adaequarunt. Accessum est ad Britanniam omnibus navibus meridiano fere tempore: neque in eo loco hostis est visus, sed, ut postea Caesar ex captivis comperit, quum magnae manus eo convenissent, multitudine navium perterritae, quae cum annotinis, privatisque, quas sui quisque commodi fecerat, amplius DCCC uno erant visae tempore, a littore discesserant, ac se in superiora loca abdiderant.

IX. Caesar, exposito exercitu, et loco castris idoneo capto, ubi ex captivis cognovit, quo in loco hostium copiae consedissent, cohortibus X ad mare relictis, et equitibus CCC, qui prae-

sidio navibus essent, de III vigilia ad hostes contendit, eo minus veritus navibus, quod in littore molli atque aperto deligatas ad anchoram relinquebat; et praesidio navibus Q. Atrium praefecit. Ipse, noctu progressus millia passuum circiter XII hostium copias conspicatus est. Illi, equitatu atque essedis ad flumen progressi, ex loco superiore nostros prohibere, et proelium committere coeperunt. Repulsi ab equitatu, se in silvas abdiderunt, locum nacti, egregie et natura et opere munitum, quem, domestici belli, ut videbatur, caussa, jam ante praeparaverant: nam crebris arboribus succisis omnes introitus erant praeclusi. Ipsi ex silvis rari propugnabant, nostrosque intra munitiones ingredi prohibebant: at milites legionis VII, testudine facta, et aggere ad munitiones adjecto, locum ceperunt, eosque ex silvis expulerunt, paucis vulneribus acceptis. sed eos fugientes longius Caesar prosequi vetuit, et quod loci naturam ignorabat, et quod, magna parte diei consumta, munitioni castrorum tempus relinqui volebat.

X. Postridie ejus diei, mane, tripartito milites equitesque in expeditionem misit, ut eos, qui fugerant, persequerentur. His aliquantum itineris progressis, quum jam extremi essent in prospectu, equites a Q. Atrio ad Caesarem venerunt, qui nunciarent, superiore nocte, maxima coörta tempestate, prope omnes naves afflictas, atque in littore ejectas esse; quod neque anchorae funesque subsisterent, neque nautae gubernatoresque vim pati tempestatis possent: itaque ex eo concursu navium magnum esse incommodum acceptum.

XI. His rebus cognitis, Caesar legiones equitatumque revocari, atque itinere desistere, jubet: ipse ad naves revertitur: eadem fere, quae ex nunciis literisque cognoverat, coram perspicit, sic ut, amissis circiter XL navibus, reliquae tamen refici posse magno negotio viderentur. Itaque ex legionibus fabros delegit, et ex continenti alios arcessiri jubet; Labieno scribit, ut quamplurimas posset, iis legionibus, quae sunt apud eum, naves instituat. Ipse, etsi res erat multae operae ac laboris, tamen commodissimum esse statuit, omnes naves subduci, et cum castris una munitione conjungi. In his rebus circiter dies X consumit, ne nocturnis quidem temporibus ad laborem militum intermissis. Subductis navibus, castrisque egregie munitis, easdem copias, quas ante, praesidio navibus reliquit: ipse eodem, unde redierat, proficiscitur. Eo quum venisset, majores jam undique in eum locum copiae Britannorum convene-

rant; summa imperii bellique administrandi, communi consilio, permissa Cassivellauno, cujus fines a maritimis civitatibus flumen dividit, quod appellatur Tamesis, a mari circiter millia passuum LXXX. Huic superiore tempore cum reliquis civitatibus continentia bella intercesserant. Sed, nostro adventu permoti, Britanni hunc toti bello imperioque praefecerant.

XII. Britanniae pars interior ab iis incolitur, quos natos in insula ipsa, memoria proditum dicunt. Maritima pars ab iis, qui, praedae ac belli inferendi caussa, ex Belgis transierant, qui omnes fere iis nominibus civitatum appellantur, quibus orti ex civitatibus eo pervenerunt, et bello illato ibi remanserunt, atque agros colere coeperunt. Hominum est infinita multitudo, creberrimaque aedificia, fere Gallicis consimilia; pecorum magnus numerus. Utuntur aut aere, aut taleis ferreis ad certum pondus examinatis, pro nummo. Nascitur ibi plumbum album in mediterraneis regionibus, in maritimis ferrum; sed ejus exigua est copia: aere utuntur importato. Materia cujusque generis, ut in Gallia, est, praeter fagum atque abietem. Leporem, et gallinam, et anserem gustare, fas non putant: haec tamen alunt animi voluptatisque caussa. Loca sunt temperatiora, quam in Gallia, remissioribus frigoribus.

XIII. Insula natura triquetra, cujus unum latus est contra Galliam. Hujus lateris alter angulus, qui est ad Cantium, quo fere omnes ex Gallia naves appelluntur, ad orientem Solem; inferior ad Meridiem spectat. Hoc latus tenet circiter millia passuum D. Alterum vergit ad Hispaniam, atque occidentem Solem: qua ex parte est Hibernia, dimidio minor, ut aestimatur, quam Britannia; sed pari spatio transmissus, atque ex Gallia, est in Britanniam. In hoc medio cursu est insula, quae appellatur Mona: complures praeterea minores objectae insulae existimantur; de quibus insulis nonnulli scripserunt, dies continuos XXX sub bruma esse noctem. nos nihil de eo percunctationibus reperiebamus, nisi certis ex aqua mensuris breviores esse, quam in continenti, noctes videbamus. Hujus est longitudo lateris, ut fert illorum opinio, DCC millium. Tertium est contra Septemtriones, cui parti nulla est objecta terra: sed ejus angulus lateris maxime ad Germaniam spectat. Huic millia passuum DCCC in longitudinem esse, existimatur. Ita omnis insula est in circuitu vicies centum millium passuum.

XIV. Ex his omnibus longe sunt humanissimi, qui Cantium incolunt, quae regio est maritima omnis; neque multum a

Gallica differunt consuetudine. Interiores plerique frumenta non serunt: sed lacte et carne vivunt, pellibusque sunt vestiti. Omnes vero se Britanni vitro inficiunt, quod caeruleum efficit colorem; atque hoc horridiore sunt in pugna aspectu; capilloque sunt promisso, atque omni parte corporis rasa, praeter caput, et labrum superius. Uxores habent deni duodenique inter se communes, et maxime fratres cum fratribus parentesque cum liberis: sed, si qui sunt ex his nati, eorum habentur liberi, quo primum virgo quaeque deducta est.

XV. Equites hostium essedariique acriter proelio cum equitatu nostro in itinere conflixerunt; tamen, ut nostri omnibus partibus superiores fuerint, atque eos in silvas collesque compulerint: sed, compluribus interfectis, cupidius insecuti, nonnullos ex suis amiserunt. At illi, intermisso spatio, imprudentibus nostris atque occupatis in munitione castrorum, subito se ex silvis ejecerunt; impetuque in eos facto, qui erant in statione pro castris collocati, acriter pugnaverunt: duabusque missis subsidio cohortibus a Caesare, atque his primis legionum duarum, quum hae, perexiguo intermisso loci spatio inter se, constitissent, novo genere pugnae perterritis nostris, per medios audacissime proruperunt, seque inde incolumes receperunt. Eo die Q. Laberius Durus, tribunus militum, interficitur. Illi, pluribus submissis cohortibus, repelluntur.

XVI. Toto hoc in genere pugnae, quum sub oculis omnium ac pro castris dimicaretur, intellectum est, nostros propter gravitatem armorum, quod neque insequi cedentes possent, neque ab signis discedere auderent, minus aptos esse ad hujus generis hostem: equites autem magno cum periculo [proelio] dimicare, propterea quod illi etiam consulto plerumque cederent, et, quum paullum ab legionibus nostros removissent, ex essedis desilirent, et pedibus dispari proelio contenderent. Equestris autem proelii ratio et cedentibus et insequentibus par atque idem periculum inferebat. Accedebat huc, ut nunquam conferti, sed rari magnisque intervallis proeliarentur, stationesque dispositas haberent, atque alios alii deinceps exciperent, integrique et recentes defatigatis succederent.

XVII. Postero die procul a castris hostes in collibus constiterunt, rarique se ostendere, et lenius, quam pridie, nostros equites proelio lacessere coeperunt. Sed meridie, quum Caesar pabulandi caussa III legiones, atque omnem equitatum, cum C. Trebonio legato misisset, repente ex omnibus partibus ad

pabulatores advolaverunt, sic, uti ab signis legionibusque non absisterent. Nostri, acriter in eos impetu facto, repulerunt; neque finem sequendi fecerunt, quoad, subsidio confisi, equites, quum post se legiones viderent, praecipites hostes egerunt: magnoque eorum numero interfecto, neque sui colligendi, neque consistendi, aut ex essedis desiliendi, facultatem dederunt. Ex hac fuga protinus, quae undique convenerant, auxilia discesserunt; neque post id tempus unquam summis nobiscum copiis hostes contenderunt.

XVIII. Caesar, cognito consilio eorum, ad flumen Tamesin in fines Cassivellauni exercitum duxit; quod flumen uno omnino loco pedibus, atque hoc aegre, transiri potest. Eo quum venisset, animadvertit, ad alteram fluminis ripam magnas esse copias hostium instructas. ripa autem erat acutis sudibus praefixis munita; ejusdemque generis sub aqua defixae sudes flumine tegebantur. His rebus cognitis a captivis perfugisque, Caesar, praemisso equitatu, confestim legiones consequi jussit. Sed ea celeritate, atque eo impetu, milites ierunt, quum capite solo ex aqua exstarent, ut hostes impetum legionum atque equitum sustinere non possent, ripasque dimitterent, ac se fugae mandarent.

XIX. Cassivellaunus, ut supra demonstravimus, omni deposita spe contentionis, dimissis amplioribus copiis, millibus circiter IV essedariorum relictis, itinera nostra servabat; paullulumque ex via excedebat, locisque impeditis, ac silvestribus sese occultabat, atque iis regionibus, quibus nos iter facturos cognoverat, pecora atque homines ex agris in silvas compellebat: et, quum equitatus noster liberius, praedandi vastandique caussa, se in agros effunderet, omnibus viis notis semitisque essedarios ex silvis emittebat; et, magno cum periculo nostrorum equitum, cum iis confligebat, atque hoc metu latius vagari prohibebat. Relinquebatur, ut neque longius ab agmine legionum discedi Caesar pateretur, et tantum in agris vastandis, incendiisque faciendis, hostibus noceretur, quantum labore atque itinere legionarii milites efficere poterant.

XX. Interim Trinobantes, prope firmissima earum regionum civitas, ex qua Mandubratius adolescens, Caesaris fidem secutus, ad eum in continentem Galliam venerat, (cujus pater Imanuentius in ea civitate regnum obtinuerat, interfectusque erat a Cassivellauno; ipse fuga mortem vitaverat) legatos ad Caesarem mittunt, pollicenturque sese ei dedituros, atque impera-

ta facturos petunt, ut Mandubratium ab injuria Cassivellauni defendat atque in civitatem mittat, qui praesit, imperiumque obtineat. His Caesar imperat obsides XL, frumentumque exercitui; Mandubratiumque ad eos mittit. Illi imperata celeriter fecerunt: obsides ad numerum frumentaque miserunt.

XXI. Trinobantibus defensis, atque ab omni militum injuria prohibitis, Cenimagni, Segontiaci, Ancalites, Bibroci, Cassi, legationibus missis, sese Caesari dedunt. Ab his cognoscit, non longe ex eo loco oppidum Cassivellauni abesse, silvis paludibusque munitum, quo satis magnus hominum pecorisque numerus convenerit. Oppidum autem Britanni vocant, quum silvas impeditas vallo atque fossa munierunt, quo, incursionis hostium vitandae caussa, convenire consuerunt. Eo proficiscitur cum legionibus: locum reperit egregie natura atque opere munitum; tamen hunc duabus ex partibus oppugnare contendit. Hostes, paullisper morati, militum nostrorum impetum non tulerunt, seseque alia ex parte oppidi ejecerunt. Magnus ibi numerus pecoris repertus; multique in fuga sunt comprehensi, atque interfecti.

XXII. Dum haec in his locis geruntur, Cassivellaunus ad Cantium, quod esse ad mare supra demonstravimus, quibus regionibus IV reges praeerant, Cingetorix, Carvilius, Taximagulus, Segonax, nuncios mittit: atque his imperat, uti, coactis omnibus copiis, castra navalia de improviso adoriantur, atque oppugnent. Ii quum ad castra venissent, nostri, eruptione facta, multis eorum interfectis, capto etiam nobili duce Lugotorige, suos incolumes reduxerunt. Cassivellaunus, hoc proelio nunciato, tot detrimentis acceptis, vastatis finibus, maxime etiam permotus defectione civitatum, legatos per Atrebatem Commium de deditione ad Caesarem mittit. Caesar, quum statuisset hiemem in continenti propter repentinos Galliae motus agere, neque multum aestatis superesset, atque id facile extrahi posse intelligeret, obsides imperat; et, quid in annos singulos vectigalis populo Romano Britannia penderet, constituit. interdicit atque imperat Cassivellauno, ne Mandubratio, neu Trinobantibus bellum faciat.

XXIII. Obsidibus acceptis, exercitum reducit ad mare, naves invenit refectas. His deductis, quod et captivorum magnum numerum habebat, et nonnullae tempestate deperierant naves, duobus commeatibus exercitum reportare instituit. Ac sic accidit, uti ex tanto navium numero, tot navigationibus, ne-

que hoc, neque superiore anno, ulla omnino navis, quae milites portaret, desideraretur: at ex iis, quae inanes ex continenti ad eum remitterentur, [et] prioris commeatus expositis militibus, et quas postea Labienus faciendas curaverat numero LX, perpaucae locum caperent, reliquae fere omnes rejicerentur. quas quum aliquamdiu Caesar frustra exspectasset, ne anni tempore a navigatione excluderetur, quod aequinoctium suberat, necessario angustius milites collocavit: ac, summa tranquillitate consecuta, secunda inita quum solvisset vigilia, prima luce terram attigit, omnesque incolumes naves perduxit.

XXIV. Subductis navibus, concilioque Gallorum Samarobrivae peracto; quod eo anno frumentum in Gallia propter siccitates angustius provenerat, coactus est aliter, ac superioribus annis, exercitum in hibernis collocare, legionesque in plures civitates distribuere: ex quibus unam in Morinos ducendam C. Fabio legato dedit; alteram in Nervios Q. Ciceroni; tertiam in Essuos L. Roscio; quartam in Remis cum T. Labieno in confinio Trevirorum hiemare jussit; tres in Belgio collocavit. his M. Crassum, quaestorem, et L. Munatium Plancum et C. Trebonium, legatos, praefecit. Unam legionem, quam proxime trans Padum conscripserat, et cohortes V in Eburones, quorum pars maxima est inter Mosam ac Rhenum, qui sub imperio Ambiorigis et Cativolci erant, misit. His militibus Q. Titurium Sabinum et L. Arunculeium Cottam, legatos, praeesse jussit. Ad hunc modum distributis legionibus, facillime inopiae frumentariae sese mederi posse existimavit. Atque harum tamen omnium legionum hiberna (praeter eam, quam L. Roscio in pacatissimam et quietissimam partem ducendam dederat) millibus passuum C continebantur. Ipse interea, quoad legiones collocatas munitaque hiberna cognovisset, in Gallia morari constituit.

XXV. Erat in Carnutibus summo loco natus Tasgetius; cujus majores in sua civitate regnum obtinuerant. Huic Caesar, pro ejus virtute, atque in se benevolentia, quod in omnibus bellis singulari ejus opera fuerat usus, majorum locum restituerat. Tertium jam hunc annum regnantem inimici, jam multis palam ex civitate auctoribus, eum interfecerunt. Defertur ea res ad Caesarem. Ille, veritus, quod ad plures pertinebat, ne civitas eorum impulsu deficeret, L. Plancum cum legione ex Belgio celeriter in Carnutes proficisci jubet, ibique hiemare; quorumque opera cognoverit Tasgetium interfectum, hos com-

prehensos ad se mittere. Interim ab omnibus legatis quaestoribusque, quibus legiones tradiderat, certior factus est, in hiberna perventum, locumque hibernis esse munitum.

XXVI. Diebus circiter xv, quibus in hiberna ventum est, initium repentini tumultus ac defectionis ortum est ab Ambiorige et Cativolco: qui, quum ad fines regni sui Sabino Cottaeque praesto fuissent, frumentumque in hiberna comportavissent, Induciomari Treviri nunciis impulsi, suos concitaverunt; subitoque oppressis lignatoribus, magna manu castra oppugnatum venerunt. Quum celeriter nostri arma cepissent, vallumque adscendissent, atque, una ex parte Hispanis equitibus emissis, equestri proelio superiores fuissent; desperata re, hostes ab oppugnatione suos reduxerunt. Tum suo more conclamaverunt, uti aliqui ex nostris ad colloquium prodirent; habere sese, quae de re communi dicere vellent, quibus rebus controversias minui posse sperarent.

XXVII. Mittitur ad eos colloquendi caussa C. Arpineius, eques Romanus, familiaris Q. Titurii, et Q. Junius ex Hispania quidam, qui jam ante, missu Caesaris, ad Ambiorigem ventitare consueverat: apud quos Ambiorix in hunc modum locutus est: Sese, pro Caesaris in se beneficiis, plurimum ei confiteri debere, quod ejus opera stipendio liberatus esset, quod Aduatucis, finitimis suis, pendere consuesset; quodque ei et filius et fratris filius ab Caesare remissi essent, quos Aduatuci, obsidum numero missos, apud se in servitute et catenis tenuissent: neque id, quod fecerat de oppugnatione castrorum, aut judicio, aut voluntate sua fecisse, sed coactu civitatis; suaque esse ejusmodi imperia, ut non minus haberet juris in se multitudo, quam ipse in multitudinem. Civitati porro hanc fuisse belli caussam, quod repentinae Gallorum conjurationi resistere non potuerit; id se facile ex humilitate sua probare posse, quod non adeo sit imperitus rerum, ut suis copiis populum Romanum se superare posse confidat: sed esse Galliae commune consilium: omnibus hibernis Caesaris oppugnandis hunc esse dictum diem, ne qua legio alterae legionis subsidio venire posset. Non facile Gallos Gallis negare potuisse, praesertim quum de recuperanda communi libertate consilium initum videretur. Quibus quoniam pro pietate satisfecerit, habere nunc se rationem officii pro beneficiis Caesaris: monere, orare Titurium pro hospitio, ut suae ac militum saluti consulat; magnam manum Germanorum conductam Rhenum transisse; hanc adfore biduo. Ip-

sorum esse consilium, velintne prius, quam finitimi sentiant, eductos ex hibernis milites aut ad Ciceronem aut ad Labienum deducere, quorum alter millia passuum circiter L, alter paullo amplius ab his absit. Illud se polliceri, et jurejurando confirmare, tutum iter per fines suos daturum: quod quum faciat, et civitati sese consulere, quod hibernis levetur, et Caesari pro ejus meritis gratiam referre. Hac oratione habita, discedit Ambiorix.

XXVIII. Arpineius et Junius, quae audierint, ad legatos deferunt. Illi, repentina re perturbati, etsi ab hoste ea dicebantur, non tamen negligenda existimabant; maximeque hac re permovebantur, quod civitatem ignobilem atque humilem Eburonum sua sponte populo Romano bellum facere ausam, vix erat credendum. Itaque ad consilium rem deferunt; magnaque inter eos existit controversia. L. Arunculeius, complures-que tribuni militum et primorum ordinum centuriones, nihil temere agendum, neque ex hibernis injussu Caesaris discedendum, existimabant. quantasvis, magnas etiam copias Germanorum sustineri posse, munitis hibernis, docebant: rem esse testimonio, quod primum hostium impetum, multis ultro vulneribus illatis, fortissime sustinuerint: re frumentaria non premi: interea et ex proximis hibernis, et a Caesare, conventura subsidia: postremo, quid esse levius aut turpius, quam auctore hoste de summis rebus capere consilium?

XXIX. Contra ea Titurius, sero facturos, clamitabat, quum majores hostium manus, adjunctis Germanis, convenissent; aut quum aliquid calamitatis in proximis hibernis esset acceptum. brevem consulendi esse occasionem. Caesarem, arbitrari, profectum in Italiam: neque aliter Carnutes interficiendi Tasgetii consilium fuisse capturos, neque Eburones, si ille adesset, tanta cum contemtione nostri ad castra venturos esse. non hostem auctorem, sed rem spectare: subesse Rhenum; magno esse Germanis dolori Ariovisti mortem, et superiores nostras victorias: ardere Galliam, tot contumeliis acceptis, sub populi Romani imperium redactam, superiore gloria rei militaris extincta. Postremo, quis hoc sibi persuaderet, sine certa re Ambiorigem ad ejusmodi consilium descendisse? Suam sententiam in utramque partem esse tutam: si nil sit durius, nullo periculo ad proximam legionem perventuros: si Gallia omnis cum Germanis consentiat, unam esse in celeritate positam salutem. Cottae quidem, atque eorum, qui dissentirent, consilium quem haberet

exitum? in quo si non praesens periculum, at certe longinqua obsidione fames esset pertimescenda.

XXX. Hac in utramque partem disputatione habita, quum a Cotta primisque ordinibus acriter resisteretur, Vincite, inquit, si ita vultis, Sabinus; et id clariore voce, ut magna pars militum exaudiret: Neque is sum, inquit, qui gravissime ex vobis mortis periculo terrear: hi sapient, et, si gravius quid acciderit, abs te rationem reposcent: qui, si per te liceat, perendino die cum proximis hibernis conjuncti, communem cum reliquis belli casum sustineant, nec, rejecti et relegati longe ab ceteris, aut ferro aut fama intereant.

XXXI. Consurgitur ex consilio: comprehendunt utrumque, et orant, ne sua dissensione et pertinacia rem in summum periculum deducant; facilem esse rem, seu maneant, seu proficiscantur, si modo unum omnes sentiant, ac probent: contra in dissensione nullam se salutem perspicere. Res disputatione ad mediam noctem perducitur. Tandem dat Cotta permotus manus: superat sententia Sabini. Pronunciatur, prima luce ituros. Consumitur vigiliis reliqua pars noctis, quum sua quisque miles circumspiceret, quid secum portare posset, quid ex instrumento hibernorum relinquere cogeretur. Omnia excogitantur, quare nec sine periculo maneatur, et languore militum et vigiliis periculum augeatur. Prima luce sic ex castris proficiscuntur, ut, quibus esset persuasum, non ab hoste, sed ab homine amicissimo Ambiorige consilium datum, longissimo agmine, maximisque impedimentis.

XXXII. At hostes, posteaquam ex nocturno fremitu vigiliisque de profectione eorum senserunt, collocatis insidiis bipartito in silvis, opportuno atque occulto loco, a millibus passuum circiter II, Romanorum adventum exspectabant: et quum se major pars agminis in magnam convallem demisisset, ex utraque parte ejus vallis subito se ostenderunt, novissimosque premere, et primos prohibere adscensu, atque iniquissimo nostris loco proelium committere coeperunt.

XXXIII. Tum demum Titurius, ut qui nihil ante providisset, trepidare, concursare, cohortesque disponere; haec tamen ipsa timide, atque ut eum omnia deficere viderentur: quod plerumque iis accidere consuevit, qui in ipso negotio consilium capere coguntur. At Cotta, qui cogitasset, haec posse in itinere accidere, atque ob eam caussam profectionis auctor non fuisset, nulla in re communi saluti deerat, et, in appellandis

cohortandisque militibus, imperatoris, et, in pugna, militis officia praestabat. Quumque propter longitudinem agminis minus facile per se omnia obire, et quid quoque loco faciendum esset, providere possent; jusserunt pronunciare, ut impedimenta relinquerent, atque in orbem consisterent, quod consilium, etsi in ejusmodi casu reprehendendum non est, tamen incommode accidit: nam et nostris militibus spem minuit, et hostes ad pugnam alacriores effecit, quod non sine summo timore et desperatione id factum videbatur. Praeterea accidit, quod fieri necesse erat, ut vulgo milites ab signis discederent; quae quisque eorum carissima haberet, ab impedimentis petere, atque abripere properaret; clamore ac fletu omnia complerentur.

XXXIV. At barbaris consilium non defuit. nam duces eorum tota acie pronunciare jusserunt, ne quis ab loco discederet; illorum esse praedam, atque illis reservari, quaecunque Romani reliquissent: proinde omnia in victoria posita existimarent. Erant et virtute et numero pugnando pares: nostri tamen, etsi ab duce et a fortuna deserebantur, tamen omnem spem salutis in virtute ponebant; et, quoties quaeque cohors procurreret, ab ea parte magnus hostium numerus cadebat. Qua re animadversa, Ambiorix pronunciari jubet, ut procul tela conjiciant, neu propius accedant: et, quam in partem Romani impetum fecerint, cedant; (levitate armorum, et quotidiana exercitatione nihil iis noceri posse:) rursus se ad signa recipientes insequantur.

XXXV. Quo praecepto ab iis diligentissime observato, cum quaepiam cohors ex orbe excesserat, atque impetum fecerat, hostes velocissime refugiebant. Interim eam partem nudari necesse erat, et ab latere aperto tela recipi. Rursus, quum in eum locum, unde erant egressi reverti coeperant, et ab iis, qui cesserant, et ab iis, qui proximi steterant, circumveniebantur: sin autem locum tenere vellent, nec virtuti locus relinquebatur, neque ab tanta multitudine conjecta tela conferti vitare poterant. Tamen tot incommodis conflictati, multis vulneribus acceptis, resistebant; et magna parte diei consumta, quum a prima luce ad horam VIII pugnaretur, nihil, quod ipsis esset indignum, committebant. Tum T. Balventio, qui superiore anno primum pilum duxerat, viro forti, et magnae auctoritatis, utrumque femur tragula transjicitur: Q. Lucanius ejudem ordinis, fortissime pugnans, dum circumvento filio

subvenit, interficitur: L. Cotta legatus, omnes cohortes ordinesque adhortans, in adversum os funda vulneratur.

XXXVI. His rebus permotus Q. Titurius, quum procul Ambiorigem, suos cohortantem, conspexisset, interpretem suum Cn. Pompeium ad eum mittit, rogatum, ut sibi, militibusque parcat. Ille appellatus respondit: Si velit secum colloqui, licere; sperare, a multitudine impetrari posse, quod ad militum salutem pertineat; ipsi vero nihil nocitum iri, inque eam rem se suam fidem interponere. Ille cum Cotta saucio communicat, si videatur, pugna ut excedant, et cum Ambiorige una colloquantur: sperare, ab eo de sua ac militum salute impetrare posse. Cotta se ad armatum hostem iturum negat, atque in eo constitit.

XXXVII. Sabinus, quos in praesentia tribunos militum circum se habebat, et primorum ordinum centuriones, se sequi jubet: et, quum propius Ambiorigem accessisset, jussus arma abjicere, imperatum facit; suisque, ut idem faciant, imperat. Interim, dum de conditionibus inter se agunt, longiorque consulto ab Ambiorige instituitur sermo, paullatim circumventus, interficitur. Tum vero suo more victoriam conclamant, atque ululatum tollunt; impetuque in nostros facto ordines perturbant. Ibi L. Cotta pugnans interficitur cum maxima parte militum. Reliqui se in castra recipiunt, unde erant egressi. ex quibus L. Petrosidius aquilifer, quum magna multitudine hostium premeretur, aquilam intra vallum projecit, ipse pro castris fortissime pugnans occiditur. Illi aegre ad noctem oppugnationem sustinent: noctu ad unum omnes, desperata salute, se ipsi interficiunt. Pauci, ex proelio elapsi, incertis itineribus per silvas ad T. Labienum legatum in hiberna perveniunt, atque eum de rebus gestis certiorem faciunt.

XXXVIII. Hac victoria sublatus, Ambiorix statim cum equitatu in Aduatucos, qui erant ejus regno finitimi, proficiscitur; neque noctem neque diem intermittit, peditatumque se subsequi jubet. Re demonstrata, Aduatucisque concitatis, postero die in Nervios pervenit, hortaturque, ne sui in perpetuum liberandi, atque ulciscendi Romanos pro iis, quas acceperint, injuriis, occasionem dimittant: interfectos esse legatos duo, magnamque partem exercitus interisse demonstrat: nihil esse negotii, subito oppressam legionem, quae cum Cicerone hiemet, interfici: se ad eam rem profitetur adjutorem. Facile hac oratione Nerviis persuadet.

XXXIX. Itaque, confestim dimissis nunciis ad Centrones, Grudios, Levacos, Pleumoxios, Geidunos, qui omnes sub eorum imperio sunt, quam maximas manus possunt, cogunt; et de improviso ad Ciceronis hiberna advolant, nondum ad eum fama de Titurii morte perlata. Huic quoque accidit, quod fuit necesse, ut nonnulli milites, qui lignationis munitionisque caussa in silvas discessissent, repentino equitum adventu intercipe-rentur. His circumventis, magna manu Eburones, Nervii, Aduatuci, atque horum omnium socii et clientes legionem oppugnare incipiunt. Nostri celeriter ad arma concurrunt, vallum conscendunt. Aegre is dies sustentatur, quod omnem spem hostes in celeritate ponebant, atque, hanc adepti victoriam, in perpetuum se fore victores, confidebant.

XL. Mittuntur ad Caesarem confestim ab Cicerone literae, magnis propositis praemiis, si pertulissent. Obsessis omnibus viis, missi intercipiuntur. Noctu ex ea materia, quam munitionis caussa comportaverant, turres admodum cxx excitantur incredibili celeritate: quae deesse operi videbantur, perficiuntur. Hostes postero die, multo majoribus copiis coactis, castra oppugnant, fossam complent. Ab nostris eadem ratione, qua pridie, resistitur: hoc idem deinceps reliquis fit diebus. Nulla pars nocturni temporis ad laborem intermittitur: non aegris, non vulneratis facultas quietis datur. Quaecunque ad proxim' diei oppugnationem opus sunt, noctu comparantur: multae praeustae sudes, magnus muralium pilorum numerus instituitur; turres contabulantur; pinnae loricaeque ex cratibus attexuntur. Ipse Cicero, quum tenuissima valetudine esset, ne nocturnum quidem sibi tempus ad quietem relinquebat, ut ultro militum concursu ac vocibus sibi parcere cogeretur.

XLI. Tunc duces principesque Nerviorum, qui aliquem sermonis aditum, caussamque amicitiae cum Cicerone habebant, colloqui sese velle dicunt. Facta potestate, eadem, quae Ambiorix cum Titurio egerat, commemorant: Omnem esse in armis Galliam; Germanos Rhenum transisse; Caesaris reliquorumque hiberna oppugnari. Addunt etiam de Sabini morte. Ambiorigem ostentant fidei faciendae caussa. Errare eos dicunt, si quidquam ab his praesidii sperent, qui suis rebus diffidant: sese tamen hoc esse in Ciceronem populumque Romanum animo, ut nihil, nisi hiberna recusent, atque hanc inveterascere consuetudinem nolint: licere illis incolumibus per se ex hibernis discedere, et quascunque in partes velint, sine me-

tu proficisci. Cicero ad haec unum modo respondit: Non esse consuetudinem populi Romani, ullam accipere ab hoste armato conditionem. Si ab armis discedere velint, se adjutore utantur, legatosque ad Caesarem mittant: sperare, pro ejus justitia, quae petierint, impetraturos.

XLII. Ab hac spe repulsi, Nervii vallo pedum XI, et fossa pedum XV, hiberna cingunt. Haec et superiorum annorum consuetudine a nostris cognoverant, et, quosdam de exercitu nacti captivos, ab his docebantur; sed, nulla ferramentorum copia, quae sunt ad hunc usum idonea, gladiis cespitem circumcidere, manibus sagulisque terram exhaurire cogebantur. qua quidem ex re hominum multitudo cognosci potuit: nam minus horis tribus millium passuum XV in circuitu munitionem perfecerunt: reliquisque diebus turres ad altitudinem valli, falces testudinesque, quas iidem captivi docuerant, parare ac facere coeperunt.

XLIII. Septimo oppugnationis die, maximo coorto vento, ferventes fusili ex argilla glandes fundis, et fervefacta jacula, in casas, quae more Gallico stramentis erant tectae, jacere coeperunt. Hae celeriter ignem comprehenderunt, et venti magnitudine in omnem castrorum locum distulerunt. Hostes, maximo clamore insecuti, quasi parta jam atque explorata victoria, turres testudinesque agere, et scalis vallum adscendere coeperunt. At tanta militum virtus, atque ea praesentia animi fuit, ut, quum undique flamma torrerentur, maximaque telorum multitudine premerentur, suaque omnia impedimenta atque omnes fortunas conflagrare intelligerent, non modo demigrandi caussa de vallo decederet nemo, sed paene ne respiceret quidem quisquam; ac tum omnes acerrime fortissimeque pugnarent. Hic dies nostris longe gravissimus fuit; sed tamen hunc habuit eventum, ut eo die maximus hostium numerus vulneraretur, atque interficeretur, ut se sub ipso vallo constipaverant, recessumque primis ultimi non dabant. Paullum quidem intermissa flamma, et quodam loco turri adacta, et contingente vallum, tertiae cohortis centuriones ex eo, quo stabant, loco recesserunt, suosque omnes removerunt; nutu vocibusque hostes, si introire vellent, vocare coeperunt: quorum progredi ausus est nemo. Tum ex omni parte lapidibus conjectis deturbati, turrisque succensa est.

XLIV. Erat in ea legione fortissimi viri centuriones, qui jam primis ordinibus appropinquarent, T. Pulfio, et L. Varenus. Hi perpetuas inter se controversias habebant, quinam antefer-

retur; omnibusque annis de loco summis simultatibus contendebant. Ex iis Pulfio, quum acerrime ad munitiones pugnaretur, Quid dubitas, inquit, Varene? aut quem locum probandae virtutis tuae spectas? hic dies, hic dies de nostris controversiis judicabit. Haec quum dixisset, procedit extra munitiones; quaeque pars hostium confertissima visa est, in eam irrumpit. Ne Varenus quidem tum sese vallo continet, sed, omnium veritus existimationem, subsequitur. Mediocri spatio relicto, Pulfio pilum in hostes mittit, atque unum ex multitudine procurrentem transjicit; quo percusso et exanimato, hunc scutis protegunt hostes, in illum tela universi conjiciunt, neque dant regrediendi facultatem. Transfigitur scutum Pulfioni, et verutum in balteo defigitur. Avertit hic casus vaginam, et gladium educere conanti dextram moratur manum: impeditum hostes circumsistunt. Succurrit inimicus illi Varenus, et laboranti subvenit. Ad hunc se confestim a Pulfione omnis multitudo convertit: illum veruto transfixum arbitrantur. Occursat ocius gladio, comminusque rem gerit Varenus, atque, uno interfecto, reliquos paullum propellit: dum cupidius instat, in locum dejectus inferiorem, concidit. Huic rursus circumvento fert subsidium Pulfio; atque ambo incolumes, compluribus interfectis, summa cum laude sese intra munitiones recipiunt.. Sic fortuna in contentione et certamine utrumque versavit, ut alter alteri inimicus auxilio salutique esset, neque dijudicari posset, uter utri virtute anteferendus videretur.

XLV. Quanto erat in dies gravior atque asperior oppugnatio, et maxime quod, magna parte militum confecta vulneribus, res ad paucitatem defensorum pervenerat, tanto crebriores literae nunciique ad Caesarem mittebantur: quorum pars deprehensa in conspectu nostrorum militum cum cruciatu necabatur. Erat unus intus Nervius, nomine Vertico, loco natus honesto, qui a prima obsidione ad Ciceronem perfugerat, suamque ei fidem praestiterat. Hic servo spe libertatis magnisque persuadet praemiis, ut literas ad Caesarem deferat. Has ille in jaculo illigatas effert, et, Gallus inter Gallos sine ulla suspicione versatus, ad Caesarem pervenit. Ab eo de periculis Ciceronis legionisque cognoscitur.

XLVI. Caesar, acceptis literis hora circiter XI diei, statim nuncium in Bellovacos ad M. Crassum quaestorem mittit, cujus hiberna aberant ab eo millia passuum XXV. Jubet media nocte legionem proficisci, celeriterque ad se venire. Exiit cum

nuncio Crassus. Alterum ad C. Fabium legatum mittit, ut in Atrebatium fines legionem adducat, qua sibi iter faciendum sciebat. Scribit Labieno, si reipublicae commodo facere posset, cum legione ad fines Nerviorum veniat: reliquam partem exercitus, quod paullo aberat longius, non putat exspectandam: equites circiter CD ex proximis hibernis cogit.

XLVII. Hora circiter III ab antecursoribus de Crassi adventu certior factus, eo die millia passuum XX progreditur. Crassum Samarobrivae praefecit, legionemque ei attribuit; quod ibi impedimenta exercitus, obsides civitatum, literas publicas, frumentumque omne, quod eo tolerandae hiemis caussa devexerat, relinquebat. Fabius, ut imperatum erat, non ita multum moratus, in itinere cum legione occurrit. Labienus, interitu Sabini, et caede cohortium cognita, quum omnes ad eum Trevirorum copiae venissent, veritus, ne, si ex hibernis fugae similem profectionem fecisset, hostium impetum sustinere non posset, praesertim quos recenti victoria efferri sciret, literas Caesari remittit, quanto cum periculo legionem ex hibernis educturus esset; rem gestam in Eburonibus perscribit; docet omnes equitatus peditatusque copias Trevirorum III millia passuum longe ab suis castris consedisse.

XLVIII. Caesar, consilio ejus probato, etsi, opinione III legionum dejectus, ad II redierat, tamen unum communis salutis auxilium in celeritate ponebat. Venit magnis itineribus in Nerviorum fines. Ibi ex captivis cognoscit, quae apud Ciceronem gerantur, quantoque in periculo res sit. Tum cuidam ex equitibus Gallis magnis praemiis persuadet, uti ad Ciceronem epistolam deferat. Hanc, Graecis conscriptam literis, mittit, ne, intercepta epistola, nostra ab hostibus consilia cognoscantur: si adire non possit, monet, ut tragulam cum epistola, ad amentum deligata, intra munitiones castrorum abjiciat. In literis scribit, se, cum legionibus profectum, celeriter adfore: hortatur, ut pristinam virtutem retineat. Gallus, periculum veritus, ut erat praeceptum, tragulam mittit. Haec casu ad turrim adhaesit, neque ab nostris biduo animadversa, tertio die a quodam milite conspicitur; demta ad Ciceronem defertur. Ille perlectam in conventu militum recitat, maximaque omnes laetitia afficit. Tum fumi incendiorum procul videbantur: quae res omnem dubitationem adventus legionum expulit.

XLIX. Galli, re cognita per exploratores, obsidionem relin-

quunt, ad Caesarem omnibus copiis contendunt. eae erant armatorum circiter millia LX. Cicero, data facultate, Gallum ab eodem Verticone, quem supra demonstravimus, repetit, qui literas ad Caesarem referat; hunc admonet, iter caute diligenterque faciat: perscribit in literis, hostes ab se discessisse, omnemque ad eum multitudinem convertisse. Quibus literis circiter media nocte allatis, Caesar suos facit certiores; eosque ad dimicandum animo confirmat. Postero die, luce prima, movet castra; et, circiter millia passuum IV progressus, trans vallem magnam et rivum multitudinem hostium conspicatur. Erat magni periculi res, cum tantis copiis iniquo loco dimicare. Tum, quoniam obsidione liberatum Ciceronem sciebat, eoque omnino remittendum de celeritate existimabat, consedit, et, quam aequissimo potest loco, castra communit: atque haec, etsi erant exigua per se, vix hominum millium VII, praesertim nullis cum impedimentis, tamen angustiis viarum, quam maxime potest, contrahit, eo consilio, ut in summam contemtionem hostibus veniat. Interim, speculatoribus in omnes partes dimissis, explorat, quo commodissime itinere vallem transire possit.

L. Eo die parvulis equestribus proeliis ad aquam factis, utrique sese suo loco continent; Galli, quod ampliores copias, quae nondum convenerant, exspectabant; Caesar, si forte timoris simulatione hostes in suum locum elicere posset, ut citra vallem pro castris proelio contenderet; si id efficere non posset, ut, exploratis itineribus, minore cum periculo vallem rivumque transiret. Prima luce hostium equitatus ad castra accedit, proeliumque cum nostris equitibus committit. Caesar consulto equites cedere, seque in castra recipere, jubet; simul, ex omnibus partibus castra altiore vallo muniri, portasque obstrui, atque in his administrandis rebus quam maxime concursari, et cum simulatione timoris agi, jubet.

LI. Quibus omnibus rebus hostes invitati, copias transducunt, aciemque iniquo loco constituunt; nostris vero etiam de vallo deductis, propius accedunt; et tela intra munitionem ex omnibus partibus conjiciunt; praeconibusque circummissis pronunciari jubent, Seu quis Gallus, seu Romanus velit ante horam tertiam ad se transire, sine periculo licere; post id tempus non fore potestatem. ac sic nostros contemserunt, ut obstructis in speciem portis singulis ordinibus cespitum, quod ea non posse introrumpere videbantur, alii vallum manu scindere,

alii fossas complere inciperent. Tum Caesar, omnibus portis eruptione facta, equitatuque emisso, celeriter hostes dat in fugam, sic, uti omnino pugnandi caussa resisteret nemo: magnumque ex eis numerum occidit, atque omnes armis exsuit.

LII. Longius prosequi veritus, quod silvae paludesque intercedebant, neque etiam parvulo detrimento illorum locum relinqui videbat, omnibus suis incolumibus copiis, eodem die ad Ciceronem pervenit. Institutas turres, testudines, munitionesque hostium admiratur: producta legione, cognoscit non decimum quemque esse relictum militem sine vulnere. Ex his omnibus judicat rebus, quanto cum periculo, et quanta cum virtute, res sint administratae: Ciceronem pro ejus merito legionemque collaudat: centuriones singillatim tribunosque militum appellat, quorum egregiam fuisse virtutem testimonio Ciceronis cognoverat. De casu Sabini et Cottae certius ex captivis cognoscit. Postero die, concione habita, rem gestam proponit, milites consolatur, et confirmat: quod detrimentum culpa et temeritate legati sit acceptum, hoc aequiore animo ferendum docet, quod, beneficio deorum immortalium et virtute eorum expiato incommodo, neque hostibus diutina laetatio, neque ipsis longior dolor relinquatur.

LIII. Interim ad Labienum per Remos incredibili celeritate de victoria Caesaris fama perfertur; ut, quum ab hibernis Ciceronis millia passuum abesset circiter L, eoque post horam IX diei Caesar pervenisset, ante mediam noctem ad portas castrorum clamor oriretur, quo clamore significatio victoriae, gratulatioque ab Remis Labieno fieret. Hac fama ad Treviros perlata, Induciomarus, qui postero die castra Labieni oppugnare decreverat, noctu profugit, copiasque omnes in Treviros reducit. Caesar Fabium cum legione in sua remittit hiberna: ipse cum III legionibus circum Samarobrivam trinis hibernis hiemare constituit; et, quod tanti motus Galliae exstiterant, totam hiemem ipse ad exercitum manere decrevit. nam, illo incommodo de Sabini morte perlato, omnes fere Galliae civitates de bello consultabant, nuncios legationesque in omnes partes dimittebant; et, quid reliqui consilii caperent, atque unde initium belli fieret, explorabant, nocturnaque in locis desertis concilia habebant: neque ullum fere totius hiemis tempus sine sollicitudine Caesaris intercessit, quin aliquem de conciliis ac motu Gallorum nuncium acciperet. In his ab L. Roscio legato, quem legioni XIII praefecerat, certior est factus, mag-

nas Gallorum copias earum civitatum, quae Armoricae appellantur, oppugnandi sui caussa convenisse: neque longius millia passuum VIII ab hibernis suis afuisse; sed, nuncio allato de victoria Caesaris, discessisse, adeo ut fugae similis discessus videretur.

LIV. At Caesar, principibus cujusque civitatis ad se evocatis, alias territando, quum se scire, quae fierent, denunciaret, alias cohortando, magnam partem Galliae in officio tenuit. Tamen Senones, quae est civitas in primis firma, et magnae inter Gallos auctoritatis, Cavarinum, quem Caesar apud eos regem constituerat, (cujus frater Moritasgus adventu in Galliam Caesaris, cujusque majores regnum obtinuerant,) interficere publico consilio conati, quum ille praesensisset, ac profugisset, usque ad fines insecuti, regno domoque expulerunt; et, missis ad Caesarem satisfaciendi caussa legatis, quum is omnem ad se senatum venire jussisset, dicto audientes non fuerunt. Tantum apud homines barbaros valuit, esse repertos aliquos principes belli inferendi, tantamque omnibus voluntatum commutationem attulit, ut, praeter Aeduos et Remos, quos praecipuo semper honore Caesar habuit, alteros pro vetere ac perpetua erga populum Romanum fide, alteros pro recentibus Gallici belli officiis, nulla fere civitas fuerit non suspecta nobis. Idque adeo, haud scio, mirandumne sit, quum compluribus aliis de caussis, tum maxime, quod, qui virtute belli omnibus gentibus praeferebantur, tantum se ejus opinionis deperdidisse, ut a populo Romano imperia perferrent, gravissime dolebant.

LV. Treviri vero atque Induciomarus totius hiemis nullum tempus intermiserunt, quin trans Rhenum legatos mitterent, civitates sollicitarent, pecunias pollicerentur; magna parte exercitus nostri interfecta, multo minorem superesse dicerent partem. neque tamen ulli civitati Germanorum persuaderi potuit, ut Rhenum transiret, quum se bis expertos dicerent, Ariovisti bello, et Tenchtherorum transitu; non esse amplius fortunam tentandam. Hac spe lapsus, Induciomarus nihilo minus copias cogere, exercere, a finitimis equos parare, exsules damnatosque tota Gallia magnis praemiis ad se allicere coepit; ac tantam sibi jam iis rebus in Gallia auctoritatem comparaverat, ut undique ad eum legationes concurrerent, gratiam atque amicitiam publice privatimque peterent.

LVI. Ubi intellexit, ultro ad se veniri, altera ex parte Se-

nones Carnutesque conscientia facinoris instigari, altera Nervios Aduatucosque bellum Romanis parare, neque sibi voluntariorum copias defore, si ex finibus suis progredi coepisset; armatum concilium indicit, (hoc more Gallorum est initium belli:) quo, lege communi, omnes puberes armati convenire consuerunt: qui ex iis novissimus venit, in conspectu multitudinis omnibus cruciatibus affectus necatur. In eo concilio Cingetorigem, alterius principem factionis, generum suum, (quem supra demonstravimus, Caesaris secutum fidem, ab eo non discessisse), hostem judicat, bonaque ejus publicat. His rebus confectis, in concilio pronunciat, arcessitum se a Senonibus, et Carnutibus, aliisque compluribus Galliae civitatibus, huc iter facturum per fines Remorum, eorumque agros populaturum; ac prius, quam id faciat, Labieni castra oppugnaturum. Quae fieri velit, praecipit.

LVII. Labienus, quum et loci natura et manu munitissimis castris sese teneret, de suo ac legionis periculo nihil timebat; ne quam occasionem rei bene gerendae dimitteret, cogitabat. Itaque, a Cingetorige atque ejus propinquis oratione Induciomari cognita, quam in concilio habuerat, nuncios mittit ad finitimas civitates, equitesque undique evocat: iis certum diem conveniendi dicit. Interim prope quotidie cum omni equitatu Induciomarus sub castris ejus vagabatur, alias ut situm castrorum cognosceret, alias colloquendi aut territandi caussa: equites plerumque omnes tela intra vallum conjiciebant. Labienus suos intra munitiones continebat; timorisque opinionem, quibuscunque poterat rebus, augebat.

LVIII. Quum majore in dies contemtione Induciomarus ad castra accederet, nocte una intromissis equitibus omnium finitimarum civitatum, quos arcessendos curaverat, tanta diligentia omnes suos custodiis intra castra continuit, ut nulla ratione ea res enunciari, aut ad Treviros perferri, posset. Interim, ex consuetudine quotidiana, Induciomarus ad castra accedit, atque ibi magnam partem diei consumit: equites tela conjiciunt, et magna cum contumelia verborum nostros ad pugnam evocant. Nullo ab nostris dato responso, ubi visum est, sub vesperum dispersi ac dissipati discedunt. Subito Labienus duabus portis omnem equitatum emittit; praecipit atque interdicit, proterritis hostibus atque in fugam conjectis, (quod fore, sicut accidit, videbat,) unum omnes petant Induciomarum; neu quis quem prius vulneret, quam illum interfectum viderit, quod, mora reliquo-

rum spatium nactum, illum effugere nolebat: magna proponit iis, qui occiderint, praemia: submittit cohortes equitibus subsidio. Comprobat hominis consilium fortuna, et, quum unum omnes peterent, in ipso fluminis vado deprehensus, Induciomarus interficitur, caputque ejus refertur in castra: redeuntes equites, quos possunt, consectantur atque occidunt. Hac re cognita, omnes Eburonum et Nerviorum, quae convenerant, copiae discedunt: paulloque habuit post id factum Caesar quietiorem Galliam.

LIBER VI.

MULTIS de caussis, Caesar, majorem Galliae motum exspectans, per M. Silanum, C. Antistium Reginum, T. Sextium, legatos, dilectum habere instituit: simul ab Cn. Pompeio proconsule petit, quoniam ipse ad urbem cum imperio reipublicae caussa remaneret, quos ex Cisalpina Gallia consulis sacramento rogavisset, ad signa convenire et ad se proficisci juberet: magni interesse etiam in reliquum tempus, ad opinionem Galliae, existimans, tantas videri Italiae facultates, ut, si quid esset in bello detrimenti acceptum, non modo id brevi tempore sarciri, sed etiam majoribus adaugeri copiis posset. Quod quum Pompeius et reipublicae et amicitiae tribuisset, celeriter confecto per suos dilectu, tribus ante exactam hiemem et constitutis et adductis legionibus, duplicatoque earum cohortium numero, quas cum Q. Titurio amiserat, et celeritate et copiis docuit, quid populi Romani disciplina atque opes possent.

II. Interfecto Induciomaro, ut docuimus, ad ejus propinquos a Treviris imperium defertur. Illi finitimos Germanos sollicitare, et pecuniam polliceri non desistunt. Quum ab proximis impetrare non possent, ulteriores tentant. Inventis nonnullis civitatibus, jurejurando inter se confirmant, obsidibusque de pecunia cavent: Ambiorigem sibi societate et foedere adjungunt. Quibus rebus cognitis, Caesar, quum undique bellum parari videret, Nervios, Aduatucos, Menapios, adjunctis Cisrhenanis omnibus Germanis, esse in armis, Senones ad imperatum non venire, et cum Carnutibus finitimisque civitatibus consilia

communicare, a Treviris Germanos crebris legationibus sollicitari; maturius sibi de bello cogitandum putavit.

III. Itaque, nondum hieme confecta, proximis IV coactis legionibus, de improviso in fines Nerviorum contendit; et prius, quam illi aut convenire, aut profugere possent, magno pecoris atque hominum numero capto, atque ea praeda militibus concessa, vastatisque agris, in deditionem venire, atque obsides sibi dare coëgit. Eo celeriter confecto negotio, rursus in hiberna legiones reduxit. Concilio Galliae primo vere, uti instituerat, indicto, quum reliqui, praeter Senones, Carnutes, Trevirosque, venissent, initium belli ac defectionis hoc esse arbitratus, ut omnia postponere videretur, concilium Lutetiam Parisiorum transfert. Confines erant hi Senonibus, civitatemque patrum memoria conjunxerant; sed ab hoc consilio afuisse existimabantur. Hac re pro suggestu pronunciata, eodem die cum legionibus in Senones proficiscitur, magnisque itineribus eo pervenit.

IV. Cognito ejus adventu, Acco, qui princeps ejus consilii fuerat, jubet in oppida multitudinem convenire: conantibus, priusquam id effici posset, adesse Romanos, nunciatur. Necessario sententia desistunt, legatosque deprecandi caussa ad Caesarem mittunt; adeunt per Aeduos, quorum antiquitus erat in fide civitas. Libenter Caesar, petentibus Aeduis, dat veniam, excusationemque accipit; quod aestivum tempus instantis belli, non quaestionis, esse arbitrabatur. Obsidibus imperatis centum, hos Aeduis custodiendos tradit. Eodem Carnutes legatos obsidesque mittunt, usi deprecatoribus Remis, quorum erant in clientela: eadem ferunt responsa. Peragit concilium Caesar, equitesque imperat civitatibus.

V. Hac parte Galliae pacata, totus et mente et animo in bellum Trevirorum et Ambiorigis insistit. Cavarinum cum equitatu Senonum secum proficisci jubet, ne quis aut ex hujus iracundia, aut ex eo, quod meruerat, odio civitatis, motus existat. His rebus constitutis, quod pro explorato habebat, Ambiorigem proelio non esse concertaturum, reliqua ejus consilia animo circumspiciebat. Erant Menapii propinqui Eburonum finibus, perpetuis paludibus silvisque muniti, qui uni ex Gallia de pace ad Caesarem legatos nunquam miserant. Cum iis esse hospitium Ambiorigi sciebat: item per Treviros venisse Germanis in amicitiam, cognoverat. Haec prius illi detrahenda auxilia existimabat, quam ipsum bello lacesseret; ne, desperata salute,

aut se in Menapios abderet, aut cum Transrhenanis congredi cogeretur. Hoc inito consilio, totius exercitus impedimenta ad Labienum in Treviros mittit, duasque legiones ad eum proficisci jubet: ipse cum legionibus expeditis v in Menapios proficiscitur. Illi, nulla coacta manu, loci praesidio freti, in silvas paludesque confugiunt, suaque eodem conferunt.

VI. Caesar, partitis copiis cum C. Fabio legato, et M. Crasso quaestore, celeriterque effectis pontibus, adit tripartito, aedificia vicosque incendit; magno pecoris atque hominum numero potitur. Quibus rebus coacti, Menapii legatos ad eum pacis petendae caussa mittunt. Ille, obsidibus acceptis, hostium se habiturum numero confirmat, si aut Ambiorigem, aut ejus legatos, finibus suis recepissent. His confirmatis rebus, Comium Atrebatem cum equitatu, custodis loco, in Menapiis relinquit; ipse in Treviros proficiscitur.

VII. Dum haec a Caesare geruntur, Treviri, magnis coactis peditatus equitatusque copiis, Labienum cum una legione, quae in eorum finibus hiemabat, adoriri parabant: jamque ab eo non longius bidui via aberant, quum duas venisse legiones missu Caesaris cognoscunt. Positis castris a millibus passuum xv, auxilia Germanorum exspectare constituunt. Labienus, hostium cognito consilio, sperans, temeritate eorum fore aliquam dimicandi facultatem, praesidio cohortium v impedimentis relicto, cum xxv cohortibus, magnoque equitatu, contra hostem proficiscitur; et, m passuum intermisso spatio, castra communit. Erat inter Labienum atque hostem difficili transitu flumen, ripisque praeruptis. Hoc neque ipse transire in animo habebat, neque hostes transituros existimabat. Augebatur auxiliorum quotidie spes. Loquitur in consilio palam, Quoniam Germani appropinquare dicantur, sese suas exercitusque fortunas in dubium non devocaturum, et postero die prima luce castra moturum. Celeriter haec ad hostes deferuntur, ut ex magno Gallorum equitatus numero nonnullos Gallicis rebus favere natura cogebat. Labienus, noctu tribunis militum primisque ordinibus coactis, quid sui sit consilii, proponit; et, quo facilius hostibus timoris det suspicionem, majore strepitu et tumultu, quam populi Romani fert consuetudo, castra moveri jubet. His rebus fugae similem profectionem efficit. Haec quoque per exploratores ante lucem, in tanta propinquitate castrorum, ad hostes deferuntur.

VIII. Vix agmen novissimum extra munitiones processerat;

quum Galli, cohortati inter se, ne speratam praedam ex manibus dimitterent; longum esse, perterritis Romanis, Germanorum auxilium exspectare; neque suam pati dignitatem, ut tantis copiis tam exiguam manum, praesertim fugientem, atque impeditam, adoriri non audeant; flumen transire et iniquo loco proelium committere non dubitant. Quae fore suspicatus, Labienus, ut omnes citra flumen eliceret, eadem usus simulatione itineris, placide progrediebatur. Tum, praemissis paullum impedimentis, atque in tumulo quodam collocatis, Habetis, inquit, milites, quam petistis facultatem: hostem impedito atque iniquo loco tenetis: praestate eandem nobis ducibus virtutem, quam saepenumero imperatori praestitistis: adesse eum, et haec coram cernere, existimate. Simul signa ad hostem converti, aciemque dirigi jubet; et, paucis turmis praesidio ad impedimenta dimissis, reliquos equites ad latera disponit. Celeriter nostri, clamore sublato, pila in hostes immittunt. Illi, ubi praeter spem, quos fugere credebant, infestis signis ad se ire viderunt, impetum modo ferre non potuerunt; ac, primo concursu in fugam conjecti, proximas silvas petierunt: quos Labienus equitatu consectatus, magno numero interfecto, compluribus captis, paucis post diebus civitatem recepit. nam Germani, qui auxilio veniebant, percepta Trevirorum fuga, sese domum contulerunt. Cum iis propinqui Induciomari, qui defectionis auctores fuerant, comitati eos, ex civitate excessere. Cingetorigi, quem ab initio permansisse in officio demonstravimus, principatus, atque imperium est traditum.

IX. Caesar, postquam ex Menapiis in Treviros venit, duabus de caussis Rhenum transire constituit: quarum erat altera, quod auxilia contra se Treviris miserant; altera, ne Ambiorix ad eos receptum haberet. His constitutis rebus, paullum supra eum locum, quo ante exercitum transduxerat, facere pontem instituit. Nota atque instituta ratione, magno militum studio, paucis diebus, opus efficitur. Firmo in Treviris praesidio ad pontem relicto, ne quis ab iis subito motus oriretur; reliquas copias, equitatumque transducit. Ubii, qui ante obsides dederant, atque in deditionem venerant, purgandi sui caussa ad eum legatos mittunt, qui doceant, neque ex sua civitate auxilia in Treviros missa, neque ab se fidem laesam: petunt, atque orant, ut sibi parcat, ne, communi odio Germanorum, innocentes pro nocentibus poenas pendant. si amplius obsidum velit, dare pollicentur. Cognita, Caesar, caussa, reperit, ab Sue-

vis auxilia missa esse; Ubiorum satisfactionem accepit; aditus viasque in Suevos perquirit.

X. Interim, paucis post diebus, fit ab Ubiis certior, Suevos omnes unum in locum copias cogere, atque iis nationibus, quae sub eorum sint imperio, denunciare, uti auxilia peditatus equitatusque mittant. His cognitis rebus, rem frumentariam providet, castris idoneum locum deligit; Ubiis imperat, ut pecora deducant, suaque omnia ex agris in oppida conferant, sperans barbaros atque imperitos homines, inopia cibariorum adductos, ad iniquam pugnandi conditionem posse deduci: mandat, ut crebros exploratores in Suevos mittant, quaeque apud eos gerantur cognoscant. Illi imperata faciunt; et, paucis diebus intermissis, referunt, Suevos omnes, posteaquam certiores nuncii de exercitu Romanorum venerint, cum omnibus suis sociorumque copiis, quas coëgissent, penitus ad extremos fines sese recepisse: silvam esse ibi infinita magnitudine, quae appellatur Bacenis: hanc longe introrsus pertinere, et pro nativo muro objectam, Cheruscos ab Suevis, Suevosque ab Cheruscis injuriis, incursionibusque, prohibere: ad ejus initium silvae Suevos adventum Romanorum exspectare constituisse.

XI. Quoniam ad hunc locum perventum est, non alienum esse videtur de Galliae Germaniaeque moribus, et quo differant hae nationes inter sese, proponere. In Gallia non solum in omnibus civitatibus, atque in omnibus pagis, partibusque, sed paene etiam in singulis domibus, factiones sunt: earumque factionum principes sunt, qui summam auctoritatem eorum judicio habere existimantur, quorum ad arbitrium judiciumque summa omnium rerum consiliorumque redeat. idque ejus rei caussa antiquitus institutum videtur, ne quis ex plebe contra potentiorem auxilii egeret: suos enim quisque opprimi, et circumveniri, non patitur; neque, aliter si faciant, ullam inter suos habent auctoritatem. Haec eadem ratio est in summa totius Galliae: namque omnes civitates in partes divisae sunt duas.

XII. Quum Caesar in Galliam venit, alterius factionis principes erant Aedui, alterius Sequani. Hi quum per se minus valerent, quod summa auctoritas antiquitus erat in Aeduis, magnaeque eorum erant clientelae, Germanos atque Ariovistum sibi adjunxerant, eosque ad se magnis jacturis pollicitationibusque perduxerant. Proeliis vero compluribus factis secundis, atque omni nobilitate Aeduorum interfecta, tantum po-

tentia antecesserant, ut magnam partem clientium ab Aeduis ad se transducerent, obsidesque ab iis principum filios acciperent, et publice jurare cogerent, nihil se contra Sequanos consilii inituros; et partem finitimi agri per vim occupatam possiderent, Galliaeque totius principatum obtinerent. qua necessitate adductus, Divitiacus, auxilii petendi caussa Romam ad Senatum profectus, infecta re redierat. Adventu Caesaris facta commutatione rerum, obsidibus Aeduis redditis, veteribus clientelis restitutis, novis per Caesarem comparatis, quod hi, qui se ad eorum amicitiam aggregaverant, meliore conditione atque aequiore imperio se uti videbant, reliquis rebus eorum, gratia, dignitate amplificata, Sequani principatum dimiserant. In eorum locum Remi successerant; quos quod adaequare apud Caesarem gratia intelligebatur, ii, qui propter veteres inimicitias nullo modo cum Aeduis conjungi poterant, se Remis in clientelam dicabant. Hos illi diligenter tuebantur. Ita et novam et repente collectam auctoritatem tenebant. Eo tum statu res erat, ut longe principes haberentur Aedui, secundum locum dignitatis Remi obtinerent.

XIII. In omni Gallia eorum hominum, qui aliquo sunt numero atque honore, genera sunt duo. nam plebes paene servorum habetur loco, quae per se nihil audet, et nulli adhibetur consilio. Plerique, quum aut aere alieno, aut magnitudine tributorum, aut injuria potentiorum premuntur, sese in servitutem dicant nobilibus. In hos eadem omnia sunt jura, quae dominis in servos. Sed de his duobus generibus alterum est Druidum, alterum Equitum. Illi rebus divinis intersunt, sacrificia publica ac privata procurant, religiones interpretantur. Ad hos magnus adolescentium numerus disciplinae caussa concurrit; magnoque ii sunt apud eos honore. nam fere de omnibus controversiis, publicis privatisque, constituunt; et, si quod est admissum facinus, si caedes facta, si de hereditate, si de finibus controversia est, iidem decernunt; praemia poenasque constituunt: si qui aut privatus aut publicus eorum decreto non stetit, sacrificiis interdicunt. Haec poena apud eos est gravissima. Quibus ita est interdictum, ii numero impiorum ac sceleratorum habentur; iis omnes decedunt, aditum eorum sermonemque defugiunt, ne quid ex contagione incommodi accipiant: neque iis petentibus jus redditur, neque honos ullus communicatur. His autem omnibus Druidibus praeest unus, qui summam inter eos habet auctoritatem. Hoc mortuo, si

qui ex reliquis excellit dignitate, succedit: at, si sunt plures, pares, suffragio Druidum adlegitur; nonnunquam etiam armis de principatu contendunt. Hi certo anni tempore in finibus Carnutum, quae regio totius Galliae media habetur, considunt, in loco consecrato. Huc omnes undique, qui controversias habent, conveniunt, eorumque decretis judiciisque parent. Disciplina in Britannia reperta, atque inde in Galliam translata esse, existimatur: et nunc, qui diligentius eam rem cognoscere volunt, plerumque illo discendi caussa proficiscuntur.

XIV. Druides a bello abesse consuerunt, neque tributa una cum reliquis pendunt; militiae vacationem, omniumque rerum habent immunitatem. Tantis excitati praemiis, et sua sponte multi in disciplinam conveniunt, et a parentibus propinquisque mittuntur. Magnum ibi numerum versuum ediscere dicuntur. Itaque annos nonnulli vicenos in disciplina permanent; neque fas esse existimant, ea literis mandare, quum in reliquis fere rebus, publicis privatisque rationibus, Graecis utantur literis. Id mihi duabus de caussis instituisse videntur; quod neque in vulgum disciplinam efferri velint, neque eos, qui discant, literis confisos, minus memoriae studere. quod fere plerisque accidit, praesidio literarum, diligentiam in perdiscendo, ac memoriam remittant. In primis hoc volunt persuadere, non interire animas, sed ab aliis post mortem transire ad alios; atque hoc maxime ad virtutem excitari putant, metu mortis neglecto. Multa praeterea de sideribus, atque eorum motu, de mundi ac terrarum magnitudine, de rerum natura, de deorum immortalium vi ac potestate disputant, et juventuti tradunt.

XV. Alterum genus est Equitum. Hi, quum est usus, atque aliquod bellum incidit (quod ante Caesaris adventum fere quotannis accidere solebat, uti aut ipsi injurias inferrent, aut illatas propulsarent,) omnes in bello versantur; atque, eorum ut quisque est genere copiisque amplissimus, ita plurimos circum se ambactos clientesque habent. Hanc unam gratiam potentiamque noverunt.

XVI. Natio est omnis Gallorum admodum dedita religionibus; atque ob eam caussam, qui sunt affecti gravioribus morbis, quique in proeliis periculisque versantur, aut pro victimis homines immolant, aut se immolaturos vovent, administrisque ad ea sacrificia Druidibus utuntur; quod, pro vita hominis, nisi hominis vita reddatur, non posse aliter deorum immortalium numen placari, arbitrantur: publiceque ejusdem generis habent

instituta sacrificia. Alii immani magnitudine simulacra habent, quorum contexta viminibus membra vivis hominibus complent; quibus succensis, circumventi flamma exanimantur homines. Supplicia eorum, qui in furto, aut in latrocinio, aut aliqua noxa, sint comprehensi, gratiora diis immortalibus esse arbitrantur: sed, quum ejus generis copia deficit, etiam ad innocentium supplicia descendunt.

XVII. Deum maxime Mercurium colunt: hujus sunt plurima simulacra: hunc omnium inventorem artium ferunt: hunc viarum atque itinerum ducem, hunc ad quaestus pecuniae mercaturasque habere vim maximam, arbitrantur. Post hunc, Apollinem, et Martem, et Jovem, et Minervam. De his eandem fere, quam reliquae gentes, habent opinionem: Apollinem morbos depellere; Minervam operum atque artificiorum initia tradere; Jovem imperium coelestium tenere; Martem bella regere. Huic, quum proelio dimicare constituerunt, ea, quae bello coeperint, plerumque devovent. Quae superaverint, animalia capta immolant; reliquas res in unum locum conferunt. Multis in civitatibus harum rerum exstructos tumulos locis consecratis conspicari licet. neque saepe accidit, ut neglecta quispiam religione, aut capta apud se occultare, aut posita tollere, auderet; gravissimumque ei rei supplicium cum cruciatu constitutum est.

XVIII. Galli se omnes ab Dite patre prognatos praedicant; idque ab Druidibus proditum dicunt. Ob eam caussam spatia omnis temporis, non numero dierum, sed noctium, finiunt; dies natales, et mensium et annorum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur. In reliquis vitae institutis hoc fere ab reliquis differunt, quod suos liberos, nisi quum adoleverint, ut munus militiae sustinere possint, palam ad se adire non patiuntur; filiumque puerili aetate, in publico, in conspectu patris adsistere, turpe ducunt.

XIX. Viri, quantas pecunias ab uxoribus dotis nomine acceperunt, tantas ex suis bonis, aestimatione facta, cum dotibus communicant. Hujus omnis pecuniae conjunctim ratio habetur, fructusque servantur. Uter eorum vita superarit, ad eum pars utriusque cum fructibus superiorum temporum pervenit. Viri in uxores, sicuti in liberos, vitae necisque habent potestatem: et, quum paterfamiliae illustriore loco natus decessit, ejus propinqui conveniunt, et de morte, si res in suspicionem venit, de uxoribus in servilem modum quaestionem habent; et, si

compertum est, igni atque omnibus tormentis excruciatas interficiunt. Funera sunt pro cultu Gallorum magnifica, et sumptuosa, omniaque, quae vivis cordi fuisse arbitrantur, in ignem inferunt, etiam animalia; ac paullo supra hanc memoriam servi et clientes, quos ab iis dilectos esse constabat, justis funeribus confectis, una cremabantur.

XX. Quae civitates commodius suam rempublicam administrare existimantur, habent legibus sanctum, si quis quid de republica a finitimis rumore ac fama acceperit, uti ad magistratum deferat, neve cum quo alio communicet: quod saepe homines temerarios atque imperitos falsis rumoribus terreri, et ad facinus impelli, et de summis rebus consilium capere, cognitum est. Magistratus, quae visa sunt, occultant; quaeque esse ex usu judicaverint multitudini produnt. De republica, nisi per concilium, loqui non conceditur.

XXI. Germani multum ab hac consuetudine differunt. Nam neque Druides habent, qui rebus divinis praesint; neque sacrificiis student. Deorum numero eos solos ducunt, quos cernunt, et quorum aperte opibus juvantur, Solem, et Vulcanum, et Lunam: reliquos ne fama quidem acceperunt. Vita omnis in venationibus, atque in studiis rei militaris, consistit: ab parvulis labori ac duritiae student. Qui diutissime impuberes permanserunt, maximam inter suos ferunt laudem: hoc ali staturam, ali hoc vires, nervosque confirmari, putant. Intra annum vero vicesimum feminae notitiam habuisse, in turpissimis habent rebus: cujus rei nulla est occultatio, quod et promiscue in fluminibus perluuntur, et pellibus aut parvis rhenonum tegimentis utuntur, magna corporis parte nuda.

XXII. Agriculturae non student; majorque pars victus eorum in lacte, caseo, carne consistit; neque quisquam agri modum certum, aut fines habet proprios; sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus cognationibusque hominum, qui una coïerint, quantum, et quo loco visum est, agri attribuunt, atque anno post alio transire cogunt. Ejus rei multas afferunt caussas: ne, assidua consuetudine capti, studium belli gerendi agricultura commutent; ne latos fines parare studeant, potentioresque humiliores possessionibus expellant; ne accuratius, ad frigora atque aestus vitandos, aedificent; ne qua oriatur pecuniae cupiditas, qua ex re factiones dissentionesque nascuntur; ut animi equitate plebem contineant, quum suas quisque opes cum potentissimis aequari videat.

XXIII. Civitatibus maxima laus est, quam latissimas circum se vastatis finibus solitudines habere. Hoc proprium virtutis existimant, expulsos agris finitimos cedere, neque quenquam prope audere consistere: simul hoc se fore tutiores arbitrantur, repentinae incursionis timore sublato. Quum bellum civitas aut illatum defendit, aut infert; magistratus, qui ei bello praesint, ut vitae necisque habeant potestatem, deliguntur. In pace nullus est communis magistratus; sed principes regionum atque pagorum inter suos jus dicunt, controversiasque minuunt. Latrocinia nullam habent infamiam, quae extra fines cujusque civitatis fiunt; atque ea juventutis exercendae, ac desidiae minuendae, caussa fieri praedicant. atque, ubi quis ex principibus in concilio dixit se ducem fore, qui sequi velint, profiteantnr; consurgunt ii, qui et caussam et hominem probant, suumque auxilium pollicentur, atque ab multitudine collaudantur: qui ex iis secuti non sunt, in desertorum ac proditorum numero ducuntur; omniumque iis rerum postea fides derogatur. Hospites violare, fas non putant: qui quaque de caussa ad eas venerint, ab injuria prohibent, sanctosque habent: iis omnium domus patent, victusque communicatur.

XXIV. Ac fuit antea tempus, quum Germanos Galli virtute superarent, ultro bella inferrent, propter hominum multitudinem, agrique inopiam, trans Rhenum colonias mitterent. Itaque ea, quae fertilissima sunt, Germaniae loca circum Hercyniam silvam, (quam Eratostheni et quibusdam Graecis fama notam esse video, quam illi Orcyniam appellant,) Volcae Tectosages occupaverunt, atque ibi consederunt. Quae gens ad hoc tempus iis sedibus sese continet, summamque habet justitiae et bellicae laudis opinionem: nunc quoque in eadem inopia, egestate, patientia, qua Germani, permanent, eodem victu et cultu corporis utuntur. Gallis autem provinciae propinquitas, et transmarinarum rerum notitia, multa ad copiam atque usus largitur. Paullatim adsuefacti superari, multisque victi proeliis, ne se quidem ipsi cum illis virtute comparant.

XXV. Hujus Hercyniae silvae, quae supra demonstrata est, latitudo IX dierum iter expedito patet: non enim aliter finiri potest, neque mensuras itinerum noverunt. Oritur ab Helvetiorum, et Nemetum, et Rauracorum finibus, rectaque fluminis Danubii regione pertinet ad fines Dacorum, et Anartium: hinc se flectit sinistrorsus, diversis ab flumine regionibus, multarumque gentium fines propter magnitudinem attingit. neque quis-

quam est hujus Germaniae, qui se aut adisse ad initium ejus silvae dicat, quum dierum iter LX processerit, aut, quo ex loco oriatur, acceperit. Multa in ea genera ferarum nasci constat, quae reliquis in locis visa non sint: ex quibus, quae maxime differant ab ceteris, et memoriae prodenda videantur, haec sunt.

XXVI. Est bos cervi figura, cujus a media fronte inter aures unum cornu exsistit, excelsius, magisque directum his, quae nobis nota sunt, cornibus. Ab ejus summo, sicut palmae, rami quam late diffunduntur. Eadem est feminae marisque natura, eadem forma magnitudoque cornuum.

XXVII. Sunt item, quae appellantur Alces. Harum est consimilis capris figura, et varietas pellium; sed magnitudine paullo antecedunt, mutilaeque sunt cornibus, et crura sine nodis articulisque habent; neque quietis caussa procumbunt, neque, si quo afflictae casu conciderint, erigere sese, aut sublevare possunt. His sunt arbores pro cubilibus: ad eas se applicant, atque ita paullum modo reclinatae quietem capiunt: quarum ex vestigiis quum est animadversum a venatoribus, quo se recipere consuerint, omnes eo loco, aut ab radicibus subruunt, aut accidunt arbores tantum, ut summa species earum stantium relinquatur. Huc quum se consuetudine reclinaverint, infirmas arbores pondere affligunt, atque una ipsae concidunt.

XXVIII. Tertium est genus eorum, qui Uri appellantur. Hi sunt magnitudine paullo infra elephantos; specie, et colore, et figura tauri. Magna vis eorum, et magna velocitas: neque homini, neque ferae, quam conspexerint, parcunt. Hos studiose foveis captos interficiunt. Hoc se labore durant homines adolescentes, atque hoc genere venationis exercent; et, qui plurimos ex his interfecerunt, relatis in publicum cornibus, quae sint testimonio, magnam ferunt laudem. Sed adsuescere ad homines, et mansuefieri, ne parvuli quidem excepti possunt. Amplitudo cornuum, et figura, et species, multum a nostrorum boum cornibus differt. Haec studiose conquisita ab labris argento circumcludunt, atque in amplissimis epulis pro poculis utuntur.

XXIX. Caesar, postquam per Ubios exploratores comperit, Suevos sese in silvas recepisse, inopiam frumenti veritus, quod, ut supra demonstravimus, minime omnes Germani agriculturae student, constituit non progredi longius: sed, ne omnino metum reditus sui barbaris tolleret. atque ut eorum auxilia tar-

daret, reducto exercitu, partem ultimam pontis, quae ripas Ubiorum contingebat, in longitudinem pedum cc, rescindit, atque in extremo ponte turrim tabulatorum iv constituit, praesidiumque cohortium xii, pontis tuendi caussa, ponit, magnisque eum locum munitionibus firmat. Ei loco praesidioque C. Volcatium Tullum adolescentem praefecit: ipse, quum maturescere frumenta inciperent, ad bellum Ambiorigis profectus, per Arduennam silvam, quae est totius Galliae maxima, atque ab ripis Rheni finibusque Trevirorum ad Nervios pertinet, millibusque amplius d in longitudinem patet, L. Minucium Basilum cum omni equitatu praemittit, si quid celeritate itineris, atque opportunitate temporis, proficere possit; monet, ut ignes fieri in castris prohibeat, ne qua ejus adventus procul significatio fiat: sese confestim subsequi dicit.

XXX. Basilus, ut imperatum est, facit; celeriter, contraque omnium opinionem, confecto itinere, multos in agris inopinantes deprehendit: eorum indicio ad ipsum Ambiorigem contendit, quo in loco cum paucis equitibus esse dicebatur. Multum quum in omnibus rebus, tum in re militari potest fortuna. Nam, sicut magno accidit casu, ut in ipsum incautum atque etiam imparatum incideret, priusque ejus adventus ab hominibus videretur, quam fama ac nunciis adferretur: sic magnae fuit fortunae, omni militari instrumento, quod circum se habebat, erepto, rhedis equisque comprehensis, ipsum effugere mortem. Sed hoc eo factum est, quod, aedificio circumdato silva, ut sunt fere domicilia Gallorum, qui, vitandi aestus caussa, plerumque silvarum ac fluminum petunt propinquitates, comites familiaresque ejus angusto in loco paullisper equitum nostrorum vim sustinuerunt. His pugnantibus, illum in equum quidam ex suis intulit: fugientem silvae texerunt. Sic et ad subeundum periculum, et ad vitandum, multum fortuna valuit

XXXI. Ambiorix copias suas judicione non conduxerit, quod proelio dimicandum non existimarit, an tempore exclusus, et repentino equitum adventu prohibitus, quum reliquum exercitum subsequi crederet, dubium est. sed certe, clam dimissis per agros nunciis, sibi quemque consulere jussit: quorum pars in Arduennam silvam, pars in continentes paludes profugit: qui proximi Oceanum fuerunt, his insulis sese occultaverunt, quas aestus efficere consuerunt: multi, ex suis finibus egressi, se suaque omnia alienissimis crediderunt. Cativolcus, rex dimidiae partis Eburonum, qui una cum Ambiorige consilium

inierat, aetate jam confectus, quum laborem aut belli aut fugae ferre non posset, omnibus precibus detestatus Ambiorigem, qui ejus consilii auctor fuisset, taxo, cujus magna in Gallia Germaniaque copia est, se exanimavit.

XXXII. Segni Condrusique, ex gente et numero Germanorum, qui sunt inter Eburones Trevirosque, legatos ad Caesarem miserunt, oratum, ne se in hostium numero duceret, neve omnium Germanorum, qui essent citra Rhenum, unam esse caussam judicaret: nihil se de bello cogitavisse, nulla Ambiorigi auxilia misisse. Caesar, explorata re quaestione captivorum, si qui ad eos Eburones ex fuga convenissent, ad se ut reducerentur, imperavit: si ita fecissent, fines eorum se violaturum, negavit. Tum copiis in tres partes distributis, impedimenta omnium legionum Aduatucam contulit. Id castelli nomen est. Hoc fere est in mediis Eburonum finibus, ubi Titurius atque Aurunculeius hiemandi caussa consederant. Hunc quum reliquis rebus locum probabat, tum, quod superioris anni munitiones integrae manebant, ut militum laborem sublevaret. Praesidio impedimentis legionem XIV reliquit, unam ex iis III, quas proxime conscriptas, ex Italia transduxerat. Ei legioni castrisque Q. Tullium Ciceronem praeficit, ducentosque equites attribuit.

XXXIII. Partito exercitu, T. Labienum cum legionibus III ad Oceanum versus in eas partes, quae Menapios attingunt, proficisci jubet: C. Trebonium cum pari legionum numero ad eam regionem, quae Aduatucis adjacet, depopulandam mittit: ipse cum reliquis tribus ad flumen Scaldem, quod influit in Mosam, extremasque Arduennae partes, ire constituit, quo cum paucis equitibus profectum Ambiorigem audiebat. Discedens, post diem VII sese reversurum confirmat: quam ad diem ei legioni, quae in praesidio relinquebatur, frumentum deberi sciebat. Labienum Treboniumque hortatur, si reipublicae commodo facere possint, ad eam diem revertantur; ut, rursus communicato consilio, exploratisque hostium rationibus, aliud belli initium capere possint.

XXXIV. Erat, ut supra demonstravimus, manus certa nulla, non oppidum, non praesidium, quod se armis defenderet, sed omnes in partes dispersa multitudo. Ubi cuique aut vallis abdita, aut locus silvestris, aut palus impedita, spem praesidii aut salutis aliquam offerebat, consederant. Haec loca vicinitatibus erant nota, magnamque res diligentiam requirebat, non in summa exercitus tuenda (nullum enim poterat universis ab perter-

ritis ac dispersis periculum accidere,) sed in singulis militibus conservandis; quae tamen ex parte res ad salutem exercitus pertinebat. nam et praedae cupiditas multos longius evocabat, et silvae incertis occultisque itineribus confertos adire prohibebant. Si negotium confici, stirpemque hominum sceleratorum interfici vellet, dimittendae plures manus, diducendique erant milites: si continere ad signa manipulos vellet, ut instituta ratio, et consuetudo exercitus Romani postulabat, locus ipse erat praesidio barbaris; neque ex occulto insidiandi, et dispersos circumveniendi, singulis deerat audacia. At, in ejusmodi difficultatibus quantum diligentia provideri poterat, providebatur; ut potius in nocendo aliquid omitteretur, etsi omnium animi ad ulciscendum ardebant, quam cum aliquo militum detrimento noceretur. Caesar ad finitimas civitates nuncios dimittit: omnes ad se evocat spe praedae ad diripiendos Eburones, ut potius in silvis Gallorum vita, quam legionarius miles, periclitetur; simul ut, magna multitudine circumfusa, pro tali facinore, stirps ac nomen civitatis tollatur. Magnus undique numerus celeriter convenit.

XXXV. Haec in omnibus Eburonum partibus gerebantur; diesque appetebat VII, quem ad diem Caesar ad impedimenta legionemque reverti constituerat. Hic, quantum in bello fortuna possit, et quantos adferat casus, cognosci potuit. Dissipatis ac perterritis hostibus, ut demonstravimus, manus erat nulla, quae parvam modo caussam timoris adferret. Trans Rhenum ad Germanos pervenit fama, diripi Eburones, atque ultro omnes ad praedam evocari. Cogunt equitum II millia Sigambri, qui sunt proximi Rheno, a quibus receptos ex fuga Tenchtheros atque Usipetes, supra docuimus. Transeunt Rhenum navibus, ratibusque, XXX millibus passuum infra eum locum, ubi pons erat imperfectus, praesidiumque ab Caesare relictum: primos Eburonum fines adeunt; multos ex fuga dispersos excipiunt; magno pecoris numero, cujus sunt cupidissimi barbari, potiuntur. Invitati praeda, longius procedunt: non hos palus, in bello latrociniisque natos, non silvae morantur: quibus in locis sit Caesar, ex captivis quaerunt; profectum longius reperiunt, omnemque exercitum discessisse cognoscunt. Atque unus ex captivis: Quid vos, inquit, hanc miseram ac tenuem sectamini praedam, quibus licet jam esse fortunatissimis? III horis Aduatucam venire potestis: huc omnes suas fortunas exercitus Romanorum contulit: praesidii tantum est, ut ne murus qui-

dem cingi possit, neque quisquam egredi extra munitiones audeat. Oblata spe, Germani, quam nacti erant praedam, in occulto relinquunt: ipsi Aduatucam contendunt, usi eodem duce, cujus haec indicio cognoverant.

XXXVI. Cicero, qui per omnes superiores dies praeceptis Caesaris summa diligentia milites in castris continuisset, ac ne calonem quidem quemquam extra munitionem egredi passus esset, VII die diffidens, de numero dierum Caesarem fidem servaturum, quod longius eum progressum audiebat, neque ulla de reditu ejus fama afferebatur; simul eorum permotus vocibus, qui illius patientiam paene obsessionem appellabant, siquidem ex castris egredi non liceret: nullum ejusmodi casum exspectans, quo, IX oppositis legionibus maximoque equitatu, dispersis ac paene deletis hostibus, in millibus passuum III offendi posset; V cohortes frumentatum in proximas segetes misit, quas inter et castra unus omnino collis intererat. Complures erant in castris ex legionibus aegri relicti; ex quibus, qui hoc spatio dierum convaluerant, circiter CCC sub vexillo una mittuntur: magna praeterea multitudo calonum, magna vis jumentorum, quae in castris subsederat, facta potestate, sequitur.

XXXVII. Hoc ipso tempore et casu Germani equites interveniunt, protinusque eodem illo, quo venerant, cursu ab Decumana porta in castra irrumpere conantur: nec prius sunt visi, objectis ab ea parte silvis, quam castris appropinquarent, usque eo, ut, qui sub vallo tenderent mercatores, recipiendi sui facultatem non haberent. Inopinantes nostri re nova perturbantur; ac vix primum impetum cohors in statione sustinet. Circumfunduntur ex reliquis hostes partibus, si quem aditum reperire possent. Aegre portas nostri tuentur, reliquos aditus locus ipse per se, munitioque defendit. Totis trepidatur castris, atque alius ex alio caussam tumultus quaerit: neque quo signa ferantur, neque quam in partem quisque conveniat, provident. Alius capta jam castra pronunciat; alius, deleto exercitu atque imperatore, victores barbaros venisse contendit: plerique novas sibi ex loco religiones fingunt, Cottaeque et Titurii calamitatem, qui in eodem occiderint castello, ante oculos ponunt. Tali timore omnibus perterritis, confirmatur opinio barbaris, ut ex captivo audierant, nullum esse intus praesidium. Perrumpere nituntur, seque ipsi adhortantur, ne tantam fortunam ex manibus dimittant.

XXXVIII. Erat aeger in praesidio relictus P. Sextius Bacu-

lus, qui primum pilum ad Caesarem duxerat, cujus mentionem superioribus proeliis fecimus, ac diem jam v cibo caruerat. Hic, diffisus suae atque omnium saluti, inermis ex tabernaculo prodit : videt imminere hostes, atque in summo rem esse discrimine : capit arma a proximis, atque in porta consistit. Consequuntur hunc centuriones ejus cohortis, quae in statione erat : paullisper una proelium sustinent. Relinquit animus Sextium, gravibus acceptis vulneribus : aegre per manus tractus, servatur. Hoc spatio interposito, reliqui sese confirmant tantum, ut in munitionibus consistere audeant, speciemque defensorum praebeant.

XXXIX. Interim, confecta frumentatione, milites nostri clamorem exaudiunt ; praecurrunt equites ; quanto sit res in periculo, cognoscunt. Hic vero nulla munitio est, quae perterritos recipiat ; modo conscripti, atque usus militaris imperiti, ad tribunum militum centurionesque ora convertunt : quid ab his praecipiatur, exspectant. Nemo est tam fortis, quin rei novitate perturbetur. Barbari, signa procul conspicati, oppugnatione desistunt : redisse primo legiones credunt, quas longius discessisse, ex captivis cognoverant ; postea, despecta paucitate, ex omnibus partibus impetum faciunt.

XL. Calones in proximum tumulum procurrunt : hinc celeriter dejecti, se in signa manipulosque conjiciunt : eo magis timidos perterrent milites. Alii, cuneo facto, ut celeriter perrumpant, censent, quoniam tam propinqua sint castra ; et, si pars aliqua circumventa ceciderit, at reliquos servari posse, confidunt : alii, ut in jugo consistant, atque eundem omnes ferant casum. Hoc veteres non probant milites, quos sub vexillo una profectos docuimus : itaque inter se cohortati, duce C. Trebonio, equite Romano, qui eis erat praepositus, per medios hostes perrumpunt, incolumesque ad unum omnes in castra perveniunt. Hos subsecuti calones, equitesque, eodem impetu, militum virtute servantur. At ii, qui in jugo constiterant, nullo etiam nunc usu rei militaris percepto, neque in eo, quod probaverant, consilio permanere, ut se loco superiore defenderent, neque eam, quam profuisse aliis vim celeritatemque viderant, imitari potuerunt ; sed, se in castra recipere conati, iniquum in locum demiserant. Centuriones, quorum nonnulli ex inferioribus ordinibus reliquarum legionum, virtutis caussa, in superiores erant ordines hujus legionis transducti, ne ante partam rei militaris laudem amitterent, fortissime pugnantes conciderunt. Militum

pars, horum virtute submotis hostibus, praeter spem incolumis in castra pervenit; pars, a barbaris circumventa, periit.

XLI. Germani, desperata expugnatione castrorum, quod nostros jam constitisse in munitionibus videbant, cum ea praeda, quam in silvis deposuerant, trans Rhenum sese receperunt. Ac tantus fuit etiam post discessum hostium terror, ut ea nocte, quum C. Volusenus missus cum equitatu ad castra venisset, fidem non faceret, adesse cum incolumi Caesarem exercitu. Sic omnium animos timor praeoccupaverat, ut, paene alienata mente, deletis omnibus copiis, equitatum tantum se ex fuga recepisse, dicerent, neque incolumi exercitu, Germanos castra oppugnaturos fuisse contenderent. quem timorem Caesaris adventus sustulit.

XLII. Reversus ille, eventus belli non ignorans, unum, quod cohortes ex statione et praesidio essent emissae, questus, ne minimo quidem casu locum relinqui debuisse, multum fortunam in repentino hostium adventu potuisse, judicavit; multo etiam amplius, quod paene ab ipso vallo portisque castrorum barbaros avertisset. Quarum omnium rerum maxime admirandum videbatur, quod Germani, qui eo consilio Rhenum transierant, ut Ambiorigis fines depopularentur, ad castra Romanorum delati, optatissimum Ambiorigi beneficium obtulerint.

XLIII. Caesar, rursus ad vexandos hostes profectus, magno coacto numero ex finitimis civitatibus, in omnes partes dimittit. Omnes vici, atque omnia aedificia, quae quisque conspexerat, incendebantur: praeda ex omnibus locis agebatur: frumenta non solum a tanta multitudine jumentorum atque hominum consumebantur, sed etiam anni tempore atque imbribus procubuerant; ut, si qui etiam in praesentia se occultassent, tamen iis, deducto exercitu, rerum omnium inopia pereundum videretur. Ac saepe in eum locum ventum est, tanto in omnes partes diviso equitatu, ut modo visum ab se Ambiorigem in fuga captivi, nec plane etiam abisse ex conspectu, contenderent, ut, spe consequendi illata, atque infinito labore suscepto, qui se summam ab Caesare gratiam inituros putarent, paene naturam studio vincerent, semperque paullum ad summam felicitatem defuisse videretur; atque ille latebris ac silvis aut saltibus se eriperet, et, noctu occultatus, alias regiones partesque peteret, non majore equitum praesidio, quam IV, quibus solis vitam suam committere audebat.

XLIV. Tali modo vastatis regionibus, exercitum Caesar,

duarum cohortium damno, Durocortorum Remorum reducit; concilioque in eum locum Galliae indicto, de conjuratione Senonum et Carnutum quaestionem habere instituit: et, de Accone, qui princeps ejus consilii fuerat, graviore sententia pronunciata, more majorum supplicium sumsit. Nonnulli, judicium veriti, profugerunt: quibus quum aqua atque igni interdixisset, II legiones ad fines Trevirorum, II in Lingonibus, VI reliquas in Senonum finibus Agendici in hibernis collocavit; frumentoque exercitu proviso, ut instituerat, in Italiam ad conventus agendos profectus est.

LIBER VII.

QUIETA Gallia, Caesar, ut constituerat, in Italiam ad conventus agendos proficiscitur. Ibi cognoscit de Clodii caede: de senatusque consulto certior factus, ut omnes juniores [Italiae] conjurarent, dilectum tota provincia habere instituit. Eae res in Galliam Transalpinam celeriter perferuntur. Addunt ipsi et affingunt rumoribus Galli, quod res poscere videbatur; retineri urbano motu Caesarem, neque in tantis dissensionibus ad exercitum venire posse. Hac impulsi occasione, qui jam ante se populi Romani imperio subjectos dolerent, liberius atque audacius de bello consilia inire incipiunt. Indictis inter se principes Galliae conciliis, silvestribus ac remotis locis, queruntur de Acconis morte: hunc casum ad ipsos recidere posse, demonstrant; miserantur communem Galliae fortunam: omnibus pollicitationibus ac praemiis deposcunt, qui belli initium faciant, et sui capitis periculo Galliam in libertatem vindicent. Ejus in primis rationem habendam dicunt, prius quam eorum clandestina consilia efferantur, ut Caesar ab exercitu intercludatur: id esse facile, quod neque legiones, absente imperatore, audeant ex hibernis egredi; neque imperator sine praesidio ad legiones pervenire possit: postremo in acie praestare interfici, quam non veterem belli gloriam libertatemque, quam a majoribus acceperint, recuperare.

II. His rebus agitatis, profitentur Carnutes, sé nullum periculum, communis salutis caussa, recusare, principesque ex om-

nibus bellum facturos pollicentur; et, quoniam in praesentia obsidibus inter se cavere non possint, ne res efferatur, ut jurejurando ac fide sanciatur, petunt, collatis militaribus signis, (quo more eorum gravissimae ceremoniae continentur,) ne, facto initio belli, ab reliquis deserantur. Tum collaudatis Carnutibus, dato jurejurando ab omnibus, qui aderant, tempore ejus rei constituto, ab concilio discedítur.

III. Ubi ea dies venit, Carnutes, Cotuato et Conetoduno ducibus, desperatis hominibus, Genabum dato signo concurrunt; civesque Romanos, qui negotiandi caussa ibi constiterant, (in his C. Fusium Citam, honestum equitem Romanum, qui rei frumentariae jussu Caesaris praeerat) interficiunt; bonaque eorum diripiunt. Celeriter ad omnes Galliae civitates fama perfertur. Nam, ubi major atque illustrior incidit res, clamore per agros regionesque significant: hunc alii deinceps excipiunt, et proximis tradunt; ut tum accidit. nam, quae Genabi oriente sole gesta essent, ante primam confectam vigiliam in finibus Arvernorum audita sunt; quod spatium est millium circiter CLX.

IV. Simili ratione ibi Vercingetorix, Celtilli filius, Arvernus, summae potentiae adolescens, cujus pater principatum Galliae totius obtinuerat, et ob eam caussam, quod regnum appetebat, ab civitate erat interfectus, convocatis suis clientibus, facile eos incendit. Cognito ejus consilio, ad arma concurritur: ab Gobanitione, patruo suo, reliquisque principibus, qui hanc tentandam fortunam non existimabant, expellitur ex oppido Gergovia. non destitit tamen, atque in agris habet dilectum egentium ac perditorum. Hac coacta manu, quoscunque adit ex civitate, ad suam sententiam perducit: hortatur, ut communis libertatis caussa arma capiant: magnisque coactis copiis, adversarios suos, a quibus paullo ante erat ejectus, expellit ex civitate. Rex ab suis appellatur: dimittit quoquo versus legationes: obtestatur, ut in fide maneant. Celeriter sibi Senones, Parisios, Pictones, Cadurcos, Turones, Aulercos, Lemovices, Andes, reliquosque omnes, qui Oceanum attingunt, adjungit: omnium consensu ad eum defertur imperium. Qua oblata potestate, omnibus his civitatibus obsides imperat, certum numerum militum ad se celeriter adduci jubet: armorum quantum quaeque civitas domi, quodque ante tempus, efficiat, constituit: in primis equitatui studet. Summae diligentiae summam imperii severitatem addit: magnitudine supplicii du-

bitantes cogit. nam, majore commisso delicto, igni atque omnibus tormentis necat: leviore de caussa, auribus desectis, aut singulis effossis oculis, domum remittit, ut sint reliquis documento, et magnitudine poenae perterreant alios.

V. His suppliciis celeriter coacto exercitu, Lucterium Cadurcum, summae hominem audaciae, cum parte copiarum in Rutenos mittit; ipse in Bituriges proficiscitur. Ejus adventu Bituriges ad Aeduos, quorum erant in fide, legatos mittunt, subsidium rogatum, quo facilius hostium copias sustinere possint. Aedui de consilio legatorum, quos Caesar ad exercitum reliquerat, copias equitatus peditatusque subsidio Biturigibus mittunt: qui quum ad flumen Ligerim venissent, quod Bituriges ab Aeduis dividit, paucos dies ibi morati, neque flumen transire ausi, domum revertuntur: legatisque nostris renunciant, se, Biturigum perfidiam veritos, revertisse, quibus id consilii fuisse cognoverint, ut, si flumen transissent, una ex parte ipsi, altera Arverni se circumsisterent. Id eane de caussa, quam legatis pronunciarunt, an perfidia adducti, fecerint, quod nihil nobis constat, non videtur pro certo esse ponendum. Bituriges eorum discessu statim se cum Arvernis conjungunt.

VI. His rebus in Italiam Caesari nunciatis, quum jam ille urbanas res virtute Cn. Pompeii commodiorem in statum pervenisse intelligeret, in Transalpinam Galliam profectus est. Eo quum venisset, magna difficultate afficiebatur, qua ratione ad exercitum pervenire posset. nam, si legiones in provinciam arcesseret, se absente in itinere proelio dimicaturas intelligebat; si ipse ad exercitum contenderet, ne iis quidem, qui eo tempore pacati viderentur, suam salutem recte committi videbat.

VII. Interim Lucterius Cadurcus, in Rutenos missus, eam civitatem Arvernis conciliat. Progressus in Nitiobriges et Gabalos, ab utrisque obsides accipit; et, magna coacta manu, in provinciam, Narbonem versus, eruptionem facere contendit. Qua re nunciata, Caesar omnibus consiliis antevertendum existimavit, ut Narbonem proficisceretur. Eo quum venisset, timentes confirmat, praesidia in Rutenis provincialibus, Volcis Arecomicis, Tolosatibus, circumque Narbonem, quae loca hostibus erant finitima, constituit; partem copiarum ex provincia, supplementumque, quod ex Italia adduxerat, in Helvios, qui fines Arvernorum contingunt, convenire jubet.

VIII. His rebus comparatis, represso jam Lucterio et remoto, quod intrare intra praesidia periculosum putabat; in Hel-

vios proficiscitur. Etsi mons Cevenna, qui Arvernos ab Helvüs discludit, durissimo tempore anni, altissima nive iter impediebat; tamen, discussa nive VI in altitudinem pedum, atque ita viis patefactis, summo militum labore ad fines Arvernorum pervenit. Quibus oppressis inopinantibus, quod se Cevenna, ut muro, munitos existimabant, ac ne singulari quidem unquam homini eo tempore anni semitae patuerant; equitibus imperat, ut, quam latissime possent, vagentur, et quam maximum hostibus terrorem inferant. Celeriter haec fama ac nunciis ad Vercingetorigem perferuntur: quem perterriti omnes Arverni circumsistunt, atque obsecrant, ut suis fortunis consulat, neu se ab hostibus diripi patiatur; praesertim quum videat omne ad se bellum translatum. Quorum, ille, precibus permotus, castra ex Biturigibus movet in Arvernos versus.

IX. At Caesar, biduum in iis locis moratus, quod haec de Vercingetorige usu ventura opinione praeceperat, per caussam supplementi equitatusque cogendi, ab exercitu discedit: Brutum adolescentem iis copiis praeficit: hunc monet, ut in omnes partes equites quam latissime pervagentur; daturum se operam, ne longius triduo ab castris absit. His constitutis rebus, suis inopinantibus, quam maximis potest itineribus Viennam pervenit. Ibi nactus recentem equitatum, quem multis ante diebus eo praemiserat, neque diurno, neque nocturno itinere intermisso, per fines Aeduorum in Lingones contendit, ubi II legiones hiemabant; ut, si quid etiam de sua salute ab Aeduis iniretur consilii, celeritate praecurreret. Eo quum pervenisset, ad reliquas legiones mittit, priusque omnes in unum locum cogit, quam de ejus adventu Arvernis nunciari posset. Hac re cognita, Vercingetorix rursus in Bituriges exercitum reducit, atque, inde profectus, Gergoviam, Boiorum oppidum, quos ibi Helvetico proelio victos Caesar collocaverat, Aeduisque attribuerat, oppugnare instituit.

X. Magnam haec res Caesari difficultatem ad consilium capiendum afferebat: si reliquam partem hiemis uno in loco legiones contineret, ne, stipendiariis Aeduorum expugnatis, cuncta Gallia deficeret, quod nullum amicis in eo praesidium videret positum esse; sin maturius ex hibernis educeret, ne ab re frumentaria duris subvectionibus laboraret. Praestare visum est tamen, omnes difficultates perpeti, quam, tanta contumelia accepta, omnium suorum voluntates alienare. Itaque, cohortatus Aeduos de supportando commeatu, praemittit ad Boios

qui de suo adventu doceant, hortenturque, ut in fide maneant, atque hostium impetum magno animo sustineant. Duabus Agendici legionibus, atque impedimentis totius exercitus relictis, ad Boios proficiscitur.

XI. Altero die quum ad oppidum Senonum Vellaunodunum venisset, ne quem post se hostem relinqueret, quo expeditiore re frumentaria uteretur, oppugnare instituit, idque biduo circumvallavit: tertio die missis ex oppido legatis de deditione, arma proferri, jumenta produci, DC obsides dari jubet. Ea qui conficeret, C. Trebonium legatum relinquit. Ipse, ut quamprimum iter faceret, Genabum Carnutum proficiscitur, qui, tum primum allato nuncio de oppugnatione Vellaunoduni, quum longius eam rem ductum iri existimarent, praesidium Genabi tuendi caussa, quod eo mitterent, comparabant. Huc biduo pervenit; castris ante oppidum positis, diei tempore exclusus, in posterum oppugnationem differt, quaeque ad eam rem usui sint, militibus imperat; et, quod oppidum Genabum pons fluminis Ligeris continebat, veritus, ne noctu ex oppido profugerent, II legiones in armis excubare jubet. Genabenses, paullo ante mediam noctem silentio ex oppido egressi, flumen transire coeperunt. Qua re per exploratores nunciata, Caesar legiones, quas expeditas esse jusserat, portis incensis, intromittit, atque oppido potitur, perpaucis ex hostium numero desideratis, quin cuncti vivi caperentur, quod pontis atque itinerum angustiae multitudini fugam intercluserant. Oppidum diripit, atque incendit, praedam militibus donat: exercitum Ligerim transducit, atque in Biturigum fines pervenit.

XII. Vercingetorix, ubi de Caesaris adventu cognovit, oppugnatione destitit, atque obviam Caesari proficiscitur. Ille oppidum [Biturigum, positum in via,] Noviodunum oppugnare instituerat. Quo ex oppido quum legati ad eum venissent, oratum, ut sibi ignosceret, suaeque vitae consuleret; ut celeritate reliquas res conficeret, qua pleraque erat consecutus, arma proferri, equos produci, obsides dari jubet. Parte jam obsidum tradita, quum reliqua administrarentur, centurionibus et paucis militibus intromissis, qui arma jumentaque conquirerent, equitatus hostium procul visus est, qui agmen Vercingetorigis antecesserat. Quem simulatque oppidani conspexerunt, atque in spem auxilii venerunt, clamore sublato, arma capere, portas claudere, murum complere coeperunt. Centuriones in oppido, quum ex significatione Gallorum novi aliquid ab his iniri

consilii intellexissent, gladiis districtis, portas occupaverunt, suosque omnes incolumes receperunt.

XIII. Caesar ex castris equitatum educi jubet, proeliumque equestre committit: laborantibus jam suis Germanos equites circiter cccc submittit, quos ab initio secum habere instituerat. Eorum impetum Galli sustinere non potuerunt, atque, in fugam conjecti, multis amissis, se ad agmen receperunt: quibus profligatis, rursus oppidani perterriti comprehensos eos, quorum opera plebem concitatam existimabant, ad Caesarem perduxerunt, seseque ei dediderunt. Quibus rebus confectis, Caesar ad oppidum Avaricum, quod erat maximum munitissimumque in finibus Biturigum, atque agri fertilissima regione, profectus est; quod, eo oppido recepto, civitatem Biturigum se in potestatem redacturum confidebat.

XIV. Vercingetorix, tot continuis incommodis Vellaunoduni, Genabi, Novioduni acceptis, suos ad concilium convocat. Docet longe alia ratione esse bellum gerendum, atque antea sit gestum: omnibus modis huic rei studendum, ut pabulatione et commeatu Romani prohibeantur. id esse facile, quod equitatu ipsi abundent, et quod anni tempore subleventur: pabulum secari non posse: necessario dispersos hostes ex aedificiis petere: hos omnes quotidie ab equitibus deleri posse. Praeterea, salutis caussa, rei familiaris commoda negligenda; vicos atque aedificia incendi oportere hoc spatio a Boia quoquo versus, quo pabulandi caussa adire posse videantur. Harum ipsis rerum copiam suppetere, quod, quorum in finibus bellum geratur, eorum opibus subleventur: Romanos aut inopiam non laturos, aut magno cum periculo longius ab castris progressuros: neque interesse, ipsosne interficiant, impedimentisve exuant, quibus amissis bellum geri non possit. Praeterea, oppida incendi oportere, quae non munitione, et loci natura, ab omni sint periculo tuta: neu suis sint ad detractandam militiam receptacula, neu Romanis proposita ad copiam commeatus praedamque tollendam. Haec si gravia aut acerba videantur, multo illa gravius aestimari debere, liberos, conjuges in servitutem abstrahi, ipsos interfici; quae sit necesse accidere victis.

XV. Omnium consensu hac sententia probata, uno die amplius xx urbes Biturigum incenduntur. Hoc idem fit in reliquis civitatibus. In omnibus partibus incendia conspiciuntur: quae etsi magno cum dolore omnes ferebant, tamen hoc sibi solatii proponebant, quod se, prope explorata victoria, celeriter

amissa recuperaturos confidebant. Deliberatur de Avarico in communi concilio, incendi placeret, an defendi. Procumbunt omnibus Gallis ad pedes Bituriges, ne pulcherrimam prope totius Galliae urbem, quae et praesidio et ornamento sit civitati, suis manibus succendere cogerentur: facile se loci natura defensuros, dicunt, quod, prope ex omnibus partibus flumine et palude circumdata, unum habeat et perangustum aditum. Datur petentibus venia, dissuadente primo Vercingetorige, post concedente et precibus ipsorum, et misericordia vulgi. Defensores oppido idonei deliguntur.

XVI. Vercingetorix minoribus Caesarem itineribus subsequitur, et locum castris deligit, paludibus silvisque munitum, ab Avarico longe millia passuum XVI. Ibi per certos exploratores in singula diei tempora, quae ad Avaricum agerentur, cognoscebat, et, quid fieri vellet, imperabat. Omnes nostras pabulationes frumentationesque observabat, dispersosque, quum longius necessario procederent, adoriebatur, magnoque incommodo afficiebat; etsi, quantum ratione provideri poterat, ab nostris occurrebatur, ut incertis temporibus, diversisque itineribus iretur.

XVII. Castris ad eam partem oppidi positis, Caesar, quae, intermissa a flumine et a palude, aditum, ut supra diximus, angustum habebat, aggerem apparare, vineas agere, turres duas constituere coepit; nam circumvallare loci natura prohibebat. De re frumentaria Boios, atque Aeduos, adhortari non destitit: quorum alteri, quod nullo studio agebant, non multum adjuvabant; alteri non magnis facultatibus, quod civitas erat exigua et infirma, celeriter, quod habuerunt, consumserunt. Summa difficultate rei frumentariae adfecto exercitu, tenuitate Boiorum, indiligentia Aeduorum, incendiis aedificiorum, usque eo, ut complures dies milites frumento caruerint, et, pecore e longinquioribus vicis adacto, extremam famem sustentarent; nulla tamen vox est ab iis audita, populi Romani majestate et superioribus victoriis indigna. Quin etiam Caesar, quum in opere singulas legiones appellaret, et, si acerbius inopiam ferrent, se dimissurum oppugnationem diceret; universi ab eo, ne id faceret, petebant: sic se complures annos, illo imperante, meruisse, ut nullam ignominiam acciperent, nunquam infecta re discederent: hoc se ignominiae laturos loco, si inceptam oppugnationem reliquissent: praestare omnes perferre acerbitates, quam non civibus Romanis, qui Genabi perfidia Gallorum interissent, pa-

rentarent. Haec eadem centurionibus tribunisque militum mandabant, ut per eos ad Caesarem deferrentur.

XVIII. Quum jam muro turres appropinquassent, ex captivis Caesar cognovit, Vercingetorigem, consumto pabulo, castra movisse propius Avaricum, atque ipsum cum equitatu, expeditisque, qui inter equites proeliari consuessent, insidiarum caussa eo profectum, quo nostros postero die pabulatum venturos arbitraretur. Quibus rebus cognitis, media nocte silentio profectus, ad hostium castra mane pervenit. Illi, celeriter per exploratores adventu Caesaris cognito, carros impedimentaque sua in arctiores silvas abdiderunt, copias omnes in loco edito atque aperto instruxerunt. Qua re nunciata, Caesar celeriter sarcinas conferri, arma expediri jussit.

XIX. Collis erat leniter ab infimo acclivis. Hunc ex omnibus fere partibus palus difficilis atque impedita cingebat, non latior pedibus L. Hoc se colle, interruptis pontibus, Galli fiducia loci continebant, generatimque distributi in civitates, omnia vada ac saltus ejus paludis certis custodiis obtinebant, sic animo parati, ut, si eam paludem Romani perrumpere conarentur, haesitantes premerent ex loco superiore: ut, qui propinquitatem loci videret, paratos prope aequo Marte ad dimicandum existimaret; qui iniquitatem conditionis perspiceret, inani simulatione sese ostentare cognosceret. Indignantes milites Caesar, quod conspectum suum hostes ferre possent, tantulo spatio interjecto, et signum proelii exposcentes, edocet, quanto detrimento et quot virorum fortium morte necesse sit constare victoriam: quos quum sic animo paratos videat, ut nullum pro sua laude periculum recusent, summae se iniquitatis condemnari debere, nisi eorum vitam sua salute habeat cariorem. Sic milites consolatus, eodem die reducit in castra; reliquaque, quae ad oppugnationem oppidi pertinebant, administrare instituit.

XX. Vercingetorix, quum ad suos redisset, proditionis insimulatus, quod castra propius Romanos movisset, quod cum omni equitatu discessisset, quod sine imperio tantas copias reliquisset, quod ejus discessu Romani tanta opportunitate et celeritate venissent: non haec omnia fortuito aut sine consilio accidere potuisse: regnum illum Galliae malle Caesaris concessu, quam ipsorum habere beneficio: tali modo accusatus ad haec respondit: Quod castra movisset, factum inopia pabuli, etiam ipsis hortantibus: quod propius Romanos accessisset, persuasum loci opportunitate, qui se ipsum munitione defenderet:

equitum vero operam neque in loco palustri desiderari debuisse, et illic fuisse utilem, quo sint profecti: summam imperii se consulto nulli discedentem tradidisse, ne is multitudinis studio ad dimicandum impelleretur; cui rei, propter animi mollitiem, studere omnes videret, quod diutius laborem ferre non possent. Romani si casu intervenerint, fortunae; si alicujus indicio vocati, huic habendam gratiam, quod et paucitatem eorum ex loco superiore cognoscere, et virtutem despicere potuerint; qui, dimicare non ausi, turpiter se in castra receperint. Imperium se ab Caesare per proditionem nullum desiderare, quod habere victoria posset, quae jam esset sibi atque omnibus Gallis explorata: quin etiam ipsis remittere, si sibi magis honorem tribuere, quam ab se salutem accipere videantur. Haec ut intelligatis, inquit, a me sincere pronunciari, audite Romanos milites. Producit servos, quos in pabulatione paucis ante diebus exceperat, et fame vinculisque excruciaverat. Hi, jam ante edocti, quae interrogati pronunciarent, milites se esse legionarios, dicunt; fame et inopia adductos, clam ex castris exisse, si quid frumenti, aut pecoris, in agris reperire possent: simili omnem exercitum inopia premi, nec jam vires sufficere cuiquam, nec ferre operis laborem posse: itaque statuisse imperatorem, si nihil in oppugnatione oppidi profecisset, triduo exercitum deducere. Haec, inquit, a me, Vercingetorix, beneficia habetis, quem proditionis insimulatis: cujus opera, sine vestro sanguine, tantum exercitum victorem fame paene consumtum videtis; quem, turpiter se ex hac fuga recipientem, ne qua civitas suis finibus recipiat, a me provisum est.

XXI. Conclamat omnis multitudo, et suo more armis concrepat, quod facere in eo consuerunt, cujus orationem approbant: summum esse Vercingetorigem ducem, nec de ejus fide dubitandum, nec majore ratione bellum administrari posse. Statuunt, ut decem millia hominum delecta ex omnibus copiis in oppidum submittantur, nec solis Biturigibus communem salutem committendam censent; quod penes eos, si id oppidum retinuissent, summam victoriae constare intelligebant.

XXII. Singulari militum nostrorum virtuti consilia cujusque modi Gallorum occurrebant, ut est summae genus sollertiae, atque ad omnia imitanda et efficienda, quae ab quoque tradantur, aptissimum. Nam et laqueis falces avertebant, quas quum destinaverant, tormentis introrsus reducebant; et aggerem cuniculis subtrahebant, eo scientius, quod apud eos magnae sunt

ferrariae, atque omne genus cuniculorum notum atque usitatum est. Totum autem murum ex omni parte turribus contabulaverant, atque has coriis intexerant. Tum crebris diurnis nocturnisque eruptionibus aut aggeri ignem inferebant, aut milites, occupatos in opere, adoriebantur; et nostrarum turrium altitudinem, quantum has quotidianus agger expresserat, commissis suarum turrium malis, adaequabant, et apertos cuniculos praeusta et praeacuta materia, et pice fervefacta, et maximi ponderis saxis morabantur, moenibusque appropinquare prohibebant.

XXIII. Muris autem omnibus Gallicis haec fere forma est. Trabes directae perpetuae in longitudinem, paribus intervallis, distantes inter se binos pedes, in solo collocantur: hae revinciuntur introrsus, et multo aggere vestiuntur. Ea autem, quae diximus, intervalla grandibus in fronte saxis effarciuntur. His collocatis et coagmentatis, alius insuper ordo adjicitur, ut idem illud intervallum servetur, neque inter se contingant trabes, sed paribus intermissae spatiis, singulae singulis saxis interjectis, arcte contineantur. sic deinceps omne opus contexitur, dum justa muri altitudo expleatur. Hoc cum in speciem varietatemque opus deforme non est, alternis trabibus, ac saxis, quae rectis lineis suos ordines servant: tum ad utilitatem, et defensionem urbium, summam habet opportunitatem, quod et ab incendio lapis, et ab ariete materia defendit, quae, perpetuis trabibus pedes quadragenos plerumque introrsus revincta, neque perrumpi, neque distrahi potest.

XXIV. Iis tot rebus impedita oppugnatione, milites, quum toto tempore luto, frigore, et assiduis imbribus tardarentur, tamen continenti labore omnia haec superaverunt, et diebus XXV aggerem, latum pedes CCCXXX, altum pedes LXXX, exstruxerunt. Quum is murum hostium paene contingeret, et Caesar ad opus consuetudine excubaret, militesque cohortaretur, ne quod omnino tempus ab opere intermitteretur; paullo ante III vigiliam est animadversum, fumare aggerem, quem cuniculo hostes succenderant: eodemque tempore toto muro clamore sublato, duabus portis ab utroque latere turrium eruptio fiebat. Alii faces, atque aridam materiem, de muro in aggerem eminus iaciebant, picem, reliquasque res, quibus ignis excitari potest, fundebant; ut, quo primum occurreretur, aut cui rei ferretur auxilium, vix ratio iniri posset. Tamen, quod instituto Caesaris duae semper legiones pro castris excubabant, pluresque partitis temporibus erant in opere, celeriter factum est, ut alii e-

ruptionibus resisterent, alii turres reducerent, aggeremque in terscinderent, omnis vero ex castris multitudo ad restinguendum concurreret.

XXV. Quum in omnibus locis, consumta jam reliqua parte noctis, pugnaretur, semperque hostibus spes victoriae redintegraretur, eo magis, quod deustos pluteos turrium videbant, nec facile adire apertos ad auxiliandum animadvertebant, semperque ipsi recentes defessis succederent, omnemque Galliae salutem in illo vestigio temporis positam arbitrarentur; accidit, inspectantibus nobis, quod, dignum memoria visum, praetermittendum non existimavimus. Quidam ante portam oppidi Gallus, qui per manus sevi ac picis traditas glebas in ignem e regione turris projiciebat, scorpione ab latere dextro transjectus, exanimatusque, concidit: hunc ex proximis unus jacentem transgressus, eodem illo munere fungebatur: eadem ratione ictu scorpionis exanimato altero, successit tertius, et tertio quartus; nec prius ille est a propugnatoribus vacuus relictus locus, quam, restincto aggere, atque omni parte submotis hostibus, finis est pugnandi factus.

XXVI. Omnia experti Galli, quod res nulla successerat, postero die consilium ceperunt ex oppido profugere, hortante et jubente Vercingetorige. Id silentio noctis conati, non magna jactura suorum sese effecturos sperabant; propterea quod neque longe ab oppido castra Vercingetorigis aberant, et palus perpetua, quae intercedebat, Romanos ad insequendum tardabat. Jamque hoc facere noctu apparabant, quum matresfamiliae repente in publicum procurrerunt, flentesque, projectae ad pedes suorum, omnibus precibus petierunt, ne se, et communes liberos, hostibus ad supplicium dederent, quos ad capiendam fugam naturae et virium infirmitas impediret. Ubi eos in sententia perstare viderunt, quod plerumque in summo periculo timor misericordiam non recipit, conclamare, et significare de fuga Romanis coeperunt. Quo timore perterriti Galli, ne ab equitatu Romanorum viae praeoccuparentur, consilio destiterunt.

XXVII. Postero die Caesar, promota turri, directisque operibus, quae facere instituerat, magna coorto imbri, non inutilem hanc ad capiendum consilium tempestatem arbitratus, quod paullo incautius custodias in muro dispositas videbat, suos quoque languidius in opere versari jussit, et, quid fieri vellet, ostendit. Legiones intra vineas in occulto expeditas co-

hortatur, ut aliquando pro tantis laboribus fructum victoriae perciperent: his, qui primi murum adscendissent, praemia proposuit, militibusque signum dedit. Illi subito ex omnibus partibus evolaverunt, murumque celeriter compleverunt.

XXVIII. Hostes, re nova perterriti, muro turribusque dejecti, in foro ac locis patentioribus cuneatim constiterunt, hoc animo, ut, si qua ex parte obviam contraveniretur, acie instructa depugnarent. Ubi neminem in aequum locum sese demittere, sed toto undique muro circumfundi viderunt, veriti, ne omnino spes fugae tolleretur, abjectis armis, ultimas oppidi partes continenti impetu petiverunt: parsque ibi, quum angusto portarum exitu se ipsi premerent, a militibus; pars jam egressa portis ab equitibus est interfecta: nec fuit quisquam, qui praedae studeret. Sic, et Genabensi caede et labore operis incitati, non aetate confectis, non mulieribus, non infantibus pepercerunt. Denique ex omni eo numero, qui fuit circiter XL millium, vix DCCC, qui, primo clamore audito, se ex oppido ejecerant, incolumes ad Vercingetorigem pervenerunt. Quos ille, multa jam nocte, silentio ex fuga excepit (veritus, ne qua in castris ex eorum concursu et misericordia vulgi seditio oriretur) ut, procul in via dispositis familiaribus suis, principibusque civitatum, disparandos deducendosque ad suos curaret, quae cuique civitati pars castrorum ab initio obvenerat.

XXIX. Postero die concilio convocato, consolatus cohortatusque est, ne se admodum animo demitterent, neve perturbarentur incommodo: non virtute, neque in acie vicisse Romanos, sed artificio quodam et scientia oppugnationis, cujus rei fuerint ipsi imperiti: errare, si qui in bello omnes secundos rerum proventus exspectent; sibi nunquam placuisse, Avaricum defendi, cujus rei testes ipsos haberet; sed factum imprudentia Biturigum, et nimia obsequentia reliquorum, uti hoc incommodum acciperetur: id tamen se celeriter majoribus commodis sanaturum. nam, quae ab reliquis Gallis civitates dissentirent, has sua diligentia adjuncturum; atque unum consilium totius Galliae effecturum, cujus consensu ne orbis quidem terrarum possit obsistere: idque se prope jam effectum habere. Interea aequum esse, ab iis communis salutis caussa impetrari, ut castra munire instituerent, quo facilius repentinos hostium impetus sustinere possent.

XXX. Fuit haec oratio non ingrata Gallis; maxime, quod ipse animo non defecerat, tanto accepto incommodo, neque se

in occultum abdiderat, et conspectum multitudinis fugerat: plusque animo providere et praesentire existimabatur, quod, re integra, primo incendendum Avaricum, post deserendum censuerat. Itaque, ut reliquorum imperatorum res adversae auctoritatem minuunt, sic hujus ex contrario dignitas, incommodo accepto, in dies augebatur. Simul in spem veniebant ejus affirmatione de reliquis adjungendis civitatibus: primumque eo tempore Galli castra munire instituerunt: et sic sunt animo consternati, homines insueti laboris, ut omnia, quae imperarentur, sibi patienda et perferenda existimarent.

XXXI. Nec minus, quam est pollicitus, Vercingetorix animo laborabat, ut reliquas civitates adjungeret, atque earum principes donis pollicitationibusque alliciebat. Huic rei idoneos homines deligebat, quorum quisque aut oratione subdola, aut amicitia facillime capi posset. Qui, Avarico expugnato, refugerant, armandos vestiendosque curat. Simul, ut deminutae copiae redintegrarentur, imperat certum numerum militum civitatibus, quem, et quam ante diem in castra adduci velit; sagittariosque omnes, quorum erat permagnus in Gallia numerus, conquiri, et ad se mitti, jubet. His rebus celeriter id, quod Avarici deperierat, expletur. Interim Teutomatus, Ollovicónis filius, rex Nitiobrigum, cujus pater ab senatu nostro amicus erat appellatus, cum magno equitum suorum numero, et quos ex Aquitania conduxerat, ad eum pervenit.

XXXII. Caesar, Avarici complures dies commoratus, summamque ibi copiam frumenti et reliqui commeatus nactus, exercitum ex labore atque inopia refecit. Jam prope hieme confecta, quum ipso anni tempore ad gerendum bellum vocaretur, et ad hostem proficisci constituisset, sive eum ex paludibus silvisque elicere, sive obsidione premere posset; legati ad eum principes Aeduorum veniunt, oratum, ut maxime necessario tempore civitati subveniat: summo esse in periculo rem; quod, quum singuli magistratus antiquitus creari, atque regiam potestatem annum obtinere consuessent, duo magistratum gerant, et se uterque eorum legibus creatum esse dicat. Horum esse alterum Convictolitanem, florentem et illustrem adolescentem; alterum Cotum, antiquissima familia natum, atque ipsum hominem summae potentiae, et magnae cognationis, cujus frater Valetiacus proximo anno eundem magistratum gesserit: civitatem omnem esse in armis, divisum senatum, divisum populum in suas cujusque eorum clientelas. Quod si diutius alatur

controversia, fore, uti pars cum parte civitatis confligat: id ne accidat, positum in ejus diligentia atque auctoritate.

XXXIII. Caesar, etsi a bello atque hoste discedere detrimentosum esse existimabat, tamen, non ignorans, quanta ex dissensionibus incommoda oriri consuessent; ne tanta, et tam conjuncta populo Romano civitas, quum ipse semper aluisset, omnibusque rebus ornasset, ad vim atque ad arma descenderet, atque ea pars, quae minus sibi confideret, auxilia a Vercingetorige arcesseret, huic rei praevertendum existimavit: et, quod, legibus Aeduorum, his qui summum magistratum obtinerent, excedere ex finibus non liceret, ne quid de jure aut de legibus eorum deminuisse videretur, ipse in Aeduos proficisci statuit, senatumque omnem, et quos inter controversia esset, ad se Decetiam evocavit. Quum prope omnis civitas eo convenisset, docereturque, paucis clam convocatis, alio loco, alio tempore atque oportuerit, fratrem a fratre renunciatum, quum leges duo ex una familia, vivo utroque, non solum magistratus creari vetarent, sed etiam in senatu esse prohiberent; Cotum imperium deponere coëgit; Convictolitanem, qui per sacerdotes, more civitatis, intermissis magistratibus, esset creatus, potestatem obtinere jussit.

XXXIV. Hoc decreto interposito, cohortatus Aeduos, ut controversiarum ac dissensionum obliviscerentur, atque, omnibus omissis [his] rebus, huic bello servirent, eaque, quae meruissent, praemia ab se, devicta Gallia, exspectarent, equitatumque omnem et peditum millia x sibi celeriter mitterent, quae in praesidiis rei frumentariae caussa disponeret, exercitum in duas partes divisit: IV legiones in Senones Parisiosque Labieno ducendas dedit; VI ipse in Arvernos, ad oppidum Gergoviam secundum flumen Elaver duxit. Equitatus partem illi attribuit, partem sibi reliquit. Qua re cognita, Vercingetorix, omnibus interruptis ejus fluminis pontibus, ab altera Elaveris parte iter facere coepit.

XXXV. Quum uterque utrique esset exercitus in conspectu, fereque e regione castris castra poneret, dispositis exploratoribus, necubi effecto ponte Romani copias transducerent, erat in magnis Caesari difficultatibus res, ne majorem aestatis partem flumine impediretur; quod non fere ante autumnum Elaver vado transiri soleat. Itaque, ne id accideret, silvestri loco castris positis, e regione unius eorum pontium, quos Vercingetorix rescindendos curaverat, postero die cum II legionibus in

occulto restitit: reliquas copias cum omnibus impedimentis, ut consueverat, misit, captis [quartis] quibusque cohortibus, uti numerus legionum constare videretur. His, quam longissime possent, progredi jussis, quam jam ex diei tempore conjecturam caperet, in castra perventum, iisdem sublicis, quarum pars inferior integra remanebat, pontem reficere coepit. Celeriter effecto opere, legionibusque transductis, et loco castris idoneo delecto, reliquas copias revocavit. Vercingetorix, re cognita, ne contra suam voluntatem dimicare cogeretur, magnis itineribus antecessit.

XXXVI. Caesar ex eo loco quintis castris Gergoviam pervenit; equestrique proelio eo die levi facto, perspecto urbis situ, quae, posita in altissimo monte, omnes aditus difficiles habebat, de expugnatione desperavit: de obsessione non prius agendum constituit, quam rem frumentariam expedisset. At Vercingetorix, castris prope oppidum in monte positis, mediocribus circum se intervallis, separatim singularum civitatum copias collocaverat; atque, omnibus ejus jugi collibus occupatis, qua despici poterat, horribilem speciem praebebat; principesque earum civitatum, quos sibi ad consilium capiendum delegerat, prima luce quotidie ad se jubebat convenire, seu quid communicandum, seu quid administrandum videretur: neque ullum fere diem intermittebat, quin equestri proelio, interjectis sagittariis, quid in quoque esset animi ac virtutis suorum, periclitaretur. Erat e regione oppidi collis sub ipsis radicibus montis, egregie munitus, atque ex omni parte circumcisus; (quem si tenerent nostri, et aquae magna parte, et pabulatione libera prohibituri hostes videbantur) sed is locus praesidio ab iis non nimis firmo tenebatur. Tamen silentio noctis Caesar ex castris egressus, priusquam subsidio ex oppido veniri posset, dejecto praesidio, potitus loco, duas ibi legiones collocavit; fossamque duplicem duodenum pedum a majoribus castris ad minora perduxit, ut tuto ab repentino hostium incursu etiam singuli commeare possent.

XXXVII. Dum haec ad Gergoviam geruntur, Convictolitanis Aeduus, cui magistratum adjudicatum a Caesare demonstravimus, sollicitatus ab Arvernis pecunia, cum quibusdam adolescentibus colloquitur; quorum erat princeps Litavicus, atque ejus fratres, amplissima familia nati adolescentes. Cum iis praemium communicat, hortaturque, ut se liberos, et imperio natos, meminerint: unam esse Aeduorum civitatem, quae certissimam

Galliae victoriam distineat; ejus auctoritate reliquas contineri; qua transducta, locum consistendi Romanis in Gallia non fore: esse nonnullo se Caesaris beneficio affectum, sic tamen, ut justissimam apud eum caussam obtinuerit; sed plus communi libertati tribuere. cur enim potius Aedui de suo jure, et de legibus, ad Caesarem disceptatorem, quam Romani ad Aeduos, veniant? Celeriter adolescentibus et oratione magistratus et praemio deductis, quum se vel principes ejus consilii fore profiterentur, ratio perficiendi quaerebatur, quod civitatem temere ad suscipiendum bellum adduci posse non confidebant. Placuit, uti Litavicus decem illis millibus, quae Caesari ad bellum mitterentur, praeficeretur, atque ea ducenda curaret, fratresque ejus ad Caesarem praecurrerent. reliqua, qua ratione agi placeat, constituunt.

XXXVIII. Litavicus, accepto exercitu, quum millia passuum circiter xxx ab Gergovia abesset, convocatis subito militibus, lacrimans, Quo proficiscimur, inquit, milites? Omnes noster equitatus, omnis nobilitas interiit. principes civitatis, Eporedirix et Virdumarus, insimulati proditionis, ab Romanis, indicta caussa, interfecti sunt. Haec ab iis cognoscite, qui ex ipsa caede fugerunt. nam ego, fratribus atque omnibus meis propinquis interfectis, dolore prohibeor, quae gesta sunt, pronunciare. Producuntur ii, quos ille edocuerat, quae edici vellet; atque eadem quae Litavicus pronunciaverat, multitudini exponunt: omnes equites Aeduorum interfectos, quod collocuti cum Arvernis dicerentur; ipsos se inter multitudinem militum occultasse, atque ex media caede profugisse. Conclamant Aedui, et Litavicum, ut sibi consulat, obsecrant. Quasi vero, inquit ille, consilii sit res, ac non necesse sit nobis, Gergoviam contendere, et cum Arvernis nosmet conjungere. An dubitamus, quin, nefario facinore admisso, Romani jam ad nos interficiendos concurrant? Proinde, si quid est in nobis animi, persequamur eorum mortem, qui indignissime interierunt; atque hos latrones interficiamus. Ostendit cives Romanos, qui ejus praesidii fiducia una erant. Continuo magnum numerum frumenti commeatusque diripit, ipsos crudeliter excruciatos interficit: nuncios tota civitate Aeduorum dimittit: eodem mendacio de caede equitum, et principum, permovet: hortatur, ut simili ratione, atque ipse fecerit, suas injurias persequantur.

XXXIX. Eporedirix Aeduus, summo loco natus adolescens, et summae domi potentiae, et una Virdumarus, pari aetate et

gratia, sed genere dispari, quem Caesar, sibi ab Divitiaco traditum, ex humili loco ad summam dignitatem perduxerat, in equitum numero convenerant, nominatim ab eo evocati. His erat inter se de principatu contentio: et, in illa magistratuum controversia, alter pro Convictolitane, alter pro Coto, summis opibus pugnaverant. Ex iis Eporedirix, cognito Litavici consilio, media fere nocte rem ad Caesarem defert; orat, ne patiatur, civitatem pravis adolescentium consiliis ab amicitia populi Romani deficere: quod futurum provideat, si se tot hominum millia cum hostibus conjunxerint, quorum salutem neque propinqui negligere, neque civitas levi momento aestimare posset.

XL. Magna affectus sollicitudine hoc nuncio Caesar, quod semper Aeduorum civitati praecipue indulserat, nulla interposita dubitatione, legiones expeditas IV, equitatumque omnem ex castris educit: nec fuit spatium tali tempore ad contrahenda castra, quod res posita in celeritate videbatur. C. Fabium legatum cum legionibus II castris praesidio relinquit. Fratres Litavici quum comprehendi jussisset, paullo ante reperit ad hostes profugisse. Adhortatus milites, ne necessario tempore itineris labore permoveantur, cupidissimis omnibus, progressus millia passuum XXV, agmen Aeduorum conspicatus, immisso equitatu, iter eorum moratur, atque impedit; interdicitque omnibus, ne quemquam interficiant. Eporedirigem, et Virdumarum, quos illi interfectos existimabant, inter equites versari, suosque appellare, jubet. Iis cognitis, et Litavici fraude perspecta, Aedui manus tendere, deditionem significare, et, projectis armis, mortem deprecari incipiunt. Litavicus cum suis clientibus, quibus, more Gallorum, nefas est etiam in extrema fortuna deserere patronos, Gergoviam profugit.

XLI. Caesar, nunciis ad civitatem Aeduorum missis, qui suo beneficio conservatos docerent, quos jure belli interficere potuisset, tribusque horis noctis exercitui ad quietem datis, castra ad Gergoviam movit. Medio fere itinere equites ab Fabio missi, quanto res in periculo fuerit, exponunt: summis copiis castra oppugnata demonstrant: quum crebro integri defessis succederent, nostrosque assiduo labore defatigarent, quibus propter magnitudinem castrorum perpetuo esset eisdem in vallo permanendum: multitudine sagittarum, atque omnis generis telorum, multos vulneratos: ad haec sustinenda magno usui fuisse tormenta: Fabium discessu eorum, duabus relictis portis, obstruere ceteras, pluteosque vallo addere, et se in posterum di-

em similem ad casum parare. His rebus cognitis, Caesar, summo studio militum, ante ortum solis in castra pervenit.

XLII. Dum haec ad Gergoviam geruntur, Aedui, primis nunciis ab Litavico acceptis, nullum sibi ad cognoscendum spatium relinquunt. Impellit alios avaritia, alios iracundia, et temeritas, quae maxime illi hominum generi est innata, ut levem auditionem habeant pro re comperta. Bona civium Romanorum diripiunt, caedes faciunt, in servitutem abstrahunt. Adjuvat rem proclinatam Convictolitanis, plebemque ad furorem impellit, ut, facinore admisso, ad sanitatem pudeat reverti. M. Aristium, tribunum militum, iter ad legionem facientem, data fide, ex oppido Cabillono educunt. Idem facere cogunt eos, qui negotiandi caussa ibi constiterant. Hos continuo in itinere adorti, omnibus impedimentis exuunt; repugnantes diem noctemque obsident: multis utrinque interfectis, majorem multitudinem ad arma concitant.

XLIII. Interim, nuncio allato, omnes eorum milites in potestate Caesaris teneri, concurrunt ad Aristium: nihil publico factum consilio demonstrant: quaestionem de bonis direptis decernunt: Litavici fratrumque bona publicant: legatos ad Caesarem sui purgandi gratia mittunt. Haec faciunt recuperandorum suorum caussa: sed, contaminati facinore, et capti compendio ex direptis bonis, quod ea res ad multos pertinebat, et timore paene exterriti, consilia clam de bello inire incipiunt, civitatesque reliquas legationibus sollicitant. Quae tametsi Caesar intelligebat, tamen, quam mitissime potest, legatos appellat: nihil se propter inscientiam levitatemque vulgi gravius de civitate judicare, neque de sua in Aeduos benevolentia deminuere. Ipse, majorem Galliae motum exspectans, ne ab omnibus civitatibus circumsisteretur, consilia inibat, quemadmodum ab Gergovia discederet, ac rursus omnem exercitum contraheret; ne profectio, nata ab timore defectionis, similis fugae videretur.

XLIV. Haec cogitanti accidere visa est facultas bene gerendae rei. Nam, quum minora in castra operis perspiciendi caussa venisset, animadvertit collem, qui ab hostibus tenebatur, nudatum hominibus, qui superioribus diebus vix prae multitudine cerni poterat. Admiratus, quaerit ex perfugis caussam, quorum magnus ad eum quotidie numerus confluebat. Constabat inter omnes, quod jam ipse Caesar per exploratores cognoverat, dorsum esse ejus jugi prope aequum, sed silvestre et angustum

qua esset aditus ad alteram oppidi partem: huic loco vehementer illos timere, nec jam aliter sentire, uno colle ab Romanis occupato, si alterum amisissent, quin paene circumvallati, atque omni exitu et pabulatione interclusi, viderentur: ad hunc muniendum locum omnes a Vercingetorige evocatos.

XLV. Hac re cognita, Caesar mittit complures equitum turmas eo de media nocte: iis imperat, ut paullo tumultuosius omnibus in locis pervagarentur. Prima luce magnum numerum impedimentorum ex castris mulorumque produci, eque iis stramenta detrahi, mulionesque cum cassidibus, equitum specie ac simulatione, collibus circumvehi jubet. His paucos addit equites, qui latius ostentationis caussa vagarentur. Longo circuitu easdem omnes jubet petere regiones. Haec procul ex oppido videbantur, ut erat a Gergovia despectus in castra: neque tanto spatio, certi quid esset, explorari poterat. Legionem unam eodem jugo mittit, et paullo progressam inferiore constituit loco, silvisque occultat. Augetur Gallis suspicio, atque omnes illo ad munitionem copiae transducuntur. Vacua castra hostium Caesar conspicatus, tectis insignibus suorum, occultatisque signis militaribus, raros milites, ne ex oppido animadverterentur ex majoribus castris in minora transducit; legatisque, quos singulis legionibus praefecerat, quid fieri vellet, ostendit: in primis monet, ut contineant milites, ne studio pugnandi, aut spe praedae, longius progrediantur: quid iniquitas loci habeat incommodi, proponit: hoc una celeritate posse vitari: occasionis esse rem, non proelii. His rebus expositis, signum dat, et ab dextera parte alio adscensu eodem tempore Aeduos mittit.

XLVI. Oppidi murus ab planitie atque initio adscensus, recta regione, si nullus anfractus intercederet, MCC passus aberat: quidquid huic circuitus ad molliendum clivum accesserat, id spatium itineris augebat. At medio fere colle in longitudinem, ut natura montis ferebat, ex grandibus saxis VI pedum murum, qui nostrorum impetum tardaret, praeduxerant Galli; atque, inferiore omni spatio vacuo relicto, superiorem partem collis usque ad murum oppidi densissimis castris compleverant. Milites, dato signo, celeriter ad munitionem perveniunt, eamque transgressi, trinis castris potiuntur. ac tanta fuit in castris capiendis celeritas, ut Teutomatus, rex Nitiobrigum, subito in tabernaculo oppressus, ut meridie conquieverat, superiore corporis parte nudata, vulnerato equo, vix se ex manibus praedantium militum eriperet

XLVII. Consecutus id, quod animo proposuerat, Caesar receptui cani jussit, legionisque decimae, qua cum erat concionatus, signa constitere. at reliquarum milites legionum, non exaudito tubae sono, quod satis magna vallis intercedebat, tamen ab tribunis militum, legatisque, ut erat a Caesare praeceptum, retinebantur. Sed, elati spe celeris victoriae, et hostium fuga, superiorumque temporum secundis proeliis, nihil adeo arduum sibi existimabant, quod non virtute consequi possent: neque prius finem sequendi fecerunt, quam muro oppidi portisque appropinquarent. Tum vero ex omnibus urbis partibus orto clamore, qui longius aberant, repentino tumultu perterriti, quum hostem intra portas esse existimarent, sese ex oppido ejecerunt. Matresfamiliae de muro vestem argentumque jactabant; et pectore nudo prominentes, passis manibus obtestabantur Romanos, ut sibi parcerent, neu, sicut Avarici fecissent, ne mulieribus quidem atque infantibus abstinerent. nonnullae, de muris per manus demissae, sese militibus tradebant. L. Fabius, centurio legionis VIII, quem inter suos eo die dixisse constabat, excitari se Avaricensibus praemiis, neque commissurum, ut prius quisquam murum adscenderet, tres suos nactus manipulares, atque ab iis sublevatus, murum adscendit: eos ipse rursus singulos exceptans, in murum extulit.

XLVIII. Interim ii, qui ad alteram partem oppidi, ut supra demonstravimus, munitionis caussa convenerant, primo exaudito clamore, inde etiam crebris nunciis incitati, oppidum ab Romanis teneri, praemissis equitibus, magno concursu eo contenderunt. Eorum ut quisque primus venerat, sub muro consistebat, suorumque pugnantium numerum augebat: quorum quum magna multitudo convenisset, matresfamiliae, quae paullo ante Romanis de muro manus tendebant, suos obtestari, et more Gallico passum capillum ostentare, liberosque in conspectum proferre coeperunt. Erat Romanis nec loco, nec numero, aequa contentio: simul, et cursu et spatio pugnae defatigati, non facile recentes atque integros sustinebant.

XLIX. Caesar, quum iniquo loco pugnari, hostiumque augeri copias videret, praemetuens suis, ad T. Sextium legatum, quem minoribus castris praesidio reliquerat, mittit, ut cohortes ex castris celeriter educeret, et sub infimo colle ab dextro latere hostium constitueret; ut, si nostros loco depulsos vidisset, quo minus libere hostes insequerentur, terreret. Ipse,

paullum ex eo loco cum legione progressus, ubi constiterat, eventum pugnae exspectabat.

L. Quum acerrime comminus pugnaretur, hostes loco et numero, nostri virtute confiderent, subito sunt Aedui visi ab latere nostris aperto, quos Caesar ab dextra parte alio adscensu, manus distinendae caussa, miserat. Hi similitudine armorum vehementer nostros perterruerunt: ac, tametsi dextris humeris exsertis animadvertebantur, quod insigne pacatis esse consuerat, tamen id ipsum sui fallendi caussa milites ab hostibus factum existimabant. Eodem tempore L. Fabius centurio, quique una murum adscenderant, circumventi atque interfecti, de muro praecipitantur. M. Petreius, ejusdem legionis centurio, quum portas excidere conatus esset, a multitudine oppressus, ac sibi desperans, multis jam vulneribus acceptis, manipularibus suis, qui illum secuti erant, Quoniam, inquit, me una vobiscum servare non possum, vestrae quidem certe vitae prospiciam, quos, cupiditate gloriae adductus, in periculum deduxi. Vos, data facultate, vobis consulite. Simul in medios hostes irrupit; duobusque interfectis, reliquos a porta paullum submovit. Conantibus auxiliari suis, Frustra, inquit, meae vitae subvenire conamini, quem jam sanguis viresque deficiunt. Proinde hinc abite, dum est facultas, vosque ad legionem recipite. Ita pugnans post paullulum concidit, ac suis saluti fuit.

LI. Nostri, quum undique premerentur, XLVI centurionibus amissis, dejecti sunt loco: sed intolerantius Gallos insequentes legio X tardavit, quae pro subsidio paullo aequiore loco constiterat. Hanc rursus XIII legionis cohortes exceperunt, quae, ex castris minoribus eductae, cum T. Sextio legato locum ceperant superiorem. Legiones, ubi primum planitiem attigerunt, infestis contra hostes signis constiterunt. Vercingetorix ab radicibus collis suos intra munitiones reduxit. Eo die milites sunt paullo minus DCC desiderati.

LII. Postero die Caesar, concione advocata, temeritatem cupiditatemque militum reprehendit, quod sibi ipsi judicavissent, quo procedendum, aut quid agendum videretur, neque, signo recipiendi dato, constitissent, neque ab tribunis militum legatisque retineri potuissent; exposito, quid iniquitas loci posset, quid ipse ad Avaricum sensisset, quum, sine duce et sine equitatu deprehensis hostibus, exploratam victoriam dimisisset, ne parvum modo detrimentum in contentione propter iniquita-

tem loci accideret. Quantopere eorum animi magnitudinem admiraretur, quos non castrorum munitiones, non altitudo montis, non murus oppidi tardare potuisset; tantopere licentiam arrogantiamque reprehendere, quod plus se, quam imperatorem, de victoria atque exitu rerum sentire existimarent: nec minus se in milite modestiam, et continentiam, quam virtutem, atque animi magnitudinem, desiderare.

LIII. Hac habita concione, et ad extremum oratione confirmatis militibus, ne ob hanc caussam animo permoverentur, neu, quod iniquitas loci attulisset, id virtuti hostium tribuerent; eadem de profectione cogitans, quae ante senserat, legiones ex castris eduxit, aciemque idoneo loco constituit. Quum Vercingetorix nihilo magis in aequum locum descenderet, levi facto equestri proelio, atque eo secundo, in castra exercitum reduxit. Quum hoc idem postero die fecisset, satis ad Gallicam ostentationem minuendam, militumque animos confirmandos, factum existimans, in Aeduos castra movit. Ne tum quidem insecutis hostibus, III die ad flumen Elaver pontem refecit, atque exercitum transduxit.

LIV. Ibi a Virdumaro atque Eporedirige Aeduis appellatus, discit, cum omni equitatu Litavicum ad sollicitandos Aeduos profectum: opus esse et ipsos praecedere ad confirmandam civitatem. Etsi multis jam rebus perfidiam Aeduorum perspectam habebat, atque horum discessu admaturari defectionem civitatis existimabat; tamen eos retinendos non censuit, ne aut inferre injuriam videretur, aut dare timoris aliquam suspicionem. Discedentibus his breviter sua in Aeduos merita exponit; quos et quam humiles accepisset, compulsos in oppida, multatos agris, omnibus ereptis copiis, imposito stipendio, obsidibus summa cum contumelia extortis; et quam in fortunam, quamque in amplitudinem deduxisset, ut non solum in pristinum statum redissent, sed omnium temporum dignitatem et gratiam antecessisse viderentur. His datis mandatis, eos ab se dimittit.

LV. Noviodunum erat oppidum Aeduorum, ad ripas Ligeris opportuno loco positum. Huc Caesar omnes obsides Galliae, frumentum, pecuniam publicam, suorum atque exercitus impedimentorum magnam partem contulerat: huc magnum numerum equorum, hujus belli caussa in Italia atque Hispania coëmtum, miserat. Eo quum Eporedirix Virdumarusque venissent, et de statu civitatis cognovissent, Litavicum Bibracte

ab Aeduis receptum, quod est oppidum apud eos maximae auctoritatis, Convictolitanem magistratum, magnamque partem senatus ad eum convenisse, legatos ad Vercingetorigem de pace et amicitia concilianda publice missos; non praetermittendum tantum commodum existimaverunt. Itaque, interfectis Novioduni custodibus, quique eo negotiandi aut itineris caussa convenerant, pecuniam atque equos inter se partiti sunt; obsides civitatum Bibracte ad magistratum deducendos curaverunt; oppidum, quod ab se teneri non posse judicabant, ne cui esset usui Romanis, incenderunt; frumenti quod subito potuerunt, navibus avexerunt, reliquum flumine atque incendio corruperunt: ipsi ex finitimis regionibus copias cogere, praesidia custodiasque ad ripas Ligeris disponere, equitatumque omnibus locis injicienda timoris caussa ostentare coeperunt: si ab re frumentaria Romanos excludere [aut adductos inopia ex provincia excludere] possent. Quam ad spem multum eos adjuvabat, quod Liger ex nivibus creverat, ut omnino vado non posse transire videretur.

LVI. Quibus rebus cognitis, Caesar maturandum sibi censuit, si esset in perficiendis pontibus periclitandum, ut prius, quam essent majores eo coactae copiae, dimicaret. nam, ut commutato consilio iter in provinciam converteret, (ut nemo non tum quidem necessario faciendum existimabat,) quum infamia atque indignitas rei, et oppositus mons Cevenna, viarumque difficultas impediebat; tum maxime, quod Agendico, Labieno, atque iis legionibus, quas una miserat, vehementer timebat. Itaque, admodum magnis, diurnis atque nocturnis, itineribus confectis, contra omnium opinionem ad Ligerim pervenit; vadoque per equites invento, pro rei necessitate opportuno, ut brachia modo, atque humeri ad sustinenda arma liberi ab aqua esse possent, disposito equitatu, qui vim fluminis refringeret, atque hostibus primo adspectu perturbatis, incolumem exercitum transduxit; frumentumque in agris et pecoris copiam nactus, repleto iis rebus exercitu, iter in Senones facere instituit.

LVII. Dum haec apud Caesarem geruntur, Labienus eo supplemento, quod nuper ex Italia venerat, relicto Agendici, ut esset impedimentis praesidio, cum IV legionibus Lutetiam proficiscitur. id est oppidum Parisiorum, positum in insula fluminis Sequanae. Cujus adventu ab hostibus cognito, magnae ex finitimis civitatibus copiae convenerunt. Summa imperii traditur Camulogeno Aulerco; qui, prope confectus aetate, ta

men propter singularem scientiam rei militaris ad eum est honorem evocatus. Is, quum animadvertisset perpetuam esse paludem, quae influeret in Sequanam, atque illum omnem locum magnopere impediret, hic consedit, nostrosque transitu prohibere instituit.

LVIII. Labienus primo vineas agere, cratibus atque aggere paludem explere, atque iter munire conabatur. Postquam id difficilius confieri animadvertit, silentio e castris tertia vigilia egressus, eodem, quo venerat, itinere Melodunum pervenit. Id est oppidum Senonum in insula Sequanae positum, ut paullo ante Lutetiam diximus. Deprehensis navibus circiter L, celeriterque conjunctis, atque eo militibus impositis, et rei novitate perterritis oppidanis, quorum magna pars ad bellum erat evocata, sine contentione oppido potitur. Refecto ponte, quem superioribus diebus hostes reciderant, exercitum transducit, et secundo flumine ad Lutetiam iter facere coepit. Hostes, re cognita ab iis, qui a Meloduno profugerant, Lutetiam incendi, pontesque ejus oppidi rescindi jubent: ipsi, profecti a palude, in ripis Sequanae, e regione Lutetiae, contra Labieni castra considunt.

LIX. Jam Caesar a Gergovia discessisse audiebatur: jam de Aeduorum defectione, et secundo Galliae motu, rumores afferebantur, Gallique in colloquiis, interclusum itinere et Ligeri Caesarem, inopia frumenti coactum, in provinciam contendisse, confirmabant. Bellovaci autem, defectione Aeduorum cognita, qui ante erant per se infideles, manus cogere atque aperte bellum parare coeperunt. Tum Labienus, tanta rerum commutatione, longe aliud sibi capiendum consilium, atque antea senserat, intelligebat: neque jam, ut aliquid acquireret, proelioque hostes lacesseret, sed ut incolumem exercitum Agendicum reduceret, cogitabat. Namque altera ex parte Bellovaci, quae civitas in Gallia maximam habet opinionem virtutis, instabant; alteram Camulogenus parato atque instructo exercitu tenebat: tum legiones a praesidio atque impedimentis interclusas maximum flumen distinebat. Tantis subito difficultatibus objectis, ab animi virtute auxilium petendum videbat.

LX. Itaque sub vesperum concilio convocato, cohortatus, ut ea, quae imperasset, diligenter industrieque administrarent, naves, quas a Meloduno deduxerat, singulas equitibus Romanis attribuit; et, prima confecta vigilia, IV millia passuum secundo flumine silentio progredi, ibique se exspectari, jubet: V cohortes,

quas minime firmas ad dimicandum esse existimabat, castris praesidio relinquit: v ejusdem legionis reliquas de media nocte cum omnibus impedimentis adverso flumine magno tumultu proficisci imperat. Conquirit etiam lintres: has, magno sonitu remorum incitatas, in eandem partem mittit. Ipse post paullo, silentio egressus cum III legionibus, eum locum petit, quo naves appelli juserat.

LXI. Eo quum esset ventum, exploratores hostium, ut omni fluminis parte erant dispositi, inopinantes, quod magna subito erat coorta tempestas, ab nostris opprimuntur: exercitus, equitatusque, equitibus Romanis administrantibus, quos ei negotio praefecerat, celeriter transmittitur. Uno fere tempore sub lucem hostibus nunciatur, in castris Romanorum praeter consuetudinem tumultuari, et magnum ire agmen adverso flumine, sonitumque remorum in eadem parte exaudiri, et paullo infra milites navibus transportari. Quibus rebus auditis, quod existimabant, tribus locis transire legiones, atque omnes, perturbatos defectione Aeduorum, fugam parare, suas quoque copias in tres partes distribuerunt. nam, et praesidio e regione castrorum relicto, et parva manu Metiosedum versus missa, quae tantum progrederetur, quantum naves processissent, reliquas copias contra Labienum duxerunt.

LXII. Prima luce et nostri omnes erant transportati, et hostium acies cernebatur. Labienus, milites cohortatus, ut suae pristinae virtutis, et tot secundissimorum proeliorum, memoriam retinerent, atque ipsum Caesarem, cujus ductu saepenumero hostes superassent, praesentem adesse existimarent, dat signum proelii. Primo concursu, ab dextro cornu, ubi VII legio constiterat, hostes pelluntur, atque in fugam conjiciuntur: ab sinistro, quem locum XII legio tenebat, quum primi ordines hostium transfixi pilis concidissent, tamen acerrime reliqui resistebant, nec dabat suspicionem fugae quisquam. Ipse dux hostium Camulogenus suis aderat, atque eos cohortabatur. At, incerto etiam nunc exitu victoriae, quum VII legionis tribunis esset nunciatum, quae in sinistro cornu gererentur, post tergum hostium legionem ostenderunt, signaque intulerunt. Ne eo quidem tempore quisquam loco cessit, sed circumventi omnes, interfectique sunt. Eandem fortunam tulit Camulogenus. At ii, qui praesidio contra castra Labieni erant relicti, quum proelium commissum audissent, subsidio suis ierunt, collemque ceperunt, neque nostrorum militum victorum impetum

sustinere potuerunt. Sic, cum suis fugientibus permixti, quos non silvae montesque texerunt, ab equitatu sunt interfecti. Hoc negotio confecto, Labienus revertitur Agendicum, ubi impedimenta totius exercitus relicta erant. Inde, cum omnibus copiis, ad Caesarem pervenit.

LXIII. Defectione Aeduorum cognita, bellum augetur: legationes in omnes partes circummittuntur: quantum gratia, auctoritate, pecunia valent, ad sollicitandas civitates nituntur. Nacti obsides, quos Caesar apud eos deposuerat, horum supplicio dubitantes territant. Petunt a Vercingetorige Aedui, ad se veniat, rationesque belli gerendi communicet. Re impetrata, contendunt, ut ipsis summa imperii tradatur; et, re in controversiam deducta, totius Galliae concilium Bibracte indicitur. Eodem conveniunt undique frequentes. Multitudinis suffragiis res permittitur; ad unum omnes Vercingetorigem probant imperatorem. Ab hoc concilio Remi, Lingones, Treviri affuerunt: illi, quod amicitiam Romanorum sequebantur: Treviri, quod aberant longius, et ab Germanis premebantur: quae fuit caussa, quare toto abessent bello, et neutris auxilia mitterent. Magno dolore Aedui ferunt, se dejectos principatu; queruntur fortunae commutationem, et Caesaris in se indulgentiam requirunt: neque tamen, suscepto bello, suum consilium ab reliquis separare audent. Inviti summae spei adolescentes, Eporedirix et Virdumarus, Vercingetorigi parent.

LXIV. Ille imperat reliquis civitatibus obsides. Denique ei rei constituit diem: huc omnes equites, XV millia numero, celeriter convenire jubet. Peditatu, quem ante habuerit, se fore contentum, dicit, neque fortunam tentaturum, aut in acie dimicaturum; sed, quoniam abundet equitatu, perfacile esse factu, frumentationibus pabulationibusque Romanos prohibere, aequo modo animo sua ipsi frumenta corrumpant, aedificiaque incendant; qua rei familiaris jactura perpetuum imperium, libertatemque, se consequi videant. His constitutis rebus, Aeduis, Segusianisque, qui sunt finitimi provinciae, X millia peditum imperat: huc addit equites DCCC. His praeficit fratrem Eporedirigis, bellumque inferre Allobrogibus jubet. Altera ex parte Gabalos proximosque pagos Arvernorum in Helvios, item Rutenos Cadurcosque ad fines Volcarum Arecomicorum depopulandos mittit. Nihilo minus clandestinis nunciis legationibusque Allobrogas sollicitat, quorum mentes nondum ab su-

periore bello resedisse sperabat. Horum principibus pecunias, civitati autem imperium totius provinciae pollicetur.

LXV. Ad hos omnes casus provisa erant praesidia cohortium duarum et viginti, quae, ex ipsa coacta provincia, ab L. Caesare legato ad omnes partes opponebantur. Helvii, sua sponte cum finitimis proelio congressi, pelluntur, et, C. Valerio Donatauro, Caburi filio, principe civitatis, compluribusque aliis interfectis, intra oppida murosque compelluntur. Allobroges, crebris ad Rhodanum dispositis praesidiis, magna cum cura et diligentia suos tuentur. Caesar, quod hostes equitatu superiores esse intelligebat, et, interclusis omnibus itineribus, nulla re ex provincia atque Italia sublevari poterat, trans Rhenum in Germaniam mittit ad eas civitates, quas superioribus annis pacaverat; equitesque ab his arcessit, et levis armaturae pedites, qui inter eos proeliari consueverant. Eorum adventu, quod minus idoneis equis utebantur, a tribunis militum reliquisque, sed et equitibus Romanis atque evocatis, equos sumit, Germanisque distribuit.

LXVI. Interea, dum haec geruntur, hostium copiae ex Arvernis, equitesque, qui toti Galliae erant imperati, conveniunt. Magno horum coacto numero, quum Caesar in Sequanos per extremos Lingonum fines iter faceret, quo facilius subsidium provinciae ferri posset, circiter millia passuum x ab Romanis, trinis castris Vercingetorix consedit; convocatisque ad concilium praefectis equitum, venisse tempus victoriae, demonstrat: fugere in provinciam Romanos, Galliaque excedere; id sibi ad praesentem obtinendam libertatem satis esse; ad reliqui temporis pacem atque otium parum profici, majoribus enim coactis copiis reversuros, neque finem belli facturos. proinde agmine impeditos adoriantur. Si pedites suis auxilium ferant, atque in eo morentur, iter confici non posse: sin (id quod magis futurum confidat) relictis impedimentis, suae saluti consulant, et usu rerum necessariarum et dignitate spoliatum iri. nam de equitibus hostium, quin nemo eorum progredi modo extra agmen audeat, ne ipsos quidem debere dubitare. Id quo majore faciant animo, copias se omnes pro castris habiturum, et terrori hostibus futurum. Conclamant equites, sanctissimo jurejurando confirmari oportere, ne tecto recipiatur, ne ad liberos, ne ad parentes, ne ad uxorem aditum habeat, qui non bis per agmen hostium perequitarit.

LXVII. Probata re, atque omnibus ad jusjurandum adactis, postero die in tres partes distributo equitatu, duae se acies ab

duobus lateribus ostendunt, una a primo agmine iter impedire coepit. Qua re nunciata, Caesar suum quoque equitatum, tripartito divisum, contra hostem ire jubet. Pugnatur una tunc omnibus in partibus. Consistit agmen: impedimenta inter legiones recipiuntur. Si qua in parte nostri laborare aut gravius premi videbantur, eo signa inferri Caesar, aciemque converti, jubebat: quae res et hostes ad insequendum tardabat, et nostros spe auxilii confirmabat. Tandem Germani ab dextro latere, summum jugum nacti, hostes loco depellunt: fugientes usque ad flumen, ubi Vercingetorix cum pedestribus copiis consederat, persequuntur, compluresque interficiunt. Qua re animadversa, reliqui, ne circumvenirentur, veriti, se fugae mandant. Omnibus locis fit caedes. Tres nobilissimi Aedui capti ad Caesarem perducuntur; Cotus, praefectus equitum, qui controversiam cum Convictolitane proximis comitiis habuerat; et Cavarillus, qui post defectionem Litavici pedestribus copiis praefuerat; et Eporedirix, quo duce ante adventum Caesaris Aedui cum Sequanis bello contenderunt.

LXVIII. Fugato omni equitatu, Vercingetorix copias suas, ut pro castris collocaverat, reduxit, protinusque Alesiam, quod est oppidum Mandubiorum, iter facere coepit; celeriterque impedimenta ex castris educi, et se subsequi jussit. Caesar, impedimentis in proximum collem deductis, duabusque legionibus praesidio relictis, sequutus, quantum diei tempus est passum, circiter III millibus hostium ex novissimo agmine interfectis, altero die ad Alesiam castra fecit. Perspecto urbis situ, perterritisque hostibus, quod equitatu, qua maxime parte exercitus confidebant, erant pulsi; adhortatus ad laborem milites, Alesiam circumvallare instituit.

LXIX. Ipsum erat oppidum in colle summo, admodum edito loco, ut, nisi obsidione, expugnari posse non videretur. cujus collis radices duo duabus ex partibus flumina subluebant. Ante id oppidum planities circiter millia passuum III in longitudinem patebat: reliquis ex omnibus partibus colles, mediocri interjecto spatio, pari altitudinis fastigio, oppidum cingebant. Sub muro, quae pars collis ad orientem solem spectabat, hunc omnem locum copiae Gallorum compleverant; fossamque, et maceriam VI in altitudinem pedum praeduxerant. Ejus munitionis, quae ab Romanis instituebatur, circuitus XI millium passuum tenebat. Castra opportunis locis erant posita, ibique castella XXIII facta; quibus in castellis interdiu stationes disponebantur, ne

qua subito eruptio fieret: haec eadem noctu excubitoribus ac firmis praesidiis tenebantur.

LXX. Opere instituto, fit equestre proelium in ea planitie, quam, intermissam collibus, III millia passuum in longitudinem patere supra demonstravimus. Summa vi ab utrisque contenditur. Laborantibus nostris Caesar Germanos submittit, legionesque pro castris constituit, ne qua subito irruptio ab hostium peditatu fiat. Praesidio legionum addito, nostris animus augetur: hostes, in fugam conjecti, se ipsi multitudine impediunt, atque angustioribus portis relictis coarctantur. [Tum] Germani acrius usque ad munitiones sequuntur. Fit magna caedes: nonnulli, relictis equis, fossam transire, et maceriam transcendere conantur. Paullum legiones Caesar, quas pro vallo constituerat, promoveri jubet. Non minus, qui intra munitiones erant, Galli perturbantur: veniri ad se confestim existimantes, ad arma conclamant: nonnulli perterriti in oppidum irrumpunt. Vercingetorix portas jubet claudi, ne castra nudentur. Multis interfectis, compluribus equis captis, Germani sese recipiunt.

LXXI. Vercingetorix, priusquam munitiones ab Romanis perficiantur, consilium capit, omnem ab se equitatum noctu dimittere. Discedentibus mandat, ut suam quisque eorum civitatem adeat, omnesque, qui per aetatem arma ferre possint, ad bellum cogant. Sua in illos merita proponit; obtestaturque, ut suae salutis rationem habeant, neu se, de communi libertate optime meritum, hostibus in cruciatum dedant: quod si indiligentiores fuerint, millia hominum delecta LXXX, una secum interitura, demonstrat: ratione inita, frumentum se exigue dierum XXX habere; sed paullo etiam longius tolerare posse parcendo. His datis mandatis, qua erat nostrum opus intermissum, secunda vigilia silentio equitatum dimittit; frumentum omne ad se referri jubet; capitis poenam iis, qui non paruerint, constituit: pecus, cujus magna erat ab Mandubiis compulsa copia, viritim distribuit; frumentum parce et paullatim metiri instituit: copias omnes, quas pro oppido collocaverat, in oppidum recipit. His rationibus auxilia Galliae exspectare et bellum administrare parat.

LXXII. Quibus rebus ex perfugis et captivis cognitis, Caesar haec genera munitionis instituit. Fossam pedūm XX directis lateribus duxit, ut ejus solum tantundem pateret, quantum summa labra distabant: reliquas omnes munitiones ab ea fossa pedes CCCC reduxit; id hoc consilio, (quoniam tantum esset ne-

cessario spatium complexus, nec facile totum corpus corona militum cingeretur;) ne de improviso aut noctu ad munitiones hostium multitudo advolaret, aut interdiu tela in nostros operi destinatos conjicere possent. Hoc intermisso spatio, duas fossas, XV pedes latas, eadem altitudine, perduxit; quarum interiorem, campestribus ac demissis locis, aqua ex flumine derivata complevit. Post eas aggerem ac vallum XII pedum exstruxit. Huic loricam pinnasque adjecit, grandibus cervis eminentibus ad commissuras pluteorum atque aggeris, qui adscensum hostium tardarent; et turres toto opere circumdedit, quae pedes LXXX inter se distarent.

LXXIII. Erat eodem tempore et materiari, et frumentari, et tantas munitiones fieri, necesse, deminutis nostris copiis, quae longius ab castris progrediebantur: ac nonnunquam opera nostra Galli tentare, atque eruptionem ex oppido pluribus portis summa vi facere conabantur. Quare ad haec rursus opera addendum Caesar putavit, quo minore numero militum munitiones defendi possent. Itaque truncis arborum aut admodum firmis ramis abscissis, atque horum dolabratis ac praeacutis cacuminibus, perpetuae fossae, quinos pedes altae, ducebantur. Huc illi stipites demissi, et ab infimo revincti, ne revelli possent, ab ramis eminebant. Quini erant ordines conjuncti inter se, atque implicati; quo qui intraverant, se ipsi acutissimis vallis induebant. hos Cippos appellabant. Ante hos, obliquis ordinibus in quincuncem dispositis, scrobes trium in altitudinem pedum fodiebantur, paullatim angustiore ad infimum fastigio. Huc teretes stipites feminis crassitudine, ab summo praeacuti et praeusti, demittebantur, ita, ut non amplius digitis IV ex terra eminerent: simul, confirmandi et stabiliendi caussa, singuli ab infimo solo pedes terra exculcabantur: reliqua pars scrobis ad occultandas insidias viminibus ac virgultis integebatur. Hujus generis octoni ordines ducti, ternos inter se pedes distabant. Id ex similitudine floris lilium appellabant. Ante haec taleae pedem longae, ferreis hamis infixis, totae in terram infodiebantur, mediocribusque intermissis spatiis, omnibus locis disserebantur, quos Stimulos nominabant.

LXXIV. His rebus perfectis, regiones secutus, quam potuit, aequissimas pro loci natura, XIV millia passuum complexus, pares ejusdem generis munitiones, diversas ab his, contra exteriorem hostem perfecit, ut, ne magna quidem multitudine, si ita accidat ejus discessu, munitionum praesidia circumfundi pos-

sent: neu cum periculo ex castris egredi cogantur, dierum xxx pabulum frumentumque habere omnes convectum jubet.

LXXV. Dum haec ad Alesiam geruntur, Galli, concilio principum indicto, non omnes, qui arma ferre possent, ut censuit Vercingetorix, convocandos statuunt, sed certum numerum cuique civitati imperandum; ne, tanta multitudine confusa, nec moderari, nec discernere suos, nec frumentandi rationem habere possent. Imperant Aeduis, atque eorum clientibus, Segusianis, Ambivaretis, Aulercis, Brannovicibus, Brannoviis, millia xxxv; parem numerum Arvernis, adjunctis Eleutheris Cadurcis, Gabalis, Velaunis, qui sub imperio Arvernorum esse consuerunt; Senonibus, Sequanis, Biturigibus, Santonis, Rutenis, Carnutibus duodena millia; Bellovacis x; totidem Lemovicibus; octona Pictonibus, et Turonis, et Parisiis, et Helviis; Suessionibus, Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Nerviis, Morinis, Nitiobrigibus quina millia; Aulercis Cenomanis totidem; Atrebatibus iv; Bellocassis, Lexoviis, Aulercis Eburonibus terna; Rauracis et Boiis xxx; universis civitatibus, quae Oceanum attingunt, quaeque eorum consuetudine Armoricae appellantur, (quo sunt in numero Curiosolites, Rhedones, Ambibari, Caletes, Osismii, Lemovices, Veneti, Unelli) vi. Ex his Bellovaci suum numerum non contulerunt, quod se suo nomine atque arbitrio cum Romanis bellum gesturos dicerent, neque cujusquam imperio obtemperaturos; rogati tamen ab Commio, pro ejus hospitio bina millia miserunt.

LXXVI. Hujus opera Commii, ita ut antea demonstravimus, fideli atque utili, superioribus annis erat usus in Britannia Caesar: quibus ille pro meritis civitatem ejus immunem esse jusserat, jura legesque reddiderat; atque ipsi Morinos attribuerat. Tanta tamen universae Galliae consensio fuit libertatis vindicandae, et pristinae belli laudis recuperandae, ut neque beneficiis neque amicitiae memoria moverentur, omnesque et animo et opibus in id bellum incumberent; coactis equitum viii millibus, et peditum circiter ccxl. Haec in Aeduorum finibus recensebantur; numerusque inibatur: praefecti constituebantur: Commio Atrebati, Virdumaro et Eporedirigi Aeduis, Vergasillauno Arverno, consobrino Vercingetorigis, summa imperii traditur. His delecti ex civitatibus attribuuntur, quorum consilio bellum administraretur. Omnes alacres, et fiduciae pleni, ad Alesiam proficiscuntur. Neque erat omnium quisquam, qui adspectum modo tantae multitudinis sustineri

posse arbitraretur; praesertim ancipiti proelio, quum ex oppido eruptione pugnaretur, foris tantae copiae equitatus peditatusque cernerentur.

LXXVII. At ii, qui Alesiae obsidebantur, praeterita die, qua suorum auxilia exspectaverant, consumto omni frumento, inscii, quid in Aeduis gereretur, concilio coacto, de exitu fortunarum suarum consultabant. Apud quos variis dictis sententiis, quarum pars deditionem, pars, dum vires suppeterent, eruptionem censebant, non praetereunda videtur oratio Critognati, propter ejus singularem ac nefariam crudelitatem. Hic, summo in Arvernis ortus loco, et magnae habitus auctoritatis, Nihil, inquit, de eorum sententia dicturus sum, qui turpissimam servitutem deditionis nomine appellant; neque hos habendos civium loco, neque ad concilium adhibendos censeo. Cum iis mihi res sit, qui eruptionem probant: quorum in consilio, omnium vestrum consensu, pristinae residere virtutis memoria videtur. Animi est istâ mollities, non virtus, inopiam paullisper ferre non posse. Qui se ultro morti offerant, facilius reperiuntur, quam qui dolorem patienter ferant. Atque ego hanc sententiam probarem, (nam apud me multum dignitas potest,) si nullam, praeterquam vitae nostrae, jacturam fieri viderem; sed in consilio capiendo omnem Galliam respiciamus, quam ad nostrum auxilium concitavimus. Quid, hominum millibus LXXX uno loco interfectis, propinquis consanguineisque nostris animi fore existimatis, si paene in ipsis cadaveribus proelio decertare cogentur? Nolite hos vestro auxilio exspoliare, qui vestrae salutis caussa suum periculum neglexerunt; nec stultitia ac temeritate vestra, aut imbecillitate animi, omnem Galliam prosternere, et perpetuae servituti addicere. An, quod ad diem non venerunt, de eorum fide constantiaque dubitatis? Quid ergo? Romanos in illis ulterioribus munitionibus animine caussa quotidie exerceri putatis? Si illorum nunciis confirmari non potestis, omni aditu praesepto, iis utimini testibus, appropinquare eorum adventum; cujus rei timore exterriti, diem noctemque in opere versantur. Quid ergo mei consilii est? Facere, quod nostri majores nequaquam pari bello Cimbrorum Teutonumque fecerunt; qui, in oppida compulsi, ac simili inopia subacti, eorum corporibus, qui aetate inutiles ad bellum videbantur, vitam toleraverunt, neque se hostibus tradiderunt. Cujus rei si exemplum non haberemus, tamen libertatis caussa institui, et posteris prodi, pulcherrimum judi-

carem. Nam quid illi simile bello fuit? Depopulata Gallia, Cimbri, magnaque illata calamitate, finibus quidem nostris aliquando excesserunt, atque alias terras petierunt; jura, leges, agros, libertatem nobis reliquerunt: Romani vero quid petunt aliud, aut quid volunt, nisi invidia adducti, quos fama nobiles potentesque bello cognoverunt, horum in agris civitatibusque considere, atque his aeternam injungere servitutem? neque enim unquam alia conditione bella gesserunt. Quod si ea, quae in longinquis nationibus geruntur, ignoratis; respicite finitimam Galliam, quae, in provinciam redacta, jure et legibus commutatis, securibus subjecta, perpetua premitur servitute.

LXXVIII. Sententiis dictis, constituunt, ut, qui valetudine aut aetate inutiles sunt bello, oppido excedant, atque omnia prius experiantur, quam ad Critognati sententiam descendant: illo tamen potius utendum consilio, si res cogat, atque auxilia morentur, quam aut deditionis aut pacis subeundam conditionem. Mandubii, qui eos oppido receperant, cum liberis atque uxoribus exire coguntur. Hi, quum ad munitiones Romanorum accessisent, flentes, omnibus precibus orabant, ut se, in servitutem receptos, cibo juvarent; at Caesar, dispositis in vallo custodiis, recipi prohibebat.

LXXIX. Interea Commius, et reliqui duces, quibus summa imperii permissa erat, cum omnibus copiis ad Alesiam perveniunt, et, colle exteriore occupato, non longius D passibus ab nostris munitionibus considunt. Postero die equitatu ex castris educto, omnem eam planitiem, quam in longitudinem III millia passuum patere demonstravimus, complent; pedestresque copias, paullum ab eo loco abditas, in locis superioribus constituunt. Erat ex oppido Alesia despectus in campum Concurritur, his auxiliis visis: fit gratulatio inter eos, atque omnium animi ad laetitiam excitantur. Itaque, productis copiis, ante oppidum considunt; et proximam fossam cratibus integunt, atque aggere explent: seque ad eruptionem, atque omnes casus, comparant.

LXXX. Caesar, omni exercitu ad utramque partem munitionum disposito, ut, si usus veniat, suum quisque locum teneat et noverit, equitatum ex castris educi, et proelium committi jubet. Erat ex omnibus castris, quae summum undique jugum tenebant, despectus: atque omnium militum intenti animi pugnae eventum exspectabant. Galli inter equites raros sagittarios, expeditosque levis armaturae, interjecerant, qui suis ce-

dentibus auxilio succurrerent, et nostrorum equitum impetus sustinerent. Ab his complures de improviso vulnerati proelio excedebant. Quum suos pugna superiores esse Galli confiderent, et nostros multitudine premi viderent; ex omnibus partibus et ii, qui munitionibus continebantur, et ii, qui ad auxilium convenerant, clamore et ululatu suorum animos confirmabant. Quod in conspectu omnium res gerebatur, neque recte ac turpiter factum celari poterat; utrosque et laudis cupiditas et timor ignominiae ad virtutem excitabant. Quum a meridie prope ad solis occasum dubia victoria pugnaretur, Germani una in parte confertis turmis in hostes impetum fecerunt, eosque propulerunt. Quibus in fugam conjectis, sagittarii circumventi, interfectique sunt. Item ex reliquis partibus nostri cedentes usque ad castra insecuti, sui colligendi facultatem non dederunt. At ii, qui ab Alesia processerant, moesti, prope victoria desperata, se in oppidum receperunt.

LXXXI. Uno die intermisso, Galli, atque hoc spatio magno cratium, scalarum, harpagonum numero effecto, media nocte silentio ex castris egressi, ad campestres munitiones accedunt. Subito clamore sublato, qua significatione, qui in oppido obsidebantur, de suo adventu cognoscere possent, crates projicere, fundis, sagittis, lapidibus, nostros de vallo deturbare, reliquaque, quae ad oppugnationem pertinent, administrare. Eodem tempore, clamore exaudito, dat tuba signum suis Vercingetorix, atque ex oppido educit. Nostri, ut superioribus diebus suus cuique locus erat definitus, ad munitiones accedunt; fundis, librilibus, sudibusque, quas in opere disposuerant, ac glandibus Gallos perterrent. Prospectu tenebris adempto, multa utrinque vulnera accipiuntur, complura tormentis tela conjiciuntur. At M. Antonius et C. Trebonius, legati, quibus eae partes ad defendendum obvenerant, qua ex parte nostros premi intellexerunt, iis auxilio ex ulterioribus castellis deductos submittebant.

LXXXII. Dum longius ab munitione aberant Galli, plus multitudine telorum proficiebant: posteaquam propius successerunt, aut se ipsi stimulis inopinantes induebant, aut in scrobes delapsi transfodiebantur, aut ex vallo ac turribus transjecti pilis muralibus interibant. Multis undique vulneribus acceptis, nulla munitione perrupta, quum lux appeteret, veriti, ne ab latere aperto ex superioribus castris eruptione circumvenirentur, se ad suos receperunt. At interiores, dum ea, quae a

Vercingetorige ad eruptionem praeparata erant, proferunt, priores fossas explent; diutius in iis rebus administrandis morati, prius suos discessisse cognoverunt, quam munitionibus appropinquarent. Ita, re infecta, in oppidum reverterunt.

LXXXIII. Bis magno cum detrimento repulsi, Galli, quid agant, consulunt; locorum peritos adhibent: ab his superiorum castrorum situs munitionesque cognoscunt. Erat a Septemtrionibus collis, quem, propter magnitudinem circuitus, opere circumplecti non potuerant nostri, necessarioque paene iniquo loco, et leniter declivi, castra fecerant. Haec C. Antistius Reginus et C. Caninius Rebilus, legati, cum II legionibus obtinebant. Cognitis per exploratores regionibus, duces hostium LV millia ex omni numero deligunt, earum civitatum, quae maximam virtutis opinionem habebant: quid, quoque pacto, agi placeat, occulte inter se constituunt: adeundi tempus definiunt, quum meridies esse videatur. Iis copiis Vergasillaunum Arvernum, unum ex IV ducibus, propinquum Vercingetorigis, praeficiunt. Ille, ex castris prima vigilia egressus, prope confecto sub lucem itinere, post montem se occultavit, militesque ex nocturno labore sese reficere jussit. Quum jam meridies appropinquare videretur, ad ea castra, quae supra demonstravimus, contendit; eodemque tempore equitatus ad campestres munitiones accedere, et reliquae copiae pro castris sese ostendere coeperunt.

LXXXIV. Vercingetorix, ex arce Alesiae suos conspicatus, ex oppido egreditur; a castris longurios, musculos, falces, reliquaque, quae eruptionis caussa paraverat, profert. Pugnatur uno tempore omnibus locis acriter, atque omnia tentantur: quae minime visa pars firma est, huc concurritur. Romanorum manus tantis munitionibus distinetur, nec facile pluribus locis occurrit. Multum ad terrendos nostros valuit clamor, qui post tergum pugnantibus exstitit, quod suum periculum in aliena vident virtute consistere: omnia enim plerumque, quae absunt, vehementius hominum mentes perturbant.

LXXXV. Caesar, idoneum locum nactus, quid quaque in parte geratur, cognoscit, laborantibus auxilium submittit. Utrisque ad animum occurrit, unum illud esse tempus, quo maxime contendi conveniat. Galli, nisi perfregerint munitiones, de omni salute desperant: Romani, si rem obtinuerint, finem laborum omnium exspectant. Maxime ad superiores munitiones laboratur, quo Vergasillaunum missum demonstravimus.

Exiguum loci ad declivitatem fastigium magnum habet momentum. Alii tela conjiciunt; alii testudine facta subeunt; defatigatis in vicem integri succedunt. Agger, ab universis in munitionem conjectus, et adscensum dat Gallis, et ea, quae in terram occultaverant Romani, contegit: nec jam arma nostris, nec vires suppetunt.

LXXXVI. His rebus cognitis, Caesar Labienum cum cohortibus VI subsidio laborantibus mittit. Imperat, si sustinere non possit, deductis cohortibus, eruptione pugnet: id, nisi necessario, ne faciat. Ipse adit reliquos; cohortatur, ne labori succumbant; omnium superiorum dimicationum fructum in eo die, atque hora, docet consistere. Interiores, desperatis campestribus locis propter magnitudinem munitionum, loca praerupta ex adscensu tentant: huc ea, quae paraverant, conferunt: multitudine telorum ex turribus propugnantes deturbant: aggere et cratibus fossas explent, aditus expediunt: falcibus vallum ac loricam rescindunt.

LXXXVII. Caesar mittit primo Brutum adolescentem cum cohortibus VI, post cum aliis VII C. Fabium legatum: postremo ipse, quum vehementius pugnarent, integros subsidio adducit. Restituto proelio, ac repulsis hostibus, eo, quo Labienum miserat, contendit: cohortes IV ex proximo castello deducit, equitum se partem sequi, partem circumire exteriores munitiones, et ab tergo hostes adoriri jubet. Labienus, postquam neque aggeres neque fossae vim hostium sustinere poterant, coactis undequadraginta cohortibus, quas, ex proximis praesidiis deductas, fors obtulit, Caesarem per nuncios facit certiorem, quid faciendum existimet. Accelerat Caesar, ut proelio intersit.

LXXXVIII. Ejus adventu ex colore vestitus cognito, quo insigni in proeliis uti consueverat, turmisque equitum et cohortibus visis, quas se sequi jusserat, ut de locis superioribus haec declivia et devexa cernebantur, hostes proelium committunt. Utrinque clamore sublato, excipit rursus ex vallo atque omnibus munitionibus clamor. Nostri, emissis pilis, gladiis rem gerunt. Repente post tergum equitatus cernitur: cohortes aliae appropinquant: hostes terga vertunt: fugientibus equites occurrunt: fit magna caedes: Sedulius, dux et princeps Lemovicum, occiditur: Vergasillaunus Arvernus vivus in fuga comprehenditur: signa militaria LXXIV ad Caesarem referuntur: pauci ex tanto numero se incolumes in castra recipiunt. Conspicati ex oppido caedem et fugam suorum, desperata salute,

copias a munitionibus reducunt. Fit protinus, hac re audita ex castris Gallorum fuga. Quod nisi crebris subsidiis, ac totius diei labore, milites essent defessi, omnes hostium copiae deleri potuissent. De media nocte missus equitatus novissimum agmen consequitur: magnus numerus capitur, atque interficitur; reliqui ex fuga in civitates discedunt.

LXXXIX. Postero die Vercingetorix, concilio convocato, id se bellum suscepisse non suarum necessitatum, sed communis libertatis, caussa demonstrat; et, quoniam sit fortunae cedendum, ad utramque rem se illis offerre, seu morte sua Romanis satisfacere, seu vivum tradere velint. Mittuntur de his rebus ad Caesarem legati. Jubet arma tradi, principes produci. Ipse in munitione pro castris concedit: eo duces producuntur. Vercingetorix deditur, arma projiciuntur. Reservatis Aeduis atque Arvernis, si per eos civitates recuperare posset, ex reliquis captivis toto exercitu capita singula praedae nomine distribuit.

XC. His rebus confectis, in Aeduos proficiscitur; civitatem recipit. Eo legati ab Arvernis missi, quae imperaret, se facturos pollicentur. Imperat magnum numerum obsidum. Legiones in hiberna mittit: captivorum circiter xx millia Aeduis Arvernisque reddit. T. Labienum II cum legionibus et equitatu in Sequanos proficisci jubet. huic M. Sempronium Rutilum attribuit. C. Fabium, et L. Minucium Basilum cum II legionibus in Remis collocat, ne quam ab finitimis Bellovacis calamitatem accipiant. C. Antistium Reginum in Ambivaretos, T Sextium in Bituriges, C. Caninium Rebilum in Rutenos, cum singulis legionibus mittit. Q. Tullium Ciceronem et P. Sulpicium Cabilloni et Matiscone in Aeduis ad Ararim, rei frumentariae caussa, collocat. Ipse Bibracte hiemare constituit. His rebus literis Caesaris cognitis, Romae dierum xx supplicatio indicitur.

LIBER VIII.

SCRIPTORE AULO HIRTIO *(Pansa.)*

A. Hirtius (Pansa,) *Balbo S.*

COACTUS assiduis tuis vocibus, Balbe, quum quotidiana mea recusatio non difficultatis excusationem, sed inertiae videretur

deprecationem habere, difficillimam rem suscepi. Caesaris nostri Commentarios rerum gestarum Galliae, non comparandos superioribus atque insequentibus ejus scriptis, contexui, novissimumque imperfectum ab rebus gestis Alexandriae confeci usque ad exitum non quidem civilis dissensionis, cujus finem nullum videmus, sed vitae Caesaris. Quos utinam qui legent scire possint, quam invitus susceperim scribendos, quo facilius caream stultitiae atque arrogantiae crimine, qui me medius interposuerim Caesaris scriptis. Constant enim inter omnes, nihil tam operose ab aliis esse perfectum, quod non horum elegantia Commentariorum superetur: qui sunt editi, ne scientia tantarum rerum scriptoribus deesset, adeoque probantur omnium judicio, ut praerepta, non praebita, facultas scriptoribus videatur. Cujus tamen rei major nostra, quam reliquorum, est admiratio: ceteri enim quam bene, atque emendate; nos etiam, quam facile atque celeriter eos perfecerit, scimus. Erat autem in Caesare quum facultas atque elegantia summa scribendi, tum verissima scientia suorum consiliorum explicandorum. Mihi ne illud quidem accidit, ut Alexandrino atque Africano bello interessem: quae bella quanquam ex parte nobis Caesaris sermone sint nota; tamen aliter audimus ea, quae rerum novitate aut admiratione nos capiunt, aliter, quae pro testimonio sumus dicturi. Sed ego nimirum, dum omnes excusationis caussas colligo, ne cum Caesare conferar, hoc ipso crimen arrogantiae subeo, quod me judicio cujusquam existimem posse cum Caesare comparari. Vale.

I. OMNI Gallia devicta, Caesar quum a superiore aestate nullum bellandi tempus intermisisset, militesque hibernorum quiete reficere a tantis laboribus vellet; complures eodem tempore civitates renovare belli consilia nunciabantur, conjurationesque facere. Cujus rei verisimilis caussa afferebatur, quod Gallis omnibus cognitum esset, neque ulla multitudine, in unum locum coacta, resisti posse Romanis; nec, si diversa bella complures eodem tempore inissent civitates, satis auxilii, aut spatii, aut copiarum habiturum exercitum populi Romani ad omnia persequenda: non esse autem alicui civitati sortem incommodi recusandam, si tali mora reliquae possent se vindicare in libertatem.

II Quae ne opinio Gallorum confirmaretur, Caesar M. Antonium quaestorem suis praefecit hibernis: ipse, cum equitatus

praesidio, pridie Kal. Januarias ab oppido Bibracte proficiscitur ad legionem XIII, quam non longe a finibus Aeduorum collocaverat in finibus Biturigum, eique adjungit legionem XI, quae proxima fuerat. Binis cohortibus ad impedimenta tuenda relictis, reliquum exercitum in copiosissimos agros Biturigum inducit: qui, quum latos fines et complura oppida haberent, unius legionis hibernis non potuerant contineri, quin bellum pararent, conjurationesque facerent.

III. Repentino adventu Caesaris accidit, quod imparatis disjectisque accidere fuit necesse, ut sine timore ullo rura colentes prius ab equitatu opprimerentur, quam confugere in oppida possent: namque etiam illud vulgare incursionis signum hostium, quod incendiis aedificiorum intelligi consuevit, Caesaris id erat interdicto sublatum; ne aut copia pabuli frumentique, si longius progredi vellet, deficeret, aut hostes incendiis terrerentur. Multis hominum millibus captis, perterriti Bituriges, qui primum adventum effugere potuerant Romanorum, in finitimas civitates, aut privatis hospitiis confisi, aut societate consiliorum, confugerant. Frustra: nam Caesar magnis itineribus omnibus locis occurrit; nec dat ulli civitati spatium de aliena potius, quam de domestica salute, cogitandi. Qua celeritate, et fideles amicos retinebat, et dubitantes terrore ad conditiones pacis adducebat. Tali conditione proposita, Bituriges, quum sibi viderent clementia Caesaris reditum patere in ejus amicitiam, finitimasque civitates sine ulla poena dedisse obsides, atque in fidem receptas esse, idem fecerunt.

IV. Caesar militibus pro tanto labore ac patientia, qui brumalibus diebus, itineribus difficillimis, frigoribus intolerandis, studiosissime permanserant in labore, ducenos sestertios, centurionibus II millia nummum, praedae nomine, condonanda pollicetur; legionibusque in hiberna remissis, ipse se recipit die XL Bibracte. Ibi quum jus diceret, Bituriges ad eum legatos mittunt, auxilium petitum contra Carnutes, quos intulisse bellum sibi querebantur. Qua re cognita, quum non amplius X et VIII dies in hibernis esset commoratus, legiones XIV et VI ex hibernis ab Arare educit: quas ibi collocatas explicandae rei frumentariae caussa, superiore commentario demonstratum est. Ita cum II legionibus ad persequendos Carnutes proficiscitur.

V. Quum fama exercitus ad hostes esset perlata, calamitate ceterorum ducti, Carnutes, desertis vicis oppidisque, quae tole-

randae hiemis caussa, constitutis repente exiguis ad necessitatem aedificiis, incolebant, (nuper enim devicti complura oppida dimiserant,) dispersi profugiunt. Caesar erumpentes eo maxime tempore acerrimas tempestates quum subire milites nollet, in oppido Carnutum Genabo castra ponit, atque in tecta partim Gallorum, partim quae, conjectis celeriter stramentis tentoriorum integendorum gratia, erant inaedificata, milites contegit. Equites tamen, et auxiliarios pedites, in omnes partes mittit, quascunque petisse dicebantur hostes: nec frustra Nam plerumque magna praeda potiti nostri revertuntur. Oppressi Carnutes hiemis difficultate, terrore periculi, quum, tectis expulsi, nullo loco diutius consistere auderent, nec silvarum praesidio tempestatibus durissimis tegi possent, dispersi, magna parte amissa suorum, dissipantur in finitimas civitates.

VI. Caesar, tempore anni difficillimo, quum satis haberet convenientes manus dissipare, ne quod initium belli nasceretur, quantumque in ratione esset, exploratum haberet, sub tempus aestivorum nullum summum bellum posse conflari; C. Trebonium cum II legionibus, quas secum habebat, in hibernis Genabi collocavit: ipse, quum crebris legationibus Remorum certior fieret, Bellovacos, qui belli gloria Gallos omnes Belgasque praestabant, finitimasque his civitates, duce Correo Bellovaco, et Commio Atrebate, exercitus comparare, atque in unum locum cogere, ut omni multitudine in fines Suessionum, qui Remis erant attributi, facerent impressionem; pertinere autem non tantum ad dignitatem, sed etiam ad salutem suam, judicaret, nullam calamitatem socios optime de republica meritos accipere; legionem ex hibernis evocat rursus XI, literas autem ad C. Fabium mittit, uti in fines Suessionum legiones II, quas habebat, adduceret; alteramque ex duabus ab T. Labieno arcessit. Ita, quantum hibernorum opportunitas, bellique ratio postulabat, perpetuo suo labore, invicem legionibus expeditionum onus injungebat.

VII. His copiis coactis, ad Bellovacos proficiscitur; castrisque in eorum finibus positis, equitum turmas dimittit in omnes partes ad aliquos excipiendos, ex quibus hostium consilia cognosceret. Equites, officio functi, renunciant paucos in aedificiis esse inventos; atque hos, non qui agrorum colendorum caussa remansissent, (namque esse undique diligenter demigratum,) sed qui speculandi gratia essent remissi. A quibus quum quaereret Caesar, quo loco multitudo esset Bellovacorum, quod,

ve esset consilium eorum, inveniebat, Bellovacos omnes, qui arma ferre possent, in unum locum convenisse; itemque Ambianos, Aulercos, Caletos, Velliocasses, Atrebatas locum castris excelsum, in silva, impedita circumdatum palude, delegisse; omnia impedimenta in ulteriores silvas contulisse; complures esse principes belli auctores, sed multitudinem maxime Correo obtemperare, quod ei summo esse odio nomen populi Romani intellexissent: paucis ante diebus ex his castris Atrebatem Commium discessisse ad auxilia Germanorum adducenda, quorum et vicinitas propinqua, et multitudo esset infinita: constituisse autem Bellovacos, omnium principum consensu, summa plebis cupiditate, si, (ut dicebatur,) Caesar cum III legionibus veniret, offerre se ad dimicandum, ne miseriore ac duriore postea conditione cum toto exercitu decertare cogerentur: si majores copias adduceret, in eo loco permanere, quem delegissent; pabulatione autem, quae propter anni tempus quum exigua tum disjecta esset, et frumentatione, et reliquo commeatu, ex insidiis prohibere Romanos.

VIII. Quae Caesar, consentientibus pluribus, quum cognovisset, atque ea, quae proponerentur, consilia plena prudentiae, longeque a temeritate barbarorum remota esse, judicaret; omnibus rebus inserviendum statuit, quo celerius hostis, contemta suorum paucitate, prodiret in aciem: singularis enim virtutis veterrimas legiones VII, VIII, et IX, habebat, summae spei delectaeque juventutis XI, quae, octavo jam stipendio functa, tamen, collatione reliquarum, nondum eandem vetustatis ac virtutis ceperat opinionem. Itaque, concilio advocato, rebus iis, quae ad se essent delatae, omnibus expositis, animos multitudinis confirmat. Si forte hostes III legionum numero posset elicere ad dimicandum, agminis ordinem ita constituit, ut legio VII, VIII, IX ante omnia irent impedimenta; deinde omnium impedimentorum agmen (quod tamen erat mediocre, ut in expeditionibus esse consuevit) cogeret XI, ne majoris multitudinis species accidere hostibus posset, quam ipsi depoposcissent. Hac ratione paene quadrato agmine instructo, in conspectum hostium celerius opinione eorum exercitum adducit.

IX. Quum repente instructas velut in acie certo gradu legiones accedere Galli viderent, quorum erant ad Caesarem plena fiduciae consilia perlata, sive certaminis periculo, sive subito adventu, seu exspectatione nostri consilii, copias instruunt pro castris, nec loco superiore decedunt. Caesar, etsi dimicare

optaverat, tamen, admiratus tantam multitudinem hostium, valle intermissa, magis in altitudinem depressa, quam late patente, castra castris hostium confert. Haec imperat vallo pedum XII muniri, coronisque loriculam pro ratione ejus altitudinis inaedificari; fossam duplicem, pedum quinum denum, lateribus directis, deprimi; turres crebras excitari in altitudinem III tabulatorum, pontibus transjectis constratisque conjungi, quorum frontes viminea loricula munirentur, ut hostis a duplici fossa duplici propugnatorum ordine depelleretur: quorum alter ex pontibus, quo tutior altitudine esset, hoc audacius longiusque tela permitteret; alter, qui propior hostem in ipso vallo collocatus esset, ponte ab incidentibus telis tegeretur. Portis fores altioresque turres imposuit.

X. Hujus munitionis duplex erat consilium: namque et operum magnitudinem, et timorem suum sperabat fiduciam barbaris allaturum; et, quum pabulatum frumentatumque longius esset proficiscendum, parvis copiis castra munitione ipsa videbat posse defendi. Interim, crebro paucis utrimque procurrentibus, inter bina castra palude interjecta, contendebatur: quam tamen paludem nonnunquam aut nostra auxilia Gallorum Germanorumque transibant, acriusque hostes insequebantur; aut vicissim hostes, eadem transgressi, nostros longius submovebant. Accidebat autem quotidianis pabulationibus, (id quod accidere erat necesse, quum raris disjectisque ex aedificiis pabulum conquireretur) ut impeditis locis dispersi pabulatores circumvenirentur: quae res etsi mediocre detrimentum jumentorum ac servorum nostris adferebat, tamen stultas cogitationes incitabat barbarorum; atque eo magis, quod Commius, quem profectum ad auxilia Germanorum arcessenda docui, cum equitibus venerat: qui tamen etsi numero non amplius erant quingenti, tamen Germanorum adventu barbari inflabantur.

XI. Caesar, quum animadverteret, hostem complures dies castris, palude et loci natura munitis, se tenere, neque oppugnari castra eorum sine dimicatione perniciosa, nec locum munitionibus claudi, nisi a majore exercitu, posse; literas ad Trebonium mittit, ut, quam celerrime posset, legionem XII, quae cum T. Sextio legato in Biturigibus hiemabat, arcesseret, atque ita cum III legionibus magnis itineribus ad se veniret: ipse equites in vicem Remorum, ac Lingonum, reliquarumque civitatum, quorum magnum numerum evocaverat, praesidio pabulationibus mittit, qui subitas hostium incursiones sustinerent.

XII. Quod quum quotidie fieret, ac jam consuetudine diligentia minueretur, (quod plerumque accidit diuturnitate,) Bellovaci delecta manu peditum, cognitis stationibus quotidianis equitum nostrorum, silvestribus locis insidias disponunt; eodemque equites postero die mittunt, qui primum elicerent nostros insidiis, deinde circumventos aggrederentur. Cujus mali sors incidit Remis, quibus ille dies fungendi muneris obvenerat: namque ii, quum repente hostium equites animadvertissent, ac, numero superiores, paucitatem contemsissent, cupidius insecuti, a peditibus undique sunt circumdati. Quo facto perturbati, celerius, quam consuetudo fert equestris proelii, se receperunt, amisso Vertisco, principe civitatis, praefecto equitum; qui quum vix equo propter aetatem posset uti, tamen, consuetudine Gallorum, neque aetatis excusatione in suscipienda praefectura usus erat, neque dimicari sine se voluerat. Inflantur atque incitantur hostium animi secundo proelio, principe et praefecto Remorum interfecto; nostrique detrimento admonentur, diligentius exploratis locis stationes disponere, ac moderatius cedentem insequi hostem.

XIII. Non intermittuntur interim quotidiana proelia in conspectu utrorumque castrorum, quae ad vada transitusque fiebant paludis. Qua contentione Germani, quos propterea Caesar transduxerat Rhenum, ut equitibus interpositi proeliarentur, quum constantius universi paludem transissent, paucisque resistentibus interfectis, pertinacius reliquam multitudinem essent insecuti, perterriti non solum ii, qui aut comminus opprimebantur, aut eminus vulnerabantur, sed etiam, qui longius subsidiari consueverant, turpiter refugerunt; nec prius finem fugae fecerunt, saepe amissis superioribus locis, quam se aut in castra suorum reciperent, aut nonnulli, pavore coacti, longius profugerent. Quorum periculo sic omnes copiae sunt perturbatae, ut vix judicari posset, utrum secundis parvulis rebus insolentiores, an adversis mediocribus timidiores essent.

XIV. Compluribus diebus iisdem in castris consumtis, quum propius accessisse legiones, et C. Trebonium legatum, cognovissent; duces Bellovacorum, veriti similem obsessionem Alesiae, noctu dimittunt eos, quos aut aetate aut viribus inferiores, aut inermes habebant, unaque reliqua impedimenta: quorum perturbatum et confusum dum explicant agmen, (magna enim multitudo carrorum etiam expeditos sequi Gallos consuevit,) oppressi luce, copias armatorum pro suis instruunt castris;

ne prius Romani persequi se inciperent, quam longius agmen impedimentorum suorum processisset. At Caesar neque resistentes aggrediendos, neque cedentes tanto collis adscensu lacessendos judicabat; neque non usque eo legiones admovendas, ut discedere ex eo loco sine periculo barbari, militibus instantibus, non possent. Ita, quum paludem impeditam a castris castra dividere, quae transeundi difficultas celeritatem insequendi tardare posset, atque id jugum, quod trans paludem paene ad hostium castra pertineret, mediocri valle a castris eorum intercisum animadverteret; pontibus palude constrata, legiones transducit, celeriterque in summam planitiem jugi pervenit, quae declivi fastigio duobus ab lateribus muniebatur. Ibi legionibus instructis, ad ultimum jugum pervenit; aciemque eo loco constituit, unde tormento missa tela in hostium cuneos conjici possent.

XV. Barbari, confisi loci natura, quum dimicare non recusarent, si forte Romani subire collem conarentur, paullatimque copias distributas dimittere non auderent, ne dispersi perturbarentur, in acie permanserunt. Quorum pertinacia cognita, Caesar, xx cohortibus instructis, castrisque eo loco metatis, muniri jubet castra. Absolutis operibus, legiones pro vallo instructas collocat; equites frenatis equis in stationibus disponit. Bellovaci, quum Romanos ad insequendum paratos viderent, neque pernoctare sine periculo, aut diutius permanere sine cibariis eodem loco possent, tale consilium sui recipiendi inierunt. Fasces, ubi consederant, [namque, in acie sedere Gallos consuesse, superioribus commentariis declaratum est] stramentorum ac virgultorum, quorum summa erat in castris copia, per manus inter se traditos, ante aciem collocaverunt, extremoque tempore diei, signo pronunciato, uno tempore incenderunt. Ita continens flamma copias omnes repente a conspectu texit Romanorum. Quod ubi accidit, barbari vehementissimo cursu refugerunt.

XVI. Caesar, etsi discessum hostium animadvertere non poterat, incendiis oppositis; tamen, id consilium quum fugae caussa initum suspicaretur, legiones promovet, turmas mittit ad insequendum: ipse, veritus insidias, ne forte in eodem loco subsistere hostis, atque elicere nostros in locum conaretur iniquum, tardius procedit. Equites quum intrare fumum et flammam densissimam timerent, ac, si qui cupidius intraverant, vix suorum ipsi priores partes adverterent equorum, insidias veriti, li-

beram facultatem sui recipiendi Bellovacis dederunt. Ita, fuga timoris simul calliditatisque plena, sine ullo detrimento millia non amplius x progressi, hostes loco munitissimo castra posuerunt. Inde, quum saepe in insidiis equites peditesque disponerent, magna detrimenta Romanis in pabulationibus inferebant.

XVII. Quod quum crebrius accideret, ex captivo quodam comperit Caesar, Correum, Bellovacorum ducem, fortissimorum millia VI peditum delegisse, equitesque ex omni numero M, quos in insidiis eo loco collocaret, quem in locum, propter copiam frumenti ac pabuli, Romanos pabulatum missuros suspicaretur. Quo cognito consilio, Caesar legiones plures, quam solebat, educit; equitatumque, qua consuetudine pabulatoribus mittere praesidio consuerat, praemittit. Huic interponit auxilia levis armaturae: ipse cum legionibus, quam potest maxime, appropinquat.

XVIII. Hostes in insidiis dispositi, quum sibi delegissent campum ad rem gerendam, non amplius patentem in omnes partes passibus M, silvis undique impeditissimis aut altissimo flumine munitum, velut indagine hunc insidiis circumdederunt. Nostri, explorato hostium consilio, ad proeliandum animo atque armis parati, quum, subsequentibus legionibus, nullam dimicationem recusarent, turmatim in eum locum devenerunt. Quorum adventu quum sibi Correus oblatam occasionem rei gerendae existimaret, primum cum paucis se ostendit, atque in proximas turmas impetum fecit. Nostri constanter incursum sustinent insidiatorum; neque plures in unum locum conveniunt, quod plerumque equestribus proeliis quum propter aliquem timorem accidit, tum multitudine ipsorum detrimentum accipitur.

XIX. Quum, dispositis turmis, invicem rari proeliarentur, neque ab lateribus circumveniri suos paterentur, erumpunt ceteri, Correo proeliante ex silvis. Fit magna contentione diversum proelium. Quod quum diutius pari Marte iniretur, paullatim ex silvis instructa multitudo procedit peditum, quae nostros coëgit cedere equites: quibus celeriter subveniunt levis armaturae pedites, quos ante legiones missos docui; turmisque nostrorum interpositi, constanter proeliantur. Pugnatur aliquamdiu pari contentione: deinde, ut ratio postulabat proelii, qui sustinuerant primos impetus insidiarum, hoc ipso fiunt superiores, quod nullum ab insidiantibus imprudentes acceperant detrimentum. Accedunt propius interim legiones; crebrique eodem tempore et nostris et hostibus nuncii afferuntur, impe-

ratorem instructis copiis adesse. Qua re cognita, praesidio cohortium confisi, nostri acerrime proeliantur, ne, si tardius rem gessissent, victoriae gloriam communicasse cum legionibus viderentur. Hostes concidunt animis, atque itineribus diversis fugam quaerunt. Nequidquam: nam, quibus difficultatibus locorum Romanos claudere voluerant, iis ipsi tenebantur. Victi tamen, perculsique majore parte amissa, quo fors tulerat, consternati profugiunt, partim silvis petitis, partim flumine; qui tamen in fuga a nostris acriter insequentibus conficiuntur; quum interim nulla calamitate victus Correus excedere proelio, silvasque petere, aut invitantibus nostris ad deditionem, potuit adduci, quin, fortissime proeliando, compluresque vulnerando, cogeret, elatos iracundia, victores in se tela conjicere.

XX. Tali modo re gesta, recentibus proelii vestigiis ingressus Caesar, quum victos tanta calamitate existimaret hostes, nuncio accepto, locum castrorum relicturos, quae non longius ab ea caede abesse plus minus VIII millibus dicebantur, tametsi flumine impeditum transitum videbat, tamen exercitu transducto progreditur. At Bellovaci, reliquaeque civitates, repente ex fuga paucis, atque his vulneratis, receptis, qui silvarum beneficio casum evitaverant, omnibus adversis, cognita calamitate, interfecto Correo, amisso equitatu et fortissimis peditibus, quum adventare Romanos existimarent, concilio repente cantu tubarum convocato, conclamant, legati obsidesque ad Caesarem mittantur.

XXI. Hoc omnibus probato consilio, Commius Atrebas ad eos profugit Germanos, a quibus ad id bellum auxilia mutuatus erat. Ceteri e vestigio mittunt ad Caesarem legatos: petuntque, ut ea poena sit contentus hostium, quam si sine dimicatione inferre integris posset, pro sua clementia atque humanitate nunquam profecto esset illaturus: afflictas opes equestri proelio Bellovacorum esse: delectorum peditum multa millia interisse: vix refugisse nuncios caedis: tamen magnum, ut in tanta calamitate, Bellovacos eo proelio commodum esse consecutos, quod Correus, auctor belli, concitator multitudinis, esset interfectus. nunquam enim senatum tantum in civitate, illo vivo, quantum imperitam plebem, potuisse.

XXII. Haec orantibus legatis, commemorat Caesar, eodem tempore superiore anno Bellovacos ceterasque Galliae civitates suscepisse bellum; pertinacissime hos ex omnibus in sententia permansisse, neque ad sanitatem reliquorum deditione esse per-

ductos: scire atque intelligere se, caussam peccati facillime mortuis delegari; neminem vero tantum pollere, ut invitis principibus, resistente senatu, omnibus repugnantibus, infirma manu plebis bellum concitare et gerere posset. sed tamen se contentum fore ea poena, quam sibi ipsi contraxissent.

XXIII. Nocte insequenti legati responsa ad suos referunt, obsides conficiunt. Concurrunt reliquarum civitatum legati, quae Bellovacorum speculabantur eventum. Obsides dant, imperata faciunt, excepto Commio, quem timor prohibebat cujusquam fidei suam committere salutem. Nam superiore anno T. Labienus, Caesare in Gallia citeriore jus dicente, quum Commium comperisset sollicitare civitates, et conjurationem contra Caesarem facere, infidelitatem ejus sine ulla perfidia judicavit comprimi posse. Quem quia non arbitrabatur vocatum in castra venturum, ne tentando cautiorem faceret, C. Volusenum Quadratum misit, qui eum, per simulationem colloquii, curaret interficiendum. Ad eam rem delectos idoneos ei tradit centuriones. Quum in colloquium ventum esset, et, ut convenerat, manum Commii Volusenus arripuisset, et centurio, velut insueta re permotus, vellet Commium interficere; celeriter a familiaribus prohibitus [Commii] conficere hominem non potuit: graviter tamen primo ictu gladio caput percussit. Quum utrinque gladii destricti essent, non tam pugnandi, quam diffugiendi, fuit utrorumque consilium; nostrorum, quod mortifero vulnere Commium credebant affectum; Gallorum, quod, insidiis cognitis, plura, quam videbant, extimescebant. Quo facto statuisse Commius dicebatur, nunquam in conspectum cujusquam Romani venire.

XXIV. Bellicosissimis gentibus devictis, Caesar quum videret, nullam jam esse civitatem, quae bellum pararet, quo sibi resisteret, sed nonnullos ex oppidis demigrare, ex agris diffugere, ad praesens imperium evitandum; plures in partes exercitum dimittere constituit. M. Antonium, quaestorem, cum legione XI sibi conjungit: C. Fabium, legatum, cum cohortibus XXV mittit in diversissimam Galliae partem; quod ibi quasdam civitates in armis esse audiebat, neque C. Caninium Rebilum, legatum, qui in illis regionibus praeerat, satis firmas II legiones habere existimabat. T. Labienum ad se evocat, legionemque XII, quae cum eo fuerat in hibernis, in Togatam Galliam mittit, ad colonias civium Romanorum tuendas; ne quod simile incommodum accideret decursione barbarorum, ac su-

periore aestate Tergestinis accidisset, qui repentino latrocinio atque impetu eorum erant oppressi. Ipse ad vastandos depopulandosque fines Ambiorigis proficiscitur: quem perterritum ac fugientem quum redigi posse in suam potestatem desperasset, proximum suae dignitati esse ducebat, adeo fines ejus vastare civibus, aedificiis, pecore, ut odio suorum Ambiorix, si quos fortuna fecisset reliquos, nullum reditum propter tantas calamitates haberet in civitatem.

XXV. Quum in omnes partes finium Ambiorigis aut legiones aut auxilia dimisisset, atque omnia caedibus, incendiis, rapinis vastasset, magno numero hominum interfecto aut capto; Labienum cum II legionibus in Treviros mittit, quorum civitas, propter Germaniae vicinitatem quotidianis excitata bellis, cultu et feritate non multum a Germanis differebat, neque imperata unquam, nisi exercitu coacta, faciebat.

XXVI. Interim C. Caninius, legatus, quum, magnam multitudinem convenisse hostium in fines Pictonum, literis nunciisque Duratii cognosceret, qui perpetuo in amicitia Romanorum permanserat, quum pars quaedam civitatis ejus defecisset; ad oppidum Lemonum contendit. Quo quum adventaret, atque ex captivis certius cognosceret, multis hominum millibus a Dumnaco, duce Andium, Duratium clausum Lemoni oppugnari, neque infirmas legiones hostibus committere auderet; castra munito loco posuit. Dumnacus, quum appropinquare Caninium cognovisset, copiis omnibus ad legiones conversis, castra Romanorum oppugnare instituit. Quum complures dies in oppugnatione consumsisset, et, magno suorum detrimento, nullam partem munitionum convellere potuisset, rursus ad obsidendum Lemonum redit.

XXVII. Eodem tempore, C. Fabius, legatus, complures civitates in fidem recipit, obsidibus firmat, literisque C. Caninii Rebili fit certior, quae in Pictonibus gerantur. Quibus rebus cognitis, proficiscitur ad auxilium Duratio ferendum. At Dumnacus, adventu Fabii cognito, desperata salute, si eodem tempore coactus esset et Romanum externum sustinere hostem, et respicere ac timere oppidanos, repente eo ex loco cum copiis recedit: nec se satis tutum fore arbitratur, nisi flumen Ligerim, quod erat ponte propter magnitudinem transeundum, copias transduxisset. Fabius, etsi nondum in conspectum venerat hostibus, neque se cum Caninio conjunxerat, tamen, doctus ab iis, qui locorum noverant naturam, potissimum credidit, hostes per

territos eum locum, quem petebat, petituros. Itaque cum copiis ad eundem pontem contendit, equitatumque tantum procedere ante agmen imperat legionum, quantum quum processisset, sine defatigatione equorum in eadem se reciperet castra. Consequuntur equites nostri, ut erat praeceptum, invaduntque Dumnaci agmen, et, fugientes perterritosque sub sarcinis in itinere aggressi, magna praeda, multis interfectis, potiuntur. Ita, re bene gesta, se recipiunt in castra.

XXVIII. Insequenti nocte Fabius equites praemittit, sic paratos, ut confligerent, atque omne agmen morarentur, dum consequeretur ipse. Cujus praeceptis ut res gereretur, Q. Atius Varus, praefectus equitum, singularis et animi et prudentiae vir, suos hortatur, agmenque hostium consecutus, turmas partim idoneis locis disponit, partim equitum proelium committit. Consistit audacius equitatus hostium, succedentibus sibi peditibus, qui, toto agmine subsistentes, equitibus suis contra nostros ferunt auxilium. Fit proelium acri certamine. Namque nostri, contemptis pridie superatis hostibus, quum subsequi legiones meminissent, et pudore cedendi, et cupiditate per se conficiendi proelii, fortissime contra pedites proeliantur; hostesque, nihil amplius copiarum accessurum credentes, ut pridie cognoverant, delendi equitatus nostri nacti occasionem videbantur.

XXIX. Quum aliquamdiu summa contentione dimicaretur, Dumnacus instruit aciem, quae suis esset equitibus invicem praesidio. Tum repente confertae legiones in conspectum hostium veniunt. Quibus visis perculsae barbarorum turmae, perterritae acies hostium, perturbato impedimentorum agmine, magno clamore discursuque passim fugae se mandant. At nostri equites, qui paullo ante cum resistentibus fortissime conflixerant, laetitia victoriae elati, magno undique clamore sublato, cedentibus circumfusi, quantum equorum vires ad persequendum, dextraeque ad caedendum valent, tantum eo proelio interficiunt. Itaque amplius millibus XII aut armatorum, aut eorum, qui timore arma projecerant, interfectis, omnis multitudo capitur impedimentorum.

XXX. Qua ex fuga, quum constaret, Drappeten Senonem, (qui, ut primum defecerat Gallia, collectis undique perditis hominibus, servis ad libertatem vocatis, exsulibus omnium civitatum adscitis, receptis latronibus, impedimenta et commeatus Romanorum interceperat,) non amplius hominum V millibus ex fuga

collectis, provinciam petere, unaque consilium cum eo Lucterium Cadurcum cepisse, (quem superiore Commentario, prima defectione Galliae, facere in provinciam impetum voluisse, cognitum est;) Caninius legatus, cum legionibus II ad eos persequendos contendit, ne de detrimento aut timore provinciae magna infamia, perditorum hominum latrociniis, caperetur.

XXXI. C. Fabius cum reliquo exercitu in Carnutes, ceterasque proficiscitur civitates, quarum eo proelio, quod cum Dumnaco fecerat, copias esse accisas sciebat: non enim dubitabat, quin recenti calamitate submissiores essent futurae; dato vero spatio, ac tempore, eodem instante Dumnaco, possent concitari. Qua in re summa felicitas celeritasque in recipiendis civitatibus Fabium consequitur: nam Carnutes, qui, saepe vexati, nunquam pacis fecerant mentionem, datis obsidibus, veniunt in deditionem; ceteraeque civitates positae in ultimis Galliae finibus, Oceano conjunctae, quae Armoricae appellantur, auctoritate adductae Carnutum, adventu Fabii legionumque imperata sine mora faciunt. Dumnacus, suis finibus expulsus, errans, latitansque, solus extremas Galliae regiones petere est coactus.

XXXII. At Drappes, unaque Lucterius, quum legiones Caniniumque adesse cognoscerent, nec se sine certa pernicie, persequente exercitu, putarent provinciae fines intrare posse, nec jam liberam vagandi latrociniorumque faciendorum facultatem haberent, consistunt in agris Cadurcorum. Ibi, quum Lucterius apud suos cives quondam, integris rebus, multum potuisset, semperque auctor novorum consiliorum magnam apud barbaros auctoritatem haberet, oppidum Uxellodunum, quod in clientela fuerat ejus, natura loci egregie munitum, occupat suis et Drappetis copiis, oppidanosque sibi conjungit.

XXXIII. Quo quum confestim C. Caninius venisset, animadverteretque, omnes oppidi partes praeruptissimis saxis esse munitas, quo, defendente nullo, tamen armatis adscendere esset difficile: magna autem impedimenta oppidanorum videret, quae si clandestina fuga subtrahere conarentur, effugere non modo equitatum, sed ne legiones quidem possent: tripartito cohortibus divisis, trina excelsissimo loco castra fecit, a quibus paullatim, quantum copiae patiebantur, vallum in oppidi circuitum ducere instituit.

XXXIV. Quod quum animadverterent oppidani, miserrimaque Alesiae memoria solliciti, similem casum obsessionis vere-

rentur, maximeque ex omnibus Lucterius, qui fortunae illius periculum fecerat, moneret, frumenti rationem esse habendam; constituunt omnium consensu, parte ibi relicta copiarum, ipsi cum expeditis ad importandum frumentum proficisci. Eo consilio probato, proxima nocte, II millibus armatorum relictis, reliquos ex oppido Drappes et Lucterius educunt. Ii, paucos dies morati, ex finibus Cadurcorum, qui partim re frumentaria sublevare eos cupiebant, partim prohibere, quo minus sumerent, non poterant, magnum numerum frumenti comparant: nonnunquam autem expeditionibus nocturnis castella nostrorum adoriuntur. Quam ob causam C. Caninius toto oppido munitiones circumdare moratur, ne aut opus effectum tueri non possit, aut plurimis locis infirma disponat praesidia.

XXXV. Magna copia frumenti comparata, considunt Drappes et Lucterius non longius ab oppido X millibus, unde paullatim frumentum in oppidum supportarent. Ipsi inter se provincias partiuntur: Drappes castris praesidio cum parte copiarum restitit: Lucterius agmen jumentorum ad oppidum adducit. Dispositis ibi praesidiis, hora noctis circiter X, silvestribus angustisque itineribus frumentum importare in oppidum instituit. Quorum strepitum vigiles castrorum quum sensissent, exploratoresque missi, quae agerentur, renunciassent, Caninius celeriter cum cohortibus armatis ex proximis castellis in frumentarios sub ipsam lucem impetum fecit. Ii, repentino malo perterriti, diffugiunt ad sua praesidia: quae nostri ut viderunt, acrius contra armatos incitati, neminem ex eo numero vivum capi patiuntur. Effugit inde cum paucis Lucterius, nec se recipit in castra.

XXXVI. Re bene gesta, Caninius ex captivis comperit, partem copiarum cum Drappete esse in castris a millibus non amplius XII. Qua re ex compluribus cognita, quum intelligeret, fugato duce altero, perterritos reliquos facile opprimi posse; magnae felicitatis esse arbitrabatur, neminem ex caede refugisse in castra, qui de accepta calamitate nuncium Drappeti perferret. Sed, in experiendo quum periculum nullum videret, equitatum omnem, Germanosque pedites, summae velocitatis homines, ad castra hostium praemittit: ipse legionem unam in trina castra distribuit, alteram secum expeditam ducit. Quum propius hostes accessisset, ab exploratoribus, quos praemiserat, cognoscit, castra eorum, ut barbarorum fert consuetudo, relictis locis superioribus, ad ripas fluminis esse demissa; at Germa-

nos equitesque imprudentibus omnibus de improviso advolasse, et proelium commisisse. Qua re cognita, legionem armatam instructamque adducit. Ita, repente omnibus ex partibus signo dato, loca superiora capiuntur. Quod ubi accidit, Germani equitesque, signis legionis visis, vehementissime proeliantur: confestim cohortes undique impetum faciunt, omnibusque aut interfectis, aut captis, magna praeda potiuntur. Capitur ipse eo proelio Drappes.

XXXVII. Caninius, felicissime re gesta, sine ullo paene militis vulnere, ad obsidendos oppidanos revertitur. Externoque hoste deleto, cujus timore antea augere praesidia, et munitione oppidanos circumdare, prohibitus erat, opera undique imperat administrari. Venit eodem cum suis copiis postero die C. Fabius, partemque oppidi sumit ad obsidendum.

XXXVIII. Caesar interim M. Antonium quaestorem cum cohortibus XV in Bellovacis reliquit, ne qua rursus novorum consiliorum capiendorum Belgis facultas daretur. Ipse reliquas civitates adit: obsides plures imperat: timentes omnium animos consolatione sanat. Quum in Carnutes venisset, quorum consilio in civitate, superiore Commentario Caesar exposuit, initium belli esse ortum, quod praecipue eos propter conscientiam facti timere animadvertebat, quo celerius civitatem metu liberaret, principem sceleris illius, et concitatorem belli, Gutruatum ad supplicium deposcit: qui etsi ne civibus quidem suis se committebat, tamen celeriter, omnium cura quaesitus, in castra perducitur. Cogitur in ejus supplicium Caesar contra naturam suam maximo militum concursu; qui ei omnia pericula et detrimenta belli, a Gutruato accepta, referebant; adeo ut verberibus exanimatum corpus securi feriretur.

XXXIX. Ibi crebris literis Caninii fit certior, quae de Drappete et Lucterio gesta essent, quoque in consilio permanerent oppidani. Quorum etsi paucitatem contemnebat, tamen pertinaciam magna poena esse afficiendam judicabat; ne universa Gallia non defuisse vires sibi ad resistendum Romanis, sed constantiam, putaret; neve hoc exemplo ceterae civitates, locorum opportunitate fretae, se vindicarent in libertatem: quum, omnibus Gallis notum, sciret, reliquam esse unam aestatem suae provinciae; quam si sustinere potuissent, nullum ultra periculum vererentur. Itaque Q. Calenum legatum cum legionibus II relinquit, qui justis itineribus se subsequeretur: ipse cum omni equitatu, quam potest celerrime, ad Caninium contendit.

XL. Quum, contra exspectationem omnium, Caesar Uxellodunum venisset, oppidumque operibus clausum animadverteret; neque ab oppugnatione recedi videret ulla conditione posse; magna autem copia frumenti abundare oppidanos, ex perfugis cognosset; aqua prohibere hostem tentare coepit. Flumen infimam vallem dividebat, quae totum paene montem cingebat, in quo positum erat, praeruptum undique, oppidum Uxellodunum. Hoc [flumen] averti loci natura prohibebat: sic enim in imis radicibus montis ferebatur, ut nullam in partem depressis fossis derivari posset. Erat autem oppidanis difficilis et praeruptus eo descensus; ut prohibentibus nostris, sine vulneribus ac periculo vitae neque adire flumen, neque arduo se recipere possent adscensu. Qua difficultate eorum cognita, Caesar, sagittariis funditoribusque dispositis, tormentis etiam quibusdam locis contra facillimos descensus collocatis, aqua fluminis prohibebat oppidanos; quorum omnis postea multitudo aquatum unum in locum conveniebat.

XLI. Sub ipsum enim oppidi murum magnus fons aquae prorumpebat, ab ea parte, quae fere pedum CCC intervallo fluminis circuitu vacabat. Hoc fonte prohiberi posse oppidanos, quum optarent reliqui, Caesar unus videret; [non sine magno periculo] e regione ejus vineas agere adversus montem, et aggeres instruere coepit, magno cum labore et continua dimicatione. Oppidani enim, loco superiore decurrentes, eminus sine periculo proeliabantur, multosque pertinaciter succedentes vulnerabant; ut tamen non deterrerentur milites nostri vineas proferre, [et labore,] atque operibus vincere locorum difficultates. Eodem tempore tectos cuniculos ab vineis agunt ad caput fontis, quod genus operis sine ullo periculo, et sine suscipione hostium, facere licebat. Exstruitur agger in altitudinem pedum LX: collocatur in eo turris X tabulatorum, non quidem, quae moenibus adaequaret, (id enim nullis operibus effici poterat,) sed quae superaret fontis fastigium. Ex ea quum tela tormentis jacerentur ad fontis aditus, nec sine periculo possent adaquari oppidani; non tantum pecora atque jumenta, sed etiam magna hominum multitudo siti consumebatur.

XLII. Quo malo perterriti, oppidani cupas sevo, pice, scindulis complent: eas ardentes in opera pervolvunt. Eodem tempore acerrime proeliantur, ut ab incendio restinguendo dimicatione et periculo deterreant Romanos. Magna repente in ipsis operibus flamma exstitit: quaecunque enim per locum

praecipitem missa erant, ea, vineis et aggere suppressa, comprehendebant id ipsum, quod morabatur. Milites contra nostri, quanquam periculoso genere proelii locoque iniquo premebantur, tamen omnia paratissimo sustinebant animo. Res enim gerebatur et excelso loco, et in conspectu exercitus nostri: magnusque utrinque clamor oriebatur. ita quam quisque poterat maxime insignis, quo notior testatiorque virtus ejus esset, telis hostium flammaeque se offerebat.

XLIII. Caesar, quum complures suos vulnerari videret, ex omnibus oppidi partibus cohortes montem adscendere, et, simulatione moenium occupandorum, clamorem undique jubet tollere. Quo facto perterriti, oppidani, quum, quid ageretur in locis reliquis, essent ignari, suspensi revocant ab impugnandis operibus armatos, murisque disponunt. Ita nostri, fine proelii facto, celeriter opera flamma comprehensa partim restinguunt, partim interscindunt. Quum pertinaciter resisterent oppidani, et, jam magna parte suorum siti amissa, in sententia permanerent: ad postremum cuniculis venae fontis intercisae sunt, atque aversae. Quo facto exhaustus repente perennis exaruit fons, tantamque attulit oppidanis salutis desperationem, ut id non hominum consilio, sed Deorum voluntate, factum putarent. Itaque, necessitate coacti, se tradiderunt.

XLIV. Caesar, quum suam lenitatem cognitam omnibus sciret, neque vereretur, ne quid crudelitate naturae videretur asperius fecisse, neque exitum consiliorum suorum animadverteret, si tali ratione diversis in locis plures rebellare consilia inissent, exemplo supplicii deterrendos reliquos existimavit. Itaque omnibus, qui arma tulerant, manus praecidit, vitam concessit; quo testatior esset poena improborum. Drappes, quem captum esse a Caninio docui, sive indignatione, et dolore vinculorum, sive timore gravioris supplicii, paucis diebus se cibo abstinuit, atque ita interiit. Eodem tempore Lucterius, quem profugisse ex proelio scripsi, quum in potestatem venisset Epasnacti Arverni, (crebro enim mutandis locis, multorum fidei se committebat, quod nusquam diutius sine periculo commoraturus videbatur, quum sibi conscius esset, quam inimicum deberet Caesarem habere,) hunc Epasnactus Arvernus, amicissimus populi Romani, sine dubitatione ulla vinctum ad Caesarem deduxit.

XLV. Labienus interim in Treviris equestre proelium secundum facit: compluribusque Treviris interfectis, et Germa-

nis, qui nulli adversus Romanos auxilia denegabant, principes eorum vivos in suam redegit potestatem; atque in iis Surum Aeduum, qui et virtutis et generis summam nobilitatem habebat, solusque ex Aeduis ad id tempus permanserat in armis.

XLVI. Ea re cognita, Caesar quum in omnibus Galliae partibus bene res gestas videret, judicaretque, superioribus aestivis Galliam devictam et subactam esse, Aquitaniam nunquam ipse adisset, sed per P. Crassum quadam ex parte devicisset, cum II legionibus in eam partem est profectus, ut ibi extremum tempus consumeret aestivorum: quam rem, sicut cetera, celeriter feliciterque confecit; namque omnes Aquitaniae civitates legatos ad eum miserunt, obsidesque ei dederunt. Quibus rebus gestis, ipse cum equitum praesidio Narbonem profectus est, exercitum per legatos in hiberna deduxit: IV legiones in Belgio collocavit cum M. Antonio, et C. Trebonio, et P. Vatinio, et Q. Tullio, legatis: II in Aeduos misit, quorum in omni Gallia summam esse auctoritatem sciebat: II in Turones ad fines Carnutum posuit, quae omnem regionem conjunctam Oceano continerent: II reliquas in Lemovicum fines, non longe ab Arvernis, ne qua pars Galliae vacua ab exercitu esset. Paucos dies ipse in provincia moratus, quum celeriter omnes conventus percucurrisset, publicas controversias cognovisset, bene meritis praemia tribuisset, (cognoscendi enim maximam facultatem habebat, quali quisque animo in rempublicam fuisset, totius Galliae defectione, quam sustinuerat fidelitate atque auxiliis provinciae illius:) his rebus confectis, ad legiones in Belgium se recipit, hibernatque Nemetocennae.

XLVII. Ibi cognoscit, Commium Atrebatem proelio cum equitatu suo contendisse. Nam, quum Antonius in hiberna venisset, civitasque Atrebatum in officio maneret, Commius, qui post illam vulnerationem, quam supra commemoravi, semper ad omnes motus paratus suis civibus esse consuesset, ne consilia belli quaerentibus auctor armorum duxque deesset, parente Romanis civitate, cum suis equitibus se suosque latrociniis alebat, infestisque itineribus commeatus complures, qui comportabantur in hiberna Romanorum, intercipiebat.

XLVIII. Erat attributus Antonio praefectus equitum, C. Volusenus Quadratus, qui cum eo hiemaret. Hunc Antonius ad persequendum hostium equitatum mittit. Volusenus autem ad eam virtutem, quae singularis in eo erat, magnum odium Commii adjungebat, quo libentius id faceret, quod imperabatur.

Itaque, dispositis insidiis, saepius ejus equites aggressus, secunda proelia faciebat. Novissime, quum vehementius contenderetur, ac Volusenus, ipsius intercipiendi Commii cupiditate, pertinacius eum cum paucis insecutus esset, ille autem fuga vehementi Volusenum longius produxisset; repente omnium suorum invocat fidem atque auxilium, ne sua vulnera, perfidia interposita, paterentur inulta: conversoque equo, se a ceteris incautius permittit in praefectum. Faciunt idem omnes ejus equites, paucosque nostros convertunt, atque insequuntur. Commius incensum calcaribus equum jungit equo Quadrati, lanceaque infesta medium femur ejus magnis viribus transjicit. Praefecto vulnerato, non dubitant nostri resistere, et conversi hostem pellere. Quod ubi accidit, complures hostium, magno nostrorum impetu perculsi, vulnerantur, et partim in fuga proteruntur, partim intercipiuntur. Quod ubi malum dux equi velocitate evitavit; graviter vulneratus praefectus, ut vitae periculum aditurus videretur, refertur in castra. Commius autem, sive expiato suo dolore, sive magna parte amissa suorum, legatos ad Antonium mittit, seque et ibi futurum, ubi praescripserit, et ea facturum, quae imperarit, obsidibus datis firmat: unum illud orat, ut timori suo concedatur, ne in conspectum veniat cujusquam Romani. Quam postulationem Antonius quum judicaret ab justo nasci timore, veniam petenti dedit, obsides accepit.

Scio, Caesarem singulorum annorum singulos Commentarios confecisse: quod ego non existimavi mihi esse faciendum, propterea quod insequens annus, L. Paullo, C. Marcello, Coss. nullas res Galliae habet magno opere gestas. Ne quis tamen ignoraret, quibus in locis Caesar exercitusque eo tempore fuissent, pauca scribenda, conjungendaque huic Commentario statui.

XLIX. Caesar, in Belgio quum hiemaret, unum illud propositum habebat, continere in amicitia civitates, nulli spem aut caussam dare armorum. Nihil enim minus volebat, quam sub decessu suo necessitatem sibi aliquam imponi belli gerendi, ne, quum exercitum deducturus esset, bellum aliquod relinqueretur, quod omnis Gallia libenter sine praesenti periculo susciperet. Itaque, honorifice civitates appellando, principes maximis praemiis afficiendo, nulla onera nova imponendo, defessam tot adversis proeliis Galliam, conditione parendi meliore, facile in pace continuit.

L. Ipse, hibernis peractis, contra consuetudinem in Italiam quam maximis itineribus est profectus, ut municipia et colonias appellaret, quibus M. Antonii, quaestoris sui, commendaret sacerdotii petitionem. Contendebat enim gratia quum libenter pro homine sibi conjunctissimo, quem paullo ante praemiserat ad petitionem, tum acriter contra factionem et potentiam paucorum, qui M. Antonii repulsa Caesaris decedentis convellere gratiam cupiebant. Hunc etsi augurem prius factum, quam Italiam attingeret, in itinere audierat; tamen non minus justam sibi caussam municipia et colonias adeundi existimavit, ut iis gratias ageret, quod frequentiam atque officium suum Antonio praestitissent, simulque se et honorem suum in sequentis anni commendaret petitione; propterea quod insolenter adversarii sui gloriarentur, L. Lentulum et C. Marcellum Coss. creatos, qui omnem honorem et dignitatem Caesaris exspoliarent, ereptum Sergio Galbae consulatum, quum is multo plus gratia suffragiisque valuisset, quod sibi conjunctus et familiaritate, et necessitudine legationis, esset.

LI. Exceptus est Caesaris adventus ab omnibus municipiis et coloniis incredibili honore atque amore. tum primum enim veniebat ab illo universae Galliae bello. Nihil relinquebatur, quod ad ornatum portarum, itinerum, locorum omnium, qua Caesar iturus erat, excogitari posset. Cum liberis omnis multitudo obviam procedebat; hostiae omnibus locis immolabantur; tricliniis stratis fora templaque occupabantur, ut vel exspectatissimi triumphi laetitia praecipi posset. Tanta erat magnificentia apud opulentiores, cupiditas apud humiliores.

LII. Quum omnes regiones Galliae Togatae Caesar percucurrisset, summa cum celeritate ad exercitum Nemetocennam rediit; legionibusque ex omnibus hibernis ad fines Trevirorum evocatis, eo profectus est, ibique exercitum lustravit. T. Labienum Galliae Togatae praefecit, quo majore commendatione conciliaretur ad consulatus petitionem. Ipse tantum itinerum faciebat, quantum satis esse ad mutationem locorum propter salubritatem existimabat. Ibi quanquam crebro audiebat, Labienum ab inimicis suis pollicitari; certiorque fiebat, id agi paucorum consiliis, ut, interposita senatus auctoritate, aliqua parte exercitus spoliaretur; tamen neque de Labieno credidit quidquam, neque, contra senatus auctoritatem ut aliquid faceret, potuit adduci. judicabat enim, liberis sententiis patrum conscriptorum caussam suam facile obtineri. Nam C. Curio,

tribunus plebis, quum Caesaris caussam dignitatemque defendendam suscepisset, saepe erat senatui pollicitus, si quem timor armorum Caesaris laederet, et quoniam Pompeii dominatio atque arma non minimum terrorem foro inferrent, discederet uterque ab armis, exercitusque dimitteret; fore eo facto liberam et sui juris civitatem. Neque hoc tantum pollicitus est; sed etiam per se discessionem facere coepit; (quod ne fieret, consules amicique Pompeii jusserunt,) atque, ita rem moderando, discesserunt.

LIII. Magnum hoc testimonium senatus erat universi, conveniensque superiori facto: nam Marcellus proximo anno, quum impugnaret Caesaris dignitatem, contra legem Pompeii et Crassi retulerat ante tempus ad senatum de Caesaris provinciis; sententiisque dictis, discessionem faciente Marcello, qui sibi omnem dignitatem ex Caesaris invidia quaerebat, senatus frequens in alia omnia transiit. Quibus non frangebantur animi inimicorum Caesaris, sed admonebantur, quo majores pararent necessitudines, quibus cogi posset senatus id probare, quod ipsi constituissent.

LIV. Fit deinde senatusconsultum, ut ad bellum Parthicum legio una a Cn. Pompeio, altera a C. Caesare, mitterentur: neque obscure hae duae legiones uni Caesari detrahuntur. Nam Cn. Pompeius legionem primam, quam ad Caesarem miserat, confectam ex dilectu provinciae Caesaris, eam tanquam ex suo numero dedit. Caesar tamen, quum de voluntate adversariorum suorum se expoliari nemini dubium esset, Cn. Pompeio legionem remisit, et suo nomine XV, quam in Gallia citeriore habuerat, ex senatusconsulto jubet tradi. In ejus locum XIII legionem in Italiam mittit, quae praesidia tueatur, ex quibus praesidiis XV deducebatur. Ipse exercitui distribuit hiberna: C. Trebonium cum legionibus IV in Belgio collocat; C. Fabium cum totidem in Aeduos deducit. Sic enim existimabat tutissimam fore Galliam, si Belgae, quorum maxima virtus, et Aedui, quorum auctoritas summa esset, exercitibus continerentur.

LV. Ipse in Italiam profectus est. Quo quum venisset, cognoscit, per C. Marcellum consulem legiones II, ab se remissas, quae ex senatusconsulto deberent ad Parthicum bellum duci, Cn. Pompeio traditas, atque in Italia retentas esse. Hoc facto, quanquam nulli erat dubium, quidnam contra Caesarem pararetur, tamen Caesar omnia patienda esse statuit, quoad sibi spes aliqua relinqueretur jure potius disceptandi, quam belli gerendi.

C. JULII CAESARIS

COMMENTARIORUM

DE BELLO CIVILI

LIBER I.

LITERIS a Fabio C. Caesaris consulibus redditis, aegre ab iis impetratum est, summa tribunorum plebis contentione, ut in senatu recitarentur: ut vero ex literis ad senatum referretur, impetrari non potuit. Referunt consules de republica [in civitate]. L. Lentulus consul senatu reique publicae se non defuturum pollicetur, si audacter ac fortiter sententias dicere velint: sin Caesarem respiciant, atque ejus gratiam sequantur, ut superioribus fecerint temporibus, se sibi consilium capturum, neque senatus auctoritati obtemperaturum; habere se quoque ad Caesaris gratiam atque amicitiam receptum. In eandem sententiam loquitur Scipio: Pompeio esse in animo, reipublicae non deesse, si senatus sequatur; sin cunctetur, atque agat lenius, nequidquam ejus auxilium, si postea velit, senatum imploraturum.

II. Haec Scipionis oratio, quod senatus in urbe habebatur, Pompeiusque aderat, ex ipsius ore Pompeii mitti videbatur. Dixerat aliquis leniorem sententiam, ut primo M. Marcellus, ingressus in eam orationem, non oportere ante de ea re ad senatum referri, quam dilectus tota Italia habiti, et exercitus conscripti essent; quo praesidio tuto et libere senatus, quae vellet, decernere auderet: ut M. Calidius, qui censebat, ut Pompeius in suas provincias proficisceretur, ne qua esset armorum caussa: timere Caesarem, abreptis ab eo II legionibus, ne ad ejus periculum reservare et retinere eas ad urbem Pompeius videretur: ut M. Rufus, qui sententiam Calidii, paucis fere mutatis rebus, sequebatur. Hi omnes, convicio L. Lentuli consulis correpti, exagitabantur. Lentulus sententiam Calidii pronunciaturum se omnino negavit. Marcellus, perterritus conviciis, a sua sen-

tentia discessit. Sic vocibus consulis, terrore praesentis exercitus, minis amicorum Pompeii, plerique compulsi, inviti et coacti Scipionis sententiam sequuntur: Uti ante certam diem Caesar exercitum dimittat; si non faciat, eum adversus rempublicam facturam videri. Intercedit M. Antonius, Q. Cassius, tribuni plebis. Refertur confestim de intercessione tribunorum: dicuntur sententiae graves: ut quisque acerbissime crudelissimeque dixit, ita quam maxime ab inimicis Caesaris collaudatur.

III. Misso ad vesperum senatu, omnes, qui sunt ejus ordinis, a Pompeio evocantur. Laudat Pompeius, atque in posterum confirmat; segniores castigat, atque incitat. Multi undique ex veteribus Pompeii exercitibus, spe praemiorum atque ordinum, evocantur; multi ex duabus legionibus, quae sunt traditae a Caesare, arcessuntur. Completur urbs. Ad jus comitiorum tribunos plebis C. Curio evocat. Omnes amici consulum, necessarii Pompeii, atque eorum, qui veteres inimicitias cum Caesare gerebant, in senatum coguntur: quorum vocibus et concursu terrentur infirmiores, dubii confirmantur; plerisque vero libere decernendi potestas eripitur. Pollicetur L. Piso censor, sese iturum ad Caesarem, item L. Roscius praetor, qui de his rebus eum doceant: VI dies ad eam rem conficiendam spatii postulant. Dicuntur etiam a nonnullis sententiae, ut legati ad Caesarem mittantur, qui voluntatem senatus ei proponant.

IV. Omnibus his resistitur, omnibusque oratio consulis, Scipionis, Catonis opponitur. Catonem veteres inimicitiae Caesaris incitant, et dolor repulsae. Lentulus aeris alieni magnitudine, et spe exercitus ac provinciarum, et regum appellandorum largitionibus movetur: seque alterum fore Sullam, inter suos gloriatur, ad quem summa imperii redeat. Scipionem eadem spes provinciae atque exercituum impellit, quos se pro necessitudine partiturum cum Pompeio arbitratur; simul judiciorum metus, adulatio atque ostentatio sui et potentium, qui in republica judiciisque tum plurimum pollebant. Ipse Pompeius, ab inimicis Caesaris incitatus, et quod neminem secum dignitate exaequari volebat, totum se ab ejus amicitia averterat, et cum communibus inimicis in gratiam redierat, quorum ipse maximam partem illo affinitatis tempore injunxerat Caesari: simul infamia II legionum permotus, quas ab itinere Asiae Syriaeque ad suam potentiam dominatumque converterat, rem ad arma deduci studebat.

V. His de caussis aguntur omnia ruptim, atque turbate; nec docendi Caesaris propinquis ejus spatium datur; nec tribunis plebis sui periculi deprecandi, neque etiam extremi juris intercessione retinendi, quod L. Sulla reliquerat, facultas tribuitur; sed de sua salute VII die cogitare coguntur; quod illi turbulentissimi superioribus temporibus tribuni plebis VIII denique mense suarum actionum respicere ac timere consuerant. Decurritur ad illud extremum atque ultimum SC. quo, nisi paene in ipso urbis incendio, atque in desperatione omnium salutis, latorum audacia, nunquam ante discessum est: Dent operam consules, praetores, tribuni plebis, quique consulares sunt ad urbem, ne quid respublica detrimenti capiat. Haec SC. perscribuntur a. d. VIII Idus Januarius. Itaque V primis diebus, quibus haberi senatus potuit, qua ex die consulatum iniit Lentulus, biduo excepto comitiali, et de imperio Caesaris, et de amplissimis viris, tribunis plebis, gravissime acerbissimeque decernitur. Profugiunt statim ex urbe tribuni plebis, seseque ad Caesarem conferunt. Is eo tempore erat Ravennae, exspectabatque suis lenissimis postulatis responsa, si qua hominum aequitate res ad otium deduci posset.

VI. Proximis diebus habetur senatus extra urbem. Pompeius eadem illa, quae per Scipionem ostenderat, agit; senatus virtutem constantiamque collaudat; copias suas exponit; legiones habere sese paratas X. praeterea cognitum compertumque sibi, alieno esse animo in Caesarem milites, neque iis posse persuaderi, uti eum defendant, aut sequantur. Saltem de reliquis rebus ad senatum refertur: tota Italia dilectus habeantur; Faustus Sulla propraetor in Mauritaniam mittatur; pecunia uti ex aerario Pompeio detur. Refertur etiam de rege Juba, ut socius sit atque amicus: Marcellus vero passurum se in praesentia negat. De Fausto impedit Philippus, tribunus plebis. De reliquis rebus SC. perscribuntur. Provinciae privatis decernuntur; duae consulares, reliquae praetoriae. Scipioni obvenit Syria, C. Domitio Gallia. Philippus et Marcellus privato consilio praetereuntur, neque eorum sortes dejiciuntur. In reliquas provincias praetores mittuntur, neque exspectant, quod superioribus annis acciderat, ut de eorum imperio ad populum feratur, paludatique, votis nuncupatis, exeant. Consules, quod ante id tempus acciderat nunquam, ex urbe proficiscuntur, lictoresque habent in urbe et Capitolio privati, contra omnia vetustatis exempla. Tota Italia dilectus habentur, arma impe-

rantur, pecuniae a municipiis exiguntur, e fanis tolluntur; omnia divina humanaque jura permiscentur.

VII. Quibus rebus cognitis, Caesar apud milites concionatur: omnium temporum injurias inimicorum in se commemorat, a quibus seductum et depravatum Pompeium queritur, invidia atque obtrectatione laudis suae, cujus ipse honori et dignitati semper faverit, adjutorque fuerit. Novum in republica introductum exemplum queritur, ut tribunitia intercessio armis notaretur atque opprimeretur, quae superioribus annis armis esset restituta. Sullam, nudata omnibus rebus tribunitia potestate, tamen intercessionem liberam reliquisse: Pompeium, qui amissam restituisse videatur, dona etiam, quae ante habuerat, ademisse. Quotiescunque sit decretum, Darent magistratus operam, ne quid respublica detrimenti caperet, (qua voce, et quo SC. populus Romanus ad arma sit vocatus;) factum in perniciosis legibus, in vi tribunitia, in secessione populi, templis locisque editioribus occupatis. Atque haec superioris aetatis exempla expiata Saturnini atque Gracchorum casibus docet. Quarum rerum illo tempore nihil factum, ne cogitatum quidem; nulla lex promulgata, non cum populo agi coeptum, nulla secessio facta. Hortatur, cujus imperatoris ductu IX annis rempublicam felicissime gesserint, plurimaque proelia secunda fecerint, omnem Galliam Germaniamque pacaverint, ut ejus existimationem dignitatemque ab inimicis defendant. Conclamant legionis XIII, quae aderat, milites, (hanc enim initio tumultus evocaverat: reliquae nondum convenerant,) sese paratos esse, imperatoris sui tribunorumque plebis injurias defendere.

VIII. Cognita militum voluntate, Ariminum cum ea legione proficiscitur, ibique tribunos plebis, qui ad eum confugerant, convenit: reliquas legiones ex hibernis evocat, et subsequi jubet. Eo L. Caesar adolescens venit, cujus pater Caesaris erat legatus. Is, reliquo sermone confecto, cujus rei caussa venerat, habere se a Pompeio ad eum privati officii mandata demonstrat: Velle Pompeium se Caesari purgatum, ne ea, quae reipublicae caussa egerit, in suam contumeliam vertat: semper se reipublicae commoda privatis necessitatibus habuisse potiora: Caesarem quoque pro sua dignitate debere et studium et iracundiam suam reipublicae dimittere, neque adeo graviter irasci inimicis, ne, quum illis nocere se speret, reipublicae noceat. Pauca ejusdem generis addit, cum excusatione Pompeii

conjuncta. Eadem fere, atque eisdem rebus, praetor Roscius agit cum Caesare, sibique Pompeium commemorasse demonstrat.

IX. Quae res etsi nihil ad levandas injurias pertinere videbantur, tamen, idoneos nactus homines, per quos ea, quae vellet, ad eum perferrentur, petit ab utroque, quoniam Pompeii mandata ad se detulerint, ne graventur sua quoque ad eum postulata deferre; si parvo labore magnas controversias tollere, atque omnem Italiam metu liberare possint. Sibi semper reipublicae primam fuisse dignitatem, vitaque potiorem: doluisse se, quod populi Romani beneficium sibi per contumeliam ab inimicis extorqueretur, ereptoque semestri imperio, in urbem retraheretur, cujus absentis rationem haberi proximis comitiis populus jussisset; tamen hanc jacturam honoris sui, reipublicae caussa, aequo animo tulisse: quum literas ad senatum miserit, ut omnes ab exercitibus discederent, ne id quidem impetravisse: tota Italia dilectus haberi, retineri legiones II, quae ab se simulatione Parthici belli sint abductae: civitatem esse in armis. Quonam haec omnia, nisi ad suam perniciem, pertinere? Sed tamen ad omnia se descendere paratum, atque omnia pati reipublicae caussa. Proficiscatur Pompeius in suas provincias: ipsi exercitus dimittant: discedant in Italia omnes ab armis: metus e civitate tollatur: libera comitia, atque omnis respublica senatui populoque Romano permittatur. Haec quo facilius certisque conditionibus fiant, et jurejurando sanciantur, aut ipse propius accedat, aut se patiatur accedere; fore, uti per colloquia omnes controversiae componantur.

X. Acceptis mandatis, Roscius cum L. Caesare Capuam pervenit, ibique consules Pompeiumque invenit. Postulata Caesaris renunciat. Illi, deliberata re, respondent, scriptaque ad eum mandata per eos remittunt, quorum haec erat summa: Caesar in Galliam reverteretur, Arimino excederet, exercitus dimitteret. quae si fecisset, Pompeium in Hispanias iturum. Interea, quoad fides esset data, Caesarem facturum, quae polliceretur, non intermissuros Consules Pompeiumque delectus.

XI. Erat iniqua conditio, postulare, ut Caesar Arimino excederet, atque in provinciam reverteretur; ipsum et provincias et legiones alienas tenere: exercitum Caesaris velle dimitti; dilectus habere: polliceri, se in provinciam iturum: neque ante quem diem iturus sit, definire: ut si, peracto Caesaris consulatu, Pompeius profectus non esset, nulla tamen mendacii

religione obstructus videretur. Tempus vero colloquio non dare, neque accessurum polliceri, magnam pacis desperationem afferebat. Itaque ab Arimino M. Antonium cum cohortibus v Arretium mittit: ipse Arimini cum II [legionibus] subsistit, ibique dilectum habere instituit. Pisaurum, Fanum, Anconam singulis cohortibus occupat.

XII. Interea certior factus, Iguvium Thermum praetorem cohortibus v tenere, oppidum munire, omniumque esse Iguvinorum optimam erga se voluntatem, Curionem cum III cohortibus, quas Pisauri et Arimini habebat, mittit. Cujus adventu cognito, diffisus municipii voluntate, Thermus cohortes ex urbe educit, et profugit: milites in itinere ab eo discedunt, ac domum revertuntur. Curio, omnium summa voluntate, Iguvium recipit. Quibus rebus cognitis, confisus municipiorum voluntatibus, Caesar cohortes legionis XIII ex praesidiis deducit, Auximumque proficiscitur; quod oppidum Attius, cohortibus introductis, tenebat, dilectumque toto Piceno, circummissis senatoribus, habebat.

XIII. Adventu Caesaris cognito, decuriones Auximi ad Attium Varum frequentes conveniunt: docent, sui judicii rem non esse; neque se, neque reliquos municipes pati posse, C. Caesarem, imperatorem bene de republica meritum, tantis rebus gestis, oppido moenibusque prohiberi: proinde habeat rationem posteritatis, et periculi sui. Quorum oratione permotus, Varus praesidium, quod introduxerat, ex oppido educit, ac profugit. Hunc ex primo ordine pauci Caesaris consecuti milites, consistere cogunt: commisso proelio, deseritur a suis Varus: nonnulla pars militum domum discedit; reliqui ad Caesarem perveniunt: atque una cum iis deprehensus L. Pupius, primipili centurio, adducitur, qui hunc eundem ordinem in exercitu Cn. Pompeii antea duxerat. At Caesar milites Attianos collaudat, Pupium dimittit, Auximatibus agit gratias, seque eorum facti memorem fore pollicetur.

XIV. Quibus rebus Romam nunciatis, tantus repente terror invasit, ut, quum Lentulus consul ad aperiendum aerarium venisset, ad pecuniam Pompeio ex SC. proferendam, protinus, aperto sanctiore aerario, ex urbe profugeret: Caesar enim adventare, jamjamque et adesse ejus equites falso nunciabantur. Hunc Marcellus collega et plerique magistratus consecuti sunt. Cn. Pompeius, pridie ejus diei ex urbe profectus, iter ad legiones habebat, quas a Caesare acceptas in Apulia hibernorum

caussa disposuerat. Dilectus intra urbem intermittuntur: nihil citra Capuam tutum esse omnibus videtur. Capuae primum sese confirmant, et colligunt, dilectumque colonorum, qui lege Julia Capuam deducti erant, habere instituunt; gladiatoresque, quos ibi Caesar in ludo habebat, ad forum productos, Lentulus libertati confirmat, atque iis equos attribuit, et se sequi jussit: quos postea, monitus ab suis, quod ea res omnium judicio reprehendebatur, circum familiares conventus Campaniae custodiae caussa distribuit.

XV. Auximo Caesar progressus omnem agrum Picenum percurrit. Cunctae earum regionum praefecturae libentissimis animis eum recipiunt, exercitumque ejus omnibus rebus juvant. Etiam Cingulo, quod oppidum Labienus constituerat, suaque pecunia exaedificaverat, ad eum legati veniunt; quaeque imperaverit, se cupidissime facturos pollicentur. Milites imperat: mittunt. Interea legio XII Caesarem consequitur. Cum his II Asculum Picenum proficiscitur. Id oppidum Lentulus Spinther X cohortibus tenebat: qui, Caesaris adventu cognito, profugit ex oppido, cohortesque secum abducere conatus, a magna parte militum deseritur. Relictus in itinere cum paucis, incidit in Vibullium Rufum, missum a Pompeio in agrum Picenum confirmandorum hominum caussa: a quo factus Vibullius certior, quae res in Piceno gererentur, milites ab eo accipit, ipsum dimittit. Item ex finitimis regionibus, quas potest, contrahit cohortes ex dilectibus Pompeianis: in iis Camerino fugientem Ulcillem Hirrum, cum VI cohortibus, quas ibi in praesidio habuerat, excipit: quibus coactis, XIII efficit. Cum iis ad Domitium Ahenobarbum Corfinium magnis itineribus pervenit; Caesaremque adesse cum legionibus II nunciat. Domitius per se circiter XX cohortes Alba, ex Marsis et Pelignis, et finitimis ab regionibus coëgerat.

XVI. Recepto Asculo, expulsoque Lentulo, Caesar conquiri milites, qui ab eo discesserant, dilectumque institui jubet: ipse, unum diem ibi rei frumentariae caussa moratus, Corfinium contendit. Eo quum venisset, cohortes V, praemissae a Domitio ex oppido, pontem fluminis interrumpebant, qui erat ab oppido millia passuum circiter III. Ibi cum antecursoribus Caesar proelio commisso, celeriter Domitiani a ponte repulsi se in oppidum receperunt. Caesar, legionibus transductis, ad oppidum constitit, juxtaque murum castra posuit.

XVII. Re cognita. Domitius ad Pompeium in Apuliam pe-

ritos regionum, magno proposito praemio, cum literis mittit; qui petant atque orent, ut sibi subveniat: Caesarem duobus exercitibus, et locorum angustiis, facile intercludi posse, frumentoque prohiberi. Quod nisi fecerit, se, cohortesque amplius XXX, magnumque numerum senatorum, atque equitum Romanorum, in periculum esse venturum. Interim, suos cohortatus, tormenta in muris disponit, certasque cuique partes ad custodiam urbis attribuit; militibus in concione agros ex suis possessionibus pollicetur, quaterna in singulos jugera, et pro rata parte centurionibus evocatisque.

XVIII. Interim Caesari nunciatur, Sulmonenses, quod oppidum a Corfinio VII millium intervallo abest, cupere ea facere, quae vellet; sed a Q. Lucretio senatore et Attio Peligno prohiberi, qui id oppidum VII cohortium praesidio tenebant. Mittit eo M. Antonium cum legionis VIII cohortibus V. Sulmonenses, simul atque nostra signa viderunt, portas aperuerunt, universique, et oppidani et milites, obviam gratulantes Antonio exierunt: Lucretius et Attius de muro se dejecerunt. Attius, ad Antonium deductus, petit, ut ad Caesarem mitteretur. Antonius cum cohortibus et Attio eodem die, quo profectus erat, revertitur. Caesar eas cohortes cum exercitu suo conjunxit, Attiumque incolumem dimisit. Caesar tribus primis diebus castra magnis operibus munire, et ex finitimis municipiis frumentum comportare, reliquasque copias exspectare instituit. Eo triduo legio VIII ad eum venit, cohortesque ex novis Galliae dilectibus XXII, equitesque ab rege Norico circiter CCC. quorum adventu altera castra ad alteram oppidi partem ponit. His castris Curionem praefecit: reliquis diebus oppidum vallo castellisque circumvenire instituit. Cujus operis maxima parte effecta, eodem fere tempore missi ad Pompeium revertuntur.

XIX. Literis perlectis, Domitius dissimulans in consilio pronunciat, Pompeium celeriter subsidio venturum; hortaturque eos, ne animo deficiant, quaeque usui ad defendendum oppidum sint, parent: ipse arcano cum paucis familiaribus suis colloquitur, consiliumque fugae capere constituit. Quum vultus Domitii cum oratione non consentiret, atque omnia trepidantius timidiusque ageret, quam superioribus diebus consuesset, multumque cum suis consiliandi caussa, secreto, praeter consuetudinem, colloqueretur, concilia conventusque hominum fugeret; res diutius tegi dissimularique non potuit. Pompeius enim

rescripserat, sese rem in summum periculum deducturum non esse; neque suo consilio, aut voluntate, Domitium se in oppidum Corfinium contulisse. proinde, si qua facultas fuisset, ad se cum omnibus copiis veniret. Id ne fieri posset, obsidione atque oppidi circummunitione fiebat.

XX. Divulgato Domitii consilio, milites, qui erant Corfinii, prima vesperi secessionem faciunt; atque ita inter se per tribunos militum centurionesque, atque honestissimos sui generis, colloquuntur: obsideri se a Caesare; opera, munitionesque prope esse perfectas; ducem suum Domitium, cujus spe atque fiducia permanserint, projectis omnibus, fugae consilium capere: debere se suae salutis rationem habere. Ab his primo Marsi dissentire incipiunt, eamque oppidi partem, quae munitissima videretur, occupant: tantaque inter eos dissensio exsistit, ut manum conserere, atque armis dimicare conentur: post paullo tamen, internunciis ultro citroque missis, quae ignorabant, de L. Domitii fuga cognoscunt. Itaque omnes uno consilio Domitium, productum in publicum, circumsistunt, et custodiunt, legatosque ex suo numero ad Caesarem mittunt; sese paratos esse portas aperire, quaeque imperaverit, facere, et L. Domitium vivum in ejus potestatem tradere.

XXI. Quibus rebus cognitis, Caesar, etsi magni interesse arbitrabatur, quam primum oppido potiri, cohortesque ad se in castra transducere, ne qua aut largitionibus, aut animi confirmatione, aut falsis nunciis, commutatio fieret voluntatis, quod saepe in bello parvis momentis magni casus intercederent; tamen, veritus, ne militum introitu et nocturni temporis licentia oppidum diriperetur, eos, qui venerant, collaudat, atque in oppidum dimittit; portas murosque adservari jubet. Ipse iis operibus, quae facere instituerat, milites disponit, non certis spatiis intermissis, ut erat superiorum dierum consuetudo, sed perpetuis vigiliis, stationibusque, ut contingant inter se, atque omnem munitionem expleant: tribunos militum et praefectos circummittit; atque hortatur, non solum ab eruptionibus caveant, sed etiam singulorum hominum occultos exitus adservent. Neque vero tam remisso ac languido animo quisquam omnium fuit, qui ea nocte conquieverit: tanta erat summa rerum exspectatio, ut alius in aliam partem mente atque animo traheretur, quid ipsis Corfiniensibus, quid Domitio, quid Lentulo, quid reliquis accideret, qui quosque eventus exciperent.

XXII. Quarta circiter vigilia Lentulus Spinther de muro cum

vigiliis custodibusque nostris colloquitur, velle, si sibi fiat potestas, Caesarem convenire. Facta potestate, ex oppido mittitur, neque ab eo prius Domitiani milites discedunt, quam in conspectum Caesaris deducatur. Cum eo de salute sua orat, atque obsecrat, sibi ut parcat; veteremque amicitiam commemorat; Caesarisque in se beneficia exponit, quae erant maxima: quod per eum in collegium pontificum venerat; quod provinciam Hispaniam ex praetura habuerat; quod in petitione consulatus ab eo erat sublevatus. Cujus orationem Caesar interpellat: se non maleficii caussa ex provincia egressum, sed uti se a contumeliis inimicorum defenderet; ut tribunos plebis, ea re ex civitate expulsos, in suam dignitatem restitueret; ut se, et populum Romanum, paucorum factione oppressum, in libertatem vindicaret. Cujus oratione confirmatus, Lentulus, uti in oppidum reverti liceat, petit; quod de sua salute impetraverit, fore etiam reliquis ad suam spem solatio: adeo esse perterritos nonnullos, ut suae vitae durius consulere cogantur. Facta potestate, discedit.

XXIII. Caesar, ubi illuxit, omnes senatores, senatorumque liberos, tribunos militum, equitesque Romanos ad se produci jubet. Erant senatorii ordinis L. Domitius, P. Lentulus Spinther, L. Vibullius Rufus, Sex. Quinctilius Varus, quaestor, L. Rubrius; praeterea filius Domitii, aliique complures adolescentes, et magnus numerus equitum Romanorum, et decurionum, quos ex municipiis Domitius evocaverat. Hos omnes productos a contumeliis militum, conviciisque, prohibet; pauca apud eos loquitur, quod sibi a parte eorum gratia relata non sit pro suis in eos maximis beneficiis. Dimittit omnes incolumes. Sestertium sexagies, quod advexerat Domitius, atque in publicum deposuerat, allatum ad se ab duumviris Corfiniensibus, Domitio reddit, ne continentior in vita hominum, quam in pecunia, fuisse videatur; etsi eam pecuniam publicam esse constabat, datamque a Pompeio in stipendium. Milites Domitianos sacramentum apud se dicere jubet; atque eo die castra movet, justumque iter conficit; VII omnino dies ad Corfinium commoratus, et per fines Marrucinorum, Frentanorum, Larinatium, in Apuliam pervenit.

XXIV. Pompeius, iis rebus cognitis, quae erant ad Corfinium gestae, Luceria proficiscitur Canusium, atque inde Brundisium. Copias undique omnes ex novis dilectibus ad se cogi jubet: servos, pastores armat, atque his equos attribuit; ex iis circiter

ccc equites conficit. L. Manlius praetor Alba cum cohortibus VI profugit; Rutilius Lupus praetor Tarracina cum III: quae, procul equitatum Caesaris conspicatae, cui praeerat Bivius Curius, relicto praetore, signa ad Curium transferunt, atque ad eum transeunt. Item reliquis itineribus nonnullae cohortes in agmen Caesaris, aliae in equites incidunt. Reducitur ad eum deprehensus ex itinere Cn. Magius Cremona, praefectus fabrum Cn. Pompeii; quem Caesar ad eum remittit cum mandatis: quoniam ad id tempus facultas colloquendi non fuerit, atque ad se Brundisium sit venturus, interesse reipublicae et communis salutis, se cum Pompeio colloqui: neque vero idem perfici longo itineris spatio, quum per alios conditiones ferantur, ac si coram de omnibus conditionibus disceptetur.

XXV. His datis mandatis, Brundisium cum legionibus VI pervenit, veteranis III, reliquis, quas ex novo dilectu confecerat, atque in itinere compleverat. Domitianas enim cohortes protinus a Corfinio in Siciliam miserat. Reperit, consules Dyrrhachium profectos cum magna parte exercitus, Pompeium remanere Brundisii cum cohortibus XX. (neque certum inveniri poterat, obtinendine Brundisii caussa ibi remansisset, quo facilius omne Hadriaticum mare, extremis Italiae partibus regionibusque Graeciae, in potestatem haberet, atque ex utraque parte bellum administrare posset; an inopia navium ibi restitisset:) veritusque, ne Italiam ille dimittendam non existimaret, exitus administrationesque Brundisini portus impedire instituit: quorum operum haec erat ratio. Qua fauces erant angustissimae portus, moles atque aggerem ab utraque parte littoris jaciebat, quod his locis erat vadosum mare. Longius progressus, quum agger altiore aqua contineri non posset, rates duplices, quoquo versus pedum XXX, e regione molis collocabat. Has quaternis anchoris ex quatuor angulis destinabat, ne fluctibus moverentur. His perfectis, collocatisque, alias deinceps pari magnitudine rates jungebat: has terra atque aggere integebat, ne aditus, atque incursus ad defendendum impediretur: a fronte, atque ab utroque latere, cratibus ac pluteis protegebat: in quarta quaque earum turres binorum tabulatorum excitabat, quo commodius ab impetu navium, incendiisque, defenderet.

XXVI. Contra haec Pompeius naves magnas onerarias, quas in portu Brundisino deprehenderat, adornabat. Ibi turres cum ternis tabulatis erigebat, easque, multis tormentis et omni genere telorum completas, ad opera Caesaris appellebat, ut rates

perrumperet, atque opera disturbaret. Sic quotidie utrinque eminus fundis, sagittis, reliquisque telis, pugnabatur. Atque haec ita Caesar administrabat, ut conditiones pacis dimittendas non existimaret. ac, tametsi magnopere admirabatur, Magium, quem ad Pompeium cum mandatis miserat, ad se non remitti; atque ea res saepe tentata etsi impetus ejus consiliaque tardabat: tamen omnibus rebus in eo perseverandum putabat. Itaque Caninium Rebilum legatum, familiarem necessariumque Scribonii Libonis, mittit ad eum colloquii caussa. Mandat, ut Libonem de concilianda pace hortetur; in primis, ut ipse cum Pompeio colloqueretur, postulat: magnopere sese confidere demonstrat, si ejus rei sit potestas facta, fore, ut aequis conditionibus ab armis discedatur; cujus rei magnam partem laudis atque existimationis ad Libonem perventuram, si, illo auctore, atque agente, ab armis sit discessum. Libo, a colloquio Caninii digressus, ad Pompeium proficiscitur. Paullo post renunciat, quod consules absint, sine illis de compositione agi non posse. Ita saepius rem frustra tentatam Caesar aliquando dimittendam sibi judicat, et de bello agendum.

XXVII. Prope dimidia parte operis a Caesare effecta, diebusque in ea re consumtis IX, naves, a consulibus Dyrrhachio remissae, quae, priorem partem exercitus eo deportaverant, Brundisium revertuntur. Pompeius, sive operibus Caesaris permotus, sive etiam quod ab initio Italia excedere constituerat, adventu navium profectionem parare incipit; et quo facilius impetum Caesaris tardaret, ne sub ipsa profectione milites oppidum irrumperent, portas obstruit, vicos plateasque inaedificat, fossas transversas viis praeducit, atque ibi sudes, stipitesque praeacutos defigit. Haec levibus cratibus, terraque inaequat: aditus autem, atque itinera duo, quae extra murum ad portum ferebant, maximis defixis trabibus, atque iis praeacutis, praesepit. His paratis rebus, milites silentio naves conscendere jubet; expeditos autem ex evocatis, sagittariis, funditoribusque, raros in muro turribusque disponit. Hos certo signo revocare constituit, quum omnes milites naves conscendissent; atque iis expedito loco actuaria navigia relinquit.

XXVIII. Brundisini, Pompeianorum militum injuriis atque ipsius Pompeii contumeliis permoti, Caesaris rebus favebant. Itaque, cognita Pompeii profectione, concursantibus illis, atque in ea re occupatis, vulgo ex tectis significabant: per quos re cognita, Caesar scalas parari, militesque armari jubet, ne

quam rei gerendae facultatem dimittat. Pompeius sub noctem naves solvit. Qui erant in muro custodiae caussa collocati, eo signo, quod convenerat, revocantur, notisque itineribus ad naves decurrunt. Milites, positis scalis, muros adscendunt; sed, moniti a Brundisinis, ut vallum caecum fossasque caveant, subsistunt, et, longo itinere ab his circumducti, ad portum perveniunt, duasque naves cum militibus, quae ad moles Caesaris adhaeserant, scaphis lintribusque deprehendunt, deprehensas excipiunt.

XXIX. Caesar etsi ad spem conficiendi negotii maxime probabat, coactis navibus mare transire, et Pompeium sequi, prius quam ille sese transmarinis auxiliis confirmaret; tamen ejus rei moram, temporisque longinquitatem timebat, quod, omnibus coactis navibus, Pompeius praesentem facultatem insequendi sui ademerat. Relinquebatur, ut ex longinquioribus regionibus Galliae, Picenique, et a freto naves essent expectandae. Id, propter anni tempus, longum atque impeditum videbatur. Interea, veterem exercitum, duas Hispanias confirmari, quarum altera erat maximis beneficiis Pompeio devincta; auxilia, equitatum parari, Galliam Italiamque tentari, se absente, nolebat.

XXX. Itaque in praesentia Pompeii insequendi rationem omittit: in Hispaniam proficisci constituit: Duumviris municipiorum omnium imperat, ut naves conquirant, Brundisiumque deducendas curent. Mittit in Sardiniam cum legione una Valerium legatum, in Siciliam Curionem propraetorem cum legionibus III. eundem, quum Siciliam recepisset, protinus in Africam transducere exercitum jubet. Sardiniam obtinebat M. Cotta; Siciliam M. Cato; Africam sorte Tubero obtinere debebat. Caralitani, simul ad se Valerium mitti audierunt, nondum profecto ex Italia, sua sponte ex oppido Cottam ejiciunt. Ille, perterritus, quod omnem provinciam consentire intelligeret, ex Sardinia in Africam profugit. Cato in Sicilia naves longas veteres reficiebat, novas civitatibus imperabat. haec magno studio agebat: in Lucanis, Brutiisque, per legatos suos civium Romanorum dilectus habebat: equitum peditumque certum numerum a civitatibus Siciliae exigebat. Quibus rebus paene perfectis, adventu Curionis cognito, queritur in concione, sese projectum ac proditum a Cn. Pompeio: qui omnibus rebus imparatissimus, non necessarium bellum suscepisset, et, ab se reliquisque in senatu interrogatus, omnia sibi esse ad bel-

lum apta ac parata confirmavisset. Haec in concione questus, ex provincia fugit.

XXXI. Nacti vacuas ab imperiis, Sardiniam Valerius, Curio Siciliam, cum exercitibus eo perveniunt. Tubero quum in Africam venisset, invenit in provincia cum imperio Attium Varum, qui, ad Auximum, ut supra demonstravimus, amissis cohortibus, protinus ex fuga in Africam pervenerat, atque eam sua sponte vacuam occupaverat, dilectuque habito, II legiones effecerat; hominum et locorum notitia, et usu ejus provinciae, nactus aditus ad ea conanda, quod paucis ante annis ex praetura eam provinciam obtinuerat. Hic, venientem Uticam navibus, Tuberonem portu atque oppido prohibet, neque affectum valetudine filium exponere in terram patitur; sed sublatis anchoris excedere eo loco cogit.

XXXII. His rebus confectis, Caesar, ut reliquum tempus a labore intermitteretur, milites in proxima municipia deducit: ipse ad urbem proficiscitur. Coacto senatu, injurias inimicorum commemorat: docet, se nullum extraordinarium honorem appetisse, sed, exspectato legitimo tempore consulatus, eo fuisse contentum, quod omnibus civibus pateret; latum ab X tribunis plebis, contradicentibus inimicis, Catone vero acerrime repugnante, et, pristina consuetudine, dicendi mora dies extrahente, ut sui ratio absentis haberetur, ipso consule Pompeio: qui si improbasset, cur ferri passus esset? sin probasset, cur se uti populi beneficio prohibuisset? Patientiam proponit suam, quum de exercitibus dimittendis ultro postulavisset; in quo jacturam dignitatis atque honoris ipse facturus esset. Acerbitatem inimicorum docet; qui, quod ab altero postularent, in se recusarent, atque omnia permisceri mallent, quam imperium exercitusque dimittere. Injuriam in eripiendis legionibus praedicat: crudelitatem et insolentiam in circumscribendis tribunis plebis, conditiones a se latas, et expetita colloquia et denegata, commemorat. Pro quibus rebus orat ac postulat, rempublicam suscipiant, atque una secum administrent. sin timore defugiant, illis se oneri non futurum, et per se rempublicam administraturum. Legatos ad Pompeium de compositione mitti oportere: neque se reformidare, quod in senatu paullo ante Pompeius dixisset, ad quos legati mitterentur, iis auctoritatem attribui, timoremque eorum, qui mitterent, significari: tenuis atque infirmi haec animi videri: se vero, ut operibus anteire studuerit, sic justitia et aequitate velle superare.

XXXIII. Probat rem senatus de mittendis legatis: sed, qui mitterentur, non reperiebantur; maximeque timoris caussa pro se quisque id munus legationis recusabat. Pompeius enim, discedens ab urbe, in senatu dixerat, eodem se habiturum loco, qui Romae remansissent, et qui in castris Caesaris fuissent. Sic triduum disputationibus excusationibusque extrahitur. Subjicitur etiam L. Metellus, tribunus plebis, ab inimicis Caesaris, qui hanc rem distrahat, reliquasque res, quascunque agere instituerit, impediat. Cujus cognito consilio, Caesar, frustra diebus aliquot consumtis, ne reliquum tempus omittat, infectis iis, quae agere destinaverat, ab urbe proficiscitur, atque in ulteriorem Galliam pervenit.

XXXIV. Quo quum venisset, cognoscit, missum in Hispaniam a Pompeio Vibullium Rufum, quem paucis ante diebus Corfinio captum ipse dimiserat: profectum item Domitium ad occupandum Massiliam navibus actuariis VII, quas, Igilii et in Cosano a privatis coactas, servis, libertis, colonis suis compleverat: praemissos etiam legatos Massilienses domum, nobiles adolescentes, quos, ab urbe discedens, Pompeius erat adhortatus, ne nova Caesaris officia veterum suorum beneficiorum in eos memoriam expellerent. Quibus mandatis acceptis, Massilienses portas Caesari clauserant: Albicos, barbaros homines, qui in eorum fide antiquitus erant, montesque supra Massiliam incolebant, ad se vocaverant: frumentum ex finitimis regionibus, atque ex omnibus castellis, in urbem convexerant: armorum officinas in urbe instituerant: muros, classem, portas reficiebant.

XXXV. Evocat ad se Caesar Massiliensium XV primos: cum his agit, ne initium inferendi belli ab Massiliensibus oriatur: debere eos Italiae totius auctoritatem sequi potius, quam unius hominis voluntati obtemperare. Reliqua, quae ad eorum sanandas mentes pertinere arbitrabatur, commemorat. Cujus orationem legati domum referunt, atque ex auctoritate haec Caesari renunciant: intelligere se, divisum esse populum Romanum in partes duas: neque sui judicii, neque suarum esse virium, decernere, utra pars justiorem habeat caussam: principes vero esse earum partium Cn. Pompeium et C. Caesarem, patronos civitatis: quorum alter agros Volcarum Arecomicorum et Helviorum publice iis concesserit, alter bello victas Gallias attribuerit, vectigaliaque auxerit. Quare, paribus eorum beneficiis, parem se quoque voluntatem tribuere debere, et neu-

trum eorum contra alterum juvare, aut urbe aut portibus recipere.

XXXVI. Haec dum inter eos aguntur, Domitius navibus Massiliam pervenit; atque, ab iis receptus, urbi praeficitur. Summa ei belli administrandi permittitur. Ejus imperio classem quoquo versus dimittunt: onerarias naves, quas ubique possunt, deprehendunt, atque in portum deducunt: earum clavis, aut materia, atque armamentis, instructis ad reliquas armandas, reficiendasque, utuntur: frumenti quod inventum est, in publicum conferunt: reliquas merces commeatusque ad obsidionem urbis, si accidat, reservant. Quibus injuriis permotus, Caesar legiones III Massiliam adducit: turres vineasque ad oppugnationem urbis agere, naves longas Arelate, numero XII, facere instituit. Quibus effectis armatisque diebus XXX, a qua die materia caesa est, adductisque Massiliam, his D. Brutum praeficit: C. Trebonium legatum ad oppugnationem Massiliae relinquit.

XXXVII. Dum haec parat atque administrat, C. Fabium legatum cum legionibus III, quas Narbone circumque ea loca hiemandi caussa disposuerat, in Hispaniam praemittit; celeriterque Pyrenaeos saltus occupari jubet, qui eo tempore ab L. Afranio, legato, praesidiis tenebantur: reliquas legiones, quae longius hiemabant, subsequi jubet. Fabius, ut erat imperatum, adhibita celeritate, praesidium ex saltu dejecit, magnisque itineribus ad exercitum Afranii contendit.

XXXVIII. Adventu L. Vibullii Rufi, quem a Pompeio missum in Hispaniam demonstratum est, Afranius, et Petreius, et Varro, legati Pompeii, quorum unus III legionibus Hispaniam citeriorem; alter a saltu Castulonensi ad Anam II legionibus; tertius ab Ana Vettonum agrum, Lusitaniamque, pari numero legionum obtinebat, officia inter se partiuntur; uti Petreius ex Lusitania per Vettones cum omnibus copiis ad Afranium proficiscatur; Varro cum iis, quas habebat, legionibus omnem ulteriorem Hispaniam tueatur. His rebus constitutis, equites auxiliaque toti Lusitaniae a Petreio; Celtiberis, Cantabris, barbarisque omnibus, qui ad Oceanum pertinent, ab Afranio imperantur: quibus coactis, celeriter Petreius per Vettones ad Afranium pervenit. Constituunt communi consilio bellum ad Ilerdam, propter ipsius loci opportunitatem, gerere.

XXXIX. Erant, ut supra demonstratum est, legiones Afranii III, Petreii II, praeterea scutatae citerioris provinciae et ce-

tratae ulterioris Hispaniae cohortes circiter LXXX, equitum utriusque provinciae circiter V millia. Caesar legiones in Hispaniam praemiserat, ad VI millia auxilia peditum, equitum III millia, quae omnibus superioribus bellis habuerat, et parem ex Gallia numerum, quem ipse paraverat, nominatim ex omnibus civitatibus nobilissimo et fortissimo quoque evocato: hinc optimi generis hominum ex Aquitanis, montanisque, qui Galliam provinciam attingunt. Audierat, Pompeium per Mauritaniam cum legionibus iter in Hispaniam facere, confestimque esse venturum. Simul a tribunis militum centurionibusque mutuas pecunias sumsit: has exercitui distribuit. Quo facto duas res consecutus est, quod pignore animos centurionum devinxit, et largitione redemit militum voluntates.

XL. Fabius finitimarum civitatum animos literis nunciisque tentabat. In Sicore flumine pontes effecerat duos, inter se distantes millia passuum IV. His pontibus pabulatum mittebat, quod ea, quae citra flumen fuerant, superioribus diebus consumserat. Hoc idem fere, atque eadem de caussa, Pompeiani exercitus duces faciebant; crebroque inter se equestribus proeliis contendebant. Huc quum quotidiana consuetudine congressae, pabulatoribus praesidio proprio, legiones Fabianae II flumen transissent, impedimentaque, et omnis equitatus sequeretur; subito vi ventorum et aquae magnitudine pons est interruptus, et reliqua multitudo equitum interclusa. Quo cognito a Petreio et Afranio ex aggere atque cratibus, quae flumine ferebantur, celeriter suo sponte Afranius, quem oppido castrisque conjunctum habebat, legiones IV equitatumque omnem trajecit, duabusque Fabianis occurrit legionibus. Cujus adventu nunciato, L. Plancus, qui legionibus praeerat, necessaria re coactus, locum capit superiorem, diversamque aciem in duas partes constituit, ne ab equitatu circumveniri posset. Ita, congressus impari numero, magnos impetus legionum equitatusque sustinet. Commisso ab equitibus proelio, signa II legionum procul ab utrisque conspiciuntur, quas C. Fabius ulteriore ponte subsidio nostris miserat, suspicatus fore id, quod accidit, ut duces adversariorum occasione, et beneficio fortunae, ad nostros opprimendos uterentur: quarum adventu proelium dirimitur, ac suas uterque legiones reducit in castra.

XLI. Eo biduo Caesar cum equitibus DCCCC, quos sibi praesidio reliquerat, in castra pervenit. Pons, qui fuerat tempestate interruptus, paene erat refectus: hunc noctu perfici jussit.

Ipse, cognita locorum natura, ponti castrisque praesidio VI cohortes relinquit, atque omnia impedimenta, et postero die omnibus copiis, triplici instructa acie, ad Ilerdam proficiscitur, et sub castris Afranii constitit: et, ibi paullisper sub armis moratus, facit aequo loco pugnandi potestatem. Potestate facta, Afranius copias educit, et in medio colle sub castris constituit. Caesar, ubi cognovit, per Afranium stare, quo minus proelio dimicaretur, ab infimis radicibus montis, intermissis circiter passibus CCCC, castra facere constituit; et, ne in opere faciendo milites repentino hostium incursu exterrerentur, atque opere prohiberentur, vallo muniri vetuit, quod eminere et procul videri necesse erat; sed a fronte contra hostem pedum XV fossam fieri jussit. Prima et secunda acies in armis, ut ab initio constituta erat, permanebat: post hos opus in occulto a tertia acie fiebat. Sic omne prius est perfectum, quam intelligeretur ab Afranio, castra muniri.

XLII. Sub vesperum Caesar intra hanc fossam legiones reducit, atque ibi sub armis proxima nocte conquiescit. Postero die omnem exercitum intra fossam continet; et, quod longius erat agger petendus, in praesentia similem rationem operis instituit, singulaque latera castrorum singulis attribuit legionibus munienda; fossasque ad eandem magnitudinem perfici jubet: reliquas legiones in armis expeditas contra hostem constituit. Afranius Petreiusque terrendi caussa, atque operis impediendi, copias suas ad infimas montis radices producunt, et proelio lacessunt. Neque idcirco Caesar opus intermittit, confisus praesidio legionum III, et munitione fossae. Illi, non diu commorati, nec longius ab infimo colle progressi, copias in castra reducunt. III die Caesar vallo castra communit; reliquas cohortes, quas in superioribus castris reliquerat, impedimentaque ad se transduci jubet.

XLIII. Erat inter oppidum Ilerdam, et proximum collem, ubi castra Petreius atque Afranius habebant, planities circiter passuum CCC: atque in hoc fere medio spatio tumulus erat paullo editior; quem si occupasset Caesar, et communisset, ab oppido, et ponte, et commeatu omni, quem in oppidum contulerant, se interclusurum adversarios confidebat. Hoc sperans, legiones III ex castris educit; acieque in locis idoneis instructa, unius legionis antesignanos procurrere, atque occupare eum tumulum, jubet. Qua re cognita, celeriter, quae in statione pro castris erant Afranii cohortes, breviore itinere ad

eundem occupandum locum mittuntur. Contenditur proelio, et, quod prius in tumulum Afraniani venerant, nostri repelluntur, atque, aliis submissis subsidiis, terga vertere, seque ad signa legionum recipere coguntur.

XLIV. Genus erat pugnae militum illorum, ut magno impetu primo procurrerent, audacter locum caperent, ordines suos non magnopere servarent, rari dispersique pugnarent; si premerentur, pedem referre, et loco excedere, non turpe existimarent, cum Lusitanis reliquisque barbaris genere quodam pugnae assuefacti: quod fere fit, quibus quisque in locis miles inveteravit, uti multum earum regionum consuetudine moveatur. Haec tamen ratio nostros perturbat, insuetos hujus generis pugnae: circumiri enim sese ab aperto latere, procurrentibus singulis, arbitrabantur; ipsi autem suos ordines servare, neque ab signis discedere, neque sine gravi caussa eum locum, quem ceperant, dimitti censuerant oportere. Itaque, perturbatis antesignanis, legio, quae in eo cornu constiterat, locum non tenuit, atque in proximum collem sese recepit.

XLV. Caesar, paene omni acie perterrita, quod praeter opinionem consuetudinemque acciderat, cohortatus suos, legionem IX subsidio ducit: hostem, insolenter atque acriter nostros insequentem, supprimit, rursusque terga vertere, seque ad oppidum Ilerdam recipere, et sub muro consistere cogit. Sed IX legionis milites, elati studio, dum sarcire acceptum detrimentum volunt, temere insecuti fugientes, in locum iniquum progrediuntur, et sub montem, in quo erat oppidum positum Ilerda, succedunt. Hinc se recipere quum vellent, rursus illi ex loco superiore nostros premebant. Praeruptus locus erat, utraque ex parte directus; ac tantum in latitudinem patebat, ut tres instructae cohortes eum locum explerent, et neque subsidia a lateribus submitti neque equites laborantibus usui esse possent: ab oppido autem declivis locus tenui fastigio vergebat in longitudinem passuum circiter CCCC. Hac nostris erat receptus; quod eo, incitati studio, inconsultius processerant. Hoc pugnabatur loco, et propter angustias iniquo, et quod sub ipsis radicibus montis constiterant, ut nullum frustra telum in eos mitteretur: tamen virtute et patientia nitebantur, atque omnia vulnera sustinebant. Augebantur illis copiae; atque ex castris cohortes per oppidum crebro submittebantur, ut integri defessis succederent. Hoc idem Caesar facere cogebatur, ut, submissis in eundem locum cohortibus, defessos reciperet.

XLVI. Hoc quum esset modo pugnatum continenter horis v, nostrique gravius a multitudine premerentur; consumtis omnibus telis, gladiis districtis impetum adversus montem in cohortes faciunt, paucisque dejectis, reliquos sese convertere cogunt. Submotis sub murum cohortibus, ac nonnulla parte propter terrorem in oppidum compulsis, facilis est nostris receptus datus. Equitatus autem noster ab utroque latere, etsi dejectis atque inferioribus locis constiterat, tamen summum in jugum virtute connititur, atque, inter duas acies perequitans, commodiorem ac tutiorem nostris receptum dat. Ita vario certamine pugnatum est. Nostri in primo congressu circiter LXX ceciderunt, in his Q. Fulginius ex primo hastato legionis XIV, qui propter eximiam virtutem ex inferioribus ordinibus in eum locum pervenerat. Vulnerantur amplius DC. Ex Afranianis interficiuntur T. Caecilius, primipili centurio, et praeter eum centuriones IV, milites amplius CC.

XLVII. Sed haec ejus diei praefertur opinio, ut se utrique superiores discessisse existimarent; Afraniani, quod quum esse omnium judicio inferiores viderentur, comminus tamen diu stetissent, et nostrorum impetum sustinuissent, et initio locum tumulumque tenuissent, quae caussa pugnandi fuerat, et nostros primo congressu terga vertere coëgissent: nostri autem, quod, iniquo loco atque impari congressi numero, v horis proelium sustinuissent, quod montem gladiis districtis adscendissent, quod ex loco superiore terga vertere adversarios coëgissent, atque in oppidum compulissent. Illi eum tumulum, pro quo pugnatum est, magnis operibus munierunt, praesidiumque ibi posuerunt.

XLVIII. Accidit etiam repentinum incommodum biduo quo haec gesta sunt. Tanta enim tempestas cooritur, ut, nunquam illis locis majores aquas fuisse, constaret: tum autem ex omnibus montibus nives proluit, ac summas ripas fluminis superavit, pontesque ambo, quos C. Fabius fecerat, uno die interrupit. Quae res magnas difficultates exercitui Caesaris attulit. castra enim, ut supra demonstratum est, quum essent inter flumina duo Sicorim et Cingam, spatio millium XXX neutrum horum transiri poterat, necessarioque omnes his angustiis continebantur: neque civitates, quae ad Caesaris amicitiam accesserant, frumentum supportare; neque ii, qui pabulatum longius progressi erant, interclusi fluminibus, reverti; neque maximi comitatus, qui ex Italia Galliaque veniebant, in castra perve-

nire poterant. Tempus autem erat anni difficillimum, quo neque frumenta in hibernis erant, neque multum a maturitate aberant: ac civitates exinanitae, quod Afranius paene omne frumentum ante Caesaris adventum Ilerdam convexerat; reliqui si quid fuerat, Caesar superioribus diebus consumserat: pecora, quod secundum poterat esse inopiae subsidium, propter bellum finitimae civitates longius removerant: qui erant pabulandi aut frumentandi caussa progressi, hos levis armaturae Lusitani, peritique earum regionum cetrati citerioris Hispaniae consectabantur, quibus erat proclive transnare flumen, quod consuetudo eorum omnium est, ut sine utribus ad exercitum non eant.

XLIX. At exercitus Afranii omnium rerum abundabat copia. Multum erat frumentum provisum et convectum superioribus temporibus: multum ex omni provincia comportabatur: magna copia pabuli suppetebat. Harum rerum omnium facultates sine ullo periculo pons Ilerdae praebebat, et loca trans flumen integra, quo omnino Caesar adire non poterat.

L. Hae permanserunt aquae dies complures. Conatus est Caesar reficere pontes. sed nec magnitudo fluminis permittebat, neque ad ripam dispositae cohortes adversariorum perfici patiebantur: quod illis prohibere erat facile, tum ipsius fluminis natura, atque aquae magnitudine, tum quod ex totis ripis in unum atque angustum locum tela jaciebantur; atque erat difficile, eodem tempore, rapidissimo flumine, opera perficere et tela vitare.

LI. Nunciatur Afranio, magnos comitatus, qui iter habebant ad Caesarem, ad flumen constitisse. Venerant eo sagittarii ex Rutenis; equites ex Gallia, cum multis carris magnisque impedimentis, ut fert Gallica consuetudo. Erant praeterea cujusque generis hominum millia circiter VI cum servis, liberisque: sed nullus ordo, nullum imperium certum, quum suo quisque consilio uteretur, atque omnes sine timore iter facerent, usi superiorum temporum atque itinerum licentia. Erant complures honesti adolescentes, senatorum filii, et ordinis equestris: erant legationes civitatum: erant legati Caesaris. Hos omnes flumina continebant. Ad hos opprimendos cum omni equitatu, IIIque legionibus, Afranius de nocte proficiscitur, imprudentesque ante missis equitibus aggreditur. Celeriter tamen sese Galli equites expediunt, proeliumque committunt. Hi, dum pari certamine res geri potuit, magnum hostium numerum pauci sustinuere; sed, ubi signa legionum appropinquare coeperunt, pau-

cis amissis, sese in montes proximos conferunt. Hoc pugnae tempus magnum attulit nostris ad salutem momentum: nacti enim spatium, se in loca superiora receperunt. Desiderati sunt eo die sagittarii circiter cc, equites pauci, calonum atque impedimentorum non magnus numerus.

LII. His tamen omnibus annona crevit: quae fere res non solum inopia praesentis, sed etiam futuri temporis timore ingravescere consuevit. Jamque ad denarios L in singulos modios annona pervenerat, et militum vires inopia frumenti diminuerat: atque incommoda in dies augebantur: et tam paucis diebus magna erat rerum facta commutatio, ac se fortuna inclinaverat, ut nostri magna inopia necessariarum rerum conflictarentur; illi omnibus abundarent rebus, superioresque haberentur. Caesar iis civitatibus, quae ad ejus amicitiam accesserant, quo minor erat frumenti copia, pecus imperabat: calones ad longinquiores civitates dimittebat: ipse praesentem inopiam, quibus poterat subsidiis, tutabatur.

LIII. Haec Afranius Petreiusque et eorum amici pleniora etiam atque uberiora Romam ad suos perscribebant. Multa rumor fingebat, ut paene bellum confectum videretur. Quibus literis nunciisque Romam perlatis, magni domum concursus ad Afranium, magnae gratulationes fiebant: multi ex Italia ad Cn. Pompeium proficiscebantur; alii, ut principes talem nuncium attulisse; alii, ne eventum belli exspectasse, aut ex omnibus novissimi venisse viderentur.

LIV. Quum in his angustiis res esset, atque omnes viae ab Afranianis militibus equitibusque obsiderentur, nec pontes perfici possent; imperat militibus Caesar, ut naves faciant, cujus generis eum superioribus annis usus Britanniae docuerat. Carinae primum ac statumina ex levi materia fiebant: reliquum corpus navium, viminibus contextum, coriis integebatur. Has perfectas carris junctis devehit noctu millia passuum a castris XXII, militesque his navibus flumen transportat, continentemque ripae collem improviso occupat. Hunc celeriter, priusquam ab adversariis sentiatur, communit. Huc legionem postea transjicit; atque ex utraque parte pontem institutum biduo perficit. Ita comitatus, et qui frumenti caussa processerant, tuto ad se recipit, et rem frumentariam expedire incipit.

LV. Eodem die equitum magnam partem flumen transjecit: qui, inopinantes pabulatores et sine ullo dissipatos timore aggressi, quam magnum numerum jumentorum atque hominum

intercipiunt: cohortibusque cetratis subsidio missis, scienter in duas partes sese distribuunt; alii, ut praedae praesidio sint; alii, ut venientibus resistant, atque eos propellant: unamque cohortem, quae temere ante ceteras extra aciem procurrerat, seclusam ab reliquis, circumveniunt, atque interficiunt, incolumesque cum magna praeda eodem ponte in castra revertuntur.

LVI. Dum haec ad Ilerdam geruntur, Massilienses, usi L. Domitii consilio, naves longas expediunt, numero XVII, quarum erant XI tectae. Multa huc minora navigia addunt, ut ipsa multitudine nostra classis terreatur: magnum numerum sagittariorum, magnum Albicorum, de quibus supra demonstratum est, imponunt, atque hos praemiis pollicitationibusque incitant. Certas sibi deposcit naves Domitius, atque has colonis pastoribusque, quos secum adduxerat, complet. Sic omnibus rebus instructa classe, magna fiducia ad nostras naves procedunt, quibus praeerat D. Brutus. Hae ad insulam, quae est contra Massiliam, stationes obtinebant.

LVII. Erat multo inferior navium numero Brutus: sed, delectos ex omnibus legionibus, fortissimos viros, antesignanos, centuriones Caesar ei classi attribuerat, qui sibi id muneris depoposcerant. Ii manus ferreas atque harpagones paraverant; magnoque numero pilorum, tragularum, reliquorumque telorum, se instruxerant. Ita, cognito hostium adventu, suas naves ex portu educunt, cum Massiliensibus confligunt. Pugnatum utrinque est fortissime atque acerrime: neque multum Albici nostris virtute cedebant, homines asperi et montani, exercitati in armis: atque ii, modo digressi a Massiliensibus, recentem eorum pollicitationem animis continebant; pastoresque indomiti, spe libertatis excitati, sub oculis domini suam probare operam studebant.

LVIII. Ipsi Massilienses, et celeritate navium et scientia gubernatorum confisi, nostros eludebant, impetusque eorum excipiebant: et, quoad licebat latiore spatio, producta longius acie, circumvenire nostros, aut pluribus navibus adoriri singulas, aut remos transcurrentes detergere, si possent, contendebant; quum propius erat necessario ventum, ab scientia gubernatorum atque artificiis ad virtutem montanorum confugiebant. Nostri, quod minus exercitatis remigibus, minusque peritis gubernatoribus utebantur, (qui repente ex onerariis navibus erant producti, neque dum etiam vocabulis armamentorum cognitis,) tum

etiam gravitate et tarditate navium impediebantur: factae enim subito ex humida materia, non eundem usum celeritatis habebant. Itaque, dum locus comminus pugnandi daretur, aequo animo singulas binis navibus objiciebant: atque, injecta manu ferrea, et retenta utraque nave, diversi pugnabant, atque in hostium naves transcendebant: et, magno numero Albicorum et pastorum interfecto, partem navium deprimunt; nonnullas cum hominibus capiunt; reliquas in portum compellunt. Eo die naves Massiliensium, cum iis, quae sunt captae, intereunt IX.

LIX. Hoc primum Caesari ad Ilerdam nunciatur; simul, perfecto ponte, celeriter fortuna mutatur. Illi, perterriti virtute equitum, minus libere, minus audacter vagabantur; alias, non longo ab castris progressi spatio, ut celerem receptum haberent, angustius pabulabantur; alias, longiore circuitu, custodias stationesque equitum vitabant; aut, aliquo accepto detrimento, aut procul equitatu viso, ex medio itinere, projectis sarcinis, fugiebant. Postremo et plures intermittere dies, et praeter consuetudinem omnium, noctu constituerant pabulari.

LX. Interim Oscenses, et Calagurritani, qui erant cum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos, seseque imperata facturos pollicentur. Hos Tarraconenses, et Jacetani, et Ausetani, et paucis post diebus Illurgavonenses, qui flumen Iberum attingunt, insequuntur. Petit ab his omnibus, ut se frumento juvent: pollicentur; atque, omnibus undique conquisitis jumentis, in castra deportant. Transit etiam cohors Illurgavonensis ad eum, cognito civitatis consilio, et signa ex statione transfert. Magna celeriter commutatio rerum. Perfecto ponte, magnis V civitatibus ad amicitiam adjunctis, expedita re frumentaria, exstinctis rumoribus de auxiliis legionum, quae cum Pompeio per Mauritaniam venire dicebantur, multae longinquiores civitates ab Afranio desciscunt, et Caesaris amicitiam sequuntur.

LXI. Quibus rebus perterritis animis adversariorum, Caesar, ne semper magno circuitu per pontem equitatus esset mittendus, nactus idoneum locum, fossas pedum XXX in latitudinem complures facere instituit, quibus partem aliquam Sicoris averteret, vadumque in eo flumine efficeret. His paene effectis, magnum in timorem Afranius Petreiusque perveniunt, ne omnino frumento pabuloque intercluderentur; quod multum Caesar equitatu valebat. Itaque constituunt ipsi iis locis excedere, et in Celtiberiam bellum transferre. Huic consilio suffragaba-

tur etiam illa res, quod ex duobus contrariis generibus, quae superiore bello cum L. Sertorio steterant civitates, victae, nomen atque imperium absentis timebant; quae in amicitia manserant, Pompeii magnis affectae beneficiis, eum diligebant: Caesaris autem in barbaris erat nomen obscurius. Hinc magnos equitatus magnaque auxilia exspectabant; et suis locis bellum in hiemem ducere cogitabant. Hoc inito consilio, toto flumine Ibero naves conquirere, et Octogesam adduci jubent. Id erat oppidum positum ad Iberum, milliaque passuum a castris aberat XX. Ad eum locum fluminis, navibus junctis pontem imperant fieri; legionesque II flumen Sicorim transducunt, castraque muniunt vallo pedum XII.

LXII. Qua re per exploratores cognita, summo labore militum Caesar, continuato diem noctemque opere in flumine avertendo, huc jam deduxerat rem, ut equites, etsi difficulter atque aegre fiebat, possent tamen atque auderent flumen transire; pedites vero tantummodo humeris ac summo pectore exstare, et, quum altitudine aquae, tum etiam rapiditate fluminis ad transeundum [non] impedirentur. Sed tamen eodem fere tempore pons in Ibero prope effectus nunciabatur, et in Sicori vadum reperiebatur.

LXIII. Jam vero eo magis illi maturandum iter existimabant. Itaque, II auxiliaribus cohortibus Ilerdae praesidio relictis, omnibus copiis Sicorim transeunt, et cum II legionibus, quas superioribus diebus transduxerant, castra conjungunt. Relinquebatur Caesari nihil, nisi uti equitatu agmen adversariorum male haberet, et carperet: pons enim ipsius magnum circuitum habebat, ut multo breviore itinere illi ad Iberum pervenire possent. Equites ab eo missi flumen transeunt, et, quum de tertia vigilia Petreius atque Afranius castra movissent, repente sese ad novissimum agmen ostendunt; et, magna multitudine circumfusa, morari atque iter impedire incipiunt.

LXIV. Prima luce ex superioribus locis, quae Caesaris castris erant conjuncta, cernebatur, equitatus nostri proelio novissimos illorum premi vehementer, ac nonnunquam sustinere extremum agmen, atque interrumpi: alias inferri signa, et universarum cohortium impetu nostros propelli, dein rursus conversos insequi. Totis vero castris milites circulari, et dolere, hostem ex manibus dimitti, bellum necessario longius duci: centuriones tribunosque militum adire, atque obsecrare, ut per eos Caesar certior fieret, ne labori suo neu periculo parceret: paratos es-

se sese, posse et audere ea transire flumen, qua transductus esset equitatus. Quorum studio et vocibus excitatus, Caesar, etsi timebat tantae magnitudinis flumini exercitum objicere, conandum tamen atque experiendum judicat. Itaque infirmiores milites ex omnibus centuriis deligi jubet, quorum aut animus aut vires videbantur sustinere non posse: hos cum legione una praesidio castris relinquit. Reliquas legiones expeditas educit; magnoque numero jumentorum in flumine supra atque infra constituto, transducit exercitum. Pauci ex his militibus, vi fluminis abrepti, ab equitatu excipiuntur, ac sublevantur: interiit tamen nemo. Transducto incolumi exercitu, copias instruit, triplicemque aciem ducere incipit; ac tantum fuit in militibus studii, ut, millium VI ad iter addito circuitu, magnaque ad vadum fluminis mora interposita, eos, qui de tertia vigilia exissent, ante horam diei IX consequerentur.

LXV. Quos ubi Afranius procul visos cum Petreio conspexit, nova re perterritus, locis superioribus consistit, aciemque instruit. Caesar in campis exercitum reficit, ne defessum proelio objiciat. Rursus conantes progredi insequitur, et moratur. Illi necessario maturius, quam constituerant, castra ponunt: suberant enim montes, atque a millibus passuum V itinera difficilia atque angusta excipiebant. Hos intra montes se recipiebant, ut equitatum effugerent Caesaris, praesidiisque in angustiis collocatis, exercitum itinere prohiberent; ipsi sine periculo, ac timore, Iberum copias transducerent: quod fuit illis conandum, atque omni ratione efficiendum. Sed, totius diei pugna atque itineris labore defessi, rem in posterum diem distulerunt. Caesar quoque in proximo colle castra ponit.

LXVI. Media circiter nocte iis, qui adaquandi caussa longius a castris processerant, ab equitibus correptis, fit ab his certior Caesar, duces adversariorum silentio copias castris educere. Quo cognito, signum dari jubet, et vasa militari more conclamari. Illi, exaudito clamore, veriti, ne noctu impediti sub onere confligere cogerentur, aut ne ab equitatu Caesaris in angustiis tenerentur, iter supprimunt, copiasque in castris continent. Postero die Petreius cum paucis equitibus occulte ad exploranda loca proficiscitur. hoc idem fit ex castris Caesaris. Mittitur L. Decidius Saxa cum paucis, qui loci naturam perspiciat. Uterque idem suis renunciat, V millia passuum proxima intercedere itineris campestris; inde excipere loca aspera

et montuosa: qui prior has angustias occupaverit, ab hoc hostem prohiberi, nihil esse negotii.

LXVII. Disputatur in consilio a Petreio et Afranio, et tempus profectionis quaeritur. Plerique censebant, ut noctu iter facerent: posse prius ad angustias veniri, quam sentirentur Alii, quod pridie noctu conclamatum esset in castris Caesaris argumenti sumebant loco, non posse clam exiri; circumfundi noctu equitatum Caesaris, atque omnia loca atque itinera obsideri: nocturnaque proelia esse vitanda, quod perterritus miles in civili dissensione timori magis, quam religioni, consulere consuerit; at lucem multum per se pudorem omnium oculis, multum etiam tribunorum militum et centurionum praesentiam afferre; quibus rebus coërceri milites, et in officio contineri soleant. Quare omni ratione esse interdiu perrumpendum: etsi aliquo accepto detrimento, tamen summa exercitus salva, locum, quem petant, capi posse. Haec evicit in consilio sententia; et prima luce postridie constituunt proficisci.

LXVIII. Caesar, exploratis regionibus, albente coelo, omnes copias castris educit; magnoque circuitu, nullo certo itinere, exercitum ducit. nam quae itinera ad Iberum atque Octogesam pertinebant, castris hostium oppositis tenebantur. Ipsi erant transcendendae valles maximae, ac difficillimae: saxa multis locis praerupta iter impediebant; ut arma per manus necessario traderentur, militesque inermi, sublevatique alii ab aliis, magnam partem itineris conficerent. Sed hunc laborem recusabat nemo, quod eum omnium laborum finem fore existimabant, si hostem Ibero intercludere, et frumento prohibere potuissent.

LXIX. Ac primo Afraniani milites, visendi caussa, laeti ex castris procurrebant, contumeliosisque vocibus prosequebantur: nec non, necessarii victus inopia coactos fugere, atque ad Ilerdam reverti: erat enim iter a proposito diversum, contrariamque in partem iri videbatur. Duces vero eorum suum consilium laudibus ferebant, quod se castris tenuissent; multumque eorum opinionem adjuvabat, quod sine jumentis impedimentisque ad iter profectos videbant, ut, non posse diutius inopiam sustinere, confiderent. Sed, ubi paullatim retorqueri agmen ad dextram conspexerunt, jamque primos superare regionem castrorum animadverterunt, nemo erat adeo tardus, aut fugiens laboris, quin statim castris exeundum, atque occurrendum putarent. Conclamatur ad arma; atque omnes copiae, paucis

praesidio relictis cohortibus, exeunt, rectoque ad Iberum itinere contendunt.

LXX. Erat in celeritate omne positum certamen, utri prius angustias montesque occuparent: sed exercitum Caesaris viarum difficultates tardabant; Afranii copias equitatus Caesaris insequens morabatur. Res tamen ab Afranianis huc erat necessario deducta, ut, si priores montes, quos petebant, attigissent, ipsi periculum vitarent, impedimenta totius exercitus cohortesque in castris relictas servare non possent, quibus, interclusis exercitu Caesaris, auxilium ferri nulla ratione poterat. Confecit prior iter Caesar; atque, ex magnis rupibus nactus planitiem, in hac contra hostem aciem instruit. Afranius, quum ab equitatu novissimum agmen premeretur, et ante se hostem videret, collem quendam nactus, ibi constitit. Ex eo loco IV cetratorum cohortes in montem, qui erat in conspectu omnium excelsissimus, mittit. Hunc magno cursu concitatos jubet occupare, eo consilio, uti ipse eodem omnibus copiis contenderet, et, mutato itinere, jugis Octogesam perveniret. Hunc quum obliquo itinere cetrati peterent, conspicatus equitatus Caesaris, in cohortes impetum facit: nec minimam partem temporis equitum vim cetrati sustinere potuerunt, omnesque, ab eis circumventi, in conspectu utriusque exercitus interficiuntur.

LXXI. Erat occasio bene gerendae rei. Neque vero id Caesarem fugiebat, tanto sub oculis accepto detrimento, perterritum exercitum sustinere non posse, praesertim circumdatum undique equitatu, quum in loco aequo atque aperto confligeretur: idque ex omnibus partibus ab eo flagitabatur. Concurrebant legati, centuriones, tribunique militum, ne dubitaret proelium committere; omnium esse militum paratissimos animos: Afranianos contra multis rebus sui timoris signa misisse, quod suis non subvenissent; quod de colle non decederent; quod vix equitum incursus sustinerent; collatisque in unum locum signis, conferti, neque ordines neque signa servarent. Quod si iniquitatem loci timeret, datum iri tamen aliquo loco pugnandi facultatem, quod certe inde decedendum esset Afranio, nec sine aqua permanere posset.

LXXII. Caesar in eam spem venerat, se sine pugna et sine vulnere suorum rem conficere posse; quod re frumentaria adversarios interclusisset. Cur etiam secundo proelio aliquos ex suis amitteret? cur vulnerari pateretur optime de se meritos milites? cur denique fortunam periclitaretur? praesertim quum

non minus esset imperatoris, consilio superare, quam gladio Movebatur etiam misericordia civium, quos interficiendos videbat; quibus salvis atque incolumibus, rem obtineri malebat. Hoc consilium Caesaris a plerisque non probabatur; milites vero palam inter se loquebantur, quoniam talis occasio victoriae dimitteretur, etiam qùum vellet Caesar, sese non esse pugnaturos. Ille in sua sententia perseverat; et paullulum ex eo loco digreditur, ut timorem adversariis minuat. Petreius atque Afranius, oblata facultate, in castra sese referunt. Caesar, praesidiis in montibus dispositis, omni ad Iberum intercluso itinere, quam proxime potest hostium castris, castra communit.

LXXIII. Postero die duces adversariorum perturbati, quod omnem rei frumentariae fluminisque Iberi spem dimiserant, de reliquis rebus consultabant. Erat unum iter, Ilerdam si reverti vellent; alterum, si Tarraconem peterent. Haec consiliantibus eis, nunciatur, aquatores ab equitatu premi nostro: qua re cognita, crebras stationes disponunt equitum et cohortium alariarum, legionariasque interjiciunt cohortes, vallumque ex castris ad aquam ducere incipiunt, ut intra munitionem, et sine timore et sine stationibus, aquari possent. Id opus inter se Petreius atque Afranius partiuntur; ipsique, perficiendi operis caussa, longius progrediuntur.

LXXIV. Quorum discessu liberam nacti milites colloquiorum facultatem, vulgo procedunt, et, quem quisque in castris notum aut municipem habebat, conquirit atque evocat. Primum agunt gratias omnes omnibus, quod sibi perterritis pridie pepercissent: eorum se beneficio vivere: deinde imperatoris fidem quaerunt, rectene se illi sint commissuri; et, quod non ab initio fecerint, armaque cum hominibus necessariis et consanguineis contulerint, queruntur. His provocati sermonibus, fidem ab imperatore de Petreii et Afranii vita petunt, ne quod in se scelus concepisse, neu suos prodidisse, videantur. Quibus confirmatis rebus, se statim signa translaturos confirmant: legatosque de pace primorum ordinum centuriones ad Caesarem mittunt. Interim alii suos in castra invitandi caussa adducunt, alii ab suis abducuntur; adeo ut una castra jam facta ex binis viderentur: compluresque tribuni militum et centuriones ad Caesarem veniunt, seque ei commendant. Idem hoc fit a principibus Hispaniae, quos illi evocaverant, et secum in castris habebant obsidum loco. Ii suos notos hospitesque quaerebant, per quem quisque eorum aditum commendationis haberet ad Caesarem.

Afranii etiam filius, adolescens, de sua ac parentis sui salute cum Caesare per Sulpicium legatum agebat. Erant plena laetitia et gratulatione omnia; eorum, qui tanta pericula vitasse, et eorum, qui sine vulnere tantas res confecisse videbantur; magnumque fructum suae pristinae lenitatis omnium judicio Caesar ferebat, consiliumque ejus a cunctis probabatur.

LXXV. Quibus rebus nunciatis Afranio, ab instituto opere discedit, seque in castra recipit; sic paratus, ut videbatur, ut, quicunque accidisset casus, hunc quieto et aequo animo ferret. Petreius vero non deserit sese; armat familiam; cum hac, et praetoria cohorte cetratorum, barbarisque equitibus paucis, beneficiariis suis, quos suae custodiae caussa habere consuerat, improviso ad vallum advolat, colloquia militum interrumpit, nostros repellit ab castris; quos deprehendit, interficit. Reliqui coëunt inter se, et, repentino periculo exterriti, sinistras sagis involvunt, gladiosque destringunt; atque ita se a cetratis, equitibusque defendunt, castrorum propinquitate confisi; seque in castra recipiunt, et ab iis cohortibus, quae erant in statione ad portas, defenduntur.

LXXVI. Quibus rebus confectis, flens Petreius manipulos circuit, militesque appellat; neu se, neu Pompeium absentem, imperatorem suum, adversariis ad supplicium tradant, obsecrat. Fit celeriter concursus in praetorium. Postulat, ut jurent omnes, se exercitum ducesque non deserturos, neque prodituros, neque sibi separatim a reliquis consilium capturos. Princeps in haec verba jurat ipse. Idem jusjurandum adigit Afranium. subsequuntur tribuni militum centurionesque: centuriatim producti milites idem jurant. Edicunt, penes quem quisque sit Caesaris miles, ut producatur: productos palam in praetorio interficiunt. Sed plerosque hi, qui receperant, celant, noctuque per vallum emittunt. Sic terror oblatus a ducibus, crudelitas in supplicio, nova religio jurisjurandi spem praesentis deditionis sustulit, mentesque militum convertit, et rem ad pristinam belli rationem redegit.

LXXVII. Caesar, qui milites adversariorum in castra per tempus colloquii venerant, summa diligentia conquiri et remitti jubet. sed ex numero tribunorum militum centurionumque nonnulli sua voluntate apud eum remanserunt; quos ille postea magno in honore habuit: centuriones in ampliores ordines, equites Romanos in tribunitium restituit honorem.

LXXVIII. Premebantur Afraniani pabulatione, aquabantur

aegre: frumenti copiam legionarii nonnullam habebant, quod dierum XXII ab Ilerda frumentum jussi erant efferre: cetrati auxiliaresque nullam, quorum erant et facultates ad parandum exiguae, et corpora insueta ad onera portanda: itaque magnus eorum quotidie numerus ad Caesarem profugiebat. In his erat angustiis res: sed ex propositis consiliis duobus explicitius videbatur, Ilerdam reverti, quod ibi paullulum frumenti relique rant. Ibi se reliquum consilium explicaturos confidebant. Tarraco aberat longius: quo spatio plures rem posse casus recipere intelligebant. Hoc probato consilio, ex castris proficiscuntur. Caesar, equitatu praemisso, qui novissimum agmen carperet, atque impediret, ipse cum legionibus subsequitur. Nullum intercedebat tempus, quin extremi cum equitibus proeliarentur.

LXXIX. Genus erat hoc pugnae. Expeditae cohortes novissimum agmen claudebant; pluresque in locis campestribus subsistebant: si mons erat adscendendus, facile ipsa loci natura periculum repellebat, quod ex locis superioribus, qui antecesserant, desuper suos adscendentes protegebant: quum vallis, aut locus declivis suberat, neque ii, qui antecesserant, morantibus opem ferre poterant, equites vero ex loco superiore in aversos tela conjiciebant; tum magno erat in periculo res. Relinquebatur, ut, quum ejusmodi locis esset appropinquatum, legionum signa consistere juberent, magnoque impetu equitatum repellerent; eo submoto, repente incitati cursu sese in valles universi demitterent, atque, ita transgressi, rursus in locis superioribus consisterent. Nam tantum ab equitum suorum auxiliis aberant, quorum numerum habebant magnum, ut eos, superioribus perterritos proeliis, in medium reciperent agmen, ultroque eos tuerentur: quorum nulli ex itinere excedere licebat, quin ab equitatu Caesaris exciperentur.

LXXX. Tali dum pugnatur modo, lente atque paullatim proceditur, crebroque, ut sint auxilio suis, subsistunt; ut tum accidit. Millia enim progressi IV, vehementiusque peragitati ab equitatu, montem excelsum capiunt: ibique una fronte contra hostem castra muniunt, neque jumentis onera deponunt. Ubi Caesaris castra posita, tabernaculaque constituta, et dimissos equites pabulandi caussa, animadverterunt; sese subito proripiunt, hora circiter VI ejusdem diei, et, spem nacti morae discessu nostrorum equitum, iter facere incipiunt. Qua re animadversa, Caesar relictis legionibus subsequitur; praesidio impedimentis paucas cohortes relinquit; hora X subsequi pabu-

latores, equitesque revocari jubet. Celeriter equitatus ad quotidianum itineris officium revertitur. Pugnatur acriter ad novissimum agmen, adeo ut paene terga convertant: complures-que milites, etiam nonnulli centuriones interficiuntur. Instabat agmen Caesaris, atque universum imminebat.

LXXXI. Tum vero, neque ad explorandum idoneum locum castris, neque ad progrediendum data facultate, consistunt necessario, et procul ab aqua, et natura iniquo loco, castra ponunt. Sed iisdem de caussis Caesar, quae supra sunt demonstratae, proelio [amplius] non lacessit, et eo die tabernacula statui passus non est; quo paratiores essent ad insequendum omnes, sive noctu, sive interdiu erumperent. Illi, animadverso vitio castrorum, tota nocte munitiones proferunt, castraque castris convertunt. Hoc idem postero die a prima luce faciunt, totumque in ea re diem consumunt. Sed, quantum opere processerant, et castra protulerant, tanto aberant ab aqua longius; et praesenti malo aliis malis remedia dabantur. Prima nocte aquandi caussa nemo egreditur ex castris; proximo die, praesidio in castris relicto, universas ad aquam copias educunt; pabulatum emittitur nemo. His eos supplices malis haberi Caesar, et necessariam subire deditionem, quam proelio decertare, malebat. Conatur tamen eos vallo fossaque circumvenire, ut quam maxime repentinas eorum eruptiones demoretur, quo necessario descensuros existimabat. Illi, et inopia pabuli abducti, et quo essent ad id expeditiores, omnia sarcinaria jumenta interfici jubent.

LXXXII. In his operibus consiliisque biduum consumitur: tertio die magna jam pars operis Caesaris processerat. Illi impediendae rei caussa, hora circiter VIII signo dato, legiones educunt, aciemque sub castris instruunt. Caesar ab opere legiones revocat, equitatum omnem convenire jubet, aciem instruit; contra opinionem enim militum, famamque omnium, videri proelium defugisse, magnum detrimentum afferebat. Sed eisdem de caussis, quae sunt cognitae, quo minus dimicare vellet, movebatur; atque hoc etiam magis, quod spatii brevitas, etiam in fugam conjectis adversariis, non multum ad summam victoriae juvare poterat: non enim amplius pedum millibus II ab castris castra distabant. Hinc duas partes acies occupabant; tertia vacabat, ad incursum atque impetum militum relicta. Si proelium committeretur, propinquitas castrorum celerem superatis ex fuga receptum dabat. Hac de caussa

constituerat, signa inferentibus resistere, prior proelio non lacessere.

LXXXIII. Acies erat Afraniana duplex legionum v: tertium in subsidiis locum alariae cohortes obtinebant. Caesaris triplex: sed primam aciem quaternae cohortes ex v legionibus tenebant: has subsidiariae ternae, et rursus aliae totidem, suae cujusque legionis, subsequebantur: sagittarii funditoresque media continebantur acie: equitatus latera cingebat. Tali instructa acie, tenere uterque propositum videbatur: Caesar, nisi coactus, proelium non committere; ille, ut opera Caesaris impediret. Producitur tamen res; aciesque ad solis occasum continentur: inde utrique in castra discedunt. Postero die munitiones institutas Caesar parat perficere: illi vadum fluminis Sicoris tentare, si transire possent. Qua re animadversa, Caesar Germanos levis armaturae, equitumque partem, flumen transjicit, crebrasque in ripis custodias disponit.

LXXXIV. Tandem, omnibus rebus obsessi, quartum jam diem sine pabulo retentis jumentis, aquae, lignorum, frumenti inopia, colloquium petunt; et id, si fieri possit, semoto a militibus loco. Ubi id a Caesare negatum, et palam si colloqui vellent, concessum est; datur obsidis loco Caesari filius Afranii. Venitur in eum locum, quem Caesar delegit. Audiente utroque exercitu, loquitur Afranius: non esse aut ipsis aut militibus succensendum, quod fidem erga imperatorem suum, Cn. Pompeium, conservare voluerunt; sed satis jam fecisse officio, satisque supplicii tulisse, perpessos omnium rerum inopiam: nunc vero, paene ut feras, circummunitos, prohiberi aqua, prohiberi ingressu; neque corpore dolorem, neque animo ignominiam ferre posse: itaque se victos confiteri: orare atque obsecrare, si quis locus misericordiae relinquatur, ne ad ultimum supplicium progredi necesse habeant. Haec quam potest demississime atque subjectissime exponit.

LXXXV. Ad ea Caesar respondit: nulli omnium has partes, vel querimoniae, vel miserationis, minus convenisse: reliquos enim omnes suum officium praestitisse; se, qui etiam bona conditione, et loco, et tempore aequo confligere noluerit, ut quam integerrima essent ad pacem omnia; exercitum suum, qui, injuria etiam accepta, suisque interfectis, quos in sua potestate habuerit, conservarit, et texerit; illius denique exercitus milites, qui per se de concilianda pace egerint, qua in re omnium suorum vitae consulendum putarint. sic omnium ordinum par-

tes in misericordia constitisse: ipsos duces a pace abhorruisse: eos neque induciarum jura servasse, et homines imperitos, et per colloquium deceptos, crudelissime interfecisse. Accidisse igitur his, quod plerumque hominibus nimia pertinacia atque arrogantia accidere soleat, uti eo recurrant, et id cupidissime petant, quod paullo ante contemserint: neque nunc se illorum humilitate, neque aliqua temporis opportunitate, postulare, quibus rebus opes augeantur suae; sed eos exercitus, quos contra se multos jam annos aluerint, velle dimitti: neque enim VI legiones alia de caussa missas in Hispaniam, septimamque ibi conscriptam, neque tot tantasque classes paratas, neque submissos duces rei militaris peritos. Nihil horum ad pacandas Hispanias, nihil ad usum provinciae provisum, quae propter diuturnitatem pacis nullum auxilium desiderarit. Omnia haec jampridem contra se parari: in se novi generis imperia constitui, ut idem ad portas urbanis praesidia rebus, et duas bellicosissimas provincias absens tot annos obtineat: in se jura magistratuum commutari, ne ex praetura et consulatu, ut semper, sed per paucos probati et electi in provincias mittantur: in se aetatis excusationem nihil valere, quod superioribus bellis probati ad obtinendos exercitus evocentur: in se uno non servari, quod sit omnibus datum semper imperatoribus, ut, rebus feliciter gestis, aut cum honore aliquo, aut certe sine ignominia, domum revertantur, exercitumque dimittant. Quae tamen omnia et se tulisse patienter et esse laturum: neque nunc id agere, ut ab illis abductum exercitum teneat ipse, quod tamen sibi difficile non sit; sed ne illi habeant, quo contra se uti possint: proinde, ut esset dictum, provinciis excederent, exercitumque dimitterent: si id sit factum, nociturum se nemini: hanc unam atque extremam pacis esse conditionem.

LXXXVI. Id vero militibus fuit pergratum et jucundum, ut ex ipsa significatione potuit cognosci; ut, qui aliquid, victi, incommodi expectavissent, ultro praemium missionis ferrent. Nam, quum de loco et tempore ejus rei controversia inferretur, et voce et manibus universi ex vallo, ubi constiterant, significare coeperunt, ut statim dimitterentur; neque omni interposita fide firmum esse posse, si in aliud tempus differretur Paucis quum esset in utramque partem verbis disputatum, res huc deducitur, ut ii, qui habeant domicilium aut possessiones in Hispania, statim; reliqui ad Varum flumen dimittantur: ne

quid eis noceatur, neu quis invitus sacramento dicere cogatur a Caesare, cavetur.

LXXXVII. Caesar ex eo tempore, dum ad flumen Varum veniatur, se frumentum daturum, pollicetur; addit etiam, ut, quid quisque eorum in bello amiserit, quae sint penes milites suos, iis, qui amiserint, restituatur: militibus, aequa facta aestimatione, pecuniam pro iis rebus dissolvit. Quascunque postea controversias inter se milites habuerint, sua sponte ad Caesarem in jus adierunt. Petreius atque Afranius, quum stipendium ab legionibus, paene seditione facta, flagitaretur, cujus illi diem nondum venisse dicerent, Caesar ut cognosceret, postulant; eoque utrique, quod statuit, contenti fuerunt. Parte circiter tertia exercitus eo biduo dimissa, II legiones suas antecedere, reliquas subsequi jussit, ut non longo inter se spatio castra facerent; eique negotio Q. Fufium Kalenum legatum praeficit. Hoc ejus praescripto ex Hispania ad Varum flumen est iter factum, atque ibi reliqua pars exercitus dimissa.

LIBER II.

Dum haec in Hispania geruntur, C. Trebonius, legatus, qui ad oppugnationem Massiliae relictus erat, duabus ex partibus aggerem, vineas, turresque ad oppidum agere instituit. Una erat proxima portui, navalibusque; altera ad partem, qua est aditus ex Gallia atque Hispania ad id mare, quod adigit ad ostium Rhodani. Massilia enim fere ex III oppidi partibus mari alluitur. Reliqua quarta est, quae aditum habeat a terra. Hujus quoque spatii pars ea, quae ad arcem pertinet, loci natura et valle altissima munita, longam et difficilem habet oppugnationem. Ad ea perficienda opera C. Trebonius magnam jumentorum atque hominum multitudinem ex omni provincia vocat; vimina materiamque comportari jubet. Quibus comparatis rebus, aggerem in altitudinem pedum LXXX exstruit.

II. Sed tanta erant antiquitus in oppido omnium rerum ad bellum apparatus, tantaque multitudo tormentorum, ut eorum vim nullae contextae viminibus vineae sustinere possent. Asseres enim pedum XII, cuspidibus praefixi, atque hi maximis

ballistis missi, per IV ordines cratium in terra defigebanter. Itaque pedalibus lignis conjunctis inter se porticus integeban tur; atque hac agger inter manus proferebatur. Antecedebat testudo pedum LX, aequandi loci caussa, facta item ex fortissi mis lignis, involuta omnibus rebus, quibus ignis jactus et lapi des defendi possent. Sed magnitudo operum, altitudo muri atque turrium, multitudo tormentorum omnem administratio nem tardabat: tum crebrae per Albicos eruptiones fiebant ex oppido, ignesque aggeri et turribus inferebantur: quae facile nostri repellebant milites; magnisque ultro illatis detrimentis, eos, qui eruptionem fecerant, in oppidum rejiciebant.

III. Interim L. Nasidius, ab Cn. Pompeio cum classe navium XVI, in quibus paucae erant aeratae, L. Domitio Massiliensibusque subsidio missus, freto Siciliae, imprudente atque inopinante Curione, pervehitur: appulsisque Messanam navibus, atque inde, propter repentinum terrorem, principum ac senatus fuga facta, ex navalibus eorum unam deducit. Hac adjuncta ad reliquas naves, cursum Massiliam versus perficit; praemissaque clam navicula, Domitium Massiliensesque de suo adventu certiores facit, eosque magnopere hortatur, ut rursus cum Bruti classe, additis suis auxiliis, confligant.

IV. Massilienses, post superius incommodum, veteres ad eundem numerum ex navalibus productas naves refecerant, summaque industria armaverant, (remigum gubernatorumque magna copia suppetebat;) piscatoriasque adjecerant, atque contexerant, ut essent ab ictu telorum remiges tuti: has sagittariis tormentisque compleverunt. Tali modo instructa classe, omnium seniorum, matrum familiae, virginum precibus et fletu excitati, ut extremo tempore civitati subvenirent, non minore animo ac fiducia, quam ante dimicaverant, naves conscendunt. Communi enim fit vitio naturae, ut invisis, latitantibus, atque incognitis rebus magis confidamus, vehementiusque exterreamur; ut tum accidit. Adventus enim L. Nasidii summa spe et voluntate civitatem compleverat. Nacti idoneum ventum, ex portu exeunt, et Tauroënta, quod est castellum Massiliensium, ad Nasidium perveniunt, ibique naves expediunt: rursusque se ad confligendum animo confirmant, et consilia communicant. Dextra pars Massiliensibus attribuitur, sinistra Nasidio.

V. Eodem Brutus contendit, aucto navium numero: nam ad eas, quae factae erant Arelate per Caesarem, captivae Massiliensium accesserant VI. Has superioribus refecerat diebus, atque

omnibus rebus instruxerat. Itaque, suos cohortatus, quos integros superavissent, ut victos contemnerent, plenus spei bonae atque animi adversus eos proficiscitur. Facile erat ex castris C. Trebonii, atque omnibus superioribus locis, prospicere in urbem, ut omnis juventus, quae in oppido remanserat, omnesque superioris aetatis, cum liberis, atque uxoribus, publicisque custodiis, aut ex muro ad coelum manus tenderent, aut templa Deorum immortalium adirent, et, ante simulacra projecti, victoriam ab Diis exposcerent. Neque erat quisquam omnium, quin in ejus diei casu suarum omnium fortunarum eventum consistere existimaret. nam et honesti ex juventute, et cujusque aetatis amplissimi, nominatim evocati, atque obsecrati, naves conscenderant; ut, si quid adversi accidisset, ne ad conandum quidem sibi quidquam reliqui fore viderent; si superavissent vel domesticis opibus, vel externis auxiliis, de salute urbis confiderent.

VI. Commisso proelio, Masiliensibus res nulla ad virtutem defuit; sed, memores eorum praeceptorum, quae paullo ante ab suis acceperant, hoc animo decertabant, ut nullum aliud tempus ad conandum habituri viderentur, et, quibus in pugna vitae periculum accideret, non ita multo se reliquorum civium fatum antecedere existimarent, quibus, urbe capta, eadem esset belli fortuna patienda. Diductisque nostris paullatim navibus, et artificio gubernatorum mobilitati navium locus dabatur, et, si quando nostri, facultatem nacti, ferreis manibus injectis, navem religaverant, undique suis laborantibus succurrebant. Neque vero, conjuncti Albicis, comminus pugnando deficiebant; neque multum cedebant virtute nostris. Simul ex minoribus navibus magna vis eminus missa telorum multa nostris de improviso imprudentibus atque impeditis vulnera inferebant; conspicataeque naves triremes II navem D. Bruti, quae ex insigni facile agnosci poterat, duabus ex partibus sese in eam incitaverant: sed tantum, re provisa, Brutus celeritate navis enisus est, ut parvo momento antecederet. Illae adeo graviter inter se incitatae conflixerunt, ut vehementissime utraeque ex concursu laborarent; altera vero, praefracto rostro, tota collabefieret. Qua re animadversa, quae proximae ei loco ex Bruti classe naves erant, in eas impeditas impetum faciunt, celeriterque ambas deprimunt.

VII. Sed Nasidianae naves nullo usui fuerunt, celeritèrque pugna excesserunt: non enim has aut conspectus patriae, aut

propinquorum praecepta ad extremum vitae periculum adire cogebant. Itaque ex eo numero navium nulla desiderata est: ex Massiliensium classe v sunt depressae; iv captae; i cum Nasidianis profugit: quae omnes citeriorem Hispaniam petiverunt. At ex reliquis una, praemissa Massiliam hujus nuncii perferendi gratia, quum jam appropinquaret urbi, omnis sese multitudo ad cognoscendum effudit; ac, re cognita, tantus luctus excepit, ut urbs ab hostibus capta eodem vestigio videretur. Massilienses tamen nihilo sequius ad defensionem urbis reliqua apparare coeperunt.

VIII. Est animadversum ab legionariis, qui dexteram partem operis administrabant, ex crebris hostium eruptionibus, magno sibi esse praesidio posse, si pro castello ac receptaculo turrim ex latere sub muro fecissent: quam primo ad repentinos incursus humilem parvamque fecerant. Huc se referebant: hinc, si qua major oppresserat vis, propugnabant: hinc ad repellendum et prosequendum hostem procurrebant. Patebat haec quoquo versus pedes xxx; sed parietum crassitudo pedes v. Postea vero, ut est rerum omnium magister usus, hominum adhibita sollertia, inventum est, magno esse usui posse, si haec esset in altitudinem turris elata. Id hac ratione perfectum est.

IX. Ubi turris altitudo perducta est ad contabulationem; eam in parietes instruxerunt ita, ut capita tignorum extenta parietum structura tegerentur, ne quid emineret, ubi ignis hostium adhaeresceret. Hanc insuper contignationem, quantum tectum plutei ac vinearum passum est, laterculo adstruxerunt: supraque eum locum duo tigna transversa injecerunt non longe ab extremis parietibus, quibus suspenderent eam contignationem, quae turri tegimento esset futura: supraque ea tigna directo transversas trabes injecerunt, easque axibus religaverunt. Has trabes paullo longiores atque eminentiores, quam extremi parietes erant, effecerunt, ut esset, ubi tegimenta praependere possent, ad defendendos ictus ac repellendos, quum inter eam contignationem parietes exstruerentur: eamque contabulationem summam lateribus lutoque constraverunt, ne quid ignis hostium nocere posset: centonesque insuper injecerunt, ne aut tela tormentis missa tabulationem perfringerent, aut saxa ex catapultis lateritium discuterent. Storias autem ex funibus anchorariis tres, in longitudinem parietum turris, latas iv pedes, fecerunt: easque ex iii partibus, quae ad hostes vergebant, eminentibus trabibus circum turrim praependentes religaverunt; quod unum

genus tegimenti aliis locis erant experti nullo telo neque tormento transjici posse. Ubi vero ea pars turris, quae erat perfecta, tecta atque munita est ab omni ictu hostium, pluteos ad alia opera abduxerunt: turris tectum per se ipsum prehensionibus ex contignatione prima suspendere ac tollere coeperunt: ubi, quantum storiarum demissio patiebatur, tantum elevabant. Intra haec tegimenta abditi atque muniti, parietes lateribus exstruebant; rursusque alia prehensione ad aedificandum sibi locum expediebant. Ubi tempus alterius contabulationis videbatur, tigna item, ut primo, tecta extremis lateribus instruebant; exque ea contignatione rursus summam contabulationem storiasque elevabant. Ita tuto, ac sine ullo vulnere ac periculo, VI tabulata exstruxerunt: fenestrasque, quibus in locis visum est, ad tormenta mittenda in struendo reliquerunt.

X. Ubi ex ea turri, quae circum essent, opera tueri se posse confisi sunt, musculum pedum LX longum ex materia bipedali, quem a turri lateritia ad hostium turrim murumque perducerent, facere instituerunt; cujus musculi haec erat forma. Duae primum trabes in solo, aeque longae, distantes inter se pedes IV, collocantur, inque eis columellae pedum in altitudinem V defiguntur. Has inter se capreolis molli fastigio conjungunt, ubi tigna, quae musculi tegendi caussa ponant, collocentur. Eo super tigna bipedalia injiciunt; eaque laminis clavisque religant. Ad extremum musculi tectum, trabesque extremas, quadratas regulas, IV patentes digitos, defigunt, quae lateres, qui super musculo struantur, contineant. Ita fastigato, atque ordinatim structo, ut trabes erant in capreolis collocatae, lateribus lutoque musculus, ut ab igni, qui ex muro jaceretur, tutus esset, contegitur. Super lateres coria inducuntur, ne canalibus aqua immisa, lateres diluere posset. Coria autem, ne rursus igni ac lapidibus corrumpantur, centonibus conteguntur. Hoc opus omne, tectum vineis, ad ipsam turrim perficiunt; subitoque, inopinantibus hostibus, machinatione navali, phalangis subjectis, ad turrim hostium admovent, ut aedificio jungatur.

XI. Quo malo perterriti subito oppidani saxa, quam maxima possunt, vectibus promovent, praecipitataque muro in musculum devolvunt. Ictum firmitas materiae sustinet, et, quidquid incidit, fastigio musculi elabitur. Id ubi vident, mutant consilium: cupas taeda ac pice refertas incendunt, easque de muro in musculum devolvunt. Involutae labuntur; delapsae ab lateribus, longuriis furcisque ab opere removentur. Interim sub

musculo milites vectibus infima saxa turris hostium, quibus fundamenta continebantur, convellunt. Musculus ex turri lateritia a nostris telis tormentisque defenditur: hostes ex muro ac turribus submoventur: non datur libera muri defendendi facultas. Compluribus jam lapidibus ex ea, quae suberat, turri subductis, repentina ruina pars ejus turris concidit, pars reliqua consequens procumbebat.

XII. Tum hostes, turris repentina ruina commoti, inopinato malo turbati, Deorum ira perculsi, urbis direptione perterriti, inermes cum infulis sese porta foras universi proripiunt: ad legatos atque exercitum supplices manus tendunt. Qua nova re oblata, omnis administratio belli consistit; militesque, aversi a proelio, ad studium audiendi et cognoscendi feruntur. Ubi hostes ad legatos exercitumque pervenerunt, universi se ad pedes projiciunt: orant, ut adventus Caesaris exspectetur: captam suam urbem videre, opera perfecta, turrem subrutam; itaque a defensione desistere: nullam exoriri moram posse, quo minus, quum venisset, si imperata non facerent, ad nutum e vestigio diriperentur. Docent, si omnino turris concidisset, non posse milites contineri, quin spe praedae in urbem irrumperent, urbemque delerent. Haec atque ejusdem generis complura, ut ab hominibus doctis, magna cum misericordia fletuque pronunciantur.

XIII. Quibus rebus commoti, legati milites ex opere deducunt, oppugnatione desistunt, operibus custodias relinquunt. Induciarum quodam genere misericordia facto, adventus Caesaris exspectatur. Nullum ex muro, nullum a nostris mittitur telum: ut re confecta, omnes curam et diligentiam remittunt: Caesar enim per literas Trebonio magnopere mandaverat, ne per vim oppidum expugnari pateretur; ne gravius permoti milites, et defectionis odio, et contentione sui, et diutino labore, omnes puberes interficerent, quod se facturos minabantur: aegreque tunc sunt retenti, quin oppidum irrumperent; graviterque eam rem tulerunt, quod stetisse per Trebonium, quo minus oppido potirentur, videbatur.

XIV. At hostes sine fide tempus atque occasionem fraudis ac doli quaerunt: interjectisque aliquot diebus, nostris languentibus, atque animo remissis, subito, meridiano tempore, quum alius discessisset, alius ex diutino labore in ipsis operibus quieti se dedisset, arma vero omnia reposita, contectaque essent: portis se foras erumpunt, secundo magnoque vento ignem operi-

bus inferunt. Hunc sic distulit ventus, uti uno tempore agger, plutei, testudo, turris, tormenta flammam conciperent, et prius haec omnia consumerentur, quam, quemadmodum accidisset, animadverti posset. Nostri, repentina fortuna permoti, arma, quae possunt, arripiunt: alii ex castris sese incitant: fit in hostes impetus; sed muro, sagittis, tormentisque, fugientes persequi prohibentur. Illi sub murum se recipiunt: ibique musculum turrimque lateritiam libere incendunt. Ita multorum mensium labor, hostium perfidia, et vi tempestatis, puncto temporis interiit. Tentaverunt hoc idem Massilienses postero die: eandem nacti tempestatem, majori cum fiducia ad alteram turrem aggeremque eruptione pugnaverunt, multumque ignem intulerunt. Sed, ut superioris temporis contentionem nostri omnem remiserant, ita, proximi diei casu admoniti, omnia ad defensionem paraverant. Itaque, multis interfectis, reliquos, infecta re, in oppidum repulerunt.

XV. Trebonius ea, quae sunt amissa, multo majore studio militum administrare et reficere instituit. Nam, ubi tantos suos labores et apparatus male cecidisse viderunt, induciisque per scelus violatis, suam virtutem irrisui fore perdoluerunt; quod, unde agger omnino comportari posset, nihil erat reliquum, omnibus arboribus longe lateque in finibus Massiliensium excisis, et convectis; aggerem novi generis, atque inauditum, ex lateritiis duobus muris, senum pedum crassitudine, atque eorum murorum contignationem facere instituerunt, aequa fere latitudine, atque ille congestus ex materia fuerat agger. Ubi aut spatium inter muros, aut imbecillitas materiae postulare videretur, pilae interponuntur, transversaria tigna injiciuntur, quae firmamento esse possint; et, quidquid est contignatum, cratibus consternitur, cratesque luto integuntur. Sub tecto miles, dextera ac sinistra muro tectus, adversus plutei objectu, operi quaecunque usui sunt, sine periculo supportat. Celeriter res administratur: diuturni laboris detrimentum sollertia et virtute militum brevi reconcinnatur. Portae, quibus locis videtur, eruptionis caussa in muro relinquuntur.

XVI. Quod ubi hostes viderunt, ea, quae diu longoque spatio refici non posse sperassent, paucorum dierum opera et labore ita refecta, ut nullus perfidiae neque eruptioni locus esset, neque quidquam omnino relinqueretur, quo aut vi militibus, aut igni operibus, noceri posset; eodemque exemplo sentiunt, totam urbem, qua sit aditus ab terra, muro turribusque

circumiri posse, sic, ut ipsis consistendi in suis munitionibus locus non esset, quum paene inaedificata in muris ab exercitu nostro moenia viderentur, ac tela manu conjicerentur: suorumque tormentorum usum, quibus ipsi magna speravissent spatio propinquitatis interire; parique conditione ex muro ac turribus bellandi data, virtute se nostris adaequare non posse intelligunt: ad easdem deditionis conditiones recurrunt.

XVII. M. Varro in ulteriore Hispania, initio, cognitis iis rebus, quae sunt in Italia gestae, diffidens Pompeianis rebus, amicissime de Caesare loquebatur: praeoccupatum, sese, legatione ab Cn. Pompeio, teneri obstrictum fide: necessitudinem quidem sibi nihilo minorem cum Caesare intercedere; neque se ignorare, quod esset officium legati, qui fiduciariam operam obtineret, quae vires suae, quae voluntas erga Caesarem totius provinciae. Haec omnibus ferebat sermonibus; neque se in ullam partem movebat. Postea vero, quum Caesarem ad Massiliam detineri cognovit, copias Petreii cum exercitu Afranii esse conjunctas, magna auxilia convenisse, magna esse in spe atque expectari, et consentire omnem citeriorem provinciam; quaeque postea acciderant de angustiis ad Ilerdam rei frumentariae, accepit; atque haec ad eum latius atque inflatius Afranius perscribebat: se quoque ad motum fortunae movere coepit.

XVIII. Dilectum habuit tota provincia; legionibus completis II, cohortes circiter XXX alarias addidit: frumenti magnum numerum coëgit, quod Massiliensibus, item quod Afranio Petreioque mitteret; naves longas X Gaditanis, ut facerent, imperavit; complures praeterea in Hispali faciendas curavit; pecuniam omnem omniaque ornamenta ex fano Herculis in oppidum Gades contulit. Eo VI cohortes praesidii caussa ex provincia misit; Caiumque Gallonium, equitem Romanum, familiarem Domitii, qui eo procurandae hereditatis caussa venerat, missus a Domitio, oppido Gadibus praefecit: arma omnia privata ac publica in domum Gallonii contulit. Ipse habuit graves in Caesarem conciones. Saepe ex tribunali praedicavit, adversa Caesarem proelia fecisse, magnum numerum ab eo militum ad Afranium perfugisse: haec se certis nunciis, certis auctoribus, comperisse. Quibus rebus perterritos, cives Romanos ejus provinciae sibi ad rempublicam administrandam HS. CLXXX, et argenti pondo XX millia, tritici modios CXX millia polliceri coëgit. Quas Caesari esse amicas civitates arbitrabatur, iis graviora onera injungebat, praesidiaque eo deducebat;

et judicia in privatos reddebat: qui verba atque orationem adversus rempublicam habuissent, eorum bona in publicum addicebat: provinciam omnem in sua et Pompeii verba jusjurandum adigebat. Cognitis iis rebus, quae sunt gestae in citeriore Hispania, bellum parabat. Ratio autem haec erat belli, ut se cum II legionibus Gades conferret; naves, frumentumque omne ibi contineret: provinciam enim omnem Caesaris rebus favere cognoverat. In insula, frumento navibusque comparatis, bellum duci non difficile existimabat. Caesar, etsi multis necessariisque rebus in Italiam revocabatur, tamen constituerat nullam partem belli in Hispaniis relinquere; quod magna esse Pompeii beneficia, et magnas clientelas, in citeriore provincia sciebat.

XIX. Itaque, duabus legionibus missis in ulteriorem Hispaniam cum Q. Cassio, tribuno plebis, ipse cum DC equitibus magnis itineribus progreditur, edictumque praemittit, ad quam diem magistratus principesque omnium civitatum sibi esse praesto Cordubae vellet. Quo edicto tota provincia pervulgato, nulla fuit civitas, quin ad id tempus partem senatus Cordubam mitteret; nullusve civis Romanus paullo notior, quin ad diem conveniret. Simul ipse Cordubae conventus per se portas Varroni clausit, custodias vigiliasque in turribus muroque disposuit. Cohortes II, quae colonicae appellabantur, quum eo casu venissent, tuendi oppidi caussa apud se retinuit. Iisdem diebus Carmonenses, quae est longe firmissima totius provinciae civitas, deductis III in arcem oppidi cohortibus a Varrone praesidio, per se cohortes ejecit, portasque praeclusit.

XX. Hoc vero magis properare Varro, ut cum legionibus quam primum Gades contenderet, ne itinere aut transjectu intercluderetur: tanta ac tam secunda in Caesarem voluntas provinciae reperiebatur. Progresso ei paullo longius literae a Gadibus redduntur; simul atque sit cognitum de edicto Caesaris, consensisse Gaditanos principes cum tribunis cohortium, quae essent ibi in praesidio, ut Gallonium ex oppido expellerent, urbem insulamque Caesari servarent. Hoc inito consilio, denunciavisse Gallonio, ut sua sponte, dum sine periculo liceret, excederet Gadibus; si id non fecisset, sibi consilium capturos: hoc timore adductum, Gallonium Gadibus excessisse. His cognitis rebus, altera ex II legionibus, quae vernacula appellabatur, ex castris Varronis, adstante et inspectante ipso, signa sustulit, seseque Hispalim recepit, atque in foro et porti-

cibus sine maleficio consedit. quod factum adeo ejus conventus cives Romani comprobaverunt, ut domum ad se quisque hospitio cupidissime reciperet. Quibus rebus perterritus, Varro, quum, itinere converso, sese Italicam venturum promisisset, certior ab suis factus est, praeclusas esse portas. Tum vero, omni interclusus itinere, ad Caesarem mittit, paratum se esse, legionem, cui jusserit, tradere. Ille ad eum Sex. Caesarem mittit, atque huic tradi jubet. Tradita legione, Varro Cordubam ad Caesarem venit: relatis ad eum publicis cum fide rationibus, quod penes eum est pecuniae, tradit, et, quod ubique habeat frumenti ac navium, ostendit.

XXI. Caesar, concione habita Cordubae, omnibus generatim gratias agit: civibus Romanis, quod oppidum in sua potestate studuissent habere; Hispanis, quod praesidia expulissent; Gaditanis, quod conatus adversariorum infregissent, seseque in libertatem vindicassent; tribunis militum centurionibusque, qui eo praesidii caussa venerant, quod eorum consilia sua virtute confirmassent: pecunias, quas erant in publicum Varroni cives Romani polliciti, remittit: bona restituit iis, quos liberius locutos hanc poenam tulisse cognoverat: tributis quibusdam publicis privatisque praemiis, reliquos in posterum bona spe complet; biduumque Cordubae commoratus, Gades proficiscitur: pecunias monumentaque, quae ex fano Herculis collata erant in privatam domum, referri in templum jubet: provinciae Q. Cassium praeficit; huic IV legiones attribuit: ipse iis navibus, quas M. Varro, quasque Gaditani jussu Varronis fecerant, Tarraconem paucis diebus pervenit. Ibi totius fere citerioris provinciae legationes Caesaris adventum exspectabant. Eadem ratione privatim ac publice quibusdam civitatibus habitis honoribus, Tarracone discedit, pedibusque Narbonem, atque inde Massiliam pervenit. Ibi legem de dictatore latam, seseque dictatorem dictum a M. Lepido praetore, cognoscit.

XXII. Massilienses, omnibus defessi malis, rei frumentariae ad summam inopiam adducti, bis proelio navali superati, crebris eruptionibus fusi, gravi etiam pestilentia conflictati ex diutina conclusione et mutatione victus, (panico enim vetere, atque hordeo corrupto omnes alebantur, quod, ad hujusmodi casus antiquitus paratum, in publicum contulerant) dejecta turri, labefacta magna parte muri, auxiliis provinciarum et exercituum desperatis, quos in Caesaris potestatem venisse cognoverant, sese dedere sine fraude constituunt. Sed paucis ante die-

bus L. Domitius, cognita Massiliensium voluntate, navibus III comparatis, ex quibus II familiaribus suis attribuerat, unam ipse conscenderat, nactus turbidam tempestatem, est profectus. Hunc conspicatae naves, quae, jussu Bruti, consuetudine quotidiana ad portum excubabant, sublatis anchoris, sequi coeperunt. Ex iis unum ipsius navigium contendit, et fugere perseveravit, auxilioque tempestatis ex conspectu abiit; duo, perterrita concursu nostrarum navium, sese in portum receperunt. Massilienses arma tormentaque ex oppido, ut est imperatum, proferunt: naves ex portu navalibusque educunt: pecuniam ex publico tradunt. Quibus rebus confectis, Caesar, magis eos pro nomine et vetustate, quam pro meritis in se civitatis, conservans, II ibi legiones praesidio relinquit; ceteras in Italiam mittit: ipse ad urbem proficiscitur.

XXIII. Iisdem temporibus C. Curio, in Africam profectus, ex Sicilia, et jam ab initio copias P. Attii Vari despiciens, II legiones ex IV, quas a Caesare acceperat, et D equites transportabat: biduoque et noctibus III navigatione consumtis, appellit ad eum locum, qui appellatur Aquilaria. Hic locus abest a Clupeis passuum XXII millia, habetque non incommodam aestate stationem, et duobus eminentibus promontoriis continetur. Hujus adventum L. Caesar filius cum X longis navibus ad Clupeum praestolans, quas naves Uticae, ex praedonum bello subductas, P. Attius reficiendas hujus belli caussa curaverat, veritusque navium multitudinem, ex alto refugerat; appulsaque ad proximum littus trireme constrata, et in littore relicta, pedibus Adrumetum profugerat. Id oppidum C. Considius Longus unius legionis praesidio tuebatur. Reliquae Caesaris naves ejus fuga Adrumetum se receperunt. Hanc sequutus M. Rufus quaestor navibus XII, quas praesidio onerariis navibus Curio ex Sicilia eduxerat, postquam in littore relictam navem conspexit, hanc remulco abstraxit: ipse ad Curionem cum classe redit.

XXIV. Curio Marcum Uticam navibus praemittit: ipse eodem cum exercitu proficiscitur, biduique iter progressus, ad flumen Bagradam pervenit: ibi C. Caninium Rebilum legatum cum legionibus relinquit: ipse cum equitatu antecedit ad castra exploranda Corneliana, quod is locus peridoneus castris habebatur. Id autem est jugum directum, eminens in mare, utraque ex parte praeruptum atque asperum, sed tamen paullo leniore fastigio ab ea parte, quae ad Uticam vergit. Abest directo itinere ab Utica paullo amplius passuum mille. Sed hoc

itinere est fons, quo mare succedit longius; lateque is locus restagnat: quem si qui vitare voluerit, VI millium circuitu in oppidum perveniet.

XXV. Hoc explorato loco, Curio castra Vari conspicit, muro oppidoque conjuncta ad portam, quae appellatur Bellica, admodum munita natura loci: una ex parte ipso oppido Utica, altera theatro, quod est ante oppidum, substructionibus ejus operis maximis aditu ad castra difficili et angusto. Simul animadvertit, multa undique portari atque agi plenissimis viis, quae repentini tumultus timore ex agris in urbem conferantur; huc equitatum mittit, ut diriperet, atque haberet loco praedae: eodemque tempore his rebus subsidio DC equites Numidae ex oppido, peditesque DC mittuntur a Varo, quos auxilii caussa rex Juba paucis diebus ante Uticam miserat. Huic et paternum hospitium cum Pompeio, et simultas cum Curione intercedebat; quod tribunus plebis legem promulgaverat, qua lege regnum Jubae publicaverat. Concurrunt equites inter se, neque vero primum impetum nostrorum Numidae ferre potuerunt: sed, interfectis circiter CXX, reliqui se in castra ad oppidum receperunt. Interim, adventu longarum navium, Curio pronunciare onerariis navibus jubet, quae stabant ad Uticam numero circiter CC, se in hostium habiturum loco, qui non ex vestigio ad castra Corneliana vela direxisset. Qua pronunciatione facta, temporis puncto, sublatis anchoris, omnes Uticam relinquunt, et, quo imperatum est, transeunt: quae res omnium rerum copia complevit exercitum.

XXVI. His rebus gestis, Curio se in castra ad Bagradam recepit, atque universi exercitus conclamatione imperator appellatur; posteroque die Uticam exercitum ducit, et prope oppidum castra ponit. Nondum opere castrorum perfecto, equites ex statione nunciant, magna auxilia equitum peditumque, ab rege missa, Uticam venire: eodemque tempore vis magna pulveris cernebatur, et vestigio temporis primum agmen erat in conspectu. Novitate rei, Curio, permotus, praemittit equites, qui primum impetum sustineant, ac morentur: ipse, celeriter ab opere deductis legionibus, aciem instruit. Equites committunt proelium: et prius, quam plane legiones explicari et consistere possent, tota auxilia regis, impedita ac perturbata, quod nullo ordine et sine timore iter fecerant, in fugam se conjiciunt: equitatuque omni fere incolumi, quod se per littora celeriter in oppidum recepit, magnum peditum numerum interficiunt.

XXVII. Proxima nocte centuriones Marsi II ex castris Curionis cum manipularibus suis XXII ad Attium Varum perfugiunt. Hi, seu vere, quam habuerant, opinionem ad eum perferunt, sive etiam auribus Vari serviunt, (nam quae volumus, et credimus libenter; et, quae sentimus ipsi, reliquos sentire speramus) confirmant quidem certe, totius exercitus animos alienos esse a Curione: maxime opus esse, in conspectum exercitum venire, et colloquendi dare facultatem. Qua opinione adductus, Varus postero die mane legiones ex castris educit: facit idem Curio; atque una, valle non magna interjecta, suas uterque copias instruit.

XXVIII. Erat in exercitu Vari Sextus Quinctilius Varus, quem fuisse Corfinii, supra demonstratum est. Hic, dimissus a Caesare, in Africam venerat; legionesque eas transduxerat Curio, quas superioribus temporibus Corfinio receperat Caesar: adeo ut, paucis mutatis centurionibus, iidem ordines manipulique constarent. Hanc nactus appellationis caussam, Quinctilius circumire aciem Curionis, atque obsecrare milites coepit, ne primi sacramenti, quod apud Domitium atque apud se quaestorem dixissent, memoriam deponerent; neu contra eos arma ferrent, qui eadem essent usi fortuna, eademque in obsidione perpessi; neu pro iis pugnarent, a quibus contumelia perfugae appellarentur. His pauca ad spem largitionis addidit, quae ab sua liberalitate, si se atque Attium secuti essent, exspectare deberent. Hac habita oratione, nullam in partem ab exercitu Curionis fit significatio: atque ita suas uterque copias reducit.

XXIX. Atque in castris Curionis magnus omnium incessit timor; nam is variis hominum sermonibus celeriter augetur: unusquisque enim opiniones fingebat, et ad id, quod ab alio audierat, sui aliquid timoris addebat. Hoc ubi uno auctore ad plures permanaverat, atque alius alii tradiderat, plures auctores ejus rei videbantur. [Civile bellum; genus hominum, quod liceret libere facere, et sequi, quod vellet; legiones eae, quae paullo ante apud adversarios fuerant; nam etiam Caesaris beneficium mutaverat consuetudo, qua offerrentur municipia etiam diversis partibus conjuncta. Neque enim ex Marsis Pelignisque veniebant, ut qui superiore nocte in contuberniis; commilitonesque nonnulli graviores sermones militum vulgo durius accipiebant: nonnulla etiam ab iis, qui diligentiores videri volebant, fingebantur.]

XXX. Quibus de caussis consilio convocato, de summa rerum deliberare incipit. Erant sententiae, quae conandum omnibus modis, castraque Vari oppugnanda censerent: quod, hujusmodi militum consiliis, otium maxime contrarium esse arbitrarentur. Postremo praestare dicebant, per virtutem in pugna belli fortunam experiri, quam, desertos et circumventos ab suis, gravissimum supplicium pati. Porro erant, qui censerent de tertia vigilia in castra Corneliana recedendum, ut, majore spatio temporis interjecto, militum mentes sanarentur; simul, si quid gravius accidisset, magna multitudine navium et tutius et facilius in Siciliam receptus daretur.

XXXI. Curio, utrumque improbans consilium, quantum alteri sententiae deesset animi, tantum alteri superesse, dicebat: hos turpissimae fugae rationem habere, illos etiam iniquo loco dimicandum putare. Qua enim, inquit, fiducia, et opere et natura loci munitissima castra expugnari posse, confidimus? aut vero quid proficimus, si, accepto magno detrimento, ab oppugnatione castrorum discedimus? quasi non et felicitas rerum gestarum exercitus benevolentiam imperatoribus, et res adversae odia concilient. Castrorum autem mutatio quid habet, nisi turpem fugam et desperationem omnium, et alienationem exercitus? nam neque pudentes suspicari oportet, sibi parum credi; neque improbos scire, sese timeri: quod illis licentiam timor augeat noster, his studia deminuat. Quod si jam, inquit, haec explorata habemus, quae de exercitus alienatione dicuntur; quae quidem ego aut omnino falsa aut certe minora opinione esse confido: quanto haec dissimulare et occultare, quam per nos confirmari, praestet? An non, uti corporis vulnera, ita exercitus incommoda sunt tegenda, ne spem adversariis augeamus? At etiam, ut media nocte proficiscamur, addunt: quo majorem, credo, licentiam habeant, qui peccare conentur. namque hujusmodi res aut pudore aut metu tenentur, quibus rebus nox maxime adversaria est. Quare neque tanti sum animi, ut sine spe castra oppugnanda censeam; neque tanti timoris, ut ipse deficiam: atque omnia prius experienda arbitror: magnaque ex parte jam me una vobiscum de re judicium facturum confido.

XXXII. Dimisso consilio, concionem advocat militum: commemorat, quo sit eorum usus studio ad Corfinium Caesar: ut magnam partem Italiae beneficio atque auctoritate eorum suam fecerit. Vos enim, vestrumque factum, inquit, omnia deinceps

municipia sunt secuta, neque sine caussa et Caesar amicissime de vobis, et illi gravissime judicaverunt. Pompeius enim, nullo proelio pulsus, vestri facti praejudicio demotus, Italia excessit: Caesar me, quem sibi carissimum habuit, provinciamque Siciliam atque Africam, sine quibus urbem atque Italiam tueri non potest, vestrae fidei commisit. Adsunt, qui vos hortentur, ut a nobis desciscatis. Quid enim est illis optatius, quam uno tempore et nos circumvenire, et vos nefario scelere obstringere? aut quid irati gravius de vobis sentire possunt, quam ut eos prodatis, qui se vobis omnia debere judicant; in eorum potestatem veniatis, qui se per vos periise existimant? An vero in Hispania res gestas Caesaris non audistis? duos pulsos exercitus? duos superatos duces? duas receptas provincias? haec acta diebus XL, quibus in conspectu adversariorum venerit Caesar? An, qui incolumes resistere non potuerunt, perditi resistant; vos autem, incerta victoria Caesarem secuti, dijudicata jam belli fortuna, victum sequamini, quum vestri officii praemia percipere debeatis? Desertos enim se ac proditos a vobis dicunt, et prioris sacramenti mentionem faciunt. Vosne vero L. Domitium, an vos L. Domitius deseruit? Nonne extremam pati fortunam paratos projecit ille? non sibi clam vobis salutem fuga petivit? non, proditi per illum, Caesaris beneficio estis conservati? Sacramento quidem vos tenere qui potuit; quum, projectis fascibus, et deposito imperio, privatus et captus ipse in alienam venisset potestatem? Relinquitur nova religio; ut, eo neglecto sacramento, quo nunc tenemini, respiciatis illud, quod deditione ducis, et capitis diminutione, sublatum est. At, credo, si Caesarem probatis, in me offenditis, qui de meis in vos meritis praedicaturus non sum, quae sunt adhuc et mea voluntate et vestra expectatione leviora. sed tamen sui laboris milites semper eventu belli praemia petiverunt; qui qualis sit futurus, ne vos quidem dubitatis. Diligentiam quidem nostram, aut quem ad finem adhuc res processit, fortunamque cur praeteream? An poenitet vos, quod salvum atque incolumem exercitum, nulla omnino nave desiderata, transduxerim? quod classem hostium primo impetu adveniens profligaverim? quod bis per biduum equestri proelio superaverim? quod ex portu sinuque adversariorum cc naves onerarias adduxerim, eoque illos compulerim, ut neque pedestri itinere, neque navibus, commeatu juvari possint? Hac vos fortuna, atque his ducibus repudiatis, Corfiniensem ignomi

niam, an Italiae fugam, an Hispaniarum deditionem, an Africi belli praejudicia sequimini? Equidem me Caesaris militem dici volui; vos me imperatoris nomine appellavistis: cujus si vos poenitet, vestrum vobis beneficium remitto, mihi meum restituite nomen, ne ad contumeliam honorem dedisse videamini.

XXXIII. Qua oratione permoti, milites crebro etiam dicentem interpellabant, ut magno cum dolore infidelitatis suspicionem sustinere viderentur; discedentem vero ex concione universi cohortantur, magno sit animo, neu dubitet proelium committere, et suam fidem virtutemque experiri. Quo facto commutata omnium voluntate, et opinione, consensu suo constituit Curio, quum primum sit data potestas, proelio rem committere. Postere die productos, eodem loco, quo superioribus diebus constiterat, in acie collocat. Ne Varus quidem Attius dubitat, copias producere, sive sollicitandi milites, sive aequo loco dimicandi detur occasio, ne facultatem praetermittat.

XXXIV. Erat vallis inter duas acies, ut supra demonstratum est, non ita magno, at difficili et arduo adscensu. Hanc, uterque, si adversariorum copiae transire conarentur, exspectabat, quo aequiore loco proelium committeret. Simul ab sinistro cornu P. Attii equitatus omnis, et una levis armaturae interjecti complures, quum se in vallem demitterent, cernebantur. Ad eos Curio equitatum et duas Marrucinorum cohortes mittit: quorum primum impetum equites hostium non tulerunt, sed admissis equis, ad suos refugerunt. Relicti ab his, qui una procurrerant, levis armaturae circumveniebantur atque interficiebantur ab nostris. Huc tota Vari conversa acies suos fugere et concidi videbat. Tum Rebilus, legatus Caesaris, quem Curio secum ex Sicilia duxerat, quod magnum habere usum in re militari sciebat, Perterritum, inquit, hostem vides, Curio: quid dubitas uti temporis opportunitate? Ille, unum elocutus, ut memoria tenerent milites ea, quae pridie sibi confirmassent, sequi sese jubet, et praecurrit ante omnes: adeoque erat impedita vallis, ut in adscensu, nisi sublevati a suis, primi non facile eniterentur. Sed praeoccupatus animus Attianorum militum timore, et fuga et caede suorum, nihil de resistendo cogitabat; omnesque jam se ab equitatu circumveniri arbitrabantur. Itaque prius, quam telum adjici posset, aut nostri propius accederent, omnis Vari acies terga vertit, seque in castra recepit.

XXXV. Qua in fuga Fabius, Pelignus quidam, ex infimis ordinibus de exercitu Curionis, primum agmen fugientium conse-

cutus, magna voce Varum nomine appellans requirebat; uti unus esse ex ejus militibus, et monere aliquid velle ac dicere videretur. Ubi ille, saepius appellatus, adspexit ac restitit, et, quis esset, aut quid vellet, quaesivit; humerum apertum gladio appetit, paullumque abfuit, quin Varum interficeret: quod ille periculum, sublato ab ejus conatum scuto, vitavit. Fabius, a proximis militibus circumventus, interficitur. Hac fugientium multitudine ac turba portae castrorum occupantur, atque iter impeditur; pluresque in eo loco sine vulnere, quam in proelio aut fuga, intereunt, neque multum abfuit, quin etiam castris expellerentur: ac nonnulli protinus eodem cursu in oppidum contenderunt. Sed, quum loci natura, et munitio castrorum aditum prohibebant, tum, quod ad proelium egressi Curionis milites iis rebus indigebant, quae ad oppugnationem castrorum erant usui. Itaque Curio exercitum in castra reducit, suis omnibus praeter Fabium incolumibus, ex numero adversariorum circiter DC interfectis, ac M vulneratis: qui omnes discessu Curionis, multique praeterea, per simulationem vulnerum, ex castris in oppidum propter timorem sese recipiunt. Qua re animadversa, Varus, et terrore exercitus cognito, buccinatore in castris, et paucis ad speciem tabernaculis relictis, de tertia vigilia silentio exercitum in oppidum reducit.

XXXVI. Postero die Curio Uticam obsidere et vallo circummunire instituit. Erat in oppido multitudo insolens belli diuturnitate otii: Uticenses pro quibusdam Caesaris in se beneficiis illi amicissimi: conventus is, qui ex variis generibus constaret: terror ex superioribus proeliis magnus. Itaque de deditione omnes palam loquebantur, et cum P. Attio agebant, ne sua pertinacia omnium fortunas perturbari vellet. Haec quum agerentur, nuncii praemissi ab rege Juba venerunt, qui illum cum magnis copiis adesse dicerent, et de custodia ac defensione urbis hortarentur. Quae res eorum perterritos animos confirmavit.

XXXVII. Nunciabantur haec eadem Curioni: sed aliquamdiu fides fieri non poterat: tantam habebat suarum rerum fiduciam: jamque Caesaris in Hispania res secundae in Africam nunciis ac literis perferebantur. Quibus omnibus rebus sublatus, nihil contra se regem nisurum existimabat. Sed, ubi certis auctoribus comperit, minus V et XX millibus longe ab Utica ejus copias abesse, relictis munitionibus, sese in castra Corneliana recipit. Huc frumentum comportare, castra munire, materiam

conferre coepit, statimque in Siciliam misit, uti II legiones, reliquusque equitatus ad se mitteretur. Castra erant ad bellum ducendum aptissima, natura, et loci munitione, et maris propinquitate, et aquae et salis copia, cujus magna vis jam ex proximis erat salinis eo congesta. Non materia multitudine arborum, non frumentum, cujus erant plenissimi agri, deficere poterat. Itaque omnium suorum consensu Curio reliquas copias exspectare, et bellum ducere parabat.

XXXVIII. His constitutis rebus, probatisque consiliis, ex perfugis quibusdam oppidanis audit, Jubam, revocatum finitimo bello, et controversiis Leptitanorum, restitisse in regno; Saburam, ejus praefectum, cum mediocribus copiis missum, Uticae appropinquare. His auctoribus temere credens, consilium commutat, et proelio rem committere constituit. Multum ad hanc rem probandam adjuvat adolescentia, magnitudo animi, superioris temporis proventus, fiducia rei bene gerendae. His rebus impulsus, equitatum omnem prima nocte ad castra hostium mittit ad flumen Bagradam, quibus praecrat Sabura, de quo ante erat auditum. Sed rex omnibus copiis insequebatur, et VI millium passuum intervallo Sabura consederat. Equites missi nocte iter conficiunt, imprudentes atque inopinantes hostes aggrediuntur: Numidae enim quadam barbara consuetudine nullis ordinibus passim consederant. Hos, oppressos somno et dispersos, adorti, magnum eorum numerum interficiunt: multi perterriti profugiunt. Quo facto, ad Curionem equites revertuntur, captivosque ad eum reducunt.

XXXIX. Curio cum omnibus copiis quarta vigilia exierat, cohortibus V castris praesidio relictis. Progressus millia passuum VI, equites convenit, rem gestam cognovit; ex captivis quaerit, quis castris ad Bagradam praesit: respondent, Saburam. Reliqua, studio itineris conficiendi, quaerere praetermittit; proximaque respiciens signa, Videtisne, inquit, milites, captivorum orationem cum perfugis convenire? abesse regem, exiguas esse copias missas, quae paucis equitibus pares esse non potuerint? Proinde ad praedam, ad gloriam, properate, ut jam de praemiis vestris, et de referenda gratia cogitare incipiamus. Erant per se magna, quae gesserant equites, praesertim, quum eorum exiguus numerus cum tanta multitudine Numidarum conferretur: haec tamen ab ipsis inflatius commemorabantur, ut de suis homines laudibus libenter praedicant. Multa praeterea spolia praeferebantur: capti homines equitesque produceban-

tur: ut, quidquid intercederet temporis, hoc omne victoriam morari videretur. Ita spei Curionis militum studia non deerant. Equites sequi jubet sese; iterque accelerat, ut quam maxime ex fuga perterritos adoriri posset. At illi, itinere totius noctis confecti, subsequi non poterant, atque alii alio loco resistebant. Ne haec quidem res Curionem ad spem morabatur.

XL. Juba, certior factus a Sabura de nocturno proelio, II millia Hispanorum et Gallorum equitum, quos suae custodiae caussa circum se habere consuerat, et peditum eam partem, cui maxime confidebat, Saburae submittit: ipse cum reliquis copiis elephantisque LX lentius subsequitur, suspicatus, praemissis equitibus, ipsum affore Curionem. Sabura copias equitum peditumque instruit, atque his imperat, ut simulatione timoris paullatim cedant, ac pedem referant: sese, quum opus esset, signum proelii daturum, et, quod rem postulare cognovisset, imperaturum. Curio, ad superiorem spem addita praesentis temporis opinione, hostes fugere arbitratus, copias ex locis superioribus in campum deducit.

XLI. Quibus ex locis quum longius esset progressus, confecto jam labore exercitu, XVI millium spatio constitit. Dat suis signum Sabura, aciem constituit, et circumire ordines atque hortari incipit: sed peditatu duntaxat procul ad speciem utitur, equites in aciem mittit. Non deest negotio Curio, suosque hortatur, ut spem omnem in virtute reponant: ne militibus quidem, ut defessis, neque equitibus, ut paucis et labore confectis, studium ad pugnandum, virtusque deerat: sed ii erant numero CC, reliqui in itinere substiterant. Hi quamcunque in partem impetum fecerant, hostes loco cedere cogebant: sed neque longius fugientes prosequi, nec vehementius equos incitare, poterant. At equitatus hostium ab utroque cornu circumire aciem nostram, et aversos proterere, incipit. Quum cohortes ex acie procurrissent, Numidae, integri, celeritate impetum nostrorum effugiebant; rursusque ad ordines suos se recipientes circumibant, et ab acie excludebant. Sic neque in loco manere ordinesque servare, neque procurrere et casum subire, tutum videbatur. Hostium copiae, submissis ab rege auxiliis, crebro augebantur. Nostros vires lassitudine deficiebant: simul ii, qui vulnera acceperant, neque acie excedere, neque in locum tutum referri poterant, quod tota acies equitatu hostium circumdata tenebatur. Hi, de sua salute desperantes, ut extremo vitae tempore homines facere consuerunt, aut suam mortem misera-

bantur, aut parentes suos commendabant, si quos ex eo periculo fortuna servare potuisset. Plena erant omnia timoris et luctus.

XLII. Curio, ubi, perterritis omnibus, neque cohortationes suas neque preces audiri intelligit, unam, ut miseris in rebus, spem reliquam salutis esse arbitratus, proximos colles capere universos, atque eo signa inferri, jubet. Hos quoque praeoccupat missus a Sabura equitatus. Tum vero ad summam desperationem nostri perveniunt, et partim fugientes ab equitatu interficiuntur, partim integri procumbunt. Hortatur Curionem Cn. Domitius, praefectus equitum, cum paucis equitibus circumsistens, ut fuga salutem petat, atque in castra contendat; et se ab eo non discessurum pollicetur. At Curio, nunquam se, amisso exercitu, quem a Caesare fidei commissum acceperit, se in ejus conspectum reversurum, confirmat: atque ita proelians interficitur. Equites perpauci ex proelio se recipiunt. sed ii, quos ad novissimum agmen, equorum reficiendorum caussa, substitisse demonstratum est, fuga totius exercitus procul animadversa, sese incolumes in castra conferunt. Milites ad unum omnes interficiuntur.

XLIII. His rebus cognitis, M. Rufus quaestor, in castris relictus a Curione, cohortatur suos ne animo deficiant. Illi orant atque obsecrant, ut in Siciliam navibus reportentur. Pollicetur: magistrisque imperat navium, ut primo vespere omnes scaphas ad littus appulsas habeant. Sed tantus fuit omnium terror, ut alii, adesse copias Jubae, dicerent, alii, cum legionibus instare Varum, jamque se pulverem venientium cernere, quarum rerum nihil omnino acciderat; alii, classem hostium celeriter advolaturam, suspicarentur. Itaque, perterritis omnibus, sibi quisque consulebat. Qui in classe erant, proficisci properabant. Horum fuga navium onerariarum magistros incitabat: pauci lenunculi ad officium imperiumque conveniebant. sed tanta erat, completis littoribus, contentio, qui potissimum ex magno numero conscenderent, ut multitudine atque onere nonnulli deprimerentur, reliqui ob timorem propius adire tardarentur.

XLIV. Quibus rebus accidit, ut pauci milites, patresque familiae, qui aut gratia aut misericordia valerent, aut naves adnare possent, recepti, in Siciliam incolumes pervenirent. Reliquae copiae, missis ad Varum noctu, legatorum numero, centurionibus, sese ei dediderunt. Quorum cohortes militum postero die ante oppidum, Juba conspicatus, suam esse praedi-

cans praedam, magnam partem eorum interfici jussit: paucos electos in regnum remisit. Quum Varus suam fidem ab eo laedi quereretur, neque resistere auderet; ipse, equo in oppidum vectus, prosequentibus compluribus senatoribus, quo in numero erat Ser. Sulpicius, et Licinius Damasippus, paucis diebus, quae fieri vellet Uticae, constituit atque imperavit: diebus aeque post paucis se in regnum cum omnibus copiis recepit.

LIBER III.

Dictatore habente comitia Caesare, consules creantur Julius Caesar et P. Servilius. is enim erat annus, quo per leges ei consulem fieri liceret. His rebus confectis, quum fides tota Italia esset angustior, neque creditae pecuniae solverentur, constituit, ut arbitri darentur: per eos fierent aestimationes possessionum, et rerum, quanti quaeque earum ante bellum fuissent, atque eae creditoribus traderentur. Hoc et ad timorem novarum tabularum tollendum minuendumque, qui fere bella et civiles dissensiones sequi consuevit, et ad debitorum tuendam existimationem, esse aptissimum existimavit. Item, praetoribus tribunisque plebis rogationes ad populum ferentibus, nonnullos, ambitus Pompeia lege damnatos illis temporibus, quibus in urbe praesidia legionum Pompeius habuerat, (quae judicia, aliis audientibus judicibus, aliis sententiam ferentibus, singulis diebus erant perfecta,) in integrum restituit, qui se illi initio civilis belli obtulerant, si sua opera in bello uti vellet; proinde aestimans, ac si usus esset, quoniam sui fecissent potestatem: statuerat enim, hos prius judicio populi debere restitui, quam suo beneficio videri receptos, ne aut ingratus in referenda gratia, aut arrogans in praeripiendo populi beneficio videretur.

II. His rebus, et feriis Latinis, comitiisque omnibus perficiendis XI dies tribuit, dictaturaque se abdicat, et ab urbe proficiscitur, Brundisiumque pervenit. Eo legiones XII, equitatum omnem, venire jusserat. sed tantum navium reperit, ut anguste XV millia legionariorum militum, D equites transportare possent. Hoc unum, inopia navium, Caesari ad conficiendi belli celeritatem defuit. Atque eae ipsae copiae hoc infrequentio-

res imponuntur, quod multi Gallicis tot bellis defecerant, longumque iter ex Hispania magnum numerum deminuerat, et gravis autumnus in Apulia circumque Brundisium, ex saluberrimis Galliae et Hispaniae regionibus, omnem exercitum valetudine tentaverat.

III. Pompeius, annuum spatium ad comparandas copias nactus, quod vacuum a bello atque ab hoste otiosum fuerat, magnam ex Asia Cycladibusque insulis, Corcyra, Athenis, Ponto, Bithynia, Syria, Cilicia, Phoenice, Aegypto, classem coëgerat, magnam omnibus locis aedificandam curaverat; magnam imperatam Asiae, Syriae, regibusque omnibus, et dynastis, et tetrarchis, et liberis Achaiae populis, pecuniam exegerat; magnam societates earum provinciarum, quas ipse obtinebat, sibi numerare coëgerat.

IV. Legiones effecerat civium Romanorum IX; V ex Italia, quas transduxerat; unam ex Sicilia veteranam, quam, factam ex duabus, gemellam appellabat: unam ex Creta et Macedonia, ex veteranis militibus, qui, dimissi a superioribus imperatoribus, in iis provinciis consederant; II ex Asia, quas Lentulus consul conscribendas curaverat. Praeterea magnum numerum ex Thessalia, Boeotia, Achaia, Epiroque, supplementi nomine, in legiones distribuerat. His Antonianos milites admiscuerat. Praeter has exspectabat cum Scipione ex Syria legiones II; sagittarios ex Creta, Lacedaemone, Ponto, atque Syria, reliquisque civitatibus, III millia numero, habebat; funditorum cohortes sexcenarias II; equitum VII millia, ex quibus DC Gallos Dejotarus adduxerat, D Ariobarzanes ex Cappadocia: ad eundem numerum Cotys ex Thracia dederat, et Sadalam filium miserat. Ex Macedonia CC erant, quibus Rhascypolis praeerat, excellenti virtute: D ex Gabinianis Alexandria, Gallos Germanosque, quos ibi A. Gabinius praesidii caussa apud regem Ptolomaeum reliquerat, Pompeius filius cum classe adduxerat; DCCC, quos ex servis suis pastorumque suorum coëgerat: CCC Tarcondarius Castor et Donilaus ex Gallograecia dederant. Horum alter una venerat, alter filium miserat. CC ex Syria a Comageno Antiocho, cui magna praemia Pompeius tribuit, missi erant, in his plerique hippotoxotae. Huc Dardanos, Bessos, partim mercenarios, partim imperio aut gratia comparatos, item Macedonas, Thessalos, ac reliquarum gentium, et civitatum, adjecerat; atque eum, quem supra demonstravimus, numerum expleverat.

V. Frumenti vim maximam ex Thessalia, Asia, Aegypto, Creta, Cyrenis, reliquisque regionibus, comparaverat: hiemare Dyrrhachii, Apolloniae, omnibusque oppidis maritimis, constituerat, ut mare Caesarem transire prohiberet; ejusque rei causa omni ora maritima classem disposuerat. Praeerat Aegyptiis navibus Pompeius filius; Asiaticis D. Laelius, et C. Triarius; Syriacis C. Cassius; Rhodiis C. Marcellus cum C. Coponio; Liburnicae atque Achaicae classi Scribonius Libo, et M. Octavius. Toti tamen officio maritimo M. Bibulus praepositus cuncta administrabat: ad hunc summa imperii respiciebat.

VI. Caesar, ut Brundisium venit, concionatus apud milites, quoniam prope ad finem laborum ac periculorum esset perventum, aequo animo mancipia atque impedimenta in Italia relinquerent; ipsi expediti naves conscenderent, quo major numerus militum posset imponi; omniaque ex victoria et ex sua liberalitate sperarent: conclamantibus omnibus, imperaret, quod vellet, quodcunque imperavisset, se aequo animo esse facturos; pridie Nonas Januarias naves solvit, impositis, ut supra demonstratum est, legionibus VII. Postridie terram attigit Cerauniorum. Saxa inter et alia loca periculosa quietam nactus stationem, et portus omnes timens, quos teneri ab adversariis arbitrabatur, ad eum locum, qui appellatur Pharsalia, omnibus navibus ad unam incolumibus, milites exposuit.

VII. Erat Orici Lucretius Vespillo, et Minucius Rufus, cum Asiaticis navibus XVIII, quibus jussu D. Laelii praeerant; M. Bibulus cum navibus CX Corcyrae. Sed neque ii, sibi confisi, ex portu prodire sunt ausi, quum Caesar omnino XII naves longas praesidio duxisset, in quibus erant constratae IV: neque Bibulus, impeditis navibus, dispersisque remigibus, satis mature occurrit, quod prius ad continentem visus est Caesar, quam de ejus adventu fama omnino in eas regiones perferretur.

VIII. Expositis militibus, naves eadem nocte Brundisium a Caesare remittuntur, ut reliquae legiones equitatusque transportari possent. Huic officio praepositus erat Fufius Kalenus, legatus, qui celeritatem in transportandis legionibus adhiberet. Sed serius a terra provectae naves, neque usae nocturna aura, in redeundo offenderunt. Bibulus enim, Corcyrae certior factus de adventu Caesaris, sperans alicui se parti onustarum navium occurrere posse, inanibus occurrit; et, nactus circiter XXX, in eas indiligentiae suae ac doloris iracundia erupit, omnesque incendit; eodemque igne nautas dominosque navium

interfecit, magnitudine poenae reliquos deterrere sperans. Hoc confecto negotio, a Salonis ad Orici portum stationes littoraque omnia longe lateque classibus occupavit: custodiisque diligentius dispositis, ipse gravissima hieme in navibus excubabat, neque ullum laborem aut munus despiciens, neque subsidium exspectans, si in Caesaris complexum venire posset.

IX. Discessu Liburnarum, ex Illyrico M. Octavius cum iis, quas habebat, navibus Salonas pervenit. Ibi concitatis Dalmatis, reliquisque barbaris, Issam a Caesaris amicitia avertit: conventum Salonis quum neque pollicitationibus, neque denunciatione periculi, permovere posset, oppidum oppugnare instituit. Est autem oppidum et loci natura et colle munitum. Sed celeriter cives Romani, ligneis effectis turribus, iis sese munierunt: et, quum essent infirmi ad resistendum propter paucitatem hominum, crebris confecti vulneribus, ad extremum auxilium descenderunt, servosque omnes puberes liberaverunt; et, praesectis omnium mulierum crinibus, tormenta effecerunt. Quorum cognita sententia, Octavius quinis castris oppidum circumdedit, atque uno tempore obsidione et oppugnationibus eos premere coepit. Illi, omnia perpeti parati, maxime a re frumentaria laborabant. Quare, missis ad Caesarem legatis, auxilium ab eo petebant: reliqua, ut poterant, per se incommoda sustinebant; et, longo interposito spatio, quum diuturnitas oppugnationis negligentiores Octavianos effecisset, nacti occasionem meridiani temporis, discessu eorum, pueris mulieribusque in muro dispositis, ne quid quotidianae consuetudinis desideraretur, ipsi, manu facta, cum iis, quos nuper manumissos liberaverant, in proxima Octavii castra irruperunt. His expugnatis, eodem impetu altera sunt adorti, inde tertia, et quarta, deinceps reliqua: omnibusque eos castris expulerunt; et, magno numero interfecto, reliquos atque ipsum Octavium in naves confugere coëgerunt. Hic fuit oppugnationis exitus. Jamque hiems appropinquabat, et, tantis detrimentis acceptis, Octavius, desperata oppugnatione oppidi, Dyrrhachium sese ad Pompeium recepit.

X. Demonstravimus, L. Vibullium Rufum, Pompeii praefectum, bis in potestatem pervenisse Caesaris, atque ab eo esse dimissum, semel ad Corfinium, iterum in Hispania. Hunc pro suis beneficiis Caesar idoneum judicaverat, quem cum mandatis ad Cn. Pompeium mitteret: eundemque apud Cn. Pompeium auctoritatem habere intelligebat. Erat autem haec sum-

ma mandatorum debere utrumque pertinaciae finem facere, et ab armis discedere, neque amplius fortunam periclitari: satis esse magna utrinque incommoda accepta, quae pro disciplina et praeceptis habere possent, ut reliquos casus timerent. Illum Italia expulsum, amissa Sicilia, et Sardinia, duabusque Hispaniis, et cohortibus in Italia atque Hispania civium Romanorum c atque xxx: se morte Curionis, et detrimento Africani exercitus tanto, militumque deditione ad Corcyram. Proinde sibi ac reipublicae parcerent: quantum in bello fortuna posset, jam ipsi incommodis suis satis essent documento. Hoc unum esse tempus de pace agendi, dum sibi uterque confideret, et pares ambo viderentur: si vero alteri paullum modo tribuisset fortuna, non esse usurum conditionibus pacis eum, qui superior videretur: neque fore aequa parte contentum, qui se omnia habiturum confideret. Conditiones pacis, quoniam antea convenire non potuissent, Romae ab senatu et a populo peti debere: interea et reipublicae et ipsis placere oportere, si uterque in concione statim juravisset, se triduo proximo exercitum dimissurum: depositis armis, auxiliisque, quibus nunc confiderent, necessario populi senatusque judicio fore utrumque contentum. Haec quo facilius Pompeio probari possent, omnes suas terrestres urbiumque copias dimissurum.

XI. Vibullius, his expositis a Caesare, non minus necessarium esse existimavit, de repentino adventu Caesaris Pompeium fieri certiorem, uti ad id consilium capere posset, antequam de mandatis agi inciperet: atque ideo, continuato et nocte et die itinere, atque mutatis ad celeritatem jumentis, ad Pompeium contendit, ut adesse Caesarem omnibus copiis nunciaret. Pompeius erat eo tempore in Candavia; iterque ex Macedonia in hiberna, Apolloniam Dyrrhachiumque, habebat. sed, re nova perturbatus, majoribus itineribus Apolloniam petere coepit, ne Caesar orae maritimae civitates occuparet. At ille, expositis militibus, eodem die Oricum proficiscitur. Quo quum venisset, L. Torquatus, qui, jussu Pompeii, oppido praeerat, praesidiumque ibi Parthinorum habebat, conatus portis clausis oppidum defendere; quum Graecos murum adscendere, atque arma capere juberet; illi autem se contra imperium populi Romani pugnaturos esse negarent; oppidani autem etiam sua sponte Caesarem recipere conarentur: desperatis omnibus auxiliis, portas aperuit, et se atque oppidum Caesari dedidit, incolumisque ab eo conservatus est.

XII. Recepto Caesar Orico, nulla interposita mora, Apolloniam proficiscitur. Ejus adventu audito, L. Staberius, qui ibi praeerat, aquam comportare in arcem, atque eam munire, obsidesque ab Apolloniatibus exigere coepit. Illi vero daturos se negare; neque portas consuli praeclusuros: neque sibi judicium sumturos contra, atque omnis Italia, populusque Romanus judicavisset. Quorum cognita voluntate, clam profugit Apollonia Staberius. Illi ad Caesarem legatos mittunt, oppidoque recipiunt. Hos sequuntur Bullidenses, Amantiani, et reliquae finitimae civitates, totaque Epiros; et, legatis ad Caesarem missis, quae imperaret, facturos pollicentur.

XIII. At Pompeius, cognitis iis rebus, quae erant Orici atque Apolloniae gestae, Dyrrhachio timens, diurnis eo, nocturnisque itineribus, contendit. Simul ac Caesar appropinquare dicebatur, tantus terror incidit ejus exercitui, quod properans noctem diei conjunxerat, neque iter intermiserat, ut paene omnes in Epiro finitimisque regionibus signa relinquerent; complures arma projicerent; ac fugae simile iter videretur. Sed, quum prope Dyrrhachium Pompeius constitisset, castraque metari jussisset, perterrito etiam tum exercitu, princeps Labienus procedit, juratque, se eum non deserturum, eundemque casum subiturum, quemcunque ei fortuna tribuisset. Hoc idem reliqui jurant legati: hos tribuni militum centurionesque sequuntur; atque idem omnis exercitus jurat. Caesar, praeoccupato itinere ad Dyrrhachium, finem properandi facit, castraque ad flumen Apsum ponit in finibus Apolloniatium, ut castellis vigiliisque bene meritae civitates tutae essent praesidio; ibique reliquarum ex Italia legionum adventum exspectare, et sub pellibus hiemare constituit. Hoc idem Pompeius fecit; et, trans flumen Apsum positis castris, eo copias omnes auxiliaque conduxit.

XIV. Kalenus, legionibus equitibusque Brundisii in naves impositis, ut erat praeceptum a Caesare, quantum navium facultatem habebat; naves solvit, paullumque progressus a portu, literas a Caesare accipit, quibus est certior factus, portus littoraque omnia classibus adversariorum teneri. Quo cognito, se in portum recipit, navesque omnes revocat. Una ex iis, quae perseveravit, neque imperio Kaleni obtemperavit, quod erat sine militibus, privatoque consilio administrabatur, delata Oricum atque a Bibulo expugnata est: qui de servis liberisque omnibus ad impuberes supplicium sumit, et ad unum interficit.

Ita exiguo tempore, magnoque casu, totius exercitus salus constitit.

XV. Bibulus, ut supra demonstratum est, erat cum classe ad Oricum: et, sicuti mari portibusque Caesarem prohibebat, ita ipse omni terra earum regionum prohibebatur: praesidiis enim dispositis, omnia littora a Caesare tenebantur: neque lignandi, neque aquandi, neque naves ad terram religandi, potestas fiebat. Erat res in magna difficultate, summisque angustiis rerum necessariarum premebantur; adeo ut cogerentur, sicuti reliquum commeatum, ita ligna atque aquam Corcyra navibus onerariis supportare: atque uno etiam tempore accidit, ut, difficilioribus usi tempestatibus, ex pellibus, quibus erant tectae naves, nocturnum excipere rorem cogerentur: quas tamen difficultates patienter atque aequo animo ferebant, neque sibi nudanda littora, et relinquendos portus, existimabant. Sed, quum essent in quibus demonstravi angustiis, ac se Libo cum Bibulo conjunxisset, loquuntur ambo ex navibus cum M. Acilio et Statio Murco, legatis, quorum alter oppidi muris, alter praesidiis terrestribus praeerat: velle se maximis de rebus cum Caesare loqui, si sibi ejus facultas detur. Huc addunt pauca rei confirmandae caussa, ut de compositione acturi viderentur. Interim postulant, ut sint induciae; atque ab iis impetrant: magnum enim, quod afferebant, videbatur; et Caesarem id summe sciebant cupere; et profectum aliquid Vibullii mandatis existimabatur.

XVI. Caesar, eo tempore cum legione una profectus ad recipiendas ulteriores civitates, et rem frumentariam expediendam, qua anguste utebatur, erat ad Buthrotum, oppositum Corcyrae. Ibi certior ab Acilio et Murco per literas factus de postulatis Libonis et Bibuli, legionem relinquit; ipse Oricum revertitur. Eo quum venisset, evocantur illi ad colloquium. Prodit Libo, atque excusat Bibulum, quod is iracundia summa erat, inimicitiasque habebat etiam privatas cum Caesare, ex aedilitate et praetura conceptas: ob eam rem colloquium vitasse, ne res maximae spei maximaeque utilitatis ejus iracundia impedirentur. Pompeii summam esse ac fuisse semper voluntatem, ut componerentur, atque ab armis discederetur: sed potestatem ejus rei se nullam habere, propterea quod de concilii sententia summam belli rerumque omnium Pompeio permiserint: sed, postulatis Caesaris cognitis, missuros ad Pompeium, atque illum reliqua per se acturum, hortantibus ipsis: interea manerent in-

duciae, dum ab illo rediri posset; neve alter alteri noceret. Huc addit pauca de caussa, et de copiis, auxiliisque suis.

XVII. Quibus rebus neque tum respondendum Caesar existimavit, neque nunc, ut memoriae prodantur, satis caussae putamus. Postulabat Caesar, ut legatos sibi ad Pompeium sine periculo mittere liceret; idque ipsi fore reciperent, aut acceptos per se ad eum perducerent. Quod ad inducias pertineret, sic belli rationem esse divisam, ut illi classe naves auxiliaque sua impedirent, ipse ut aqua terraque eos prohiberet: si hoc sibi remitti vellent, remitterent ipsi de maritimis custodiis; si illud tenerent, se quoque id retenturum: nihilo minus tamen agi posse de compositione, ut haec non remitterentur; neque hanc rem esse impedimenti loco. Illi neque legatos Caesaris recipere, neque periculum praestare eorum, sed totam rem ad Pompeium rejicere: unum instare, de induciis vehementissimeque contendere. Quos ubi Caesar intellexit praesentis periculi atque inopiae vitandae caussa omnem orationem instituisse, neque ullam spem aut conditionem pacis afferre; ad reliquam cogitationem belli sese recepit.

XVIII. Bibulus, multos dies terra prohibitus, et graviore morbo ex frigore ac labore implicitus, quum neque curari posset, neque susceptum officium deserere vellet, vim morbi sustinere non potuit. Eo mortuo, ad neminem unum summa imperii redit: sed separatim suam quisque classem ad arbitrium suum administrabat. Vibullius, sedato tumultu, quem repentinus adventus Caesaris concitaverat, ubi primum, rursus adhibito Libone, et L. Lucceio, et Theophane, quibus communicare de maximis rebus Pompeius consueverat, de mandatis Caesaris agere instituit, eum ingressum in sermonem Pompeius interpellavit, et loqui plura prohibuit. Quid mihi, inquit, aut vita aut civitate opus est, quam beneficio Caesaris habere videbor? cujus rei opinio tolli non poterit, quum in Italiam, ex qua profectus sum, reductus existimabor. Bello perfecto, ab iis Caesar haec dicta cognovit, qui sermoni interfuerunt: conatus tamen nihilo minus est aliis rationibus per colloquia de pace agere.

XIX. Inter bina castra, Pompeii atque Caesaris, unum flumen tantum intererat Apsus, crebraque inter se colloquia milites habebant: neque ullum interim telum, per pactiones colloquentium, transjiciebatur. Mittit P. Vatinium legatum ad ripam ipsam fluminis, qui ea, quae maxime ad pacem pertinere viderentur, ageret; et crebro magna voce pronunciaret, lice-

retne civibus ad cives de pace legatos mittere, quod etiam fugitivis ab saltu Pyrenaeo praedonibusque licuisset; praesertim, ut id agerent, ne cives cum civibus armis decertarent? Multa suppliciter locutus, ut de sua atque omnium salute debebat, silentioque ab utrisque militibus auditus, responsum est ab altera parte, A. Varronem profiteri, se altera die ad colloquium venturum, atque una etiam utrinque admodum tuto legati venire, et, quae vellent, exponere possent: certumque ei rei tempus constituitur. Quo quum esset postero die ventum, magna utrinque multitudo convenit: magnaque erat ejus rei exspectatio, atque omnium intenti animi ad pacem esse videbantur. Qua ex frequentia T. Labienus prodit: submissa oratione loqui de pace, atque altercari cum Vatinio incipit. Quorum mediam orationem interrumpunt undique subito tela immissa; quae ille, obtectus armis militum, vitavit. Vulnerantur tamen complures; in his Cornelius Balbus, M. Plotius, L. Tiburtius, centuriones, militesque nonnulli. Tum Labienus: Desinite ergo de compositione loqui; nam nobis, nisi Caesaris capite relato, pax esse nulla potest.

XX. Iisdem temporibus Romae M. Coelius Rufus praetor, caussa debitorum suscepta, initio magistratus tribunal suum juxta C. Trebonii, praetoris urbani, sellam collocavit; et, si quis appellasset de aestimatione, et de solutionibus, quae per arbitrum fierent, ut Caesar praesens constituerat, fore auxilio pollicebatur. Sed fiebat aequitate decreti, et humanitate Trebonii, qui his temporibus clementer et moderate jus dicendum existimabat, ut reperiri non posset, a quibus initium appellandi nasceretur. Nam fortasse inopiam excusare, et calamitatem aut propriam suam, aut temporum, queri, et difficultates auctionandi proponere, etiam mediocris est animi: integras vero tenere possessiones, qui se debere fateantur, cujus animi, aut cujus impudentiae est? Itaque, hoc qui postularet, reperiebatur nemo. Atque ipsis, ad quorum commodum pertinebat, durior inventus est Coelius; et, ab hoc profectus initio, ne frustra ingressus turpem caussam videretur, legem promulgavit, ut sexies seni dies sine usuris creditae pecuniae solvantur.

XXI. Quum resisteret Servilius consul, reliquique magistratus, et minus opinione sua efficeret; ad hominum excitanda studia, sublata priore lege, duas promulgavit; unam, qua mercedes habitationum annuas conductoribus donavit; alteram tabularum novarum: impetuque multitudinis in C. Trebonium

facto, et nonnullis vulneratis, eum de tribunali deturbavit. De quibus rebus Servilius consul ad senatum retulit, senatusque Coelium ab republica removendum censuit. Hoc decreto eum consul senatu prohibuit, et concionari conantem de rostris deduxit. Ille, ignominia et dolore permotus, palam se proficisci ad Caesarem simulavit: clam nunciis ad Milonem missis, (qui Clodio interfecto, eo nomine erat damnatus,) atque eo in Italiam evocato, quod, magnis muneribus datis, gladiatoriae familiae reliquias habebat, sibi conjunxit, atque eum in Thurinum ad sollicitandos pastores praemisit. Ipse, quum Casilinum venisset, unoque tempore signa ejus militaria atque arma Capuae essent comprehensa, et familia Neapoli visa, atque proditio oppidi appareret; patefactis consiliis, exclusus Capua, et periculum veritus, quod conventus arma ceperat, atque eum hostis loco habendum existimabat, consilio destitit, atque eo itinere sese avertit.

XXII. Interim Milo, dimissis circum municipia literis, ea, quae faceret, jussu atque imperio facere Pompeii, quae mandata ad se per Bibulum delata essent; quos ex aere alieno laborare arbitrabatur, sollicitabat. Apud quos quum proficere nihil posset; quibusdam solutis ergastulis, Cosam in agro Thurino oppugnare coepit. Eo quum a Q. Paedio praetore cum legione * * lapide ictus ex muro, periit: et Coelius, profectus, ut dictitabat, ad Caesarem, pervenit Thurios; ubi, quum quosdam ejus municipii sollicitaret, equitibusque Caesaris Gallis atque Hispanis, qui eo praesidii caussa missi erant, pecuniam polliceretur, ab iis est interfectus. Ita magnarum initia rerum, quae occupatione magistratuum et temporum sollicitam Italiam habebant, celerem et facilem exitum habuerunt.

XXIII. Libo, profectus ab Orico cum classe, cui praeerat, navium L, Brundisium venit, insulamque, quae contra Brundisinum portum est, occupavit; quod praestare arbitrabatur, unum locum, qua necessarius nostris erat egressus, quam omnium littora ac portus custodia clausos teneri. Hic repentino adventu naves onerarias quasdam nactus, incendit, et unam frumento onustam abduxit; magnumque nostris terrorem injecit, et, noctu militibus ac sagittariis in terram expositis, praesidium equitum dejecit; et adeo loci opportunitate profecit, uti ad Pompeium literas mitteret, naves reliquas, si vellet, subduci et refici juberet; sua classe auxilia sese Caesaris prohibiturum.

XXIV. Erat eo tempore Antonius Brundisii: qui, virtuti

militum confisus, scaphas navium magnarum circiter IX cratibus pluteisque contexit, eoque milites delectos imposuit; atque eas in littore pluribus locis separatim disposuit; navesque triremes II, quas Brundisii faciendas curaverat, per caussam exercendorum remigum ad fauces portus prodire jussit. Has quum audacius progressas Libo vidisset, sperans intercipi posse, quadriremes V ad eas misit. Quae quum navibus nostris appropinquassent, nostri veterani in portum refugiebant; illi, studio incitati, incautius sequebantur. Jam ex omnibus partibus subito Antonianae scaphae, signo dato, se in hostes incitaverunt; primoque impetu unam ex his quadriremem cum remigibus defensoribusque suis ceperunt, reliquas turpiter refugere coëgerunt. Ad hoc detrimentum accessit, ut, equitibus per oram maritimam ab Antonio dispositis, aquari prohiberentur. Qua necessitate et ignominia permotus, Libo discessit a Brundisio, obsessionemque nostrorum omisit.

XXV. Multi jam menses transierant, et hiems [jam] praecipitaverat, neque Brundisio naves legionesque ad Caesarem veniebant; ac nonnullae ejus rei praetermissae occasiones Caesari videbantur, quod certe saepe flaverant venti, quibus necessario committendum existimabat. quantoque ejus amplius processerat temporis, tanto erant alacriores ad custodias, qui classibus praeerant, majoremque fiduciam prohibendi habebant; et crebris Pompeii literis castigabantur, quoniam primo venientem Caesarem non prohibuissent, ut reliquos ejus exercitus impedirent: duriusque quotidie tempus ad transportandum lenioribus ventis exspectabant. Quibus rebus permotus, Caesar Brundisium ad suos severius scripsit, nacti idoneum ventum, ne occasionem navigandi dimitterent, sive ad littora Apolloniatium cursum dirigere, atque eo naves ejicere possent. Haec a custodiis classium loca maxime vacabant, quod se longius portibus committere non auderent.

XXVI. Illi, adhibita audacia et virtute, administrantibus M. Antonio et Fufio Kaleno, multum ipsis militibus hortantibus, neque ullum periculum pro salute Caesaris recusantibus, nacti Austrum, naves solvunt; atque altera die Apolloniam Dyrrhachiumque praetervehuntur. Qui quum essent ex continenti visi, C. Coponius, qui Dyrrhachii classi Rhodiae praeerat, naves ex portu educit, et, quum jam nostris remissiore vento appropinquassent, idem Auster increbuit, nostrisque praesidio fuit. Neque vero ille ob eam caussam conatu desistebat; sed labore et

perseverantia nautarum se vim tempestatis superare posse sperabat, praetervectosque Dyrrhachium magna vi venti nihilo secius sequebatur. Nostri, usi fortunae beneficio, tamen impetum classis timebant, si forte ventus remisisset. Nacti portum, qui appellatur Nymphaeum, ultra Lissum millia passuum III, eo naves introduxerunt, (qui portus ab Africo tegebatur, ab Austro non erat tutus) leviusque tempestatis, quam classis, periculum aestimaverunt. Quo simul atque intus est itum, incredibili felicitate Auster, qui per biduum flaverat, in Africum se vertit.

XXVII. Hic subitam commutationem fortunae videre licuit. Qui modo sibi timuerant, hos tutissimus portus recipiebat: qui nostris navibus periculum intulerant, de suo timere cogebantur. Itaque, tempore commutato, tempestas et nostros texit, et naves Rhodias afflixit, ita ut ad unam omnes constratae, numero XVI, eliderentur, et naufragio interirent; et ex magno remigum propugnatorumque numero pars, ad scopulos allisa, interficeretur, pars ab nostris distraheretur: quos omnes conservatos Caesar domum remisit.

XXVIII. Nostrae naves II, tardius cursu confecto, in noctem conjectae, quum ignorarent, quem locum reliquae cepissent, contra Lissum in anchoris constiterunt. Has, scaphis minoribusque navigiis compluribus submissis, Otacilius Crassus, qui Lissi praeerat, expugnare parabat: simul de deditione eorum agebat, et incolumitatem deditis pollicebatur. Harum altera navis ducentos viginti ex legione tironum sustulerat: altera ex veterana paullo minus ducentis. His cognosci licuit, quantum esset hominibus praesidii in animi firmitudine. Tirones enim, multitudine navium perterriti, et salo nauseaque confecti, jurejurando accepto, nihil iis nocituros hostes, se Otacilio dediderunt: qui omnes, ad eum producti, contra religionem jurisjurandi in ejus conspectu crudelissime interficiuntur. At veteranae legionis milites, item conflictati et tempestatis et sentinae vitiis, neque ex pristina virtute remittendum aliquid putaverunt; sed, tractandis conditionibus, et simulatione deditionis, extracto primo noctis tempore, gubernatorem in terram navem ejicere cogunt: ipsi, idoneum locum nacti, reliquam noctis partem ibi confecerunt, et luce prima, missis ad eos ab Otacilio equitibus, qui eam partem orae maritimae asservabant, circiter CCCC, quique eos armati ex praesidio secuti sunt, se defenderunt; et, nonnullis eorum interfectis, incolumes se ad nostros receperunt.

XXIX. Quo facto, conventus civium Romanorum, qui Lis-

sum obtinebat, quod oppidum iis antea Caesar attribuerat, muniendumque curaverat, Antonium recepit, omnibusque rebus juvit. Otacilius, sibi timens, oppido fugit, et ad Pompeium pervenit. Ex omnibus copiis Antonius, quarum erat summa veteranarum III legionum, uniusque tironum, et equitum DCCC, plerasque naves in Italiam remittit, ad reliquos milites equitesque transportandos: pontones, quod est genus navium Gallicarum, Lissi relinquit, hoc consilio, ut, si forte Pompeius, vacuam existimans Italiam, eo trajecisset exercitum, quae opinio erat edita in vulgus, aliquam Caesar ad insequendum facultatem haberet; nunciosque ad eum celeriter mittit, quibus regionibus exercitum exposuisset, et quid militum transvexisset.

XXX. Haec eodem fere tempore Caesar atque Pompeius cognoscunt. Nam praetervectas Apolloniam Dyrrhachiumque naves viderant; ipsi iter secundum eas terra direxerant: sed quo essent eae delatae, primis diebus ignorabant: cognitaque re, diversa sibi ambo consilia capiunt; Caesar, ut quamprimum se cum Antonio conjungeret; Pompeius, ut venientibus in itinere se opponeret, et, si imprudentes ex insidiis adoriri posset. Eodemque die uterque eorum ex castris stativis a flumine Apso exercitum educunt; Pompeius clam, et noctu; Caesar palam, atque interdiu. Sed Caesari circuitu majore iter erat longius, adverso flumine, ut vado transire posset: Pompeius, quia, expedito itinere, flumen ei transeundum non erat, magnis itineribus ad Antonium contendit; atque, eum ubi appropinquare cognovit, idoneum locum nactus, ibi copias collocavit, suosque omnes castris continuit, ignesque fieri prohibuit, quo occultior esset ejus adventus. Haec ad Antonium statim per Graecos deferuntur. Ille, missis ad Caesarem nunciis, unum diem sese castris tenuit: altero die ad eum pervenit Caesar. Cujus adventu cognito, Pompeius, ne duobus circumcluderetur exercitibus, ex eo loco discedit: omnibusque copiis ad Asparagium Dyrrhachinorum pervenit, atque ibi idoneo loco castra ponit.

XXXI. His temporibus Scipio, detrimentis quibusdam circa montem Amanum acceptis, sese imperatorem appellaverat. Quo facto, civitatibus tyrannisque magnas imperaverat pecunias: item a publicanis suae provinciae debitam biennii pecuniam exegerat, et ab eisdem insequentis anni mutuam praeceperat; equitesque toti provinciae imperaverat. Quibus coactis, finitimis hostibus Parthis post se relictis, qui paullo ante M.

Crassum imperatorem interfecerant, et M. Bibulum in obsidione habuerant, legiones equitesque ex Syria deduxerat: summaque in sollicitudine ac timore Parthici belli in provinciam quum venisset, ac nonnullae militum voces tum audirentur, sese, contra hostem si ducerentur, ituros, contra civem et consulem arma non laturos; deductis Pergamum atque in locupletissimas urbes in hiberna legionibus, maximas largitiones fecit, et, confirmandorum militum caussa, diripiendas iis civitates dedit.

XXXII. Interim acerbissime imperatae pecuniae tota provincia exigebantur. Multa praeterea generatim ad avaritiam excogitabantur. In capita singula servorum ac liberorum tributum imponebatur: columnaria, ostiaria, frumentum, milites, remiges, arma, tormenta, vecturae imperabantur. Cujus modo rei nomen reperiri poterat, hoc satis esse ad cogendas pecunias videbatur. Non solum urbibus, sed paene vicis castellisque singulis cum imperio praeficiebantur. Qui horum quid acerbissime crudelissimeque fecerat, is et vir et civis optimus habebatur. Erat plena lictorum et imperiorum provincia, differta praefectis atque exactoribus, qui, praeter imperatas pecunias, suo etiam privato compendio serviebant: dictitabant enim, se, domo patriaque expulsos, omnibus necessariis egere rebus, ut honesta praescriptione rem turpissimam tegerent. Accedebant ad haec gravissimae usurae, quod in bello plerumque accidere consuevit, universis imperatis pecuniis: quibus in rebus prolationem diei donationem esse dicebant. Itaque aes alienum provinciae eo biennio multiplicatum est. Neque minus ob eam caussam civibus Romanis ejus provinciae, sed in singulos conventus, singulasque civitates, certae pecuniae imperabantur, mutuasque illas ex SC. exigi dictitabant: publicanis, uti in sorte fecerant, insequentis anni vectigal promutuum.

XXXIII. Praeterea Ephesi a fano Dianae depositas antiquitus pecunias Scipio tolli jubebat; certaque ejus rei die constituta, quum in fanum ventum esset, adhibitis compluribus senatorii ordinis, quos advocaverat Scipio, literae ei redduntur a Pompeio, mare transisse cum legionibus Caesarem; properaret ad se cum exercitu venire, omniaque posthaberet. His literis acceptis, quos advocaverat, dimittit; ipse iter in Macedoniam parare incipit, paucisque post diebus est profectus. Haec res Ephesiae pecuniae salutem attulit.

XXXIV. Caesar, Antonii exercitu conjuncto, deducta Ori-

to legione, quam tuendae orae maritimae caussa posuerat, tenandas sibi provincias longiusque procedendum existimabat; et, quum ad eum ex Thessalia, Aetoliaque, legati venissent, qui, praesidio misso, pollicerentur, earum gentium civitates imperata facturas, L. Cassium Longinum cum legione tironum, quae appellabatur vigesima septima, atque equitibus cc, in Thessaliam, C. Calvisium Sabinum cum cohortibus v, paucisque equitibus, in Aetoliam misit: maxime eos, quod erant propinquae regiones, de re frumentaria ut providerent, hortatus est. Cn. Domitium Calvinum cum legionibus duabus, XI et XII, et equitibus D, in Macedoniam proficisci jubet: cujus provinciae ab ea parte, quae Libera appellabatur, Menedemus, princeps earum regionum, missus legatus, omnium suorum excellens studium profitebatur.

XXXV. Ex his Calvisius, primo adventu summa omnium Aetolorum receptus voluntate, praesidiis adversariorum Calydone et Naupacto rejectis, omni Aetolia potitus est: Cassius in Thessaliam cum legione pervenit. Hic quum essent factiones duae, varia voluntate civitatum utebatur. Hegesaretos, veteris homo potentiae, Pompeianis rebus studebat: Preteus, summae nobilitatis adolescens, suis ac suorum opibus Caesarem enixe juvabat.

XXXVI. Eodemque tempore Domitius in Macedoniam venit: et, quum ad eum frequentes civitatum legationes convenire coepissent, nunciatum est, adesse Scipionem cum legionibus, magna et opinione et fama omnium: nam plerumque in novitate fama antecedit. Hic, nullo in loco Macedoniae moratus, magno impetu tetendit ad Domitium; et, quum ab eo millia passuum XX abfuisset, subito se ad Cassium Longinum in Thessaliam convertit. Hoc adeo celeriter fecit, ut simul adesse et venire nunciaretur: et, quo iter expeditius faceret, M. Favonium ad flumen Haliacmonem, quod Macedoniam a Thessalia dividit, cum cohortibus VIII praesidio impedimentis legionum reliquit, castellumque ibi muniri jussit. Eodem tempore equitatus regis Cotys ad castra Cassii advolavit, qui circum Thessaliam esse consueverat. Tum timore perterritus, Cassius, cognito Scipionis adventu, visisque equitibus, quos Scipionis esse arbitrabatur, ad montes se convertit, qui Thessaliam cingunt; atque ex his locis Ambraciam versus iter facere coepit. At Scipionem, properantem sequi, literae sunt consecutae a M. Favonio, Domitium cum legionibus adesse, neque

se praesidium, ubi constitutus esset, sine auxilio Scipionis tenere posse. Quibus literis acceptis, consilium Scipio iterque commutat; Cassium sequi desistit, Favonio auxilium ferre contendit. Itaque, die ac nocte continuato itinere, ad eum pervenit, tam opportuno tempore, ut simul Domitiani exercitus pulvis cerneretur, et primi antecursores Scipionis viderentur. Ita Cassio industria Domitii, Favonio Scipionis celeritas salutem attulit.

XXXVII. Scipio, biduum castris stativis moratus ad flumen, quod inter eum et Domitii castra fluebat, Haliacmonem, tertio die prima luce exercitum vado transducit; et castris positis, postero die mane copias ante frontem castrorum instruit. Domitius tum quoque sibi dubitandum non putavit, quin, productis legionibus, proelio decertaret. Sed, quum esset inter bina castra campus circiter millium passuum VI, Domitius castris Scipionis aciem suam subjecit: ille a vallo non discedere perseveravit. Attamen aegre retentis Domitianis militibus est factum, ne proelio contenderetur; et maxime, quod rivus difficilibus ripis, castris Scipionis subjectus, progressus nostrorum impediebat. Quorum studium alacritatemque pugnandi quum cognovisset Scipio, suspicatus fore, ut postero die aut invitus dimicare cogeretur, aut magna cum infamia castris se continere, qui magna exspectatione venisset, temere progressus turpem habuit exitum: et noctu, ne conclamatis quidem vasis, flumen transit, atque in eandem partem, ex qua venerat, rediit, ibique prope flumen edito natura loco castra posuit. Paucis diebus interpositis, noctu insidias equitum collocavit, quo in loco superioribus fere diebus nostri pabulari consueverant. Et, quum quotidiana consuetudine Q. Varus, praefectus equitum Domitii, venisset, subito illi ex insidiis consurrexerunt: sed nostri fortiter eorum impetum tulerunt, celeriterque ad suos quisque ordines rediit, atque ultro universi in hostes impetum fecerunt. Ex his circiter LXXX interfectis, reliquis in fugam conjectis, nostri, duobus amissis, in castra se receperunt.

XXXVIII. His rebus gestis, Domitius, sperans Scipionem ad pugnam elici posse, simulavit, sese, angustiis rei frumentariae adductum, castra movere, vasisque militari more conclamatis, progressus millia passuum III, loco idoneo et occulto omnem exercitum equitatumque collocavit. Scipio, ad insequendum paratus, equitatum magnamque partem levis armaturae ad explorandum iter Domitii et cognoscendum praemisit.

Qui quum essent progressi, primaeque turmae insidias intravissent, ex fremitu equorum illata suspicione, ad suos se recipere coeperunt; quique hos sequebantur, celerem eorum receptum conspicati, restiterunt. Nostri, cognitis insidiis, ne frustra reliquos exspectarent, duas nacti hostium turmas, exceperunt. In his fuit M. Opimius, praefectus equitum. Reliquos omnes earum turmarum aut interfecerunt, aut captos ad Domitium perduxerunt.

XXXIX. Deductis orae maritimae praesidiis, Caesar, ut supra demonstratum est, III cohortes Orici oppidi tuendi caussa reliquit: iisdemque custodiam navium longarum tradidit, quas ex Italia transduxerat. Huic officio oppidoque Acilius legatus praeerat. Is naves nostras interiorem in partem post oppidum reduxit, et ad terram deligavit, faucibusque portus navem onerariam submersam objecit, et huic alteram conjunxit; super qua turrim effectam ad ipsum introitum portus opposuit, et militibus complevit, tuendamque ad omnes repentinos casus tradidit.

XL. Quibus cognitis rebus, Cn. Pompeius filius, qui classi Aegyptiae praeerat, ad Oricum venit; submersamque navim remulco, multisque contendens funibus, adduxit: atque alteram navem, quae erat ad custodiam ab Acilio posita, pluribus aggressus navibus, in quibus ad libram fecerat turres, ut ex superiori pugnans loco, integrosque semper defatigatis submittens, et reliquis partibus simul ex terra scalis et classe moenia oppidi tentans, uti adversariorum manus diduceret, labore et multitudine telorum nostros vicit: defectisque defensoribus qui omnes scaphis excepti refugerant, etiam navem expugnavit: eodemque tempore ex altera parte molem tenuit naturalem objectam, quae paene insulam contra oppidum effecerat; IV biremes, subjectis scutulis, impulsas vectibus, in interiorem partem transduxit. Ita ex utraque parte naves longas aggressus, quae erant deligatae ad terram, atque inanes, IV ex his abduxit, reliquas incendit. Hoc confecto negotio, D. Laelium, ab Asiatica classe abductum, reliquit, qui commeatus Bullide atque Amantia importari in oppidum prohibebat: ipse, Lissum profectus, naves onerarias XXX, a M. Antonio, relictas, intra portum aggressus, omnes incendit; Lissum expugnare conatus, defendentibus civibus Romanis, qui ejus conventus erant, militibusque, quos praesidii caussa miserat Caesar, triduum moratus, paucis in oppugnatione amissis, re infecta inde discessit.

XLI. Caesar, postquam Pompeium ad Asparagium esse cognovit, eodem cum exercitu profectus, expugnato in itinere oppido Parthinorum, in quo Pompeius praesidium habebat, III die in Macedoniam ad Pompeium pervenit, juxtaque eum castra posuit; et postridie, eductis omnibus copiis, acie instructa, decernendi potestatem Pompeio fecit. Ubi illum suis locis se tenere animadvertit, reducto in castra exercitu, aliud sibi consilium capiendum existimavit. Itaque postero die omnibus copiis, magno circuitu, difficili angustoque itinere, Dyrrhachium profectus est, sperans, Pompeium aut Dyrrhachium compelli, aut ab eo intercludi posse, quod omnem commeatum totiusque belli apparatum is eo contulisset; ut accidit. Pompeius enim, primo ignorans ejus consilium, quod diverso ab ea regione itinere profectum videbat, angustiis rei frumentariae compulsum discessisse existimabat: postea per exploratores certior factus, postero die castra movit, breviore itinere se occurrere ei posse sperans. Quod fore suspicatus, Caesar, militesque adhortatus, ut aequo animo laborem ferrent, parva parte noctis itinere intermisso, mane Dyrrhachium venit, quum primum agmen Pompeii procul cerneretur; atque ibi castra posuit.

XLII. Pompeius, interclusus Dyrrhachio, ubi propositum tenere non potuit, secundo usus consilio, edito loco, qui appellatur Petra, aditumque habet navibus mediocrem, atque eas a quibusdam protegit ventis, castra communit. Eo partem navium longarum convenire, frumentum commeatumque ab Asia, atque omnibus regionibus, quas tenebat, comportari imperat. Caesar, longius bellum ductum iri existimans, et de Italicis commeatibus desperans, quod tanta diligentia omnia littora a Pompeianis tenebantur, classesque ipsius, quas hieme in Sicilia, Gallia, Italia, fecerat, morabantur, in Epirum rei frumentariae caussa Q. Tullium et L. Canuleium legatum misit: quodque hae regiones aberant longius, locis certis horrea constituit, vecturasque frumenti finitimis civitatibus descripsit: item, Lisso, Parthinisque, et omnibus castellis quod esset frumenti, conquiri jussit. Id erat perexiguum, quum ipsius agri natura, quod sunt loca aspera et montuosa, ac plerumque frumento utuntur importato; tum quod Pompeius haec providerat, et superioribus diebus praedae loco Parthinos habuerat, frumentumque omne conquisitum, spoliatis effossisque eorum domibus, per equites comportarat.

XLIII. Quibus rebus cognitis, Caesar consilium capit ex loci

natura. Erant enim circum castra Pompeii permulti editi atque asperi colles. Hos primum praesidiis tenuit, castellaque ibi communit: inde, ut loci cujusque natura ferebat, ex castello in castellum perducta munitione, circumvallare Pompeium instituit: haec spectans, quod angusta re frumentaria utebatur, quodque Pompeius multitudine equitum valebat, quo minore periculo undique frumentum commeatumque exercitui supportare posset; simul, uti pabulatione Pompeium prohiberet, equitatumque ejus ad rem gerendam inutilem efficeret; tertio, ut auctoritatem, qua ille maxime apud exteras nationes niti videbatur, minueret, quum fama per orbem terrarum percrebuisset, illum a Caesare obsideri, neque audere proelio dimicare.

XLIV. Pompeius neque a mari Dyrrhachioque discedere volebat, quod omnem apparatum belli, tela, arma, tormenta ibi collocaverat, frumentumque exercitui navibus supportabat; neque munitiones Caesaris prohibere poterat, nisi proelio decertare vellet, quod eo tempore statuerat non esse faciendum. Relinquebatur, ut, extremam rationem belli sequens, quam plurimos colles occuparet, et quam latissimas regiones praesidiis teneret, Caesarisque copias, quam maxime posset, distineret; id quod accidit. Castellis enim XXIV effectis, XV millia passuum circuitu amplexus, hoc spatio pabulabatur: multaque erant intra eum locum manu sata, quibus interim jumenta pasceret. Atque, ut nostri, qui perpetuas munitiones habebant, perductas ex castellis in proxima castella, ne quo loco erumperent Pompeiani, et nostros post tergum adorirentur, timebant; ita illi interiore spatio perpetuas munitiones efficiebant, ne quo loco nostri intrare atque ipsos a tergo circumvenire possent. Sed illi operibus vincebant, quod et numero militum praestabant, et interiore spatio minorem circuitum habebant. Quae quum erant loca Caesari capienda, etsi prohibere Pompeius totis copiis, et dimicare non constituerat; tamen suis locis sagittarios funditoresque mittebat, quorum magnum habebat numerum: multique ex nostris vulnerabantur, magnusque incesserat timor sagittarum, atque omnes fere milites, aut ex coactis, aut ex centonibus, aut ex coriis, tunicas aut tegimenta fecerant, quibus tela vitarent.

XLV. In occupandis praesidiis magna vi uterque nitebatur Caesar, ut quam angustissime Pompeium contineret; Pompeius ut quam plurimos colles quam maximo circuitu occuparet: crebraque ob eam caussam proelia fiebant. In his quum legio Caesaris IX praesidium quoddam occupavisset, et munire coepisset,

huic loco propinquum et contrarium collem Pompeius occupavit, nostrosque opere prohibere coepit: et, quum una ex parte prope aequum aditum haberet, primum sagittariis funditoribusque circumjectis, postea levis armaturae magna multitudine missa, tormentisque prolatis, munitiones impediebat: neque erat facile nostris, uno tempore oppugnare et munire. Caesar, quum suos ex omnibus partibus vulnerari videret, recipere se jussit, et loco excedere. Erat per declive receptus: illi autem hoc acrius instabant, neque regredi nostros patiebantur, quod timore abducti locum relinquere videbantur. Dicitur eo tempore glorians apud suos Pompeius dixisse, non recusare se, quin nullius usus imperator existimaretur, si sine maximo detrimento legiones Caesaris sese recepissent inde, quo temere essent progressae.

XLVI. Caesar, receptui suorum timens, crates ad extremum tumulum contra hostem proferri, et adversas locari; intra has mediocri latitudine fossam, tectis militibus, obduci jussit, locumque in omnes partes quam maxime impediri: ipse idoneis locis funditores instruxit, ut praesidio nostris se recipientibus essent. His rebus completis, legiones reduci jussit. Pompeiani hoc insolentius atque audacius nostros premere et instare coeperunt; cratesque, pro munitione objectas, propulerunt, ut fossas transcenderent. Quod quum animadvertisset Caesar, veritus, ne non reducti, sed rejecti viderentur, majusque detrimentum caperetur, a medio fere spatio suos per Antonium, qui e legioni praeerat, cohortatus, tuba signum dari atque in hostes impetum fieri jussit. Milites legionis IX, subito conspirati, pila conjecerunt, et, ex inferiore loco adversus clivum incitati cursu, praecipites Pompeianos egerunt, et terga vertere coëgerunt: quibus ad recipiendum crates directae, longuriique objecti, et institutae fossae magno impedimento fuerunt. Nostri vero, qui satis habebant sine detrimento discedere, compluribus interfectis, V omnino suorum amissis, quietissime se receperunt, paulloque citra eum locum, aliis comprehensis collibus, munitiones perfecerunt.

XLVII. Erat nova et inusitata belli ratio, quum tot castellorum numero, tantoque spatio, et tantis munitionibus, et toto obsidionis genere, tum etiam reliquis rebus Nam, quicunque alterum obsidere conati sunt, perculsos atque infirmos hostes adorti, aut proelio superatos, aut aliqua offensione permotos, continuerunt, quum ipsi numero militum equitumque praesta-

rent caussa autem obsidionis haec fere esse consuevit, ut frumento hostes prohibeantur. At, contra, integras atque incolumes copias Caesar inferiore militum numero continebat, quum illi omnium rerum copia abundarent: quotidie enim magnus undique navium numerus conveniebat, quae commeatum supportarent; neque ullus flare ventus poterat, quin aliqua ex parte secundum cursum haberent. Ipse autem, consumtis omnibus longe lateque frumentis, summis erat in angustiis. Sed tamen haec singulari patientia milites ferebant: recordabantur enim, eadem, se, superiore anno in Hispania perpessos, labore et patientia maximum bellum confecisse: meminerant, ad Alesiam magnam, se, inopiam perpessos, multo etiam majorem ad Avaricum, maximarum se gentium victores discessisse. Non, illis hordeum quum daretur, non legumina recusabant: pecus vero, cujus rei summa erat ex Epiro copia, magno in honore habebant.

XLVIII. Est etiam genus radicis inventum ab iis, qui fuerant cum Valerio, quod appellatur chara; quod, admixtum lacte, multum inopiam levabat. Id ad similitudinem panis efficiebant. Ejus erat magna copia. Ex hoc effectos panes quum in colloquiis Pompeiani famem nostris objectarent, vulgo in eos jaciebant, ut spem eorum minuerent.

XLIX. Jamque frumenta maturescere incipiebant; atque ipsa spes inopiam sustentabat, quod celeriter se habituros copiam confidebant: crebraeque voces militum in vigiliis colloquiisque audiebantur, prius se cortice ex arboribus victuros, quam Pompeium e manibus dimissuros. Libenter etiam ex perfugis cognoscebant, equos eorum vix tolerari, reliqua vero jumenta interisse; uti autem ipsos valetudine non bona, quum angustiis loci, et odore tetro ex multitudine cadaverum, et quotidianis laboribus, insuetos operum, tum aquae summa inopia affectos: omnia enim flumina atque omnes rivos, qui ad mare pertinebant, Caesar aut averterat, aut magnis operibus obstruxerat. Atque, ut erant loca montuosa, et ad specus augustiae vallium, has sublicis in terram demissis praesepserat, terramque aggesserat, ut aquam continerent. Itaque illi necessario loca sequi demissa ac palustria, et puteos fodere, cogebantur, atque hunc laborem ad quotidiana opera addebant: qui tamen fontes a quibusdam praesidiis aberant longius, et celeriter aestibus exarescebant. At Caesaris exercitus optima valetudine, summaque aquae copia utebatur; tum commeatus omni genere prae-

ter frumentum abundabat: quibus quotidie melius succedere tempus, majoremque spem maturitate frumentorum proponi videbant.

L. In novo genere belli novae ab utrisque bellandi rationes reperiebantur. Illi, quum animadvertissent ex ignibus, nocte cohortes nostras ad munitiones excubare, silentio aggressi universas, intra multitudinem sagittas conjiciebant, et se confestim ad suos recipiebant. Quibus rebus nostri, usu docti, haec reperiebant remedia, ut alio loco ignes facerent, [alio excubarent.] * * *

LI. Interim certior factus P. Sulla, quem discedens castris praefecerat Caesar, auxilio cohorti venit cum legionibus II, cujus adventu facile sunt repulsi Pompeiani. Neque vero conspectum aut impetum nostrorum tulerunt; primisque dejectis, reliqui se verterunt, et loco cesserunt. Sed insequentes nostros, ne longius prosequerentur, Sulla revocavit. At plerique existimant, si acrius insequi voluisset, bellum eo die potuisse finiri. Cujus consilium reprehendendum non videtur: aliae enim sunt legati partes, atque imperatoris. alter omnia agere ad praescriptum, alter libere ad summam rerum consulere debet. Sulla, a Caesare castris relictus, liberatis suis, hoc fuit contentus, neque proelio decertare voluit, (quae res tamen fortasse aliquem reciperet casum,) ne imperatorias sibi partes sumsisse videretur. Pompeianis magnam res ad receptum difficultatem afferebat. Nam, ex iniquo progressi loco, in summo constiterant: si per declive sese reciperent, nostros ex superiore insequentes loco verebantur: neque multum ad solis occasum supererat temporis; spe enim conficiendi negotii prope in noctem rem duxerant. Ita, necessario atque ex tempore capto consilio, Pompeius tumulum quendam occupavit, qui tantum aberat a nostro castello, ut telum tormentumve missum adigi non posset. Hoc consedit loco, atque eum communiit, omnesque ibi copias continuit.

LII. Eodem tempore duobus praeterea locis pugnatum est. nam plura castella Pompeius pariter, distinendae manus caussa, tentaverat, ne ex proximis praesidiis succurri posset. Uno loco Volcatius Tullus impetum legionis sustinuit cohortibus III, atque eam loco depulit: altero Germani, munitiones nostras egressi, compluribus interfectis, sese ad suos incolumes receperunt.

LIII. Ita una die VI proeliis factis, III ad Dyrrhachium, III

ad munitiones, quum horum omnium ratio haberetur, ad duorum millium numero ex Pompeianis cecidisse reperiebamus, evocatos centurionesque complures. In eo fuit numero Valerius Flaccus L. filius, ejus, qui praetor Asiam obtinuerat: signaque sunt sex militaria relata. Nostri non amplius xx omnibus sunt proeliis desiderati. Sed in castello nemo fuit omnino militum, quin vulneraretur; quatuorque ex una cohorte centuriones oculos amiserunt. et, quum laboris sui periculique testimonium afferre vellent, millia sagittarum circiter xxx in castellum conjecta Caesari renumeraverunt: scutoque ad eum relato Scaevae centurionis, inventa sunt in eo foramina ccxxx Quem Caesar, ut erat de se meritus, et de republica, donatum millibus ducentis aeris, ab octavis ordinibus ad primipilum se transducere pronunciavit; ejus enim opera castellum magna ex parte conservatum esse constabat: cohortemque postea duplici stipendio, frumentove et speciariis militaribusque donis amplissime donavit.

LIV. Pompeius, noctu magnis additis munitionibus, reliquis diebus turres exstruxit, et, in altitudinem pedum xv effectis operibus, vineis eam partem castrorum obtexit; et, v intermissis diebus, alteram noctem subnubilam nactus, exstructis omnibus castrorum portis, et ad impediendum objectis, tertia inita vigilia, silentio exercitum eduxit, et se in antiquas munitiones recepit.

LV. Aetolia, Acarnania, Amphilochis per Cassium Longinum et Calvisium Sabinum, ut demonstravimus, receptis, tentandam sibi Achaiam, ac paullo longius progrediendum, existimabat Caesar. Itaque eo Fufium Kalenum misit, et Q. Sabinum et Cassium cum cohortibus adjungit. Quorum cognito adventu, Rutilius Lupus, qui Achaiam, missus a Pompeio, obtinebat, Isthmum praemunire instituit, ut Achaia Fufium prohiberet. Kalenus Delphos, Thebas, Orchomenum, voluntate ipsarum civitatum recepit: nonnullas urbes per vim expugnavit: reliquas civitates, circummissis legationibus, amicitia Caesari conciliare studebat. In his rebus fere erat Fufius occupatus.

LVI. Omnibus deinceps diebus Caesar exercitum in aciem aequum in locum produxit, si Pompeius proelio decertare vellet, ut paene castris Pompeii legiones subjiceret: tantumque a vallo ejus prima acies aberat, uti ne in eam telum tormentumve adigi posset. Pompeius autem, ut famam et opinionem hominum teneret, sic pro castris exercitum constituebat, ut tertia

acies vallum contingeret; omnis quidem instructus exercitus telis ex vallo abjectis protegi posset.

LVII. Haec quum in Achaia atque apud Dyrrhachium gererentur, Scipionemque in Macedoniam venisse constaret; non oblitus pristini instituti, Caesar mittit ad eum Clodium, suum atque illius familiarem, quem, ab illo traditum initio et commendatum, in suorum necessariorum numero habere instituerat. Huic dat literas mandataque ad eum, quorum haec erat summa: sese, omnia de pace expertum, nihil adhuc arbitrari factum, vitio eorum, quos esse auctores ejus rei voluisset, quod sua mandata perferre non opportuno tempore ad Pompeium vererentur: Scipionem ea esse auctoritate, ut non solum libere, quae probasset, exponere, sed etiam magna ex parte compellere, atque errantem regere posset: praeesse autem suo nomine exercitui; ut, praeter auctoritatem, vires quoque ad coërcendum haberet: quod si fecisset, quietem Italiae, pacem provinciarum, salutem imperii uni omnes acceptam relaturos. Haec ad eum mandata Clodius refert. Ac, primis diebus, ut videbatur, libenter auditus, reliquis ad colloquium non admittitur, castigato Scipione a Favonio, ut postea, confecto bello, reperiebamus: infectaque re sese ad Caesarem recepit.

LVIII. Caesar, quo facilius equitatum Pompeianum ad Dyrrhachium contineret, et pabulatione prohiberet, aditus duos, quos esse angustos demonstravimus, magnis operibus praemunivit, castellaque his locis posuit. Pompeius, ubi nihil profici equitatu cognovit, paucis intermissis diebus, rursum cum navibus ad se intra munitiones recipit. Erat summa inopia pabuli, adeo ut foliis ex arboribus strictis, et teneris arundinum radicibus contusis, equos alerent: frumenta enim, quae fuerant intra munitiones sata, consumserant, et cogebantur Corcyra, atque Acarnania longo interjecto navigationis spatio, pabulum supportare; quoque erat ejus rei minor copia, hordeo adaugere, atque his rationibus equitatum tolerare. Sed, postquam non modo hordeum pabulumque omnibus locis, herbaeque desectae, sed etiam fructus ex arboribus deficiebant, corruptis equis macie, conandum sibi aliquid Pompeius de eruptione existimavit.

LIX. Erant apud Caesarem ex equitum numero Allobroges duo, fratres, Roscillus et Aegus, Adbucilli filii, qui principatum in civitate multis annis obtinuerat, singulari virtute homines, quorum opera Caesar omnibus Gallicis bellis optima fortissima

que erat usus. His domi ob has caussas amplissimos magistratus mandaverat, atque eos extra ordinem in senatum legendos curaverat: agrosque in Gallia, ex hostibus captos, praemiaque rei pecuniariae magna tribuerat, locupletesque ex egentibus fecerat. Hi, propter virtutem, non solum apud Caesarem in honore erant, sed etiam apud exercitum cari habebantur: sed, freti amicitia Caesaris, et stulta ac barbara arrogantia elati, despiciebant suos, stipendiumque equitum fraudabant, et praedam omnem domum avertebant. Quibus illi rebus permoti universi Caesarem adierunt, palamque de eorum injuriis sunt questi; et ad cetera addiderunt, falsum ab his equitum numerum deferri, quorum stipendium averterent.

LX. Caesar, neque tempus illud animadversionis esse existimans, et multa virtuti eorum concedens, rem totam distulit: illos secreto castigavit, quod quaestui equites haberent, monuitque ut ex sua amicitia omnia exspectarent, et ex praeteritis suis officiis reliqua sperarent. Magnam tamen haec res illis offensionem et contemtionem ad omnes attulit: idque ita esse, quum ex aliorum objectationibus, tum etiam ex domestico judicio atque animi conscientia intelligebant. Quo pudore adducti, et fortasse non se liberari, sed in aliud tempus reservari, arbitrati, discedere a nobis, et novam tentare fortunam, novas que experiri amicitias constituerunt: et, cum paucis collocuti clientibus suis, quibus tantum facinus committere audebant, primum conati sunt praefectum equitum, C. Volusenum, interficere, ut postea, bello confecto, cognitum est; ut cum munere aliquo perfugisse ad Pompeium viderentur. Postquam id difficilius visum est, neque facultas perficiendi dabatur, quam maximas potuerunt pecunias mutuati, proinde ac suis satisfacere et fraudata restituere vellent, multis coëmtis equis, ad Pompeium transierunt cum iis, quos sui consilii participes habebant.

LXI. Quos Pompeius, quod erant honesto loco nati, et instructi liberaliter, magnoque comitatu et multis jumentis venerant, virique fortes habebantur, et in honore apud Caesarem fuerant, quodque novum et praeter consuetudinem acciderat, omnia sua praesidia circum duxit, atque ostentavit. Nam ante id tempus nemo, aut miles aut eques, a Caesare ad Pompeium transierat; quum paene quotidie a Pompeio ad Caesarem perfugerent, vulgo vero universi in Epiro atque Aetolia conscripti milites, earumque regionum omnium, quae a Caesare tenebantur. Sed hi, cognitis omnibus rebus, seu quid in

munitionibus perfectum non erat, seu quid a peritioribus rei militaris desiderari videbatur, temporibusque rerum, et spatiis locorum, et custodiarum varia diligentia animadversa, prout cujusque eorum, qui negotiis praeerant, aut natura aut studium ferebat, haec ad Pompeium omnia detulerant.

LXII. Quibus ille cognitis, eruptionisque jam ante capto consilio, ut demonstratum est, tegimenta galeis milites ex viminibus facere, atque aggerem comportare jubet. His paratis rebus, magnum numerum levis armaturae et sagittariorum, aggeremque omnem noctu in scaphas et naves actuarias imponit, et de media nocte cohortes LX, ex maximis castris praesidiisque deductas, ad eam partem munitionum ducit, quae pertinebant ad mare, longissimeque a maximis castris Caesaris aberant. Eodem naves, quas demonstravimus aggere et levis armaturae militibus completas, quasque ad Dyrrhachium naves longas habebat, mittit; et quid a quoque fieri velit praecipit. Ad eas munitiones Caesar Lentulum Marcellinum quaestorem cum legione IX positum habebat. Huic, quod valetudine minus commoda utebatur, Fulvium Postumum adjutorem submiserat.

LXIII. Erat eo loco fossa pedum XV, et vallus contra hostem IN altitudinem pedum X: tantundemque ejus valli agger in latitudinem patebat. Ab eo, intermisso spatio pedum DC, alter conversus in contrariam partem erat vallus, humiliore paullo munitione. Hoc enim superioribus diebus timens Caesar, ne navibus nostri circumvenirentur, duplicem eo loco fecerat vallum, ut si ancipiti proelio dimicaretur, posset resisti. Sed operum magnitudo, et continens omnium dierum labor, quod millia passuum in circuitu XVIII munitiones erat complexus, perficiendi spatium non dabat. Itaque contra mare transversum vallum, qui has duas munitiones contingeret, nondum perfecerat. Quae res nota erat Pompeio, delata per Allobrogas perfugas; magnumque nostris attulit incommodum. Nam, ut ad mare nostrae cohortes IX legionis excubaverant, accessere subito prima luce Pompeiani exercitus, novusque eorum adventus exstitit: simul ex navibus circumvecti milites in exteriorem vallum tela jaciebant, fossaeque aggere complebantur: et legionarii interioris munitionis defensores, scalis admotis, tormentis cujusque generis telisque terrebant; magnaque multitudo sagittariorum ab utraque parte circumfundebatur. Multum autem ab ictu lapidum, quod unum nostris erat telum, viminea tegi-

menta, galeis imposita, defendebant. Itaque, quum omnibus rebus nostri premerentur, atque aegre resisterent, animadversum est vitium munitionis, quod supra demonstratum est; atque inter duos vallos, qua perfectum opus non erat, per mare navibus expositi in aversos nostros impetum fecerunt, atque ex utraque munitione dejectos terga vertere coëgerunt.

LXIV. Hoc tumultu nunciato, Marcellinus cohortes subsidio nostris laborantibus submittit; quae, ex castris fugientes conspicatae, neque illos suo adventu confirmare potuerunt, neque ipsae hostium impetum tulerunt. Itaque, quodcunque addebatur subsidio, id, corruptum timore fugientium, terrorem et periculum augebat: hominum enim multitudine receptus impediebatur. In eo proelio, quum gravi vulnere esset affectus aquilifer, et a viribus deficeretur, conspicatus equites nostros, Hanc ego, inquit, et vivus multos per annos magna diligentia defendi, et nunc moriens eadem fide Caesari restituo. Nolite, obsecro, committere, quod ante in exercitu Caesaris non accidit, ut rei militaris dedecus admittatur; incolumemque ad eum deferte. Hoc casu aquila conservatur, omnibus primae cohortis centurionibus interfectis, praeter principem priorem.

LXV. Jamque Pompeiani, magna caede nostrorum, castris Marcellini appropinquabant, non mediocri terrore illato reliquis cohortibus: et M. Antonius, qui proximum locum praesidiorum tenebat, ea re nunciata, cum cohortibus XII descendens ex loco superiore cernebatur. Cujus adventus Pompeianos compressit; nostrosque firmavit, ut se ex maximo timore colligerent. Neque multo post Caesar, significatione per castella fumo facta, ut erat superioris temporis consuetudo, deductis quibusdam cohortibus ex praesidiis, eodem venit. Qui, cognito detrimento, quum animadvertisset, Pompeium, extra munitiones egressum, castra secundum mare, ut libere pabulari posset, nec minus aditum navibus haberet; commutata ratione belli, quoniam propositum non tenuerat, juxta Pompeium munire jussit.

LXVI. Qua perfecta munitione, animadversum est ab speculatoribus Caesaris, cohortes quasdam, quod instar legionis videretur, esse post silvam, et in vetera castra duci. Castrorum hic situs erat. Superioribus diebus, IX Caesaris legio quum se objecisset Pompeianis copiis, atque opera, ut demonstravimus, circummuniret, castra eo loco posuit. Haec silvam quandam contingebant, neque longius a mari passibus CCCC aberant. Post,

mutato consilio quibusdam de caussis, Caesar paullo ultra eum locum castra transtulit: paucisque intermissis diebus, eadem haec Pompeius occupaverat; et, quod eo loco plures erat legiones habiturus, relicto interiore vallo, majorem adjecerat munitionem. Ita minora castra, inclusa majoribus, castelli atque arcis locum obtinebant. Item ab angulo castrorum sinistro munitionem ad flumen perduxerat, circiter passus cccc, quo liberius ac sine periculo milites aquarentur: sed is quoque, mutato consilio quibusdam de caussis, quas memorare necesse non est, eo loco excesserat. Ita complures dies manserant castra. Munitiones quidem integrae omnes erant.

LXVII. Eo signo legionis illato, speculatores Caesari renunciarunt. Hoc idem visum ex superioribus quibusdam castellis confirmaverant. Is locus aberat a novis Pompeii castris circiter passus D. Hanc legionem sperans, Caesar, se opprimere posse, et cupiens ejus diei detrimentum sarcire, reliquit in opere cohortes II, quae speciem munitionis praeberent: ipse diverso itinere, quam potuit occultissime, reliquas cohortes, numero XXXIII, in quibus erat legio IX, multis amissis centurionibus, deminutoque militum numero, ad legionem Pompeii castraque minora duplici acie duxit. Neque eum prima opinio fefellit. Nam et pervenit prius, quam Pompeius sentire posset, et, tametsi erant munitiones castrorum magnae, tamen sinistro cornu, ubi erat ipse, celeriter aggressus Pompeianos, ex vallo deturbavit. Erat objectus portis ericius. Hic paulisper est pugnatum; quum irrumpere nostri conarentur, illi castra defenderent fortissime, T. Pulcione, cujus opera proditum exercitum C. Antonii demonstravimus, e loco propugnante. Sed tamen nostri virtute vicerunt, excisoque ericio, primo in majora castra, post etiam in castellum, quod erat inclusum majoribus castris, irruperunt: et, quod eo pulsa legio sese receperat, nonnullos ibi repugnantes interfecerunt.

LXVIII. Sed fortuna, quae plurimum potest, quum in reliquis rebus, tum praecipue in bello, parvis momentis magnas rerum commutationes efficit; ut tum accidit. Munitionem, quam pertinere a castris ad flumen supra demonstravimus, dextri Caesaris cornu cohortes, ignorantia loci, sunt secutae, quum portam quaererent, castrorumque eam munitionem esse arbitrarentur. Quod quum esset animadversum, conjunctam esse flumini; prorutis his munitionibus, defendente nullo, transcenderunt, omnisque noster equitatus eas cohortes est secutus.

LXIX. Interim Pompeius, hac satis longa interjecta mora, et re nunciata, v legionem, ab opere deductam, subsidio suis duxit; eodemque tempore equitatus ejus nostris equitibus appropinquabat, et acies instructa a nostris, qui castra occupaverant, cernebatur, omniaque sunt subito mutata. Pompeiana enim legio, celeris spe subsidii confirmata, ab Decumana porta resistere conabatur, atque ultro in nostros impetum faciebat. Equitatus Caesaris, quod angusto itinere per aggeres adscendebat, receptui suo timens, initium fugae faciebat. Dextrum cornu, quod erat a sinistro seclusum, terrore equitum animadverso, ne intra munitionem opprimeretur, ex parte, qua proruebat, sese recipiebat: ac plerique ex iis, ne in angustias inciderent, x pedum munitionis se in fossas praecipitabant; primisque oppressis, reliqui per horum corpora salutem sibi atque exitum pariebant. Sinistro cornu milites, quum ex vallo, Pompeium adesse, et suos fugere, cernerent, veriti ne angustiis intercluderentur, quum extra et intus hostem haberent, eodem, quo venerant, receptui sibi consulebant: omniaque erant tumultus, timoris, fugae plena; adeo ut, quum Caesar signa fugientium manu prehenderet, et consistere juberet, alii, dimissis equis, eundem cursum conficerent, alii ex metu etiam signa dimitterent, neque quisquam omnino consisteret.

LXX. His tantis malis haec subsidia succurrebant, quo minus omnis deleretur exercitus; quod Pompeius, insidias timens, credo, quod haec praeter spem acciderant ejus, qui paullo ante ex castris fugientes suos conspexerat, munitionibus appropinquare aliquamdiu non audebat; equitesque ejus, angustiis portisque a Caesaris militibus occupatis, ad insequendum tardabantur. Ita parvae res magnum in utramque partem momentum habuerunt. Munitiones enim a castris ad flumen perductae, expugnatis jam castris Pompeii, prope jam expeditam Caesaris victoriam interpellaverunt: eadem res, celeritate insequentium tardata, nostris salutem attulit.

LXXI. Duobus his unius diei proeliis Caesar desideravit milites DCCCCLX, et notos equites Rom. Felginatem Tuticanum Gallum, senatoris filium; C. Felginatem Placentia; A. Granium Puteolis; M. Sacrativirum Capua; tribunos militum et centuriones XXXII. Sed horum omnium pars magna, in fossis, munitionibusque, et fluminis ripis oppressa suorum terrore ac fuga, sine ullo vulnere interiit, signaque sunt militaria XXXII amissa. Pompeius eo proelio imperator est appellatus. Hoc

nomen obtinuit, atque ita se postea salutari passus est: sed neque in literis, quas scribere est solitus, neque in fascibus insignia laureae praetulit. At Labienus, quum ab eo impetravisset, ut sibi captivos tradi juberet, omnes productos ostentationis, ut videbatur, caussa, quo major perfugae fides haberetur, commilitones appellans, et magna verborum contumelia interrogans, solerentne veterani milites fugere, in omnium conspectu interficit.

LXXII. His rebus tantum fiduciae ac spiritus Pompeianis accessit, ut non de ratione belli cogitarent, sed vicisse jam sibi viderentur. Non illi paucitatem nostrorum militum, non iniquitatem loci atque angustias, praeoccupatis castris, et ancipitem terrorem intra extraque munitiones, non abscissum in duas partes exercitum, quum altera alteri auxilium ferre non posset, caussae fuisse cogitabant. Non ad haec addebant, non ex concursu acri facto, non proelio dimicatum; sibique ipsos multitudine atque angustiis majus attulisse detrimentum, quam ab hoste accepissent. Non denique communes belli casus recordabantur, quam parvulae saepe caussae vel falsae suspicionis, vel terroris repentini, vel objectae religionis, magna detrimenta intulissent; quoties vel culpa ducis, vel tribuni vitio, in exercitu esset offensum: sed proinde, ac si virtute vicissent, neque ulla commutatio rerum posset accidere, per orbem terrarum fama ac literis victoriam ejus diei concelebrabant.

LXXIII. Caesar, ab superioribus consiliis depulsus, omnem sibi commutandam belli rationem existimavit. Itaque uno tempore praesidiis omnibus deductis, et oppugnatione dimissa, coactoque in unum locum exercitu, concionem apud milites habuit; hortatusque est, ne ea, quae accidissent, graviter ferrent, neve his rebus terrerentur, multisque secundis proeliis unum adversum, et id mediocre, opponerent: habendam fortunae gratiam, quod Italiam sine aliquo vulnere cepissent; quod duas Hispanias, bellicosissimorum hominum peritissimis atque exercitatissimis ducibus, pacavissent; quod finitimas frumentariasque provincias in potestatem redegissent; denique recordari debere, qua felicitate inter medias hostium classes, oppletis non solum portibus, sed etiam littoribus, omnes incolumes essent transportati: si non omnia caderent secunda, fortunam esse industria sublevandam: quod esset acceptum detrimenti, ejus juri potius, quam suae culpae, debere tribui: locum se aequum ad dimicandum dedisse; potitum esse hostium

castris; expulisse, ac superasse pugnantes. Sed, sive ipsorum perturbatio, sive error aliquis, sive etiam fortuna partam jam praesentemque victoriam interpellavisset, dandam omnibus operam, ut acceptum incommodum virtute sarciretur: quod si esset factum, detrimentum in bonum verteret, uti ad Gergoviam accidisset, atque ii, qui ante dimicare timuissent, ultro se proelio offerrent.

LXXIV. Hac habita concione, nonnullos signiferos ignominia notavit, ac loco movit. Exercitui quidem omni tantus incessit ex incommodo dolor, tantumque studium infamiae sarciendae, ut nemo aut tribuni aut centurionis imperium desideraret, et sibi quisque etiam poenae loco graviores imponeret labores, simulque omnes arderent cupiditate pugnandi: quum superioris etiam ordinis nonnulli, oratione permoti, manendum eo loco, et rem proelio committendam existimarent. Contra ea Caesar neque satis militibus perterritis confidebat, spatiumque interponendum ad recreandos animos putabat; relictisque munitionibus magnopere rei frumentariae timebat.

LXXV. Itaque, nulla interposita mora, sauciorum modo et aegrorum habita ratione, impedimenta omnia silentio prima nocte ex castris Apolloniam praemisit, ac conquiescere ante iter confectum vetuit. His una legio missa praesidio est. His explicitis rebus, duas in castris legiones retinuit, reliquas de IV vigilia, compluribus portis eductas, eodem itinere praemisit; parvoque spatio intermisso, ut et militare institutum servaretur, et quam serissime ejus profectio cognosceretur, conclamari jussit: statimque egressus, et novissimum agmen consecutus, celeriter ex conspectu castrorum discessit. Neque vero Pompeius, cognito consilio ejus, moram ullam ad insequendum intulit: sed, eadem spectans, si itinere impeditos et perterritos deprehendere posset, exercitum e castris eduxit, equitatumque praemisit ad novissimum agmen demorandum; neque consequi potuit, quod multum expedito itinere antecesserat Caesar. Sed, quum ventum esset ad flumen Genusum, quod ripis erat impeditis, consecutus equitatus novissimos, proelio detinebat. Huic suos Caesar equites opposuit, expeditosque antesignanos admiscuit CCCC, qui tantum profecerunt, ut, equestri proelio commisso, pellerent omnes, compluresque interficerent, ipsi incolumes se ad agmen reciperent.

LXXVI. Confecto justo itinere ejus diei, quod proposuerat Caesar, transductoque exercitu flumen Genusum, veteribus

suis in castris contra Asparagium consedit, militesque omnes intra vallum castrorum continuit; equitatumque, per caussam pabulandi emissum, confestim Decumana porta in castra se recipere jussit. Simili ratione Pompeius, confecto ejusdem diei itinere, in suis veteribus castris ad Asparagium consedit, ejusque milites, quod ab opere, integris munitionibus, vacabant, alii lignandi pabulandique caussa longius progrediebantur; alii, quod subito consilium profectionis ceperant, magna parte impedimentorum et sarcinarum relicta, ad haec repetenda invitati propinquitate superiorum castrorum, depositis in contubernio armis, vallum relinquebant. Quibus ad sequendum impeditis, Caesar, quod fore providerat, meridiano fere tempore, signo profectionis dato, exercitum educit, duplicatoque ejus diei itinere, VIII millia passuum ex eo loco procedit: quod facere Pompeius discessu militum non potuit.

LXXVII. Postero die, Caesar, similiter praemissis prima nocte impedimentis, de IV vigilia ipse egreditur; ut, si qua esset imposita dimicandi necessitas, subitum casum expedito exercitu subiret. Hoc idem reliquis fecit diebus. Quibus rebus perfectum est, ut altissimis fluminibus, atque impeditissimis itineribus, nullum acciperet incommodum. Pompeius enim, primi diei mora illata, et reliquorum dierum frustra labore susceptо, quum se magnis itineribus extenderet, et praegressos consequi cuperet, IV die finem sequendi fecit, atque aliud sibi consilium capiendum existimavit.

LXXVIII. Caesari ad saucios deponendos, stipendium exercitui dandum, socios confirmandos, praesidium urbibus relinquendum, necesse erat adire Apolloniam: sed his rebus tantum temporis tribuit, quantum erat properanti necesse; timensque Domitio, ne adventu Pompeii praeoccuparetur, ad eum omni celeritate et studio incitatus ferebatur. Totius autem rei consilium his rationibus explicabat, ut, si Pompeius eodem contenderet, abductum illum a mari, atque ab iis copiis, quas Dyrrhachii comparaverat, frumento ac commeatu abstractum, pari conditione belli secum decertare cogeret; si in Italiam transiret, conjuncto exercitu cum Domitio per Illyricum Italiae subsidio proficisceretur; sin Apolloniam Oricumque oppugnare, et se omni maritima ora excludere conaretur, obsesso tamen Scipione, necessario illum suis auxilium ferre cogeret. Itaque, praemissis nunciis, ad Cn. Domitium Caesar scripsit, et, quid fieri vellet, ostendit: praesidioque Apolloniae cohortibus IV, Lissi I,

III Orici relictis, quique erant ex vulneribus aegri, depositis, per Epirum atque Acarnaniam iter facere coepit. Pompeius quoque, de Caesaris consilio conjectura judicans, ad Scipionem properandum sibi existimabat, si Caesar iter illo haberet, ut subsidium Scipioni ferret; si ab ora maritima Corcyraque discedere nollet, quod legiones equitatumque ex Italia exspectaret, ipse ut omnibus copiis Domitium aggrederetur.

LXXIX. Iis de caussis uterque eorum celeritati studebat, et suis ut esset auxilio, et, ad opprimendos adversarios, ne occasioni temporis deesset. Sed Caesarem Apollonia a directo itinere averterat: Pompeius per Candaviam iter in Macedoniam expeditum habebat. Accessit etiam ex improviso aliud incommodum, quod Domitius, qui dies complures castris Scipionis castra collata habuisset, rei frumentariae caussa ab eo discesserat, et Heracleam [Senticam,] quae est subjecta Candaviae, iter fecerat; ut ipsa fortuna illum objicere Pompeio videretur. Haec ad id tempus Caesar ignorabat. Simul, a Pompeio literis per omnes provincias civitatesque dimissis de proelio ad Dyrrhachium facto, latius inflatiusque multo, quam res erat gesta, fama percrebuerat, pulsum fugere Caesarem, paene omnibus copiis amissis. Haec itinera infesta reddiderat: haec civitates nonnullas ab ejus amicitia averterat. Quibus accidit rebus, ut pluribus dimissi itineribus, a Caesare ad Domitium, et ab Domitio ad Caesarem, nulla ratione iter conficere posset. Sed Allobroges, Roscilli atque Aegri familiares, quos perfugisse ad Pompeium demonstravimus, conspicati in itinere exploratores Domitii, seu pristina sua consuetudine, quod una in Gallia bella gesserant, seu gloria elati, cuncta, ut erant acta, exposuerunt, et Caesaris profectionem et adventum Pompeii docuerunt. A quibus Domitius certior factus, vix IV horarum spatio antecedens, hostium beneficio periculum vitavit, et ad Aeginium, quod est objectum oppositumque Thessaliae, Caesari venienti occurrit.

LXXX. Conjuncto exercitu, Caesar Gomphos pervenit, quod est oppidum primum Thessaliae venientibus ab Epiro; quae gens paucis ante mensibus ultro ad Caesarem legatos miserat, ut suis omnibus facultatibus uteretur, praesidiumque ab eo militum petierat. sed eo fama jam praecurrerat, quam supra docuimus, de proelio Dyrrhachino, quod multis auxerat partibus. Itaque Androsthenes, praetor Thessaliae, quum se victoriae Pompeii comitem esse mallet, quam socium Caesaris in rebus adversis, omnem ex agris multitudinem servorum ac liberorum in oppi-

dum cogit, portasque praecludit, et ad Scipionem Pompeiumque nuncios mittit, ut sibi subsidio veniant: se confidere munitionibus oppidi, si celeriter succurratur; longinquam oppugnationem sustinere non posse. Scipio, discessu exercituum al Dyrrhachio cognito, Larissam legiones adduxerat: Pompeius nondum Thessaliae appropinquabat. Caesar, castris munitis scalas musculosque ad repentinam oppugnationem fieri, et crates parari jussit. Quibus rebus effectis, cohortatus milites, docuit, quantum usum haberet ad sublevandam omnium rerum inopiam, potiri oppido pleno atque opulento; simul reliquis civitatibus hujus urbis exemplo inferre terrorem; et id fieri celeriter, priusquam auxilia concurrerent. Itaque, usus singulari militum studio, eodem, quo venerat, die, post horam IX, oppidum altissimis moenibus oppugnare aggressus, ante solis occasum expugnavit, et ad diripiendum militibus concessit; statimque ab oppido castra movit, et Metropolim venit, sic, ut nuncios expugnati oppidi famamque antecederet.

LXXXI. Metropolitae, primum eodem usi consilio, iisdem permoti rumoribus, portas clauserunt, murosque armatis compleverunt: sed postea, casu civitatis Gomphensis cognito ex captivis, quos Caesar ad murum producendos curaverat, portas aperuerunt. Quibus diligentissime conservatis, collata fortuna Metropolitûm cum casu Gomphensium, nulla Thessaliae fuit civitas, praeter Larissaeos, qui magnis exercitibus Scipionis tenebantur, quin Caesari parerent, atque imperata facerent. Ille, segetis idoneum locum in agris nactus, quae prope jam matura erat, ibi adventum exspectare Pompeii, eoque omnem rationem belli conferre constituit.

LXXXII. Pompeius paucis post diebus in Thessaliam pervenit, concionatusque apud cunctum exercitum suis agit gratias, Scipionis milites cohortatur, ut, parta jam victoria, praedae ac praemiorum velint esse participes: receptisque omnibus in una castra legionibus, suum cum Scipione honorem partitur, classicumque apud eum cani, et alterum illi jubet praetorium tendi. Auctis copiis Pompeii, duobusque magnis exercitibus conjunctis, pristina omnium confirmatur opinio, et spes victoriae augetur adeo, ut, quidquid intercederet temporis, id morari reditum in Italiam videretur; et, si quando quid Pompeius tardius aut consideratius faceret, unius esse negotium diei, sed illum delectari imperio, et consulares praetoriosque servorum habere numero, dicerent. Jamque inter se palam de praemiis ac sacer-

dotiis contendebant, in annosque consulatum definiebant; alii domos bonaque eorum, qui in castris erant Caesaris, petebant: magnaque inter eos in consilio fuit controversia, oporteretne L. Hirri, quod is a Pompeio ad Parthos missus esset, proximis comitiis praetoriis absentis rationem haberi; quum ejus necessarii fidem implorarent Pompeii, praestaret, quod proficiscenti recepisset, ne per ejus auctoritatem deceptus videretur; reliqui, in labore pari ac periculo, ne unus omnes antecederet, recusarent.

LXXXIII. Jam de sacerdotio Caesaris Domitius, Scipio, Spintherque Lentulus quotidianis contentionibus ad gravissimas verborum contumelias palam descenderunt: quum Lentulus aetatis honorem ostentaret, Domitius urbanam gratiam dignitatemque jactaret, Scipio affinitate Pompeii confideret. Postulavit etiam L. Afranium proditionis exercitus Attius Rufus apud Pompeium, quod gestum in Hispania diceret. Et L. Domitius in consilio dixit, placere sibi, bello confecto, ternas tabellas dari ad judicandum iis, qui ordinis essent senatorii, belloque una cum ipsis interfuissent; sententiasque de singulis ferrent, qui Romae remansissent, quique intra praesidia Pompeii fuissent, neque operam in re militari praestitissent: unam fore tabellam, qui liberandos omni periculo censerent; alteram, qui capitis damnarent: tertiam, qui pecunia multarent. Postremo omnes aut de honoribus suis, aut de praemiis pecuniae, aut de persequendis inimicitiis agebant; nec quibus rationibus superare possent, sed quemadmodum uti victoria deberent, cogitabant.

LXXXIV. Re frumentaria praeparata, confirmatisque militibus, et satis longo spatio temporis a Dyrrhachinis proeliis intermisso, quo satis perspectum habere militum animum videretur, tentandum Caesar existimavit, quidnam Pompeius propositi aut voluntatis ad dimicandum haberet. Itaque ex castris exercitum eduxit, aciemque instruxit, primum suis locis, paulloque a castris Pompeii longius; continentibus vero diebus, ut progrederetur a castris suis, collibusque Pompeianis aciem subjiceret. Quae res in dies confirmatiorem ejus exercitum efficiebat. Superius tamen institutum in equitibus, quod demonstravimus, servabat, ut quoniam numero multis partibus esset inferior, adolescentes atque expeditos, ex antesignanis electos milites ad pernicitatem, armis inter equites proeliari juberet, qui quotidiana consuetudine usum quoque ejus generis proeliorum perciperent. His erat rebus effectum, ut equites M aper

moribus etiam locis VII millium Pompeianorum impetum, quum adesset usus, sustinere auderent, neque magnopere eorum multitudine terrerentur. Namque etiam per eos dies proelium secundum equestre fecit, atque unum Allobrogem ex duobus, quos perfugisse ad Pompeium supra docuimus, cum quibusdam interfecit.

LXXXV. Pompeius, quia castra in colle habebat, ad infimas radices montis aciem instruebat; semper, ut videbatur, spectans, si iniquis locis Caesar se subjiceret. Caesar, nulla ratione ad pugnam elici posse Pompeium existimans, hanc sibi commodissimam belli rationem judicavit, uti castra ex eo loco moveret, semperque esset in itineribus: hoc sperans, ut, movendis castris, pluribusque adeundis locis, commodiore frumentaria re uteretur; simulque in itinere ut aliquam occasionem dimicandi nancisceretur, et, insolitum ad laborem, Pompeii exercitum quotidianis itineribus defatigaret. His constitutis rebus, signo jam profectionis dato, tabernaculisque detensis, animadversum est paullo ante, extra quotidianam consuetudinem, longius a vallo esse aciem Pompeii progressam, ut non iniquo loco posse dimicari videretur. Tunc Caesar apud suos, quum jam esset agmen in portis, Differendum est, inquit, iter in praesentia nobis, et de proelio cogitandum, sicut semper depoposcimus: animo simus ad dimicandum parati: non facile occasionem postea reperiemus. confestimque expeditas copias educit.

LXXXVI. Pompeius quoque, ut postea cognitum est, suorum omnium hortatu statuerat proelio decertare: namque etiam in consilio superioribus diebus dixerat, prius, quam concurrerent acies, fore, uti exercitus Caesaris pelleretur. Id quum essent plerique admirati, Scio me, inquit, paene incredibilem rem polliceri: sed rationem consilii mei accipite, quo firmiore animo in proelium prodeatis. Persuasi equitibus nostris, idque mihi se facturos confirmaverunt, ut, quum propius sit accessum, dextrum Caesaris cornu ab latere aperto aggrederentur, ut, circumventa ab tergo acie, prius perturbatum exercitum pellerent, quam a nobis telum in hostem jaceretur. Ita sine periculo legionum, et paene sine vulnere, bellum conficiemus. id autem difficile non est, quum tantum equitatu valeamus. Simul denunciavit, ut essent animo parati in posterum; et, quoniam fieret dimicandi potestas, ut saepe cogitavissent, ne usu manuque reliquorum opinionem fallerent.

LXXXVII. Hunc Labienus excepit, et, quum Caesaris eo-

pias despiceret, Pompeii consilium summis laudibus efferret. Noli, inquit, existimare, Pompei, hunc esse exercitum, qui Galliam Germaniamque devicerit. Omnibus interfui proeliis; neque temere incognitam rem pronuncio. Perexigua pars illius exercitus superest, magna pars deperiit; quod accidere tot proeliis fuit necesse: multos autumni pestilentia in Italia consumsit: multi domum discesserunt: multi sunt relicti in continenti. An non exaudistis, ex iis, qui per caussam valetudinis remanserunt, cohortes esse Brundisii factas? hae copiae, quas videtis, ex dilectibus horum annorum in citeriore Gallia sunt refectae, et pleraeque sunt ex colonis Transpadanis. Attamen, quod fuit roboris, duobus proeliis Dyrrhachinis interiit. Haec quum dixisset, juravit, se, nisi victorem, in castra non reversurum: reliquosque, ut idem facerent, hortatus est. Hoc laudans, Pompeius idem juravit; nec vero ex reliquis fuit quisquam, qui jurare dubitaret. Haec quum facta essent in consilio, magna spe et laetitia omnium discessum est: ac jam animo victoriam praecipiebant, quod de re tanta, et a tam perito imperatore, nihil frustra confirmari videbatur.

LXXXVIII. Caesar, quum Pompeii castris appropinquasset, ad hunc modum aciem ejus instructam animadvertit. Erant in sinistro cornu legiones duae, traditae a Caesare initio dissensionis ex SC. quarum una prima, altera tertia appellabatur. In eo loco ipse erat Pompeius. Mediam aciem Scipio cum legionibus Syriacis tenebat. Ciliciensis legio conjuncta cum cohortibus Hispanis, quas transductas ab Afranio docuimus, in dextro cornu erant collocatae. Has firmissimas se habere Pompeius existimabat. Reliquas inter aciem mediam cornuaque interjecerat: numeroque cohortes CX expleverat. Haec erant millia XLV, evocatorum circiter duo, quae ex beneficiariis superiorum exercituum ad eum convenerant; quae tota acie disperserat. Reliquas cohortes VII castris propinquisque castellis praesidio disposuerat. Dextrum cornu ejus rivus quidam impeditis ripis muniebat: quam ob caussam cunctum equitatum, sagittarios funditoresque omnes, in sinistro cornu objecerat.

LXXXIX. Caesar, superius institutum servans, X legionem in dextro cornu, IX in sinistro collocaverat, tametsi erat Dyrrhachinis proeliis vehementer attenuata. Huic sic adjunxit VIII, ut paene unam ex duabus efficeret; atque alteram alteri praesidio esse jusserat. Cohortes in acie LXXX constitutas habebat:

quae summa erat millium XXII. Cohortes II castris praesidio reliquerat. Sinistro cornu Antonium, dextro P. Sullam, media acie Cn. Domitium praeposuerat: ipse contra Pompeium constitit. Simul, his rebus animadversis, quas demonstravimus, timens, ne a multitudine equitum dextrum cornu circumveniretur, celeriter ex tertia acie singulas cohortes detraxit, atque ex his quartam instituit, equitatuique opposuit; et, quid fieri vellet, ostendit; monuitque, ejus die victoriam in earum cohortium virtute constare. Simul tertiae aciei, totique exercitui imperavit, ne injussu suo concurreret: se, quum id fieri vellet, vexillo signum daturum.

XC. Exercitum quum militari more ad pugnam cohortaretur, suaque in eum perpetui temporis officia praedicaret, in primis commemoravit, testibus se militibus uti posse quanto studio pacem petisset; quae per Vatinium in colloquiis, quae per A. Clodium cum Scipione egisset; quibus modis ad Oricum cum Libone de mittendis legatis contendisset: neque se unquam abuti militum sanguine, neque rempublicam alterutro exercitu privare, voluisse. Hac habita oratione, exposcentibus militibus, et studio pugnae ardentibus, tuba signum dedit.

XCI. Erat Crastinus evocatus in exercitu Caesaris, qui superiore anno apud eum primum pilum in legione X duxerat, vir singulari virtute. Hic, signo dato, Sequimini me, inquit, manipulares mei qui fuistis; et vestro imperatori, quam constituistis, operam date: unum hoc proelium superest; quo confecto, et ille suam dignitatem, et nos nostram libertatem recuperabimus. simul, respiciens Caesarem, Faciam, inquit, hodie, Imperator, ut aut vivo mihi, aut mortuo, gratias agas. Haec quum dixisset, primus ex dextro cornu procucurrit: atque eum electi milites circiter CXX voluntarii ejusdem centuriae sunt prosecuti.

XCII. Inter duas acies tantum erat relictum spatii, ut satis esset ad concursum utriusque exercitus: sed Pompeius suis praedixerat, ut Caesaris impetum exciperent, neve se loco moverent, aciemque ejus distrahi paterentur: idque admonitu C. Triarii fecisse dicebatur, ut primus excursus visque militum infringeretur, aciesque distenderetur, atque in suis ordinibus dispositi dispersos adorirentur: leviusque casura pila sperabat, in loco retentis militibus, quam si ipsi immissis telis occurrissent; simul fore, ut, duplicato cursu, Caesaris milites exanimarentur, et lassitudine conficerentur. Quod nobis quidem nulla ratione fac-

tum a Pompeio videtur: propterea quod est quaedam animi incitatio atque alacritas naturaliter innata omnibus, quae studio pugnae incenditur. Hanc non reprimere, sed augere, imperatores debent; neque frustra antiquitus institutum est, ut signa undique concinerent, clamoremque universi tollerent: quibus rebus et hostes terreri et suos incitari existimaverunt.

XCIII. Sed nostri milites, dato signo, quum infestis pilis procucurrissent, atque animadvertissent, non concurri a Pompeianis, usu periti, ac superioribus pugnis exercitati, sua sponte cursum represserunt, et ad medium fere spatium constiterunt, ne consumtis viribus, appropinquarent; parvoque intermisso temporis spatio, ac rursus renovato cursu, pila miserunt, celeriterque, ut erat praeceptum a Caesare, gladios strinxerunt. Neque vero Pompeiani huic rei defuerunt: nam et tela missa excepererunt, et impetum legionum tulerunt, et ordines conservaverunt, pilisque missis ad gladios redierunt. Eodem tempore equites ab sinistro Pompeii cornu, ut erat imperatum, universi procucurrerunt, omnisque multitudo sagittariorum se profudit: quorum impetum noster equitatus non tulit, sed paullum loco motus cessit: equitesque Pompeiani hoc acrius instare, et se turmatim explicare, aciemque nostram a latere aperto circuire coeperunt. Quod ubi Caesar animadvertit, IV aciei, quam instituerat sex cohortium numero, signum dedit. Illi celeriter procucurrerunt, infestisque signis tanta vi in Pompeii equites impetum fecerunt, ut eorum nemo consisteret: omnesque conversi non solum loco excederent, sed protinus incitati fuga montes altissimos peterent. Quibus submotis, omnes sagittarii fundi toresque, destituti, inermes, sine praesidio, interfecti sunt. Eodem impetu cohortes sinistrum cornu, pugnantibus etiam tum ac resistentibus in acie Pompeianis, circumierunt, eosque a tergo sunt adorti.

XCIV. Eodem tempore tertiam aciem Caesar, quae quieta fuerat, et se ad id tempus loco tenuerat, procurrere jussit. Ita, quum recentes atque integri defessis successissent, alii autem a tergo adorirentur, sustinere Pompeiani non potuerunt, atque universi terga verterunt. Neque vero Caesarem fefellit, quin ab iis cohortibus, quae contra equitatum in IV acie collocatae essent, initium victoriae oriretur, ut ipse in cohortandis militibus pronunciaverat. Ab his enim primum equitatus est pulsus: ab iisdem factae caedes sagittariorum atque funditorum: ab iisdem acies Pompeiana a sinistra parte erat circumita, atque ini-

tium fugae factum. Sed Pompeius, ut equitatum suum pulsum vidit, atque eam partem, cui maxime confidebat, perterritam animadvertit, aliis diffisus, acie excessit, protinusque se in castra equo contulit; et iis centurionibus, quos in statione ad praetoriam portam posuerat, clare, ut milites exaudirent, Tuemini, inquit, castra et defendite diligenter, si quid durius acciderit: ego reliquas portas circumeo, et castrorum praesidia confirmo. Haec quum dixisset, se in praetorium contulit, summae rei diffidens, et tamen eventum exspectans.

XCV. Caesar, Pompeianis ex fuga intra vallum compulsis, nullum spatium perterritis dare oportere existimans, milites cohortatus est, ut beneficio fortunae uterentur, castraque oppugnarent: qui, esti magno aestu fatigati, (nam ad meridiem res erat perducta) tamen, ad omnem laborem animo parati, imperio paruerunt. Castra a cohortibus, quae ibi praesidio erant relictae, industrie defendebantur; multo etiam acrius a Thracibus barbarisque auxiliis. Nam, qui acie refugerant milites, et animo perterriti et lassitudine confecti, missis plerique armis, signisque militaribus, magis de reliqua fuga, quam de castrorum defensione, cogitabant. Neque vero diutius, qui in vallo constiterant, multitudinem telorum sustinere potuerunt; sed, confecti vulneribus, locum reliquerunt, protinusque omnes, ducibus usi centurionibus, tribunisque militum, in altissimos montes, qui ad castra pertinebant, confugerunt.

XCVI. In castris Pompeii videre licuit trichilas structas, magnum argenti pondus expositum, recentibus cespitibus tabernacula constrata, L. etiam Lentuli et nonnullorum tabernacula protecta edera, multaque praeterea, quae nimiam luxuriam et victoriae fiduciam designarent; ut facile aestimari posset, nihil eos de eventu ejus diei timuisse, qui non necessarias conquirerent voluptates. at hi miserrimo ac patientissimo exercitui Caesaris luxuriem objiciebant, cui semper omnia ad necessarium usum defuissent. Pompeius jam, quum intra vallum nostri versarentur, equum nactus, detractis insignibus imperatoris, Decumana porta se ex castris ejecit, protinusque equo citato Larissam contendit. Neque ibi constitit, sed eadem celeritate, paucos suos ex fuga nactus, nocturno itinere non intermisso, comitatu equitum xxx ad mare pervenit, navemque frumentariam conscendit; saepe, ut dicebatur, querens, tantum se opinionem fefellisse, ut, a quo genere hominum victoriam sperasset, ab eo initio fugae facto, paene proditus videretur.

XCVII. Caesar, castris potitus, a militibus contendit, ne in praeda occupati, reliqui negotii gerendi facultatem dimitterent. Qua re impetrata, montem opere circumvenire instituit. Pompeiani, quod is mons erat sine aqua, diffisi ei loco, relicto monte, universi juris ejus Larissam versus se recipere coeperunt. Qua re animadversa, Caesar copias suas divisit, partemque legionum in castris Pompeii remanere jussit, partem in sua castra remisit: IV secum legiones duxit; commodioreque itinere Pompeianis occurrere coepit, et, progressus millia passuum VI, aciem instruxit. Qua re animadversa, Pompeiani in quodam monte constiterunt. Hunc montem flumen subluebat. Caesar, milites cohortatus, etsi totius diei continenti labore erant confecti, noxque jam suberat, tamen munitione flumen a monte seclusit, ne noctu aquari Pompeiani possent. Quo jam perfecto opere, illi de deditione, missis legatis, agere coeperunt. Pauci ordinis senatorii, qui se cum iis conjunxerant, nocte fuga salutem petierunt.

XCVIII. Caesar prima luce omnes eos, qui monte consederant, ex superioribus locis in planitiem descendere, atque arma projicere, jussit. Quod ubi sine recusatione fecerunt, passisque palmis, projecti ad terram, flentes ab eo salutem petierunt; consolatus, consurgere jussit: et, pauca apud eos de lenitate sua locutus, quo minore essent timore, omnes conservavit; militibusque suis commendavit, ne qui eorum violarentur, neu quid sui desiderarent. Hac adhibita diligentia, ex castris sibi legiones alias occurrere, et eas, quas secum duxerat, invicem requiescere, atque in castra reverti jussit: eodemque die Larissam pervenit.

XCIX. In eo proelio non amplius CC milites desideravit; sed centuriones, fortes viros, circiter XXX amisit. Interfectus est etiam fortissime pugnans Crastinus, cujus mentionem supra fecimus, gladio in os adversum conjecto. Neque id fuit falsum, quod ille, in pugnam proficiscens, dixerat: sic enim Caesar existimabat, eo proelio excellentissimam virtutem Crastini fuisse; optimeque eum de se meritum judicabat. Ex Pompeiano exercitu circiter millia XV cecidisse videbantur: sed in deditionem venerunt amplius millia XXIV, (namque etiam cohortes, quae praesidio in castellis fuerant, sese Sullae dediderunt:) multi praeterea in finitimas civitates refugerunt, signaque militaria ex proelio ad Caesarem sunt relata CLXXX, et aquilae IX.

L. Domitius, ex castris in montem refugiens, quum vires eum lassitudine defecissent, ab equitibus est interfectus.

C. Eodem tempore D. Laelius cum classe ad Brundisium venit; eademque ratione, qua factum a Libone antea demonstravimus, insulam objectam portui Brundisino tenuit. Similiter Vatinius, qui Brundisio praeerat, tectis instructisque scaphis elicuit naves Laelianas: atque ex his longius productam unam quinqueremem, et minores duas, in angustiis portus cepit: itemque per equites dispositos aqua prohibere classiarios instituit. Sed Laelius, tempore anni commodiore usus ad navigandum, onerariis navibus Corcyra Dyrrhachioque aquam suis supportabat, neque a proposito deterrebatur: neque, ante proelium in Thessalia factum cognitum, aut ignominia amissarum navium, aut necessariarum rerum inopia, ex portu insulaque expelli potuit.

CI. Iisdem fere temporibus Cassius cum classe Syrorum, et Phoenicum, et Cilicum, in Siciliam venit: et, quum esset Caesaris classis divisa in duas partes, et dimidiae parti praeesset P. Sulpicius praetor Vibone ad fretum, dimidiae M. Pomponius ad Messanam; prius Cassius ad Messanam navibus advolavit, quam Pomponius de ejus adventu cognosceret: perturbatumque eum nactus, nullis custodiis, neque ordinibus certis, magno vento et secundo, completas onerarias naves taeda, et pice, et stupa, reliquisque rebus, quae sunt ad incendia, in Pomponianam classem immisit, atque omnes naves incendit XXXV, e quibus erant XX constratae: tantusque eo facto timor incessit, ut, quum esset legio praesidio Messanae, vix oppidum defenderetur: et, nisi eo ipso tempore quidam nuncii de Caesaris victoria per dispositos equites essent allati, existimabant plerique futurum fuisse, uti amitteretur. Sed, opportunissime nunciis allatis, oppidum fuit defensum, Cassiusque ad Sulpicianam inde classem profectus est Vibonem: applicatisque nostris ad terram navibus, propter eundem timorem, pari, atque antea, ratione egit. Secundum nactus ventum, onerarias naves circiter XL, praeparatas ad incendium, immisit, et, flamma ab utroque cornu comprehensa, naves sunt combustae V. Quumque ignis magnitudine venti latius serperet, milites, qui ex veteribus legionibus erant relicti praesidio navibus, ex numero aegrorum, ignominiam non tulerunt; sed sua sponte naves conscenderunt, et a terra solverunt, impetuque facto in Cassianam classem, quinqueremes II, in quarum altera erat Cassius, ceperunt; sed

Cassius, exceptus scapha, refugit. Praeterea duae sunt deprehensae triremes. Neque multo post de proelio facto in Thessalia cognitum est; ut ipsis Pompeianus fides fieret: nam ante id tempus fingi a legatis amicisque Caesaris arbitrabantur Quibus rebus cognitis, ex iis locis Cassius cum classe discessit.

CII. Caesar, omnibus rebus relictis, persequendum sibi Pompeium existimavit, quascunque in partes ex fuga se recepisset, ne rursus copias comparare alias, et bellum renovare posset; et, quantumcunque itineris equitatu efficere poterat, quotidie progrediebatur, legionemque unam minoribus itineribus subsequi jussit. Erat edictum Pompeii nomine Amphipoli propositum, uti omnes ejus provinciae juniores, Graeci civesque Romani, jurandi caussa convenirent: sed, utrum avertendae suspicionis caussa Pompeius proposuisset, ut quam diutissime longioris fugae consilium occultaret, an novis dilectibus, si nemo premeret, Macedoniam tenere conaretur, existimari non poterat. Ipse ad anchoram una nocte constitit; et, vocatis ad se Amphipoli hospitibus, et pecunia ad necessarios sumtus corrogata, cognito Caesaris adventu, ex eo loco discessit, et Mitylenas paucis diebus venit. Biduum tempestate retentus, navibusque aliis additis actuariis, in Ciliciam atque inde Cyprum pervenit. Ibi cognoscit, consensu omnium Antiochensium, civiumque Romanorum, qui illic negotiarentur, arcem captam esse excludendi sui caussa; nunciosque dimissos ad eos, qui se ex fuga in finitimas civitates recepisse dicerentur, ne Antiochiam adirent: id si fecissent, magno eorum capitis periculo futurum. Idem hoc L. Lentulo, qui superiore anno consul fuerat, et P. Lentulo, consulari, ac nonnullis aliis acciderat Rhodi; qui, quum ex fuga Pompeium sequerentur, atque in insulam venissent, oppido ac portu recepti non erant; missisque ad eos nunciis, ut ex iis locis discederent, contra voluntatem suam naves solverunt. Jamque de Caesaris adventu fama ad civitates perferebatur.

CIII. Quibus cognitis rebus, Pompeius, deposito adeundae Syriae consilio, pecunia societatis sublata, et a quibusdam privatis sumta, et aeris magno pondere ad militarem usum in naves imposito, duobusque millibus hominum armatis, partim quos ex familiis societatum delegerat, partim a negotiatoribus coëgerat, quosque ex suis quisque ad hanc rem idoneos existimabat, Pelusium pervenit. Ibi casu rex erat Ptolemaeus, puer aetate, magnis copiis, cum sorore Cleopatra bellum gerens; quam

paucis ante mensibus per suos propinquos atque amicos regno expulerat; castraque Cleopatrae non longo spatio ab ejus castris distabant. Ad eum Pompeius misit, ut pro hospitio atque amicitia patris Alexandria reciperetur, atque illius opibus in calamitate tegeretur. Sed, qui ab eo missi erant, confecto legationis officio, liberius cum militibus regis colloqui coeperunt, eosque hortari, ut suum officium Pompeio praestarent, neve ejus fortunam despicerent. In hoc erant numero complures Pompeii milites; quos, ex ejus exercitu acceptos in Syria, Gabinius Alexandriam transduxerat, belloque confecto, apud Ptolemaeum, patrem pueri, reliquerat.

CIV. His tunc cognitis rebus, amici regis, qui propter aetatem ejus in procuratione erant regni; sive timore adducti, ut postea praedicabant, sollicitato exercitu regio, ne Pompeius Alexandriam Aegyptumque occuparet; sive despecta ejus fortuna, ut plerumque in calamitate ex amicis inimici existunt; iis, qui erant ab eo missi, palam liberaliter responderunt, eumque ad regem venire jusserunt: ipsi, clam consilio inito, Achillan, praefectum regium, singulari hominem audacia, et L. Septimium, tribunum militum, ad interficiendum Pompeium miserunt. Ab his liberaliter ipse appellatus, et quadam notitia Septimii productus, quod bello praedonum apud eum ordinem duxerat, naviculam parvulam conscendit cum paucis suis, et ibi ab Achilla et Septimio interficitur. Item L. Lentulus comprehenditur ab rege, et in custodia necatur.

CV. Caesar, quum in Asiam venisset, reperiebat T. Ampium conatum esse tollere pecunias Epheso ex fano Dianae, ejusque rei caussa senatores omnes ex provincia evocasse, ut iis testibus in summa pecuniae uteretur; sed, interpellatum adventu Caesaris, profugisse. Ita duobus temporibus Ephesiae pecuniae Caesar auxilium tulit. Item constabat, Elide in templo Minervae, repetitis atque enumeratis diebus, quo die proelium secundum fecisset Caesar, simulacrum Victoriae, quod ante ipsam Minervam collocatum erat, et ante ad simulacrum Minervae spectabat, ad valvas se templi, limenque, convertisse. Eodemque die Antiochiae in Syria bis tantus exercitus clamor, et signorum sonus exauditus est, ut in muris armata civitas discurreret. Hoc idem Ptolemaide accidit. Pergami in occultis ac remotis templi, quo, praeter sacerdotes, adire fas non est, quae Graeci ἄδυτα appellant, tympana sonuerunt. Item Trallibus in templo Victoriae, ubi Caesaris statuam consecraverant,

palma per eos dies in tecto inter coagmenta lapidum ex pavimento exstitisse ostendebatur.

CVI. Caesar, paucos dies in Asia moratus, quum audisset Pompeium Cypri visum, conjectans, eum in Aegyptum iter habere, propter necessitudines regni reliquasque ejus loci opportunitates; cum legionibus, una, quam ex Thessalia se sequi jusserat, et altera, quam ex Achaia a Q. Fufio legato evocaverat, equitibusque DCCC, et navibus longis Rhodiis X, et Asiaticis paucis, Alexandriam pervenit. In his erant legionibus hominum III millia CC. Reliqui, vulneribus ex proeliis, et labore, ac magnitudine itineris confecti, consequi non potuerant. Sed Caesar, confisus fama rerum gestarum, infirmis auxiliis proficisci non dubitaverat; atque omnem sibi locum tutum fore existimabat. Alexandriae de Pompeii morte cognoscit: atque ibi primum e navi egrediens clamorem militum audit, quos rex in oppido praesidii caussa reliquerat, et concursum ad se fieri videt, quod fasces anteferrentur. In hoc omnis multitudo majestatem regiam minui praedicabat. Hoc sedato tumultu, crebrae continuis diebus ex concursu multitudinis concitationes fiebant, complures-que milites hujus urbis omnibus partibus interficiebantur.

CVII. Quibus rebus animadversis, legiones sibi alias ex Asia adduci jussit, quas ex Pompeianis militibus confecerat: ipse enim necessario etesiis tenebatur, qui Alexandria navigantibus sunt adversissimi venti. Interim, controversias regum ad populum Romanum, et ad se, quod esset consul, pertinere existi mans, atque eo magis officio suo convenire, quod, superiore consulatu, cum patre Ptolemaeo et lege et SC. societas erat facta; ostendit sibi placere, regem Ptolemaeum atque sororem ejus Cleopatram exercitus, quos haberent, dimittere, et de controversiis jure apud sé potius, quam inter se armis, disceptare.

CVIII. Erat in procuratione regni, propter aetatem pueri, nutricius ejus, eunuchus, nomine Pothinus. Is primum inter suos queri atque indignari coepit, regem ad dicendam caussam evocari: deinde, adjutores quosdam, conscios sui, nactus ex regis amicis, exercitum a Pelusio clam Alexandriam evocavit, atque eundem Achillan, cujus supra meminimus, omnibus copiis praefecit. Hunc, incitatum suis, et regis inflatum pollicitationibus, quae fieri vellet, literis nunciisque edocuit. In testamento Ptolomaei patris heredes erant scripti ex duobus filiis major, et ex duabus ea, quae aetate antecedebat. Haec uti fierent, per omnes deos, perque foedera, quae Romae fecisset, eodem

testamento Ptolemaeus populum Romanum obtestabatur. Tabulae testamenti, unae per legatos ejus Romam erant allatae, ut in aerario ponerentur; (hae, quum propter publicas occupationes poni non potuissent, apud Pompeium sunt depositae) alterae, eodem exemplo, relictae atque obsignatae Alexandriae, proferebantur.

CIX. De his rebus quum ageretur apud Caesarem, isque maxime vellet pro communi amico atque arbitro controversias regum componere; subito exercitus regius, equitatusque omnis venire Alexandriam nunciatur. Caesaris copiae nequaquam erant tantae, ut eis extra oppidum, si esset dimicandum, confideret. Relinquebatur, ut se suis locis oppido teneret, consiliumque Achillae cognosceret. Milites tamen omnes in armis esse jussit: regemque hortatus est, ut ex suis necessariis, quos haberet maximae auctoritatis, legatos ad Achillan mitteret, et, quid esset suae voluntatis, ostenderet. A quo missi Dioscorides et Serapion, qui ambo legati Romae fuerant, magnamque apud patrem Ptolemaeum auctoritatem habuerant, ad Achillan pervenerunt. Quos ille, quum in conspectum ejus venissent, prius, quam audiret, aut, cujus rei caussa missi essent, cognosceret, corripi atque interfici jussit: quorum alter, accepto vulnere occupatus, per suos pro occiso sublatus; alter interfectus est. Quo facto, regem ut in sua potestate haberet, Caesar effecit, magnamque regium nomen apud suos auctoritatem habere existimans, et ut potius privato paucorum et latronum, quam regio consilio, susceptum bellum videretur.

CX. Erant cum Achilla copiae, ut neque numero, neque genere hominum, neque usu rei militaris contemnendae viderentur: millia enim XX in armis habebat. Hae constabant ex Gabinianis militibus, qui jam in consuetudinem Alexandrinae vitae ac licentiae venerant, et nomen disciplinamque populi Romani dedidicerant, uxoresque duxerant, ex quibus plerique liberos habebant. Huc accedebant collecti ex praedonibus latronibusque Syriae, Ciliciaeque provinciae, finitimarumque regionum. Multi praeterea, capitis damnati, exulesque, convenerant: fugitivisque omnibus nostris certus erat Alexandriae receptus, certaque vitae conditio, ut, dato nomine, militum essent numero: quorum si quis a domino prehenderetur, concursu militum eripiebatur, qui vim suorum, quod in simili culpa versabantur, ipsi pro suo periculo defendebant. Hi regum amicos ad mortem deposcere; hi bona locupletum diripere stipendii augendi caussa

regis domum obsidere, regno expellere alios, alios arcessere, vetere quodam Alexandrini exercitus instituto, consueverant. Erant praeterea equitum millia II. Inveteraverant hi omnes compluribus Alexandriae bellis; Ptolemaeum patrem in regnum reduxerant; Bibuli filios duos interfecerant; bella cum Aegyptiis gesserant. Hunc usum rei militaris habebant.

CXI. His copiis fidens, Achillas, paucitatemque militum Caesaris despiciens, occupabat Alexandriam, praeter eam oppidi partem, quam Caesar cum militibus tenebat, primo impetu domum ejus irrumpere conatus: sed Caesar, dispositis per vias cohortibus, impetum ejus sustinuit. Eodemque tempore pugnatum est ad portum: ac longe maximam ea res attulit dimicationem. Simul enim, diductis copiis, pluribus viis pugnabatur, et magna multitudine naves longas occupare hostes conabantur: quarum erant L auxilio missae ad Pompeium, proelioque in Thessalia facto, domum redierant. Illae triremes omnes et quinqueremes, aptae instructaeque omnibus rebus ad navigandum. Praeter has, XXII, quae praesidii caussa Alexandriae esse consueverant, constratae omnes: quas si occupavissent, classe Caesari erepta, portum ac mare totum in sua potestate haberent, commeatu auxiliisque Caesarem prohiberent. Itaque tanta est contentione actum, quanta agi debuit, quum ille celerem in ea re victoriam, hi salutem suam consistere viderent. Sed rem obtinuit Caesar; omnesque eas naves, et reliquas, quae erant in navalibus, incendit, quod tam late tueri tam parva manu non poterat; confestimque ad Pharum navibus milites exposuit.

CXII. Pharus est in insula turris, magna altitudine, mirificis operibus exstructa, quae nomen ab insula accepit. Haec insula, objecta Alexandriae, portum efficit: sed, a superioribus regionibus in longitudinem passuum DCCCC in mare jactis molibus, angusto itinere et ponte cum oppido conjungitur. In hac sunt insula domicilia Aegyptiorum et vicus oppidi magnitudine: quaeque ubique naves imprudentia aut tempestate paullulum suo cursu decesserint, has more praedonum diripere consueverunt. Iis autem invitis, a quibus Pharos tenetur, non potest esse, propter angustias, navibus introitus in portum. Hoc tum veritus Caesar, hostibus in pugna occupatis, militibusque expositis, Pharon apprehendit, atque ibi praesidium posuit. Quibus est rebus effectum, uti tuto frumentum auxiliaque navibus ad eum supportari possent: dimisit enim circum omnes propinquas regiones, atque inde auxilia evocavit. Reliquis oppidi partibus

sic est pugnatum, ut aequo proelio discederetur, et neutri pellerentur, (id efficiebant angustiae loci) paucisque utrinque interfectis, Caesar, loca maxime necessaria complexus, noctu praemunit. Hoc tractu oppidi pars erat regiae exigua, in quam ipse habitandi caussa initio erat inductus, et theatrum, conjunctum domui, quod arcis tenebat locum, aditusque habebat ad portum, et ad reliqua navalia. Has munitiones insequentibus auxit diebus, ut pro muro objectas haberet, neu dimicare invitus cogeretur. Interim filia minor Ptolemaei regis, vacuam possessionem regni sperans, ad Achillan sese ex regia trajecit, unaque bellum administrare coepit. Sed celeriter est inter eos de principatu controversia orta, quae res apud milites largitiones auxit: magnis enim jacturis sibi quisque eorum animos conciliabat. Haec dum apud hostes geruntur, Pothinus, nutricius pueri et procurator regni, in parte Caesaris, quum ad Achillan nuncios mitteret, hortareturque ne negotio desisteret, neve animo deficeret, indicatis deprehensisque internunciis, a Caesare est interfectus. Haec initia belli Alexandrini fuerunt.

A. HIRTII

COMMENTARIORUM

DE BELLO ALEXANDRINO

LIBER UNUS.

Bello Alexandrino conflato, Caesar Rhodo atque ex Syria Ciliciaque omnem classem arcessit; Creta sagittarios, equites ab rege Nabataeorum Malcho evocat; tormenta undique conquiri, et frumentum mitti, auxiliaque adduci jubet. Interim munitiones quotidie operibus augentur, atque omnes oppidi partes, quae minus firmae esse viderentur, testudinibus ac musculis aptantur: ex aedificiis autem per foramina in proxima aedificia arietes immittuntur; quantumque aut ruinis dejicitur, aut per vim recipitur loci, in tantum munitiones proferuntur: nam incendio fere tuta est Alexandria, quod sine contignatione ac materia sunt aedificia, et structuris atque fornicibus continentur, tectaque sunt rudere, aut pavimentis. Caesar maxime studebat, ut, quam angustissimam partem oppidi palus a meridie interjecta efficiebat, hanc operibus, vineisque agendis, ab reliqua parte urbis excluderet: illud sperans, primum, ut, quum esset in duas partes urbs divisa, acies uno consilio atque imperio administraretur; deinde, ut laborantibus succurri, atque ex altera oppidi parte auxilium ferre posset; in primis vero, ut aqua pabuloque abundaret: quarum alterius rei copiam exiguam, alterius nullam omnino facultatem habebat: quod utrumque palus large praebere poterat.

II. Neque vero Alexandrinis in gerendis negotiis cunctatio ulla, aut mora inferebatur: nam in omnes partes, per quas fines Aegyptii, regnumque pertinet, legatos conquisitoresque dilectus habendi caussa miserant; magnumque numerum in oppidum telorum atque tormentorum convexerant; et innumerabi-

lem multitudinem adduxerant. Nec minus in urbe maximae armorum erant institutae officinae: servos praeterea puberes armaverant, quibus domini locupletiores victum quotidianum stipendiumque praebebant. Hac multitudine disposita, munitiones semotarum partium tuebantur; veteranas cohortes vacuas in celeberrimis urbis locis habebant, ut, quacunque regione pugnaretur, integris viribus ad auxilium ferendum opportunae essent. Omnibus viis atque angiportis triplicem vallum obduxerant; erat autem quadrato exstructus saxo, neque minus XL pedes altitudinis habebat: quaeque partes urbis inferiores erant, has altissimis turribus denorum tabulatorum munierant. Praeterea alias ambulatorias totidem tabulatorum confixerant; subjectisque eas rotis, funibus jumentisque objectis, directis plateis, in quamcunque erat visum partem, movebant.

III. Urbs fertilissima et copiosissima omnium rerum apparatus suggerebat. Ipsi homines ingeniosissimi atque acutissimi, quae a nobis fieri viderant, ea sollertia efficiebant, ut nostri illorum opera imitati viderentur: et sua sponte multa reperiebant; unoque tempore et nostras munitiones infestabant, et suas defendebant; atque haec principes in consiliis concionibusque agitabant, populum Romanum paullatim in consuetudinem ejus regni occupandi venire: paucis annis antea Gabinium cum exercitu fuisse in Aegypto: Pompeium se ex fuga eodem recepisse, Caesarem venisse cum copiis; neque morte Pompeii quidquam profectum, quo minus apud se Caesar commoraretur, quem si non expulissent, futuram ex regno provinciam: idque agendum mature: namque eum, interclusum tempestatibus propter anni tempus, recipere transmarina auxilia non posse.

IV. Interim, dissensione orta inter Achillan, qui veterano exercitui praeerat, et Arsinoën, regis Ptolemaei minorem filiam, ut supra demonstratum est, quum uterque utrique insidiaretur, et summam imperii ipse obtinere vellet, praeoccupat Arsinoë per Ganymeden eunuchum, nutricium suum, atque Achillan interficit. Hoc occiso, ipsa sine ullo socio et custode omne imperium obtinebat; exercitus Ganymedi traditur. Is, suscepto officio, largitionem in milites auget, reliqua pari diligentia administrat.

V. Alexandria est fere tota suffossa, specusque habet ad Nilum pertinentes, quibus aqua in privatas domos inducitur, quae paullatim spatio temporis liquescit, ac subsidit. Hac uti do-

mini aedificiorum atque eorum familiae consueverant: nam, quae flumine Nilo fertur, adeo est limosa ac turbida, ut multos variosque morbos efficiat: sed ea plebes ac multitudo contenta est necessario, quod fons urbe tota nullus est. Hoc tamen flumen in ea parte urbis erat, quae ab Alexandrinis tenebatur: quo facto est admonitus Ganymedes, posse nostros aqua intercludi; qui distributi munitionum tuendarum caussa, vicatim ex privatis aedificiis, specubus ac puteis extracta aqua utebantur.

VI. Hoc probato consilio, magnum ac difficile opus aggreditur. Interceptis enim specubus, atque omnibus urbis partibus exclusis, quae ab ipso tenebantur, aquae magnam vim ex mari rotis ac machinationibus exprimere contendit. Hanc locis superioribus fundere in partem Caesaris non intermittebat; quam ob rem salsior paullo praeter consuetudinem aqua trahebatur ex proximis aedificiis, magnamque hominibus admirationem praebebat, quam ob caussam id accidisset: nec satis sibi ipsi credebant, quum se inferiores ejusdem generis ac saporis aqua dicerent uti, atque ante consuessent: vulgoque inter se conferebant, et degustando, quantum inter se different aquae, cognoscebant. Parvo vero temporis spatio, haec propior bibi omnino non poterat; illa inferior corruptior jam salsiorque reperiebatur.

VII. Quo facto dubitatione sublata, tantus incessit timor, ut ad extremum casum periculi omnes deducti viderentur, atque alii morari Caesarem dicerent, quin naves conscendere juberet; alii multo graviorem extimescerent casum, quod neque celari Alexandrinis possent in apparanda fuga, quum tam parvo spatio distarent ab ipsis; neque, illis imminentibus atque insequentibus, ullus in naves receptus daretur. Erat autem magna multitudo oppidanorum in parte Caesaris, quam domiciliis ipsorum non moverat, quod ea se fidelem palam nostris esse simulabat, et descivisse a suis videbatur; ut, si mihi defendendi essent Alexandrini, quod neque fallaces essent, neque temerarii, multa oratio frustra absumeretur: quum vero uno tempore et natio eorum, et natura cognoscatur, aptissimum esse hoc genus ad proditionem, nemo dubitare potest.

VIII. Caesar suorum timorem consolatione et ratione minuebat: nam puteis fossis aquam dulcem posse reperiri affirmabat; omnia enim littora naturaliter aquae dulcis venas habere. Quod si alia esset littoris Aegyptii natura, atque omnium reliquorum; tamen, quoniam mare libere tenerent, neque hostes

classem haberent, prohibere sese non posse, quo minus quotidie aquam navibus peterent, vel a sinistra parte a Paraetonio, vel a dextra ab insula, quae diversae navigationes nunquam uno tempore adversis ventis praecluderentur: fugae vero nullum esse consilium, non solum iis, qui primam dignitatem haberent, sed ne iis quidem, qui nihil, praeterquam de vita, cogitarent; magno negotio impetus hostium adversos ex munitionibus sustinere; quibus relictis, nec loco nec numero pares esse posse: magnam autem moram et difficultatem adscensum in naves habere, praesertim ex scaphis: summam esse contra in Alexandrinis velocitatem, locorumque et aedificiorum notitiam: hos, praecipue in victoria insolentes, praecursuros, et loca excelsiora atque aedificia occupaturos; ita fuga navibusque nostros prohibituros: proinde ejus consilii obliviscerentur, atque omni ratione esse vincendum cogitarent.

IX. Hac oratione apud suos habita, atque omnium mentibus excitatis, dat centurionibus negotium, ut, reliquis operibus intermissis, ad fodiendos puteos animum conferant, neve quam partem nocturni temporis intermittant. Quo suscepto negotio, atque omnium animis ad laborem incitatis, magna, una nocte, vis aquae dulcis inventa est. Ita operosis Alexandrinorum machinationibus, maximisque conatibus, non longi temporis labore occursum est. Eo biduo legio XXXVII ex deditiis Pompeianis militibus, cum frumento, armis, telis, tormentis, imposita in naves a Domitio Calvino, ad littora Africae, paullo supra Alexandriam, delata est. Hae naves Euro, qui multos dies continenter flabat, portum capere prohibebantur: sed loca sunt egregia omni illa regione ad tenendas anchoras. Hi, quum diu retinerentur, atque aquae inopia premerentur, navigio actuario Caesarem faciunt certiorem.

X. Caesar, ut per se consilium caperet, quid faciendum videretur, navim conscendit, atque omnem classem se sequi jussit, nullis nostris militibus impositis; quod, quum longius paullo discederet, munitiones nudare nolebat. Quumque ad eum locum accessisset, qui appellatur Chersonesus, aquandique caussa remiges in terram exposuisset, nonnulli ex eo numero, quum longius a navibus praedatum processissent, ab equitibus hostium sunt excepti; ex iis cognoverunt, Caesarem ipsum in classe venisse, nec ullos milites in navibus habere. Qua re comperta, magnam sibi facultatem fortunam obtulisse bene gerendae rei crediderunt. Itaque naves omnes, quas paratas habuerant ad

navigandum, propugnatoribus instruxerunt, Caesarique redeunti cum classe occurrerunt: qui duabus de caussis eo die dimicare nolebat, quod et nullos milites in navibus habebat, et post horam x diei res agebatur; nox autem allatura videbatur majorem fiduciam illis, qui locorum notitia confidebant: sibi etiam hortandi suos auxilium defuturum; quod nulla satis idonea esset hortatio, quae neque virtutem posset notare, neque inertiam. Quibus de caussis naves, quas potuit, Caesar ad terram detrahit, quem in locum illos successuros non existimabat.

XI. Erat una navis Rhodia in dextro Caesaris cornu, longe ab reliquis collocata. Hanc conspicati, hostes non tenuerunt sese, magnoque impetu IV ad eam constratae naves et complures apertae contenderunt: cui coactus est Caesar ferre subsidium, ne turpem in conspectu contumeliam acciperet; quanquam, si quid gravius illis accidisset, merito casurum judicabat. Proelium commissum est magna contentione Rhodiorum: qui, quum in omnibus dimicationibus et scientia et virtute praestitissent, tum maxime illo tempore totum onus sustinere non recusabant, ne quod suorum culpa detrimentum acceptum videretur. Ita proelium secundissimum est factum. Capta est una hostium quadriremis, depressa est altera; deinde omnibus epibatis nudatae: magna praeterea multitudo in reliquis navibus propugnatorum est interfecta. Quod nisi nox proelium diremisset, tota classe hostium Caesar potitus esset. Hac calamitate perterritis hostibus, adverso vento leniter flante, naves onerarias Caesar remulco victricibus suis navibus Alexandriam deducit.

XII. Eo detrimento adeo sunt fracti Alexandrini, quum jam non virtute propugnatorum, sed scientia classiariorum, se victos viderent, * * * * quibus et superioribus locis sublevabantur, ut ex aedificiis defendi possent: et materiam cunctam objicerent, quod nostrae classis oppugnationem etiam ad terram verebantur. Iidem, postea quam Ganymedes in concilio confirmavit, sese et eas, quae essent amissae, restituturum, et numerum adaucturum, magna spe et fiducia veteres reficere naves, accuratiusque huic rei studere atque inservire instituerunt: ac, tametsi amplius CX navibus longis in portu navalibusque amiserant, non tamen reparandae classis cogitationem deposuerunt: videbant enim non auxilia Caesari, non commeatus supportari posse, si classe ipsi valerent. Praeterea nautici homines, urbis et regionis maritimae, quotidianoque usu a pue-

ris exercitati, ad naturale ac domesticum bonum refugere cupiebant; et, quantum parvulis navigiis profecissent, sentiebant. Itaque omni studio ad parandam classem incubuerunt.

XIII. Erant omnibus ostiis Nili custodiae exigendi portorii caussa dispositae. Naves veteres erant in occultis regiae navalibus, quibus multis annis ad navigandum non erant usi. Has reficiebant; illas Alexandriam revocabant. Deerant remi; porticus, gymnasia, aedificia publica detegebant, asseres remorum usum obtinebant: aliud naturalis sollertia, aliud urbis copia subministrabat. Postremo non longam navigationem parabant; sed praesentis temporis necessitati serviebant, et in ipso portu confligendum videbant. Itaque paucis diebus, contra omnium opinionem, quadriremes XXII, quinqueremes V confecerunt: ad has minores apertasque complures adjecerunt; et, in portu periclitati remigio, quid quaeque earum efficere posset, idoneos milites imposuerunt, seque ad confligendum omnibus rebus paraverunt. Caesar Rhodias naves IX habebat, (nam, X missis, una in cursu littore Aegypto defecerat) Ponticas VIII, Lycias V, ex Asia XII. Ex his erant quinqueremes V, et quadriremes X: reliquae infra hanc magnitudinem, et pleraeque apertae. Tamen, virtute militum confisus, cognitis hostium copiis, se ad dimicandum parabat.

XIV. Postquam eo ventum est, ut sibi uterque eorum confideret; Caesar Pharon classe circumvehitur, adversasque naves hostibus constituit: in dextro cornu Rhodias collocat, in sinistro Ponticas. Inter has spatium CCCC passuum relinquit, quod satis esse ad explicandas naves videbatur. Post hunc ordinem reliquas naves subsidio distribuit: quae quamque earum sequatur, et cui subveniat, constituit atque imperat. Non dubitanter Alexandrini classem producunt, atque instruunt: in fronte collocant XXII, reliquas subsidiarias in secundo ordine constituunt. Magnum praeterea numerum minorum navigiorum et scapharum producunt cum malleolis, ignibusque, si quid ipsa multitudo, et clamor, et flamma nostris terroris afferre possent. Erant inter duas classes vada transitu angusto, quae pertinent ad regionem Africae: (sic enim praedicant, partem esse Alexandriae dimidiam Africae) satisque diu inter ipsos est expectatum, ab utris transeundi fieret initium: propterea quod, eis qui intrassent, et ad explicandam classem, et ad receptum, si durior accidisset casus, impeditiores fore videbantur.

XV. Rhodiis navibus praeerat Euphranor, animi magnitudi-

ne ac virtute magis cum nostris hominibus, quam cum Graecis, comparandus. Hic ob notissimam scientiam, atque animi magnitudinem, delectus est ab Rhodiis, qui imperium classis obtineret. Qui, ubi Caesaris animum advertit, Videris mihi, inquit, Caesar, vereri, si haec vada primus navibus intraveris, ne prius dimicare cogaris, quam reliquam classem possis explicare: nobis rem committe; nos proelium sustinebimus, (neque tuum judicium fallemus) dum reliqui subsequantur: hos quidem diutius in nostro conspectu gloriari magno nobis et dedecori et dolori est. Caesar, illum adhortatus, atque omnibus laudibus prosecutus, dat signum pugnae. Progressas ultra vadum, IV Rhodias naves circumsistunt Alexandrini, atque in eas impetum faciunt. Sustinent illi, atque arte sollertiaque se explicant: ac tantum doctrina potuit, ut in dispari numero nulla transversa hosti objiceretur, nullius remi detergerentur, sed semper venientibus adversae occurrerent. Interim sunt reliquae subsecutae. Tum necessario discessum ab arte est propter angustias loci, atque omne certamen in virtute constitit. Neque vero Alexandriae fuit quisquam aut nostrorum, aut oppidanorum, qui aut in opere, aut in oppugnatione occupatum animum haberet, quin altissima tecta peteret, atque ex omni prospectu locum spectaculo caperet, precibusque et votis victoriam suis ab diis immortalibus exposceret.

XVI. Minime autem par erat proelii certamen: nostris enim prorsus neque terra neque mari effugium dabatur victis, omniaque victoribus erant futura in incerto: illi, si superassent navibus, omnia tenerent; si inferiores fuissent, reliquam tamen fortunam periclitarentur. Simul illud grave ac miserum videbatur, perpaucos de summa rerum ac de salute omnium decertare: quorum si qui aut animo aut virtute cessisset, reliquis etiam esset cavendum, quibus pro se pugnandi facultas non fuisset. Haec superioribus diebus saepenumero Caesar suis exposuerat, ut hoc majori animo contenderent, quod omnium salutem sibi commendatam viderent. Eadem suum quisque contubernalem, amicum, notum prosequens erat obtestatus; ne suam atque omnium falleret opinionem, quorum judicio delectus ad pugnam proficisceretur. Itaque hoc animo est decertatum, ut neque maritimis nauticisque sollertia atque ars praesidium ferret, neque numero navium praestantibus multitudo prodesset, neque flexi ad virtutem ex tanta multitudine viri virtuti nostrorum possent adaequari. Capitur hoc proelio

quinqueremis una et biremis cum defensoribus remigibusque, et deprimuntur tres, nostris incolumibus omnibus: reliquae propinquam fugam ad oppidum capiunt; quas protexerunt ex molibus atque aedificiis imminentibus, et nostros adire propius prohibuerunt.

XVII. Hoc ne sibi saepius accidere posset, omni ratione Caesar contendendum existimavit, ut insulam, molemque ad insulam pertinentem, in suam redigeret potestatem: perfectis enim magna ex parte munitionibus in oppido, et illam et urbem uno tempore tentari posse confidebat. Quo capto consilio, cohortes x, et levis armaturae electos, quos idoneos ex equitibus Gallis arbitrabatur, in navigia minora scaphasque imponit. Inde alteram insulae partem distinendae manus caussa constratis navibus aggreditur, praemiis magnis propositis, qui primus insulam cepisset. Ac primo impetum nostrorum pariter sustinuerunt: uno enim tempore et ex tectis aedificiorum propugnabant, et littora armati defendebant, quo propter asperitatem loci non facilis nostris aditus dabatur; et scaphis navibusque longis v mobiliter et scienter angustias loci tuebantur. Sed, ubi, primum locis cognitis vadisque pertentatis, pauci nostri in littore constiterunt, atque hos sunt alii subsecuti, constanterque in eos, qui in littore aequo institerant, impetum fecerunt; omnes Pharitae terga verterunt. His pulsis custodia portus relicta, ad littora et vicum applicaverunt; seque ex navibus ad tuenda aedificia ejecerunt.

XVIII. Neque vero diutius ipsi ex munitione se continere potuerunt; etsi erat non dissimile, atque Alexandriae, genus aedificiorum, (ut minora majoribus conferantur) turresque editae et conjunctae muri locum obtinebant: neque nostri aut scalis, aut cratibus, aut reliquis rebus parati venerant ad oppugnandum. Sed terror hominibus mentem consiliumque eripit, et membra debilitat; ut tunc accidit. Qui se in aequo loco ac plano pares esse confidebant, iidem, perterriti fuga suorum, et caede paucorum, xxx pedum altitudine in aedificiis consistere ausi non sunt, seque per molem in mare praecipitaverunt, et DCCC passuum intervallo ad oppidum enataverunt. Multi tamen ex iis capti interfectique sunt: sed numerus captivorum omnino fuit DC.

XIX. Caesar, praeda militibus concessa, aedificia diripi jussit, castellumque ad pontem, qui propior erat Pharo, communivit, atque ibi praesidium posuit. Hunc fuga Pharitae reliqueM 4

rant: fortiorem illum, propioremque oppido Alexandrini tuebantur. Sed eum postero die simili ratione aggreditur, quod, his obtentis duobus, omnem navigiorum excursum et repentina latrocinia sublatum iri videbatur. Jamque eos, qui praesidio eum locum tenebant, tormentis ex navibus sagittisque depulerat, atque in oppidum redegerat, et cohortium III instar in terram exposuerat; non enim plures consistere angustiae loci patiebantur: reliquae copiae in navibus stationem obtinebant. Quo facto, imperat, pontem adversus hostem praevallari, et, qua exitus navibus erat fornice exstructo, quo pons sustinebatur, lapidibus oppleri atque obstrui: quorum altero opere effecto, ut nulla omnino scapha egredi posset, altero instituto, omnes Alexandrinorum copiae ex oppido se ejecerunt, et contra munitiones pontis latiore loco constiterunt; eodemque tempore, quae consueverant navigia per pontes ad incendia onerariarum emittere, ad molem constituerunt. Pugnabatur a nobis ex ponte, ex mole; ab illis ex area, quae erat adversus pontem, et ex navibus contra molem.

XX. In his rebus occupato Caesare, militesque hortante, remigum magnus numerus et classiariorum ex longis navibus nostris in molem se ejecit. Pars eorum studio spectandi ferebatur; pars etiam cupiditate pugnandi. Hi primum navigia hostium lapidibus ac fundis a mole repellebant, ac multum proficere multitudine telorum videbantur. Sed, postquam ultra eum locum, ab latere eorum aperto, ausi sunt egredi ex navibus Alexandrini pauci; ut sine signis certisque ordinibus, sine ratione prodierant, sic temere in naves refugere coeperunt. Quorum fuga incitati, Alexandrini plures ex navibus egrediebantur, nostrosque acrius perturbatos insequebantur. Simul, qui in navibus longius remanserant, scalas rapere, navesque a terra repellere, properabant, ne hostes navibus potirentur. Quibus omnibus rebus perturbati, milites nostri cohortium trium, quae in ponte ac prima mole constiterant, quum post se clamorem exaudirent, fugam suorum viderent, magnam vim telorum adversi sustinerent, veriti, ne ab tergo circumvenirentur, et discessu navium omnino reditu intercluderentur, munitionem in pontem institutam reliquerunt, et magno cursu incitati ad naves contenderunt: quorum pars, proximas nacta naves, multitudine hominum atque onere depressa est; pars resistens, et dubitans, quid esset capiendum consilii, ab Alexandrinis interfecta est; nonnulli feliciore exitu, expeditas ad anchoram

naves consecuti, incolumes discesserunt; pauci, allevati scutis, et animo ad conandum nixi, ad proxima navigia adnatarunt.

XXI. Caesar, quoad potuit, cohortando suos ad pontem ac munitiones contendere, eodem in periculo versatus est. Postquam universos cedere animadvertit, in suum navigium se recepit: quo multitudo hominum insecuta quum irrumperet, neque administrandi, neque repellendi a terra facultas daretur; fore, quod accidit, suspicatus, sese ex navigio ejecit, atque ad eas, quae longius constiterant, naves adnatavit. Hinc suis laborantibus subsidio scaphas mittens, nonnullos conservavit. Navigium quidem ejus, multitudine depressum militum, una cum hominibus interiit. Hoc proelio desiderati sunt ex numero legionariorum militum circiter cccc, et paullo ultra eum numerum classiarii et remiges. Alexandrini eo loco castellum magnis munitionibus multisque tormentis confirmaverunt, atque, egestis ex mari lapidibus, libere sunt usi postea ad mittenda navigia.

XXII. Hoc detrimento, milites nostri tantum abfuerunt, ut perturbarentur, ut incensi potius atque incitati magnas accessiones fecerint in operibus hostium expugnandis: in proeliis quotidianis, quandocunque fors obtulerat, procurrentibus et erumpentibus Alexandrinis * * manum comprehendi multum operibus, et ardentibus studiis militum: nec divulgata Caesaris hortatio subsequi legionum aut laborem, aut pugnandi poterat cupiditatem: ut magis deterrendi et continendi a periculosissimis essent dimicationibus, quam incitandi ad pugnandum.

XXIII. Alexandrini, quum Romanos et secundis rebus confirmari, et adversis incitari, viderent, neque ullum belli tertium casum nossent, quo possent esse firmiores, ut conjectura consequi possumus, aut admoniti a regis amicis, qui in Caesaris erant praesidiis, aut suo priore consilio per occultos nuncios regi probato, legatos ad Caesarem miserunt, ut dimitteret regem, transireque ad suos pateretur: paratam enim omnem multitudinem esse, confectam taedio puellae, fiduciario regno, dominatione crudelissima Ganymedis, facere id, quod rex imperasset: quo si auctore in Caesaris fidem amicitiamque venturi essent, nullius periculi timorem multitudini fore impedimento, quo minus se dederent.

XXIV. Caesar, etsi fallacem gentem, semperque alia cogitantem, alia simulantem, bene cognitam habebat, tamen petentibus dare veniam utile esse statuit: quod, si quo pacto sentirent ea,

quae postularent, mansurum in fide dimissum regem credebat; sin, id quod magis illorum naturae conveniebat, ducem ad bellum gerendum regem habere vellent, splendidius atque honestius sese contra regem, quam contra convenarum ac fugitivorum manum, bellum esse gesturum. Itaque regem cohortatus, ut consuleret regno paterno, parceret praeclarissimae patriae, quae turpibus incendiis et ruinis esset deformata, cives suos primum ad sanitatem revocaret, deinde conservaret, fidem populo Romano sibique praestaret; quum ipse tantum ei crederet, ut ad hostes armatos eum mitteret; dextra dextram tenens, dimittere coepit adulta jam aetate puerum. At regius animus, disciplinis fallacissimis eruditus, ne a gentis suae moribus degeneraret, flens orare contra Caesarem coepit, ne se dimitteret: non enim regnum ipsum sibi conspectu Caesaris esse jucundius. Compressis pueri lacrimis, Caesar ipse commotus, celeriter, si illa sentiret, fore eum secum affirmans, ad suos dimisit. Ille, ut ex carceribus in liberum cursum emissus, adeo contra Caesarem acriter bellum gerere coepit, ut lacrimas, quas in colloquio projecerat, gaudio videretur profudisse. Accidisse hoc complures Caesaris legati, amici, centuriones, militesque laetabantur; quod nimia bonitas ejus fallaciis pueri elusa esset: quasi vero id Caesar, bonitate tantum adductus, ac non prudentissimo consilio, fecisset.

XXV. Quum, duce assumto, Alexandrini nihilo se firmiores factos, aut languidiores Romanos, animadverterent; eludentibusque militibus regis aetatem atque infirmitatem, magnum dolorem acciperent, neque se quidquam proficere viderent; rumoresque existerent, magna Caesari praesidia, terrestri itinere, Syria Ciliciaque adduci, (quod nondum Caesari auditum erat) commeatum, qui nostris mari supportabatur, intercipere statuerunt. Itaque, expeditis navigiis, locis idoneis ad Canopum in statione dispositis navibus, insidiabantur nostris commeatibus. Quod ubi Caesari nunciatum est, classem jubet expediri atque instrui. Praeficit huic Tib. Neronem. Proficiscuntur in ea classe Rhodiae naves, atque in his Euphranor, sine quo nulla unquam dimicatio maritima, nulla etiam parum feliciter confecta erat. At fortuna, quae plerumque eos, quos plurimis beneficiis ornavit, ad duriorem casum reservat, superiorum temporum dissimilis, Euphranorem prosequebatur. Nam, quum ad Canopum ventum esset, instructaque utrinque classis conflixisset, et sua consuetudine Euphranor primus proelium commisisset, et illic triremem hostium perforasset ac demersisset; proximam longius

insecutus, parum celeriter insequentibus reliquis, circumventus ab Alexandrinis est: cui subsidium nemo tulit; sive, quod in ipso satis praesidii pro virtute ac felicitate ejus putarent esse; sive, quod ipsi sibi timebant. Itaque unus ex omnibus eo proelio bene rem gessit, solus cum sua quadriremi victrice periit.

XXVI. Sub idem tempus Mithridates Pergamenus magnae nobilitatis domi, scientiaeque in bello et virtutis, fidei dignitatisque in amicitia Caesaris, missus in Syriam Ciliciamque initio belli Alexandrini ad auxilia arcessenda, cum magnis copiis, quas celeriter et propensissima civitatum voluntate, et sua diligentia, confecerat, itinere pedestri, quo conjungitur Aegyptus Syriae, Pelusium adducit: idque oppidum, firmo praesidio occupatum Achillae propter opportunitatem loci, (namque tota Aegyptus maritimo accessu Pharo, pedestri Pelusio, velut claustris, munita existimatur) repente magnis circumdatum copiis, multiplici praesidio pertinaciter propugnantibus, et copiarum magnitudine, quas integras vulneratis defessisque subjiciebat, et perseverantia constantiaque oppugnandi, quo die est aggressus, in suam redegit potestatem, praesidiumque ibi suum collocavit. Inde, re bene gesta, Alexandriam ad Caesarem contendit, omnesque eas regiones, per quas iter faciebat, auctoritate ea, quae plerumque adest victori, pacarat, atque in amicitiam Caesaris redegerat.

XXVII. Locus est fere regionum illarum nobilissimus, non ita longe ab Alexandria, qui nominatur Delta, quod nomen a similitudine literae cepit: nam pars quaedam fluminis Nili, mire derivata inter se duobus itineribus, paullatim medium inter se spatium relinquens, diversissimo ad littus intervallo mari conjungitur. Cui loco quum appropinquare Mithridaten rex cognovisset, et transeundum ei flumen sciret; magnas adversus eum copias misit, quibus vel superari delerique Mithridaten, vel sine dubio retineri posse credebat. Quemadmodum autem optabat eum vinci, sic satis habebat, interclusum a Caesare a se retineri. Quae primae copiae flumen a Delta transire, et Mithridati occurrere, potuerunt, proelium commiserunt, festinantes praeripere subsequentibus victoriae societatem: quorum impetum Mithridates magna cum prudentia, consuetudine nostra castris vallatis, sustinuit: quum vero incaute atque insolenter succedere eos munitionibus videret, eruptione undique facta, magnum numerum eorum interfecit. Quod nisi locorum notitia reliqui se texissent, partimque in naves, quibus flumen transierant, recepissent, funditus deleti essent· qui ut paullulum ab illo ti-

more se recrearunt, adjunctis iis, qui subsequebantur, rursus oppugnare Mithridaten coeperunt.

XXVIII. Mittitur a Mithridate nuncius Caesari, qui rem gestam perferret. Cognoscit ex suis eadem haec accidisse rex. Ita paene sub idem tempus et rex ad opprimendum Mithridaten proficiscitur, et Caesar ad recipiendum. Celeriore fluminis Nili navigatione rex est usus, in qua magnam et paratam classem habebat. Caesar eodem itinere uti noluit, ne navibus in flumine dimicaret: sed, circumvectus eo mari, quod Africae partis esse dicitur, sicuti supra demonstravimus, prius tamen regis copiis occurrit, quam is Mithridaten aggredi posset, eumque ad se victorem incolumi exercitui recepit. Consederat cum copiis rex loco natura munito, quod erat ipse excelsior, planitie ex omnibus partibus subjecta, tribus autem ex lateribus variis genere munitionibus tegebatur. Unum latus erat adjectum flumini Nilo; alterum editissimo loco ductum, ut partem castrorum obtineret; tertium palude cingebatur.

XXIX. Inter castra regis et Caesaris iter flumen intercedebat angustum, altissimis ripis, quod in Nilum influebat: aberat autem ab regis castris millia passuum circiter VII. Rex, quum hoc itinere venire Caesarem comperisset, equitatum omnem expeditosque delectos pedites ad id flumen misit, qui transitu Caesarem prohiberent, et eminus ex ripis proelium impar inirent; nullum enim processum virtus habebat, aut periculum ignavia subibat: quae res incendit dolore milites equitesque nostros, quod tamdiu pari proelio cum Alexandrinis certaretur. Itaque eodem tempore equites Germani, dispersi vada fluminis quaerentes, partim demissioribus ripis flumen transnarunt; et legionarii, magnis arboribus excisis, quae longitudine utramque ripam contingerent, projectis, repentinoque aggere injecto, flumen transierunt. Quorum impetum adeo pertimuerunt hostes, ut in fuga spem salutis collocarent: sed id frustra; namque ex ea fuga pauci ad regem refugerunt, paene omni reliqua multitudine interfecta.

XXX. Caesar, re praeclarissime gesta, quum subitum adventum suum judicaret magnum terrorem Alexandrinis injecturum, protinus victor ad castra regis pertendit. Haec quum et opere magno vallata, et loci natura munita, adverteret, confertamque armatorum multitudinem collocatam in vallo videret, lassos itinere, ac proeliando, milites ad oppugnanda castra succedere noluit. Itaque, non magno intervallo relicto ab hoste, castra

posuit. Postero die castellum, quod rex in proximo vico non longe a suis castris munierat, brachiisque cum opere castrorum conjunxerat, vici obtinendi caussa, Caesar aggressus omnibus copiis, expugnat; non quò id minori numero militum consequi difficile factu putaret; sed ut ab ea victoria, perterritis Alexandrinis, protinus castra regis oppugnaret. Itaque eo cursu, quo refugientes Alexandrinos ex castello in castra sunt milites insecuti, munitionibus successerunt, acerrimeque eminus proeliari coeperunt. Duabus ex partibus aditus oppugnationis nostris dabatur; una, quam liberum accessum habere demonstravi; altera, quae mediocre intervallum inter castra et flumen Nilum habebat. Maxima et lectissima Alexandrinorum multitudo defendebat eam partem quae facillimum aditum habebat. Plurimum autem proficiebant in repellendis vulnerandisque nostris, qui regione fluminis Nili propugnabant: diversis enim telis nostri figebantur, adversi ex vallo castrorum, aversi ex flumine, in quo multae naves, instructae funditoribus et sagittariis, nostros impugnabant.

XXXI. Caesar, quum videret milites acrius proeliari non posse, nec tamen multum profici propter locorum difficultatem: quumque animadverteret, excelsissimum locum castrorum relictum esse ab Alexandrinis, quod et per se munitus esset, et studio partim pugnandi, partim spectandi, decurrissent in eum locum, in quo pugnabatur; cohortes illo circuire castra, et summum locum aggredi, jussit, iisque Carfulenum praefecit, et animi magnitudine et rei militaris scientia virum praestantem. Quo ut ventum est, paucis defendentibus munitionem, nostris contra militibus acerrime pugnantibus, diverso clamore et proelio perterriti, Alexandrini trepidantes in omnes partes castrorum discurrere coeperunt. Quorum perturbatione nostrorum animi adeo sunt incitati, ut paene eodem tempore ex omnibus partibus, primi tamen editissimum locum castrorum caperent: ex quo decurrentes, magnam multitudinem hostium in castris interfecerunt. Quod periculum plerique Alexandrini fugientes, acervatim se de vallo praecipitaverunt in eam partem, quae flumini erat adjuncta. Horum primis in ipsa fossa munitionis magna ruina oppressis, ceteri faciliorem fugam habuerunt. Constat fugisse ex castris regem ipsum, receptumque in navem, multitudine eorum, qui ad proximas naves adnatabant, demerso navigio, perisse.

XXXII. Re felicissime celerrimeque gesta, Caesar, magnae

victoriae fiducia, proximo terrestri itinere Alexandriam cum equitibus contendit: atque ea parte oppidi victor introiit, quae praesidio hostium tenebatur. Neque eum consilium suum fefellit, quin hostes, eo proelio audito, nihil jam de bello essent cogitaturi. Dignum adveniens fructum virtutis et animi magnitudinis tulit: omnis enim multitudo oppidanorum, armis projectis, munitionibusque suis relictis, veste ea sumta, qua supplices dominantes deprecari consueverunt, sacrisque omnibus prolatis, quorum religione precari offensos iratosque animos regum erant soliti, advenienti Caesari occurrerunt, seque ei dediderunt. Caesar, in fidem receptos consolatus, per hostium munitiones in suam partem oppidi magna gratulatione venit suorum, qui non tantum bellum ipsum ac dimicationem, sed etiam talem adventum ejus felicem fuisse laetabantur.

XXXIII. Caesar, Aegypto atque Alexandria potitus, reges constituit, quos Ptolemaeus testamento scripserat, atque obtestatus erat populum Romanum, ne mutarentur. Nam, majore ex duobus pueris rege amisso, minori tradidit regnum, majorique ex duabus filiis, Cleopatrae, quae manserat in fide praesidiisque ejus. Minorem Arsinoën, cujus nomine diu regnasse impotenter Ganymeden docuimus, deducere ex regno statuit; ne qua rursus nova dissensio, prius quam diuturnitate confirmarentur regis imperia, per homines seditiosos nasceretur. Legione veterana VI secum reducta, ceteras ibi reliquit, quo firmius esset eorum regum imperium, qui neque amorem suorum habere poterant, quod fideliter permanserant in Caesaris amicitia, neque vetustatis auctoritatem, paucis diebus reges constituti: simul ad imperii nostri dignitatem utilitatemque publicam pertinere existimabat, si permanerent in fide reges, praesidiis eos nostris esse tutos; et hos, si essent ingrati, posse iisdem praesidiis coërceri. Sic rebus omnibus confectis et collocatis, ipse itinere terrestri profectus est in Syriam.

XXXIV. Dum haec in Aegypto geruntur, rex Dejotarus ad Domitium Calvinum, cui Caesar Asiam finitimasque provincias administranda tradiderat, venit oratum, ne Armeniam minorem, regnum suum, neve Cappadociam, regnum Ariobarzanis, possideri vastarique pateretur a Pharnace: quo malo nisi liberarentur, imperata se facere pecuniamque promissam Caesari non posse persolvere. Domitius, non tantum ad explicandos sumtus rei militaris quum pecuniam necessariam esse judicaret, sed etiam turpe populo Romano et Caesari victori, sibique in-

fame, esse statueret, regna sociorum atque amicorum ab externo rege occupari; nuncios confestim ad Pharnacen misit, Armenia Cappadociaque decederet, neve, occupatione belli civilis, populi Romani jus majestatemque tentaret. Hanc denunciationem quum majorem vim habituram existimaret, si propius eas regiones cum exercitu accessisset; ad legiones profectus, unam ex tribus, tricesimam sextam, secum ducit, II in Aegyptum ad Caesarem mittit, literis ejus evocatas: quarum altera in bello Alexandrino non occurrit, quod itinere terrestri per Syriam erat missa. Adjungit Cn. Domitius legioni XXXVI duas ab Dejotaro, quas ille disciplina atque armatura nostra complures annos constitutas habebat, equitesque centum; totidemque ab Ariobarzane sumit. Mittit P. Sextium ad C. Plaetorium quaestorem, ut legionem adduceret, quae ex tumultuariis militibus in Ponto confecta erat; Quinctumque Patisium in Ciliciam ad auxilia arcessenda. Quae copiae celeriter omnes jussu Domitii Comana convenerunt.

XXXV. Interim legati a Pharnace responsa referunt, Cappadocia se decessisse, Armeniam minorem recepisse, quam, paterno nomine, jure obtinere deberet; denique ejus regni caussa integra Caesari servaretur: paratum enim se facere, quod is statuisset. Cn. Domitius, quum animadverteret, eum Cappadocia decessisse, non voluntate adductum, sed necessitate; quod facilius Armeniam defendere posset, subjectam suo regno, quam Cappadociam, longius remotam, quodque omnes III legiones adducturum Domitium putasset; ex quibus quum II ad Caesarem missas audisset, audacius in Armenia substitisset; perseverare coepit, ut eo quoque regno decederet: neque enim aliud jus esse Cappadociae, atque Armeniae: nec juste eum postulare, ut in Caesaris adventum res integra differretur: id enim esse integrum, quod ita esset, ut fuisset. His responsis datis, cum iis copiis, quas supra scripsi, profectus est in Armeniam, locisque superioribus iter facere instituit: nam ex Ponto a Comanis jugum editum silvestre est, pertinens in Armeniam minorem, quo Cappadocia finitur ab Armenia: cujus itineris has esse certas opportunitates, quod in locis superioribus nullus impetus repentinus accidere hostium poterat, et quod Cappadocia, his jugis subjecta, magnam commeatus copiam erat subministratura.

XXXVI. Complures interim legationes Pharnaces ad Domitium mittit, quae de pace agerent, regiaque munera Domitio

ferrent. Ea constanter omnia adspernabatur; nec sibi quidquam fore antiquius, quam dignitatem populi Romani et regna sociorum recuperare, legatis respondebat. Magnis et continuis itineribus confectis, quum adventaret ad Nicopolim, (quod oppidum positum in Armenia minore est, plano ipsum loco, montibus tamen altis ab duobus lateribus objectis, satis magno intervallo ab oppido remotis,) castra posuit longe a Nicopoli circiter millia passuum VII. Quibus ex castris quum locus angustus atque impeditus esset transeundus, Pharnaces in insidiis delectos pedites omnesque paene disposuit equites; magnam autem multitudinem pecoris intra eas fauces dissipari jussit, paganosque et oppidanos in iis locis obversari: ut, si amicus Domitius eas angustias transiret, nihil de insidiis suspicaretur, quum in agris et pecora et homines animadverteret versari, tanquam amicorum adventu; sin vero ut in hostium fines veniret, praeda diripienda milites dissiparentur, dispersique caederentur.

XXXVII. Haec quum administraret, nunquam tamen intermittebat legatos de pace atque amicitia mittere ad Domitium, quum hoc ipso crederet facilius eum decipi posse. At, contra, spes pacis Domitio iisdem castris morandi attulit caussam. Ita Pharnaces, amissa proximi temporis occasione, veritus, ne cognoscerentur insidiae, suos in castra revocavit. Domitius postero die propius Nicopolim accessit, castraque oppido contulit. Quae dum muniunt nostri, Pharnaces aciem instruxit suo more atque instituto. In fronte enim simplici directa acie, cornua trinis firmabantur subsidiis. Eadem ratione haec media collocabantur acie, duobus dextra sinistraque intervallis, simplicibus ordinibus instructis. Perfecit inceptum castrorum opus Domitius, parte copiarum pro vallo instituta.

XXXVIII. Proxima nocte Pharnaces, interceptis tabellariis, qui de Alexandrinis rebus literas ad Domitium ferebant, cognoscit Caesarem magno in periculo versari, flagitarique a Domitio, ut quam primum sibi subsidia mitteret, propiusque ipse Alexandriam per Syriam accederet. Qua cognita re, Pharnaces victoriae loco ducebat, si trahere tempus posset, quum discedendum Domitio celeriter putaret. Itaque ab oppido, qua facillimum accessum et aequissimum ad dimicandum nostris videbat, fossas II directas, non ita magno intervallo medio relicto, IV pedum altitudinis in eum locum deduxit, quo longius constituerat suam non producere aciem. Inter has fossas aciem

semper instruebat, equitatum autem omnem ab lateribus extra fossam collocabat : qui neque aliter utilis esse poterat, et multum numero anteibat nostrum equitatum.

XXXIX. Domitius autem, quum Caesaris magis periculo, quam suo, commoveretur; neque se tuto discessurum arbitraretur, si conditiones, quas rejecerat, rursus appeteret, aut sine caussa discederet; ex propinquis castris in aciem exercitum eduxit. XXXVI legionem in dextro cornu collocavit, Ponticam in sinistro; Dejotari legiones in mediam aciem contulit, quibus tamen angustissimum frontis reliquit intervallum, reliquis cohortibus in subsidiis collocatis. Sic utrinque acie instructa, processum est ad dimicandum.

XL. Signo sub idem tempus ab utroque dato, concurritur: acriter varieque pugnatur: nam XXXVI legio, quum extra fossam in equitatum regis impetum fecisset, adeo secundum proelium fecit, ut moenibus oppidi succederet, fossamque transiret, aversosque hostes aggrederetur. At Pontica ex altera parte legio, quum paullulum aversa hostibus cessisset, fossam autem circumire [acies] secundo conata esset, ut aperto latere aggrederetur hostem, in ipso transitu fossae confixa et oppressa est: Dejotari vero legiones vix impetum sustinuerunt. Ita victrices regis copiae cornu suo dextro, mediaque acie, converterunt se ad XXXVI legionem: quae tamen fortiter vincentium impetum sustinuit: magnis copiis hostium circumdata, praesentissimo animo pugnans in orbem se recepit ad radices montium; quo Pharnaces insequi, propter iniquitatem loci, noluit. Ita, Pontica legione paene tota amissa, magna parte Dejotari militum interfecta, XXXVI legio in loca se superiora contulit, non amplius CCL desideratis. Ceciderunt eo proelio splendidi atque illustres viri nonnulli, equites Romani. Quo tamen incommodo Domitius accepto reliquias exercitus dissipati collegit, itineribusque tutis per Cappadociam se in Asiam recepit.

XLI. Pharnaces, rebus secundis elatus, quum de Caesare ea, quae optabat, speraret, Pontum omnibus copiis occupavit: ibique, et victor, et crudelissimus rex, quum sibi fortunam paternam feliciore eventu destinaret, multa oppida expugnavit; bona civium Romanorum Ponticorumque diripuit; supplicia constituit in eos, qui aliquam formae atque aetatis commendationem habebant, ea, quae morte essent miseriora; Pontumque nullo defendente, paternum regnum se recepisse glorians, obtinebat.

XLII. Sub idem tempus in Illyrico est incommodum acceptum: quae provincia superioribus mensibus retenta non tantum sine ignominia, sed etiam cum laude erat. Namque, eo missus aestate cum II legionibus, Q. Cornificius, Caesaris quaestor propraetore, quanquam erat provincia minime copiosa ad exercitus alendos, et finitimo bello ac dissensionibus confecta et vastata, tamen prudentia ac diligentia sua, quod magnam curam suscipiebat, ne quo temere progrederetur, et recepit et defendit. Namque et castella complura, locis editis posita, quorum opportunitas castellanos impellebat ad decursiones faciendas, et bellum inferendum, expugnavit, eaque praeda milites donavit: quae etsi erat tenuis, tamen, in tanta provinciae desperatione, erat grata, praesertim virtute parta; et, quum Octavius ex fuga Pharsalici proelii magna classe in illum se sinum contulisset, paucis navibus Jadertinorum, quorum semper in rempublicam singulare constiterat officium, dispersis Octavianis navibus erat potitus, ut vel classe dimicare posset, adjunctis captivis navibus sociorum. Et, quum diversissima parte orbis terrarum Cn. Pompeium Caesar victor sequeretur; compluresque adversarios in Illyricum propter Macedoniae propinquitatem se, reliquiis ex fuga collectis, contulisse audiret, literas ad Gabinium mittit, uti cum legionibus tironum, quae nuper erant conscriptae, proficisceretur in Illyricum, conjunctisque copiis cum Q. Cornificio, si quod periculum provinciae inferretur, depelleret: sin ea non magnis copiis tuta esse posset, in Macedoniam legiones adduceret: omnem enim illam partem, regionemque, vivo Cn. Pompeio, bellum instauraturam esse credebat.

XLIII. Gabinius ut in Illyricum venit, hiberno tempore anni, ac difficili, sive copiosiorem provinciam existimans, sive multum fortunae victoris Caesaris tribuens, sive virtute et scientia sua confisus, quam saepe in bellis periclitatus, magnas res et secundas ductu ausuque suo gesserat, neque provinciae facultatibus sublevabatur, quae partim erat exinanita, partim infidelis, neque navibus, intercluso mari tempestatibus, commeatus supportari poterat; magnisque difficultatibus coactus, non, ut volebat, sed, ut necesse erat, bellum gerebat: quum durissimis tempestatibus, propter inopiam, castella aut oppida expugnare cogeretur, crebra incommoda accipiebat; adeoque est a barbaris contemtus, ut, Salonam se recipiens in oppidum maritimum, quod cives Romani fortissimi fidelissimique incolebant, in agmine dimicare sit coactus. Quo proelio duobus millibus mili-

tum amplius amissis, centurionibus XXXVIII, tribunis IV, cum reliquis copiis Salonam se recepit: summaque ibi difficultate rerum omnium pressus, paucis mensibus morbo periit. Cujus et infelicitas vivi, et subita mors in magnam spem Octavium adduxit provinciae potiundae: quem tamen diutius in rebus secundis, et fortuna, quae plurimum in bellis potest, diligentiaque Cornificii, et virtus Vatinii versari passa non est.

XLIV. Vatinius, Brundisii quum esset, cognitis rebus, quae gestae erant in Illyrico, quum crebris literis Cornificii ad auxilium provinciae ferendum evocaretur; et M. Octavium audiret cum barbaris foedera percussisse, compluribusque locis nostrorum militum oppugnare praesidia, partim classe per se, partim pedestribus copiis per barbaros; etsi, gravi valetudine affectus, vix corporis viribus animum sequebatur; tamen virtute vicit incommodum naturae, difficultatesque et hiemis et subitae praeparationis. Nam, quum ipse paucas in portu naves longas haberet, literas in Achaiam ad Q. Kalenum misit, uti sibi classem mitteret: quod quum tardius fieret, quam periculum nostrorum flagitabat, qui sustinere impetum Octavii non poterant; navibus actuariis, quarum numerus erat satis magnus, magnitudine quanquam non satis justa ad proeliandum, rostra imposuit. His adjunctis navibus longis, et, numero classis aucto, militibus veteranis impositis, quorum magnam copiam habebat ex omnibus legionibus, qui numero aegrorum relicti erant Brundisii, quum exercitus in Graeciam transportaretur; profectus est in Illyricum, maritimasque nonnullas civitates, quae defecerant, Octavioque se tradiderant, partim recipiebat, partim remanentes in suo consilio praetervehebatur: nec sibi ullius rei moram necessitatemque injungebat, quin, quam celerrime posset, ipsum Octavium persequeretur. Hunc, oppugnantem Epidaurum terra marique, ubi nostrum erat praesidium, adventu suo discedere ab oppugnatione coëgit, praesidiumque nostrum recepit.

XLV. Octavius, quum Vatinium classem magna ex parte confectam ex naviculis actuariis habere cognovisset, confisus sua classe, substitit ad insulam Tauridem: qua regione Vatinius insequens navigabat, non quod Octavium ibi restitisse sciret, sed quod eum longius progressum insequi decreverat. Quum propius Tauridem accessisset, distensis suis navibus, quod et tempestas erat turbulenta, et nulla suspicio hostis, repente adversam ad se venientem navem, antemnis ad medium malum dimissis, instructam propugnatoribus, animadvertit. Quod ubi conspexit,

celeriter vela subduci, demittique antemnas jubet, et milites armari; et, vexillo sublato, quo pugnandi dabat signum, quae primae naves subsequebantur, idem ut facerent, significabat. Parabant se Vatiniani, repente oppressi: parati deinceps Octaviani ex portu procedebant. Instruitur utrinque acies; ordine disposita magis Octaviana, paratior militum animis Vatiniana.

XLVI. Vatinius, quum animadverteret, neque navium se magnitudine, neque numero, parem esse, fortuitae dimicationis fortunae rem committere noluit. Itaque primus sua quinqueremi in quadriremem ipsius Octavii impetum fecit. Celerrime fortissimeque contra illo remigante, naves adversae rostris concurrunt adeo vehementer, ut navis Octaviana, rostro discusso, ligno contineretur. Committitur acriter reliquis locis proelium, concurriturque ad duces maxime. Nam, quum suo quisque auxilium ferret, magnum comminus in angusto mari proelium factum est: quantoque conjunctis magis navibus confligendi potestas dabatur, tanto superiores erant Vatiniani: qui admiranda virtute ex suis navibus in hostium naves transilire non dubitabant, et, dimicatione aequata, longe superiores virtute, rem feliciter gerebant. Deprimitur ipsius Octavii quadriremis: multae praeterea capiuntur, aut, rostris perforatae, merguntur: propugnatores Octaviani partim in navibus jugulantur, partim in mare praecipitantur. Ipse Octavius se in scapham confert; in quam plures quum confugerent, depressa scapha, vulneratus, tamen adnatat ad suum myoparonem. Eo receptus, quum proelium nox dirimeret, tempestate magna velis profugit: sequuntur hunc suae naves nonnullae, quas casus ab illo periculo vindicarat.

XLVII. At Vatinius, re bene gesta, receptui cecinit; suisque omnibus incolumibus in eum se portum victor recepit, quo ex portu classis Octaviana ad dimicandum processerat. Capit ex eo proelio penterem I, triremes II, dicrotas VIII, compluresque remiges Octavianos; posteroque ibi die, dum suas captivasque naves reficeret, consumto, post diem III contendit in insulam Issam, quod eo se recepisse ex fuga credebat Octavium. Erat in ea nobilissimum regionum earum oppidum, conjunctissimumque Octavio. Quo ut pervenit, oppidani supplices se Vatinio dediderunt; comperitque, ipsum Octavium, parvis paucisque navigiis vento secundo regionem Graeciae petisse, inde ut Siciliam, deinde Africam caperet. Ita brevi spatio, re praeclarissime gesta, provincia recepta et Cornificio reddita,

classe adversariorum ex illo toto sinu expulsa, victor se Brundisium, incolumi exercitu et classe, recepit.

XLVIII. Iis autem temporibus, quibus Caesar ad Dyrrhachium Pompeium obsidebat, et Palaepharsali rem feliciter gerebat, Alexandriaeque quum periculo magno, tum etiam majore periculi fama dimicabat, Q. Cassius Longinus, in Hispania propraetore provinciae ulterioris obtinendae caussa relictus, sive consuetudine naturae suae, sive odio, quod in illam provinciam susceperat quaestor, ex insidiis ibi vulneratus, magnas odii sui fecerat accessiones; quod vel ex conscientia sua, quum de se mutuo sentire provinciam crederet, vel multis signis, et testimoniis eorum, qui difficulter odia dissimulabant, animadvertere poterat; et compensare offensionem provinciae exercitus amore cupiebat. Itaque, quum primum in unum locum exercitum conduxit, HS centenos militibus est pollicitus: nec multo post, quum in Lusitania Medobregam oppidum, montemque Herminium, expugnasset, quo Medobregenses confugerant, ibique imperator esset appellatus, HS centenis milites donavit. Multa praeterea et magna praemia singulis concedebat, quae speciosum reddebant praesentem exercitus amorem: paullatim tamen et occulte militarem disciplinam severitatemque minuebant.

XLIX. Cassius, legionibus in hiberna dispositis, ad jus dicendum Cordubam se recepit, contractumque in ea aes alienum gravissimis oneribus provinciae constituit exsolvere; et, ut largitionis postulat consuetudo, per caussam liberalitatis speciosam plura largitori quaerebantur, pecuniae locupletibus imperabantur; quas Longinus sibi expensas ferri non tantum patiebatur, sed etiam cogebat. In gregem locupletium simultatum caussae tenues conjiciebantur: neque ullum genus quaestus, aut magni et evidentis, aut minimi et sordidi, praetermittebatur, quo domus, et tribunal imperatoris vacaret. Nemo erat, qui modo aliquam jacturam facere posset, quin aut vadimonio teneretur, aut in reos referretur. Ita magna etiam sollicitudo periculorum ad jacturas et detrimenta rei familiaris adjungebatur.

L. Quibus de caussis accidit, ut, quum Longinus imperator eadem faceret, quae fecerat quaestor, similia rursus de morte ejus provinciales consilia inirent. Horum odium confirmabant nonnulli familiares ejus: qui, quum in illa societate versarentur rapinarum, nihilo minus oderant eum, cujus nomine peccabant: sibique, quod rapuerant, acceptum referebant; quod in-

tercideraat, aut erat interpellatum, Cassio assignabant. v legionem novam conscribit. Augetur odium et ex ipso dilectu, et sumtu additae legionis. Complentur equitum III millia, maximisque ornantur impensis: nec provinciae datur ulla requies.

LI. Interim literas accepit a Caesare, ut in Africam exercitum transjiceret, perque Mauritaniam ad fines Numidiae perveniret; quod magna Cn. Pompeio Juba rex miserat auxilia, majoraque missurus existimabatur. Quibus literis acceptis, insolenti voluptate efferebatur, quod sibi novarum provinciarum, et fertilissimi regni, tanta oblata esset facultas. Itaque ipse in Lusitaniam proficiscitur, ad legiones arcessendas, auxiliaque adducenda: certis hominibus dat negotium, ut frumentum navesque c praepararentur, pecuniaeque describerentur atque imperarentur, ne qua res, quum redisset, moraretur. Reditus ejus fuit celerior omnium opinione: non enim labor aut vigilantia, cupienti praesertim aliquid, Cassio deerat.

LII. Exercitu coacto in unum locum, castris ad Cordubam positis, pro concione militibus exponit, quas res Caesaris jussu gerere deberet; polliceturque iis, quum in Mauritaniam transjecisset, HS centenos se daturum: v fore in Hispania legionem. Ex concione se Cordubam recepit; eoque ipso die, tempore postmeridiano, quum in basilicam iret, quidam Minutius Silo, cliens L. Racilii, libellum, quasi aliquid ab eo postularet, ut miles, ei tradit; deinde post Racilium, (nam is latus Cassii tegebat) quasi responsum ab eo peteret, celeriter dato loco, quum se insinuasset, sinistra corripit eum, dextraque bis ferit pugione. Clamore sublato, fit a conjuratis impetus universis. Munatius Flaccus proximum gladio trajicit lictorem. Hoc interfecto, Q. Cassium legatum vulnerat. Ibi T. Vasius et L. Mergilio, simili confidentia, Flaccum, municipem suum, adjuvant: erant enim omnes Italicenses. Ad ipsum Longinum L. Licilus Squillus involat, jacentemque levibus sauciat plagis.

LIII. Concurritur ad Cassium defendendum: semper enim berones compluresque evocatos cum telis secum habere consueverat: a quibus ceteri intercluduntur, qui ad caedem faciendam subsequebantur; quo in numero fuit Calpurnius Salvianus, et Manilius Tusculus. Minutius inter saxa, quae jacebant in itinere, fugiens opprimitur, et, relato domum Cassio, ad eum deducitur. Racilius in proximam se domum familiaris sui confert, dum certum cognosceret, confectusne Cassius esset. L. Laterensis, quum id non dubitaret, accurrit laetus in castra;

militibus vernaculis, et secundae legionis, quibus odio sciebat praecipue Cassium esse, gratulatur: tollitur a multitudine in tribunal: praetor appellatur. Nemo enim aut in provincia natus, aut vernaculae legionis miles, aut diuturnitate jam factus provincialis, quo in numero erat II legio, non cum omni provincia consenserat in odio Cassii: nam legiones XXX et XXI, paucis mensibus in Italia scriptas, Caesar attribuerat Longino: V legio nuper ibi erat confecta.

LIV. Interim nunciatur Laterensi, vivere Cassium. Quo nuncio, dolore magis permotus, quam animo perturbatus, reficit se celeriter, et ad Cassium visendum proficiscitur. Re cognita, XXX legio signa Cordubam infert, ad auxilium ferendum imperatori suo: facit hoc idem XXI. Subsequitur has V. Quum II legiones reliquae essent in castris, secundani, veriti, ne soli relinquerentur, atque ex eo, quid sensissent, indicaretur, secuti sunt factum superiorum. Permansit in sententia legio vernacula, nec ullo timore de gradu dejecta est.

LV. Cassius eos, qui nominati erant conscii caedis, jubet comprehendi: legionem V in castra remittit, cohortibus XXX retentis. Indicio Minutii cognoscit, L. Racilium, et L. Laterensem, et Annium Scapulam, maximae dignitatis et gratiae provincialem hominem, sibique tam familiarem, quam Laterensem et Racilium, in eadem fuisse conjuratione: nec diu moratur dolorem suum, quin eos interfici jubeat. Minutium libertis tradit excruciandum; item Calpurnium Salvianum, qui profitetur indicium, conjuratorumque numerum auget, vere, ut quidam existimant; ut nonnulli queruntur, coactus. Iisdem cruciatibus affectus L. Mergilio. Squillus nominat plures: quos Cassius interfici jubet, exceptis iis, qui se pecunia redemerunt: nam palam HS X cum Calpurnio paciscitur, et cum Q. Sextio L. qui si maxime nocentes sunt multati, tamen periculum vitae, dolorque vulnerum pecuniae remissus, crudelitatem cum avaritia certasse significabat.

LVI. Aliquot post diebus literas a Caesare missas accipit; quibus cognoscit, Pompeium in acie victum amissis copiis fugisse. Qua re cognita, mixtam dolore voluptatem capiebat. Victoriae nuncius laetitiam exprimebat: confectum bellum licentiam temporum intercludebat. Sic erat dubius animi, utrum nihil timere, an omnia licere mallet. Sanatis vulneribus, arcessit omnes, qui sibi pecunias expensas tulerant, acceptasque eas jubet

referri: quibus parum videbatur imposuisse oneris, ampliorem pecuniam imperat. Aeque autem Romanorum dilectum instituit; quos, ex omnibus conventibus coloniisque conscriptos, transmarina militia perterritos, ad sacramenti redemtionem vocabat. Magnum hoc fuit vectigal, majus tamen creabat odium. His rebus confectis, totum exercitum lustrat. Legiones, quas in Africam ducturus erat, et auxilia mittit ad trajectum: ipse, classem, quam parabat, ut inspicéret, Hispalim accedit, ibique moratur; propterea quod edictum tota provincia proposuerat, ut, quibus pecunias imperasset, neque contulissent, se adirent. Quae evocatio vehementer omnes turbavit.

LVII. Interim L. Titius, qui eo tempore tribunus militum in legione vernacula fuerat, nunciat fama, legionem XXX, quam Q. Cassius legatus simul ducebat, quum ad oppidum Leptim castra haberet, seditione facta, centurionibus aliquot occisis, qui signa tolli non patiebantur, discessisse, et ad II legionem contendisse, quae ad fretum alio itinere ducebatur. Cognita re, noctu cum V cohortibus undevicesimanorum egreditur, mane pervenit. Ibi eum diem, ut, quid ageretur, perspiceret, moratus, Carmonam contendit. Hic, quum legio XXX, et XXI, et cohortes IV ex V legione, totusque convenisset equitatus, audit IV cohortes, a vernaculis oppressus ad Obuculam, cum his ad secundam pervenisse legionem, omnesque ibi se conjunxisse, et T. Thorium, Italicensem, ducem delegisse. Celeriter habito consilio, Marcellum Cordubam, ut eam in potestate retineret, Q. Cassium legatum Hispalim mittit. Paucis ei diebus adfertur, conventum Cordubensem ab eo defecisse; Marcellumque, aut voluntate, aut necessitate adductum, (namque id varie nunciabatur) consentire cum Cordubensibus: II cohortes legionis V, quae fuerant Cordubae in praesidio, idem facere. Cassius, his rebus incensus, movet castra, et postero die Segoviam ad flumen Silicense venit. Ibi, habita concione, militum tentat animos: quos cognoscit, non sua, sed Caesaris absentis caussa, sibi fidissimos esse, nullumque periculum deprecaturos, dum per eos Caesari provincia restitueretur.

LVIII. Interim Thorius ad Cordubam veteres legiones adducit: ac, ne dissensionis initium natum seditiosa militum suaque natura videretur; simul, ut contra Q. Cassium, qui Caesaris nomine majoribus viribus uti videbatur, aeque potentem opponeret dignitatem; Cnaeo Pompeio se provinciam recuperare velle, palam dictitabat; et forsitan etiam hoc fecerit odio Caesaris, et

amore Pompeii, cujus nomen multum poterat apud eas legiones, quas M. Varro obtinuerat: sed, id qua mente commotus fecerit, conjectura sciri non potest. Certe hoc prae se Thorius ferebat: milites adeo fatebantur, ut Cn. Pompeii nomen in scutis inscriptum haberent. Frequens legionibus conventus obviam prodit, neque tantum virorum, sed etiam matrum familias, ac praetextatorum; deprecaturque, ne hostili adventu Cordubam diriperent: nam se contra Cassium sentire cum omnibus; contra Caesarem ne facere cogerentur, orare.

LIX. Tantae multitudinis precibus et lacrimis exercitus commotus, quum videret ad Cassium persequendum nihil opus esse Cn. Pompeii nomine et memoria, tamque omnibus Caesarianis, quam Pompeianis, Longinum esse in odio, neque se conventum, neque M. Marcellum contra Caesaris caussam posse perducere, nomen Pompeii ex scutis detraxerunt; Marcellum, qui se Caesaris caussam defensurum profitebatur, ducem adsciverunt, praetoremque appellarunt; et conventum sibi adjunxerunt, castraque ad Cordubam posuerunt. Cassius eo biduo circiter IV millia passuum a Corduba, citra flumen Baetim, in oppidi conspectu, loco excelso facit castra: literas ad regem Bogudem in Mauritaniam, et ad M. Lepidum proconsulem in Hispaniam citeriorem mittit, subsidio sibi provinciaeque Caesaris caussa quam primum veniret. Ipse hostili modo Cordubensium agros vastat, aedificia incendit.

LX. Cujus rei deformitate atque indignitate legiones, quae Marcellum sibi ducem ceperant, ad eum concurrerunt, ut in aciem educerentur, priusque confligendi sibi potestas fieret, quam cum tanta contumelia nobilissimae carissimaeque possessiones Cordubensium in conspectu suo rapinis, ferro, flammaque consumerentur. Marcellus, quum confligere miserrimum putaret, quod et victoris et victi detrimentum ad eundem Caesarem esset redundaturum, neque suae potestatis esse, legiones Baetim transducit, atque aciem instruit. Quum Cassium contra pro suis castris aciem instruxisse loco superiore videret, caussa interposita, quod is in aequum non descenderet, Marcellus militibus persuadet, ut se in castra recipiant. Itaque copias reducere coepit. Cassius, quo bono valebat, Marcellumque infirmum esse sciebat, aggressus equitatu legionarios se recipientes, complures novissimos in fluminis ripis interficit. Quum hoc detrimento, quid transitus fluminis vitii difficultatisque haberet, cognitum esset, Marcellus castra Baetim transfert, cre-

broque uterque legiones in aciem educit; neque tamen confligitur, propter locorum difficultates.

LXI. Erat copiis pedestribus multo firmior Marcellus: habebat enim veteranas, multisque proeliis expertas, legiones. Cassius fidei magis, quam virtuti legionum, confidebat. Itaque, quum castra castris collata essent, et Marcellus locum idoneum castello cepisset, quo prohibere aqua Cassianos posset; Longinus, veritus, ne genere quodam obsidionis clauderetur in regionibus alienis, sibique infestis, noctu silentio ex castris proficiscitur, celerique itinere Uliam contendit; quod sibi fidele esse oppidum credebat. Ibi adeo conjuncta ponit moenibus castra, ut et loci natura, (namque Ulia in edito monte posita est) et ipsa munitione urbis, undique ab oppugnatione tutus esset. Hunc Marcellus insequitur, et quam proxime potest Uliam, castra castris confert: locorumque cognita natura, quo maxime rem deducere volebat, necessitate est adductus, ut neque confligeret, (cujus si rei facultas esset, resistere incitatis militibus non poterat) neque vagari Cassium latius pateretur, ne plures civitates ea paterentur, quae passi erant Cordubenses. Castellis idoneis locis collocatis, operibusque in circuitu oppidi continuatis, Uliam Cassiumque munitionibus clausit. Quae priusquam perficerentur, Longinus omnem suum equitatum emisit: quem magno sibi usui fore credebat, si pabulari frumentarique Marcellum non pateretur; magno autem impedimento, si clausus obsidione, et inutilis, necessarium consumeret frumentum.

LXII. Paucis diebus Cassii literis acceptis, rex Bogud cum copiis venit; adjungitque ei legionem, quam secum adduxerat, compluresque cohortes auxiliarias Hispanorum: namque, ut in civilibus dissensionibus accidere consuevit, ita temporibus illis in Hispania nonnullae civitates rebus Cassii studebant, plures Marcello favebant. Accedit cum copiis Bogud ad exteriores Marcelli munitiones. Pugnatur utrinque acriter: crebroque id accidit, fortuna saepe ad utrumque victoriam transferente; nec tamen unquam ab operibus depellitur Marcellus.

LXIII. Interim Lepidus ex citeriore provincia cum cohortibus legionariis xxxv, magnoque numero equitum, et reliquorum auxiliorum, venit ea mente Uliam, ut sine ullo studio contentiones Cassii Marcellique componeret. Huic venienti sine dubitatione Marcellus se credit atque offert: Cassius contra suis se tenuit praesidiis, sive eo, quod plus sibi juris deberi, quam Marcello, existimabat, sive eo, quod, ne praeoccupatus

animus Lepidi esset obsequio adversarii, verebatur. Ponit ad Uliam castra Lepidus: neque habet a Marcello quidquam divisi. Ne pugnetur, interdicit: ad exeundum Cassium invitat; fidemque suam in re omni interponit. Quum diu dubitasset Cassius, quid sibi faciendum, quidve Lepido esset credendum; neque ullum exitum consilii sui reperiret, si permaneret in sententia; postulat, uti munitiones disjicerentur, sibique liber exitus daretur. Non tantum induciis factis, sed prope jam constituta opera quum complanarent, custodiaeque munitionum essent deductae, auxilia regis in id castellum Marcelli, quod proximum erat regiis castris, neque opinantibus omnibus, (si tamen in omnibus fuit Cassius; nam de hujus conscientia dubitabatur) impetum fecerunt, compluresque ibi milites oppresserunt. Quod nisi celeriter, indignatione et auxilio Lepidi, proelium esset diremtum, major calamitas esset accepta.

LXIV. Quum iter Cassio patefactum esset, castra Marcellus cum Lepido conjungit. Lepidus eodem tempore, Marcellusque Cordubam, Cassius cum suis proficiscitur Carmonam. Sub idem tempus Trebonius proconsul ad provinciam obtinendam venit. De cujus adventu ut cognovit Cassius, legiones, quas secum habuerat, equitatumque in hiberna distribuit: ipse, omnibus suis rebus celeriter correptis, Malacam contendit; ibique adverso tempore navigandi naves conscendit, ut ipse praedicabat, ne se Lepido, et Trebonio, et Marcello committeret; ut amici ejus dictitabant, ne per eam provinciam minore cum dignitate iter faceret, cujus magna pars ab eo defecerat; ut ceteri existimabant, ne pecunia illa, ex infinitis rapinis confecta, in potestatem cujusquam veniret. Progressus secunda, ut hiberna, tempestate, quum in Iberum flumen noctis vitandae caussa se contulisset, inde paullo vehementiore tempestate nihilo periculosius se navigaturum credens, profectus, adversis fluctibus occurrentibus ostio fluminis, in ipsis faucibus, quum neque flectere navim propter vim fluminis, neque directam tantis fluctibus tenere posset, demersa navi, periit.

LXV. Quum in Syriam Caesar ex Aegypto venisset, atque ab iis, qui Roma venerant ad eum, cognosceret, literisque urbanis animadverteret, multa Romae male et inutiliter administrari, neque ullam partem reipublicae satis commode geri; quod et contentionibus tribunitiis perniciosae seditiones orirentur, et ambitione atque indulgentia tribunorum militum, et qui legionibus praeerant, multa contra morem consuetudinemque

militarem fierent, quae dissolvendae disciplinae severitatisque essent; eaque omnia flagitare adventum suum videret: tamen praeferendum existimavit, quas in provincias regionesque venisset, eas ita relinquere constitutas, ut domesticis dissensionibus liberarentur, jura legesque acciperent, externorum hostium metum deponerent. Haec in Syria, Cilicia, Asia, celeriter se confecturum sperabat, quod hae provinciae nullo bello premebantur. In Bithynia ac Ponto plus oneris videbat sibi impendere. Non enim excessisse Ponto Pharnacen audierat, neque excessurum putabat, quum secundo proelio vehementer esset inflatus, quod contra Domitium Calvinum fecerat. Commoratus fere in omnibus civitatibus, quae majore sunt dignitate, praemia bene meritis et viritim et publice tribuit: de controversiis veteribus cognoscit ac statuit: reges, tyrannos, dynastas provinciae, finitimosque, qui omnes ad eum concurrerant, receptos in fidem, conditionibus impositis provinciae tuendae ac defendendae, dimittit et sibi et populo Romano amicissimos.

LXVI. Paucis diebus in ea provincia consumtis, Sex. Caesarem, amicum et necessarium suum, legionibus Syriaeque praeficit. ipse eadem classe, qua venerat, proficiscitur in Ciliciam: cujus provinciae civitates omnes evocat Tarsum, quod oppidum fere totius Ciliciae nobilissimum fortissimumque est. Ibi, rebus omnibus provinciae et finitimarum civitatum constitutis, cupiditate proficiscendi ad bellum gerendum non diutius moratur; magnisque itineribus per Cappadociam confectis, biduum Mazacae commoratus, venit Comana, vetustissimum et sanctissimum in Cappadocia Bellonae templum, quod tanta religione colitur, ut sacerdos ejus deae, majestate, imperio, potentia, secundus a rege consensu gentis illius habeatur. Id homini nobilissimo, Lycomedi Bithynio, adjudicavit, qui, regio Cappadocum genere ortus, propter adversam fortunam majorum suorum, mutationemque generis, jure minime dubio, vetustate tamen intermisso, sacerdotium id repetebat. Fratrem autem Ariobarzanis, Ariarathen, quum bene meritus uterque eorum de republica esset, ne aut regni hereditas Ariarathen sollicitaret, aut heres regni terreret, Ariobarzani attribuit, qui sub ejus imperio ac ditione esset: ipse iter inceptum simili velocitate conficere coepit

LXVII. Quum propius Pontum, finesque Gallograeciae, accessisset, Dejotarus, tetrarches Gallograeciae tunc quidem paene totius, (quod ei neque legibus, neque moribus, conces-

sum esse ceteri tetrarchae contendebant,) sine dubio autem rex Armeniae minoris ab Senatu appellatus, depositis regiis insignibus, neque tantum privato vestitu, sed etiam reorum habitu, supplex ad Caesarem venit, oratum, ut sibi ignosceret, quod, in ea parte positus terrarum, quae nulla praesidia Caesaris habuisset, exercitibus imperiisque in Cn. Pompeii castris fuisset: neque enim se debuisse judicem esse controversiarum populi Romani, sed parere praesentibus imperiis.

LXVIII. Contra quem Caesar quum plurima sua commemorasset officia, quae consul ei decretis publicis tribuisset; quumque defensionem ejus nullam posse excusationem ejus imprudentiae recipere coarguisset, quod homo tantae prudentiae ac diligentiae scire potuisset, quis urbem Italiamque teneret; ubi senatus populusque Romanus, ubi respublica esset; quis deinde post L. Lentulum, C. Marcellum, consul esset: tamen se concedere id factum superioribus suis beneficiis, veteri hospitio atque amicitiae, dignitati aetatique hominis, precibus eorum, qui frequentes concurrissent hospites atque amici Dejotari ad deprecandum; de controversiis tetrarcharum postea se cogniturum esse, dixit: regium vestitum ei restituit. Legionem autem, quam ex genere civium suorum Dejotarus armatura disciplinaque nostra constitutam habebat, equitatumque omnem, ad bellum gerendum adducere jussit.

LXIX. Quum in Pontum venisset, copiasque omnes in unum locum coëgisset, quae numero, atque exercitatione bellorum mediocres erant; (excepta enim legione VI, quam secum adduxerat Alexandria veteranam, multis laboribus periculisque functam, multisque militibus partim difficultate itinerum ac navigationum, partim crebritate bellorum, adeo deminutam, ut minus mille hominum in ea esset; reliquae erant III legiones, una Dejotari, duae, quae in eo proelio, quod Cn. Domitium fecisse cum Pharnace scripsimus, fuerant) legati, a Pharnace missi, Caesarem adeunt, atque in primis deprecantur, ne ejus adventus hostilis esset: facturum enim omnia Pharnacen, quae imperata essent. Maximeque commemorabant, nulla Pharnacen auxilia contra Caesarem Pompeio dare voluisse; quum Dejotarus, qui dedisset, tamen ei satisfecisset.

LXX. Caesar respondit, se fore aequissimum Pharnaci, si, quae polliceretur, repraesentaturus esset. Monuit autem, ut solebat, mitibus verbis legatos, ne aut Dejotarum sibi objicerent, aut nimis eo gloriarentur beneficio, quod auxilia Pom-

peio non misissent: nam se neque libentius facere quidquam, quam supplicibus ignoscere; neque provinciarum publicas injurias condonare iis posse, qui non fuissent in se officiosi: id ipsum, quod commemorassent, officium utilius Pharnaci fuisse, qui providisset, ne vinceretur, quam sibi, cui Dii immortales victoriam tribuissent. Itaque se magnas et graves injurias civium Romanorum, qui in Ponto negotiati essent, quoniam in integrum restituere non posset, concedere Pharnaci: nam neque interfectis amissam vitam, neque exsectis virilitatem restituere posse; quod quidem supplicium gravius morte cives Romani subissent. Ponto vero decederet confestim; familiasque publicanorum remitteret; ceteraque restitueret sociis civibusque Romanis, quae penes eum essent. Si fecisset, jam tunc sibi mitteret munera ac dona, quae, bene rebus gestis, imperatores ab amicis accipere consuesset: miserat enim Pharnaces coronam auream. His responsis datis, legatos remisit.

LXXI. At Pharnaces, omnia liberaliter pollicitus, quum festinantem ac properantem Caesarem speraret libentius etiam crediturum suis promissis, quam res pateretur, quo celerius honestiusque ad res magis necessarias proficisceretur, (nemini enim erat ignotum, plurimis de caussis ad urbem Caesarem revocari) lentius agere, decedendi diem postulare longiorem, pactiones interponere, in summa frustrari coepit. Caesar, cognita calliditate hominis, quod aliis temporibus natura facere consueverat, tunc necessitate fecit adductus, ut celerius omnium opinione manum consereret.

LXXII. Zela est oppidum in Ponto, positu ipso, ut in plano loco, satis munitum: tumulus enim naturalis, veluti manu factus, excelsiore undique fastigio, sustinet murum. Circumpositi sunt huic oppido magni multique, intercisi vallibus, colles: quorum editissimus unus, qui, propter victoriam Mithridatis, et infelicitatem Triarii, detrimentumque exercitus nostri, superioribus locis atque itineribus paene conjunctus oppido, magnam in illis partibus habet nobilitatem; nec multo longius millibus passuum III abest ab Zela. Hunc locum Pharnaces, veteribus paternorum felicium castrorum refectis operibus, copiis suis omnibus occupavit.

LXXIII. Caesar, quum ab hoste millia passuum V castra posuisset, videretque eas valles, quibus regia castra munirentur, eodem intervallo sua castra munituras, si modo ea loca hostes priores non cepissent, quae multo erant propiora regis castris; aggerem comportari jubet intra munitiones. Quo celeriter col-

lato, proxima nocte, vigilia quarta, legionibus omnibus expeditis, impedimentisque in castris relictis, prima luce, neque opinantibus hostibus, eum ipsum locum cepit, in quo Mithridates secundum proelium adversus Triarium fecerat. Huc omnem comportatum aggerem e castris servitia agerent, jussit, ne quis ab opere miles discederet, quum spatio non amplius mille passuum intercisa vallis castra hostium divideret ob opere incepto Caesaris castrorum.

LXXIV. Pharnaces, quum id repente prima luce animadvertisset, copias suas omnes pro castris instruxit; quas, interposita tanta locorum iniquitate, consuetudine magis pervulgata militari credebat instrui Caesar, vel ad opus suum tardandum, quo plures in armis tenerentur, vel ad ostentationem regiae fiduciae, ne munitione magis, quam manu, defendere locum Pharnaces videretur. Itaque deterritus non est, quo minus, prima acie pro vallo instructa, reliqua pars exercitus opus faceret. At Pharnaces, impulsus sive loci felicitate, sive auspiciis et religionibus inductus, quibus obtemperasse eum postea audiebamus; sive paucitate nostrorum, qui in armis erant, comperta, quum more operis quotidiani magnam illam servorum multitudinem, quae aggerem portabat, militum esse credidisset; sive etiam fiducia veterani exercitus sui, quem [cum legione] XXII in acie conflixisse, et vicisse legati ejus gloriabantur; simul contemtu exercitus nostri, quem pulsum a se, Domitio duce, sciebat, inito consilio dimicandi, descendere praerupta valle coepit. Cujus aliquamdiu Caesar irridebat inanem ostentationem, et eo loco militum coarctationem, quem in locum nemo sanus hostis subiturus esset: quum interim Pharnaces eodem gradu, quo praerupta in proelium descenderat valle, adscendere adversus arduum collem instructis copiis coepit.

LXXV. Caesar, incredibili ejus vel temeritate, vel fiducia, commotus, neque opinans imparatusque oppressus, eodem tempore milites ab operibus vocat, arma capere jubet, legiones opponit, aciemque instruit: cujus rei subita trepidatio magnum terrorem attulit nostris. Nondum ordinibus instructis, falcatae regiae quadrigae permixtos milites perturbant, quae tamen celeriter multitudine telorum opprimuntur. Insequitur has acies hostium, et, clamore sublato, confligitur, multum adjuvante natura loci, plurimum deorum immortalium benignitate: qui quum omnibus casibus belli intersunt, tum praecipue eis, quibus nihil ratione potuit administrari.

LXXVI. Magno atque acri proelio comminus facto, dextro cornu, quo veterana legio VI erat collocata, initium victoriae natum est. Ab ea parte quum in proclive detruderentur hostes; multo tardius, sed tamen iisdem diis adjuvantibus, sinistro cornu, mediaque acie, totae profligantur copiae regis: quae, quam facile subierant iniquum locum, tam celeriter, gradu pulsae, premebantur loci iniquitate. Itaque, multis militibus partim interfectis, partim suorum ruina oppressis; qui velocitate effugere poterant, armis tamen projectis, vallem transgressi, nihil ex loco superiore inermes proficere poterant. At nostri, victoria elati, subire iniquum locum, munitionesque aggredi non dubitarunt. Defendentibus autem iis cohortibus castra, quas Pharnaces praesidio reliquerat, celeriter castris hostium sunt potiti. Interfecta multitudine suorum, aut capta, Pharnaces cum paucis equitibus profugit, cui nisi castrorum oppugnatio facultatem attulisset liberius profugiendi, vivus in Caesaris potestatem adductus esset.

LXXVII. Tali victoria, toties victor, Caesar incredibili est .aetitia affectus, quod maximum bellum tanta celeritate confecerat; quodque subiti periculi recordatio est laetior, quod victoria facilis ex difficillimis rebus acciderat. Ponto recepto, praeda omni regia militibus condonata, postero die cum expeditis equitibus ipse proficiscitur, legionem VI decedere ad praemia atque honores accipiendos in Italiam jubet: auxilia Dejotari domum remittit: II legiones cum Caelio Viniciano in Ponto relinquit.

LXXVIII. Ita per Gallograeciam Bithyniamque in Asiam iter facit, omniumque earum provinciarum de controversiis cognoscit, et statuit: jura in tetrarchas, reges, civitates, distribuit. Mithridaten Pergamenum, a quo rem feliciter celeriterque gestam in Aegypto supra scripsimus, regio genere ortum, disciplinis etiam regiis educatum, (nam Mithridates, rex Asiae totius, propter nobilitatem Pergamo parvulum secum absportaverat in castra, multosque tenuerat annos) regem Bospori constituit, quod sub imperio Pharnacis fuerat: provinciasque populi Romani a barbaris atque inimicis regibus, interposito amicissimo rege, munivit. Eidem tetrarchiam [legibus] Gallograecorum jure gentis et cognationis adjudicavit, occupatam et possessam paucis ante annis a Dejotaro. Neque tamen usquam diutius moratus est, quam necessitas urbanarum seditionum pati videbatur. Rebus felicissime celerrimeque confectis, in Italiam celerius omnium opinione venit.

A. HIRTII

COMMENTARIORUM

DE BELLO AFRICANO

LIBER UNUS.

Caesar, itineribus justis confectis, nullo die intermisso, a. d. XIV Kal. Jan. Lilybaeum pervenit, statimque ostendit, sese naves velle conscendere, quum non amplius legionem tironum haberet unam, equites vix DC. Tabernaculum secundum littus ipsum constituit, ut prope fluctus verberaret. Hoc eo consilio fecit, ne quis sibi morae quidquam fore speraret, et ut omnes in dies horasque parati essent. Incidit per id tempus, ut tempestates ad navigandum idoneas non haberet: nihilo tamen minus in navibus remiges militesque continere, et nullam praetermittere occasionem profectionis; quum praesertim ab incolis ejus provinciae nunciarentur adversariorum copiae, equitatus infinitus, legiones regiae IV, levis armaturae magna vis, Scipionis legiones X, elephanti CXX, classesque esse complures; tamen non deterrebatur, animoque et spe confidebat. Interim in dies et naves longae adaugeri, et onerariae complures eodem concurrere, et legiones tironum convenire, in his veterana legio V, equitum ad II millia.

II. Legionibus collectis VI, et equitum II millibus, ut quaeque prima legio venerat, in naves longas imponebatur, equites autem in onerarias. Ita majorem partem navium antecedere jussit, et insulam petere Aponianam, quae non abest a Lilybaeo. Ipse, parum commoratus, bona paucorum vendit publice; deinde Allieno praetori, qui Siciliam obtinebat, de omnibus rebus praecipit, et de reliquo exercitu celeriter imponendo. Datis mandatis, ipse navem conscendit a. d. VI Kal. Jan. et reliquas naves statim est consecutus. Ita vento certo, celerique navigio vectus, post diem quartam cum longis paucis navibus in conspec-

tum Africae venit: namque onerariae reliquae, praeter paucas, vento dispersae atque errabundae, diversa loca petierunt. Clupeam classe praetervehitur, deinde Neapolim. Complura praeterea castella et oppida non longe a mari relinquit.

III. Postquam Adrumetum accessit, ubi praesidium erat adversariorum, cui praeerat C. Considius, et, a Clupeis secundum oram maritimam cum equitatu Adrumeti, Cn. Piso cum Mauris circiter III millibus apparuit: ibi paullisper Caesar ante portum commoratus, dum reliquae naves convenirent, exponit exercitum; cujus numerus in praesentia fuit peditum III millia, equitum CL: castrisque ante oppidum positis, sine injuria cujusquam consedit; cohibetque omnes a praeda. Oppidani interim muros armatis complent; ante portam frequentes considunt ad se defendendum: quorum numerus II legionum intus erat. Caesar, circum oppidum vectus, natura loci perspecta, redit in castra. Non nemo culpae ejus imprudentiaeque adsignabat, quod neque certum locum gubernatoribus, praefectisque, quem peterent, praeceperat; neque, ut mos ipsius, consuetudoque superioribus temporibus fuerat, tabellas signatas dederat, ut in tempore, iis perlectis, locum certum peterent universi. Quod minime Caesarem fefellerat: namque nullum portum terrae Africae, quo classes decurrerent, pro certo tutum ab hostium praesidio fore suspicabatur; sed fortuitu oblatam occasionem egressus aucupabatur.

IV. L. Plancus interim legatus petit a Caesare, uti sibi daret facultatem cum Considio agendi, si posset aliqua ratione perduci ad sanitatem. Itaque, data facultate, literas conscribit, et eas captivo dat perferendas in oppidum ad Considium. Quo simul atque captivus pervenisset, literasque, ut erat mandatum, Considio porrigere coepisset, prius quam acciperet ille, Unde, inquit, istas? Tum captivus: Imperatore a Caesare. Tunc Considius, Unus est, inquit, Scipio imperator hoc tempore populi Romani. deinde in conspectu suo captivum statim interfici jubet; literasque nondum perlectas, sicut erant signatae, dat homini certo ad Scipionem perferendas.

V. Postquam, una nocte, et die ad oppidum consumta, neque responsum ullum a Considio dabatur; neque ei reliquae copiae succurrebant; neque equitatu abundabat; et ad oppidum oppugnandum non satis copiarum habebat, et eas tironum; neque primo adventu convulnerari exercitum volebat; et oppidi egregia munitio, et difficilis ad oppugnandum erat accessus; et nun-

ciabantur auxilia magna equitatus oppidanis suppetias venire: non est visa ratio ad oppugnandum oppidum commorandi, ne, dum in ea re Caesar esset occupatus, circumventus a tergo ab equitatu hostium laboraret.

VI. Itaque, castra quum movere vellet, subito ex oppido erupit multitudo, atque equitatus subsidio uno tempore eis casu succurrit, qui erat missus ab Juba ad stipendium accipiendum; castraque, unde Caesar egressus iter facere coeperat, occupant, et ejus agmen extremum insequi coeperunt. Quae res quum animadversa esset, subito legionarii consistunt, et equites, quanquam erant pauci, tamen contra tantam multitudinem audacissime concurrunt. Accidit res incredibilis, ut equites minus xxx Galli, Maurorum equitum II millia loco pellerent, urgerentque in oppidum. Postquam repulsi, et conjecti erant intra munitiones, Caesar iter constitutum ire contendit. Quod cum saepius facerent, et modo insequerentur, modo rursus ab equitibus in oppidum repellerentur; cohortibus paucis ex veteranis, quas secum habebat, in extremo agmine collocatis, et parte equitatus, iter leniter cum reliquis facere coepit. Ita, quanto longius ab oppido discedebatur, tanto tardiores ad insequendum erant Numidae. Interim in itinere ex oppidis et castellis legationes venire; polliceri frumentum, paratosque esse, quae imperasset, facere. Itaque eo die castra posuit ad oppidum Ruspinam Kal. Jan.

VII. Inde movit, et pervenit ad oppidum Leptin, liberam civitatem, et immunem. Legati ex oppido veniunt obviam; libenter se omnia facturos, quae vellet, pollicentur. Itaque, centurionibus ad portas oppidi et custodiis impositis, ne quis miles in oppidum introiret, aut injuriam faceret cuipiam incolae, non longe ab oppido secundum littus facit castra. Eodem naves onerariae et longae nonnullae casu advenerunt: reliquae, ut est ei nunciatum, incertae locorum, Uticam versus petere visae sunt. Interim Caesar a mari non digredi, neque mediterranea petere propter navium errorem, equitatumque in navibus omnem continere, ut arbitror, ne agri vastarentur; aquam in naves jubet comportari. Remiges interim, qui aquatum e navibus exierant, subito equites Mauri, neque opinantibus Caesarianis, adorti, multos jaculis convulneraverunt, nonnullos interfecerunt: latent enim in insidiis cum equis inter convalles, et subito exsistunt, non ut in campo comminus depugnent.

VIII. Caesar interim in Sardiniam nuncios cum literis, et in

reliquas provincias finitimas, dimisit, ut sibi auxilia, commeatus, frumentum, simul atque literas legissent, mittenda curarent; exoneratisque partim navibus longis, Rabirium Postumum in Siciliam ad secundum commeatum arcessendum mittit. Interim cum x navibus longis ad reliquas naves onerarias conquirendas, quae deerrassent, et simul mare tuendum ab hostibus, jubet proficisci. Item C. Sallustium Crispum praetorem ad Cercinam insulam versus, quam adversarii tenebant, cum parte navium ire jubet; quod ibi magnum numerum frumenti esse audiebat. Haec ita imperabat, ita unicuique praecipiebat, uti, fieri posset, necne, locum excusatio nullum haberet, nec moram tergiversatio. Ipse, interea ex perfugis et incolis cognitis conditionibus Scipionis, et qui cum eo contra se bellum gerebant, miserari, (regium enim equitatum Scipio ex provincia Africa alebat) tanta homines esse dementia, ut malint regis esse vectigales, quam cum civibus in patria in suis fortunis esse incolumes.

IX. Caesar a. d. III Non. Jan. castra movet: Leptique VI cohortium praesidio cum Saserna relicto, ipse rursus, unde pridie venerat, Ruspinam cum reliquis copiis convertit. Ibique sarcinis exercitus relictis, ipse cum expedita manu proficiscitur circum villas frumentatum; oppidanisque imperat, ut plaustra jumentaque omnia sequantur. Itaque magno frumenti invento numero, Ruspinam redit. Hoc eum idcirco existimo fecisse, ut maritima oppida post se ne vacua relinqueret, praesidioque firmata ad classem receptacula muniret.

X. Itaque, ibi relicto P. Saserna, fratre ejus, quem Lepti proximo oppido reliquerat, cum legione, jubet comportari ligna in oppidum quam plurima: ipse cum cohortibus VII, quae ex veteranis legionibus in classe cum Sulpicio et Vatinio rem gesserant, ex oppido Ruspina egressus, proficiscitur ad portum, qui abest ab oppido millia passuum II, ibique classem sub vesperum cum ea copia conscendit. Omnibus in exercitu insciis, et requirentibus imperatoris consilium, magno metu ac tristimonia sollicitabantur. Parva enim cum copia, et ea tironum, neque omni exposita, in Africa contra magnas copias, et insidiosae nationis, equitatumque innumerabilem, se expositos videbant: neque quidquam solatii in praesentia, neque auxilium in suorum consilio animadvertebant, nisi in ipsius imperatoris vultu, vigore, mirabilique hilaritate; animum enim altum et erectum prae se gerebat. Huic acquiescebant homines, et in ejus scientia et consilio omnia sibi proclivia omnes fore sperabant.

XI. Caesar, una nocte in navibus consumta, jam coelo albente, quum proficisci conaretur, subito navium pars, de qua timebat, ex errore eodem conferebatur. Hac re cognita, Caesar celeriter de navibus imperat omnes egredi, atque armatos in littore reliquos advenientes milites exspectare. Itaque, sine mora navibus eis in portum receptis, et advectis militum equitumque copiis, rursus ad oppidum Ruspinam redit, atque, ibi castris constitutis, ipse cum cohortibus expeditis XXX frumentatum est profectus. Ex eo est cognitum Caesaris consilium, illum cum classe navibus onerariis, quae deerrassent, subsidio ire clam hostibus voluisse, ne casu imprudentes suae naves in classem adversariorum inciderent: neque eam rem eos voluisse scire, qui in praesidiis relicti sui milites fuissent, uti nihil propter suorum paucitatem, et hostium multitudinem, metu deficerent.

XII. Interim, quum jam Caesar progressus esset a castris circiter millia passuum III, per speculatores et antecessores equites nunciatur ei, copias hostium haud longe ab sese visas. Et hercule cum eo nuncio pulvis ingens conspici coeptus est. Hac re cognita, Caesar celeriter jubet equitatum universum, cujus copiam habuit in praesentia non magnam, et sagittarios, quorum parvus numerus, ex castris arcessi, atque ordinatim signa se leniter consequi; ipse antecedere cum paucis armatis. Jamque, quum procul hostis conspici posset, milites in campo jubet galeari, et ad pugnam parari. Quorum omnino numerus fuit XXX cohortium cum equitibus CCCC, et sagittariis CL.

XIII. Hostes interim, quorum dux erat Labienus, et duo Pacidii, aciem dirigunt mirabili longitudine, non peditum, sed equitum, confertam: et inter eos levis armaturae Numidas, et sagittarios pedites interposuerant: et ita condensaverant, ut procul Caesariani pedestres copias arbitrarentur: et dextrum ac sinistrum cornu magnis equitum copiis firmaverant. Interim Caesar aciem dirigit simplicem, ut poterat, propter paucitatem: sagittarios ante aciem constituit: equites dextro sinistroque cornu opponit: et, ita, praecipit, ut providerent, ne multitudine equitatus hostium circumvenirentur; existimabat enim se cum pedestribus copiis, acie instructa, dimicaturum.

XIV. Quum utrinque exspectatio fieret, neque Caesar se moveret, et cum suorum paucitate contra magnam vim hostium artificio magis, quam viribus, decernendum videret; subito adversariorum equitatus sese extendere, et in latitudinem promovere, collesque complecti, et Caesaris equitatum extenuare, si-

mulque ad circumeundum comparare se coeperunt. Caesariani equites eorum multitudinem aegre sustinebant. Acies interim mediae quum concurrere conarentur, subito ex condensis turmis pedites Numidae levis armaturae cum equitibus procurrunt, et inter legionarios milites jacula conjiciunt. Hic, quum Caesariani in eos impetum fecissent, illorum equites refugiebant: pedites interim resistebant, dum equites rursus, cursu renovato, peditibus suis succurrerent.

XV. Caesar, novo genere pugnae oblato, quum animadverteret, ordines suorum in procurrendo turbari, (pedites enim, dum equites longius ab signis persequuntur, latere nudato, a proximis jaculis vulnerabantur, equites autem hostium pilum militis cursu facile vitabant) edicit per ordines, ne quis miles ab signis IV pedes longius procederet. Equitatus interim Labieni, suorum multitudine confisus, Caesaris paucitatem circumire conatur: equites Juliani pauci, multitudine hostium defessi, equis convulneratis, paullatim cedere: hostis magis magisque instare. Ita puncto temporis omnibus legionariis ab hostium equitatu circumventis, Caesarisque copiis in orbem compulsis, intra cancellos omnes conjecti pugnare cogebantur.

XVI. Labienus in equo, capite nudo, versari in prima acie; simul suos cohortari, nonnunquam legionarios Caesaris ita appellare: Quid tu, inquit, miles tiro, tam feroculus es? vos quoque iste verbis infatuavit. In magnum mehercule vos periculum impulit. Misereor vestri. Tum miles, Non sum, inquit, tiro, Labiene, sed de legione X veteranus. Tum Labienus, Non agnosco, inquit, signa decumanorum. Tum miles: Jam me, qui sim, intelliges. Simul cassidem de capite dejecit, ut cognosci ab eo posset; atque ita pilum, viribus contortum, dum in Labienum mittere contendit, equi graviter adverso pectori affixit, et ait: Labiene, decumanum militem, qui te petit, scito esse. Omnium tamen animi in terrorem conjecti, et maxime tironum: circumspicere enim Caesarem, neque amplius facere, nisi hostium jacula vitare.

XVII. Caesar interim, consilio hostium cognito, jubet aciem in longitudinem quam maximam porrigi, et alternis conversis cohortibus, ut una post alteram ante signa tenderet. Ita coronam hostium dextro sinistroque cornu mediam dividit; et unam partem ab altera exclusam equitibus intrinsecus adortus cum peditatu, telis conjectis, in fugam vertit: neque longius progressus, veritus insidias, se ad suos recipit. Idem altera

pars equitum peditumque Caesaris facit. His rebus gestis, ac procul hostibus repulsis, convulneratisque, ad sua praesidia sese, sicut erat instructus, recipere coepit.

XVIII. Interim M. Petreius et Cn. Piso cum equitibus Numidis MC electis, peditatuque ejusdem generis satis grandi, ex itinere recta subsidio suis occurrunt. Atque hostes, suis ex terrore firmatis, rursusque renovatis animis, legionarios, conversis equitibus, se recipientes, novissimos adoriri, et impedire coeperunt, quo minus in castra se reciperent. Hac re animadversa, Caesar jubet signa converti, et medio campo redintegrare proelium. Quum ab hostibus eodem modo pugnaretur; nec comminus ad manus rediretur; Caesarisque equites jumenta, ex nausea recenti, siti, languore, paucitate, vulneribus defatigata, ad insequendum hostem perseverandumque cursum tardiora haberent; dieique pars exigua jam reliqua esset: cohortibus equitibusque circumdatis, cohortatus, imperat, ut uno ictu contenderent, neque remitterent, donec ultra ultimos colles hostes repulissent, atque eorum essent potiti. Itaque, signo dato, quum jam hostes languide tela negligenterque mitterent, subito immittit cohortes, turmasque suorum; atque, puncto temporis hostibus nullo negotio campo pulsis, post collemque dejectis, nacti locum, atque ibi paullisper commorati, ita uti erant instructi, leniter se ad suas recipiunt munitiones: itemque adversarii, male accepti, tum demum se ad sua praesidia contulerunt.

XIX. Interim, ea re gesta, et proelio diremto, ex adversariis perfugae plures ex omni genere hominum, et praeterea intercepti hostium complures equites peditesque: ex quibus cognitum est hostium consilium, eos hac mente et conatu venisse, uti novo atque inusitato genere proelii tirones legionariique pauci perturbati, Curionis exemplo, ab equitatu circumventi opprimerentur: et ita Labienum dixisse pro concione, tantam sese multitudinem auxiliorum adversariis subministraturum, ut etiam caedendo in ipsa victoria defatigati vincerentur, atque a suis superarentur: quippe qui in illorum sibi confideret multitudine; primum, quod audierat Romae legiones veteranas dissentire, neque in Africam velle transire; deinde, quod triennio in Africa suos milites consuetudine retentos fideles sibi jam effecisset, maxima autem auxilia haberet Numidarum equitum, levisque armaturae. Praeterea ex fuga proelioque Pompeiano Labienus, quos secum a Brundisio transportaverat, equites Ger-

manos Gallosque, ibique postea ex hibridis, libertinis, servisque conscripserat, armaverat, equoque uti frenato condocuerat Praeterea regia auxilia, elephantes CXX, equitatusque innumerabilis: deinde legiones conscriptae ex cujusquemodi generis amplius XII millibus. Hac spe atque ea audacia inflammatus Labienus, cum equitibus Gallis Germanisque MDC, Numidarum sine frenis VIII millibus, praeterea, Petreiano auxilio adhibito, equitibus MC, peditum ac levis armaturae quater tanto, sagittariis ac funditoribus hippotoxotisque compluribus — his copiis pridie Non. Jan. post diem III, quam Africam attigit, in campis planissimis purissimisque, ab hora diei quinta usque ad solis occasum est decertatum. In eo proelio Petreius graviter ictus ex acie recessit.

XX. Caesar interim castra munire diligentius, praesidia firmare majoribus copiis, vallumque ab oppido Ruspina usque ad mare deducere, et a castris alterum eodem, quo tutius ultro citroque commeare, auxiliaque sine periculo sibi succurrere possent: tela tormentaque ex navibus in castra comportare, remigum partem ex classe, Gallorum, Rhodiorum, epibatarumque, armare, et in castra evocare; uti, si posset, eadem ratione, qua adversarii, levis armatura interjecta inter equites suos interponeretur: sagittariisque ex omnibus navibus, Ityreis, Syriis, et cujusque generis ductis in castra compluribus, frequentabat suas copias: (audiebat enim Scipionem post diem tertium ejus diei, quo proelium factum erat, appropinquare, copias suas cum Labieno et Petreio conjungere; cujus copiae, legionum VIII, et equitum III millium, esse nunciabantur) officinas ferrarias instruere, sagittas telaque, uti fierent complura, curare, glandes fundere, sudes comparare: literas in Siciliam nunciosque mittere, ut sibi crates materiemque congererent ad arietes, cujus inopia in Africa esset; praeterea ferrum plumbumque mitteretur. Et animum etiam advertebat, frumento se in Africa, nisi importatitio, uti non posse; priore enim anno, propter adversariorum dilectus, quod stipendiarii aratores milites essent facti, messem non esse factam: praeterea ex omni Africa frumentum adversarios in pauca oppida et bene munita comportasse, omnemque regionem Africae exinanisse frumento: oppida, praeter ea pauca, quae ipsi suis praesidiis tueri poterant, reliqua dirui atque deleri; et eorum incolas intra sua praesidia coëgisse commigrare: agros desertos ac vastatos esse.

XXI. Hac necessitate Caesar coactus, privatos ambiendo, et

blande appellando, aliquantulum frumenti numerum in sua praesidia congesserat, et eo parce utebatur. Opera interim ipse quotidie circumire, et ad ternas cohortes in statione habere propter hostium multitudinem. Labienus saucios suos, quorum maximus numerus fuit, jubet in plostris deligatos Adrumetum deportari. Naves interim Caesaris onerariae errabundae male vagabantur, incertae locorum atque castrorum suorum: quas singulas scaphae adversariorum complures adortae incendebant, atque expugnabant. Hac re nunciata, Caesar classes circum insulas portusque disposuit, quo tutius commeatus supportari posset.

XXII. M. Cato interim, qui Uticae praeerat, Cn. Pompeium filium multis verbis, assidueque, objurgare non desistebat. Tuus, inquit, pater, istuc aetatis quum esset, et animadvertisset rempublicam ab audacibus sceleratisque civibus oppressam, bonosque, aut interfectos, aut exsilio multatos, patria civitateque carere; gloria et animi magnitudine elatus, privatus atque adolescentulus, paterni exercitus reliquiis collectis, paene oppressam funditus et deletam, Italiam urbemque Romanam in libertatem vindicavit: idemque Siciliam, Africam, Numidiam, Mauritaniam, mirabili celeritate armis recepit. Quibus ex rebus sibi eam dignitatem, quae est per gentes clarissima notissimaque, conciliavit, adolescentulusque, atque eques Romanus, triumphavit. Atque ille, non ita amplis rebus patris gestis, neque tam excellenti majorum dignitate parta, neque tantis clientelis nominisque claritate praeditus, in rempublicam est ingressus. Tu, contra, et patris nobilitate et dignitate, et per te ipse satis animi magnitudine diligentiaque praeditus, nonne eniteris, et proficisceris ad paternas clientelas, auxilium tibi, reique publicae, atque optimo cuique, efflagitatum?

XXIII. His verbis hominis gravissimi incitatus, adolescentulus cum naviculis cujusquemodi generis xxx, inibi paucis rostratis, profectus est ab Utica in Mauritaniam, regnumque Bogudis est ingressus: expeditoque exercitu, numero servorum, liberorum, II millium, cujus partem inermem, partem armatam habuerat, ad oppidum Ascurum accedere coepit: in quo oppido praesidium fuit regium. Pompeio adveniente, oppidani, usque eo passi propius accedere, donec ad ipsas portas ac murum appropinquaret, subito eruptione facta, prostratos perterritosque Pompeianos in mare passim navesque compulerunt. Ita re male gesta, Cn. Pompeius filius naves inde avertit, neque

postea littus attigit, classemque ad insulas Baleares versus convertit.

XXIV. Scipio interim cum iis copiis, quas paullo ante demonstravimus, Uticae grandi praesidio relicto, profectus, primum Adrumeti castra ponit: deinde, paucos dies ibi commoratus, noctu itinere facto, cum Petreii et Labieni copiis se conjungit; atque, unis castris factis, III millia passuum longe considunt. Equitatus interim eorum circum Caesaris munitiones vagari, atque eos, qui pabulandi aut aquandi gratia extra vallum progressi essent, excipere: ita omnes adversarios intra munitiones continere. Qua re Caesariani gravi annona sunt conflictati, ideo, quod nondum neque ab Sicilia, neque ab Sardinia, commeatus supportatus erat; neque per anni tempus in mari classes sine periculo vagari poterant; neque amplius millia passuum VI terrae Africae quoquoversus tenebant, pabulique inopia premebantur. Qua necessitate coacti, veterani milites equitesque, qui multa terra marique bella confecissent, et periculis inopiaque tali saepe essent conflictati, alga e littore collecta, et aqua dulci eluta, et ita jumentis esurientibus data, vitam eorum producebant.

XXV. Dum haec ita fierent, rex Juba, cognitis Caesaris difficultatibus, copiarumque paucitate, non est visum, dari spatium convalescendi, augendarumque ejus opum. Itaque, comparatis equitum magnis peditumque copiis, subsidio suis, egressus e regno, ire contendit. P. Sitius interim, et rex Bocchus, conjunctis suis copiis, cognito regis Jubae egressu, propius ejus regnum copias suas admovere; Cirtamque, oppidum ejus regni opulentissimum, adorti, paucis diebus pugnando capiunt, et praeterea duo oppida Gaetulorum: quibus quum conditionem ferrent, ut oppido excederent, idque sibi vacuum traderent, conditionemque repudiassent, postea ab iis capti interfectique sunt omnes. Inde progressi, agros oppidaque vexare non desistunt. Quibus rebus cognitis, Juba, quum jam non longe ab Scipione atque ejus ducibus abesset, capit consilium, satius esse sibi suoque regno subsidio ire, quam, dum alios adjuturus proficisceretur, ipse, suo regno expulsus, forsitan utraque re expelleretur. Itaque rursus se recipere, atque auxilia etiam ab Scipione abduxit, sibi suisque rebus timens; elephantisque XXX relictis, suis finibus oppidisque suppetias profectus est.

XXVI. Caesar interim, quum de suo adventu dubitatio in provincia esset, neque quisquam crederet, ipsum, sed aliquem

legatum cum copiis in Africam venisse, conscriptis literis circum provinciam, omnes civitates facit de suo adventu certiores. Interim nobiles homines ex suis oppidis profugere, et in castra Caesaris devenire, et de adversariorum ejus crudelitate acerbitateque commemorare coeperunt: quorum lacrimis querelisque Caesar commotus, quum antea constitisset in stativis castris, aestate inita, cunctis copiis auxiliisque actis, bellum cum adversariis suis gerere instituit, literisque celeriter in Siciliam ad Allienum et Rabirium Postumum conscriptis, et per catascopum missis, ut sine mora, aut ulla excusatione hiemis ventorumque, quam celerrime exercitus sibi transportaretur: Africam provinciam perire, funditusque everti ab suis inimicis: quod nisi celeriter sociis foret subventum, praeter ipsam Africam terram nihil, ne tectum quidem, quo se reciperent, ab illorum scelere insidiisque reliquum futurum. Atque ipse in tanta erat festinatione et exspectatione, ut postero die, quam misisset literas nunciumque in Siciliam, classem exercitumque morari diceret, dies noctesque oculos mentemque ad mare dispositos directosque haberet. Nec mirum: animadvertebat enim villas exuri, agros vastari, pecus diripi, trucidari, oppida castellaque dirui deserique, principes civitatum aut interfici, aut in catenis teneri, liberos eorum obsidum nomine in servitutem abripi: iis se in miseriis suamque fidem implorantibus auxilio propter copiarum paucitatem esse non posse. Milites interim in opere exercere, castra munire, turres, castella facere, molesque jacere in mare non intermittere.

XXVII. Scipio interim elephantos hoc modo condocefacere instituit. II instruxit acies; unam funditorum contra elephantos, quae quasi adversariorum locum obtineret, et contra eorum frontem adversam lapillos minutos mitteret: deinde in ordinem elephantos constituit: post illos autem suam aciem instruxit, ut, quum ab adversariis lapides mitti coepissent, et elephanti perterriti se ad suos convertissent, rursus a sua acie lapidibus missis eos converterent adversus hostem; quod aegre tardeque fiebat: rudes enim elephanti, multorum annorum doctrina usuque vetusto vix edocti, tamen communi periculo in aciem producuntur.

XXVIII. Dum haec ad Ruspinam ab utrisque ducibus administrantur, C. Virgilius, praetorius, qui Thapsi oppido maritimo praeerat, quum animadvertisset, naves singulas cum exercitu Caesaris, incertas locorum atque castrorum suorum, vagari; oc-

casionem nactus, navem, quam ibi habuit, actuariam militibus complet et sagittariis; et eidem scaphas de navibus adjungit; ac singulas naves Caesarianas consectari coepit. Et, quum, plures adortus, pulsus fugatusque inde decessisset, nec tamen desisteret periclitari, forte incidit in navem, in qua erant duo Titii Hispani adolescentes, tribuni legionis v, quorum patrem Caesar in senatum legerat, et cum his T. Salienus, centurio legionis ejusdem, qui M. Messallam legatum obsederat Messanae, et seditiosissima oratione apud eum est usus: idemque pecuniam, et ornamenta triumphi Caesaris retinenda et custodienda curaverat: et ob has caussas timebat sibi. Hic propter conscientiam peccatorum suorum persuasit adolescentibus, ne repugnarent, seseque Virgilio traderent. Itaque, deducti a Virgilio ad Scipionem, custodibus traditi, et post diem III sunt interfecti. Qui quum ducerentur ad necem, petisse dicitur major Titius a centurionibus, uti se priorem, quam fratrem, interficerent: idque ab eis facile impetrasse, atque ita esse interfectos.

XXIX. Turmae interim equitum, quae pro vallo in stationibus esse solebant, ab utrisque ducibus, quotidie minutis proeliis inter se depugnare non intermittunt: nonnunquam etiam Germani Gallique Labieniani cum Caesaris equitibus, fide data, inter se colloquebantur. Labienus interim cum parte equitatus Leptim oppidum, cui praeerat Saserna cum cohortibus III, oppugnare, ac vi irrumpere conabatur; quod ab defensoribus propter egregiam munitionem oppidi, et tormentorum multitudinem, facile et sine periculo defendebatur. Quod ubi saepius ejus equitatus facere non intermittebat, et quum forte ante portam turma densa adstitisset, scorpione accuratius misso, atque eorum decurione percusso, et ad decumanam defixo, reliqui, perterriti, fuga se in castra recipiunt: quo facto postea sunt deterriti oppidum tentare.

XXX. Scipio interim fere quotidie non longe a suis castris passibus CCC instruere aciem, ac, majore parte diei consumta, rursus se in castra recipere. Quod quum saepius fieret, neque ex Caesaris castris quisquam prodiret, neque propius ejus copias accederet; despecta patientia Caesaris, exercitusque ejus, universis copiis productis, elephantisque turritis XXX ante aciem instructis, quam latissime potuit porrecta equitum peditumque multitudine, uno tempore progressus, haud ita longe a Caesaris castris constitit in campo.

XXXI. Quibus rebus cognitis, Caesar jubet milites, qui extra munitiones processerant, quique pabulandi, aut lignandi, aut etiam muniendi gratia vallum petierant, quique ad eam rem opus erant, omnes intra munitiones minutatim modesteque sine tumultu aut terrore se recipere, atque in opere consistere: equitibus autem, qui in statione fuerant, praecipit, ut usque eo locum obtinerent, in quo paullo ante constitissent, donec ab hoste missum telum ad se perveniret: quod si propius accederetur, quam honestissime se intra munitiones reciperent. Alii quoque equitatui edicit, uti suo quisque loco paratus armatusque praesto esset. At haec non ipse per se coram, quum de vallo prospecularetur, sed mirabili peritus scientia bellandi, in praetorio sedens, per speculatores et nuncios imperabat, quae fieri volebat: animadvertebat enim, quanquam magnis essent copiis adversarii freti, tamen saepe a se fugatis, pulsis, perterritisque et concessam vitam et ignota peccata; quibus rebus nunquam tanta suppeteret ex ipsorum inertia conscientiaque animi victoriae fiducia, ut castra sua adoriri auderent. Praeterea ipsius nomen auctoritasque, magna ex parte, eorum exercitus minuebat audaciam: tum egregiae munitiones castrorum, et valli fossarumque altitudo, et extra vallum stili caeci, mirabilem in modum consiti, vel sine defensoribus aditum adversariis prohibebant: scorpionum, catapultarum, ceterorumque telorum, quae ad defendendum solent parari, magnam copiam habebat. Atque haec propter exercitus sui praesentis paucitatem et tirocinium praeparaverat: non hostium vi et metu commotus patientem se timidumque hostium opinioni praebebat: neque idcirco copias, quanquam erant paucae, tironumque, non educebat in aciem, quod victoriae suorum diffideret. Sed referre arbitrabatur, cujusmodi victoria esset futura: turpe enim sibi existimabat, tot rebus gestis, tantisque exercitibus devictis, tot tam claris victoriis partis, ab reliquis copiis adversariorum suorum, ex fuga collectis, se cruentam adeptum existimari victoriam. Itaque constituerat gloriam exultationemque eorum pati, donec sibi veteranarum legionum pars aliqua in secundo commeatu occurrisset.

XXXII. Scipio interim, paullisper, ut ante dixi, in eo loco commoratus, ut quasi despexisse Caesarem videretur, paullatim reducit suas copias in castra, et, concione advocata, de terrore suo, desperationeque exercitus Caesaris, verba facit; et, cohortatus suos, victoriam propriam se eis brevi daturum pol-

licetur. Caesar jubet milites rursus ad opus redire, et, per caussam munitionum, tirones in labore defatigare non intermittit. Interim Numidae Gaetulique diffugere quotidie ex castris Scipionis, et partim in regnum se conferre, partim, quod ipsi majoresque eorum beneficio C. Marii usi fuissent, Caesaremque ejus affinem esse audiebant, in ejus castra perfugere catervatim non intermittunt. Quorum ex numero electis hominibus illustrioribus, Gaetulis, et literis ad suos cives datis, cohortatus, uti, manu facta, se suosque defenderent, et ne suis inimicis adversariisque dicto audientes essent, mittit.

XXXIII. Dum haec ad Ruspinam fiunt, legati ex Achilla, civitate libera, etiam undique ad Caesarem veniunt; seque paratos, quaecunque imperasset, et libenti animo facturos pollicentur: tantum orare et petere ab eo, ut sibi praesidium daret, quo tutius id, et sine periculo, facere possent: se et frumentum, et quaecunque res eis suppeteret, communis salutis gratia subministraturos. Quibus rebus facile a Caesare impetratis, praesidioque dato, C. Messium, aedilitia functum potestate, Achillam jubet proficisci. Quibus rebus cognitis, Considius Longus, qui Adrumeti cum II legionibus et equitibus DCC praeerat, celeriter, ibi parte praesidii relicta, cum VIII cohortibus ad Achillam ire contendit. Messius, celerius itinere confecto, prior Achillam cum cohortibus pervenit. Considius interim, quum ad urbem cum copiis accessisset, et animadvertisset praesidium Caesaris ibi esse, non ausus periculum suorum facere, nulla re gesta pro multitudine hominum, rursus Adrumetum se recipit: deinde, paucis post diebus equestribus copiis ab Labieno adductis, rursus Achillitanos, castris positis, obsidere coepit.

XXXIV. Per id tempus C. Sallustius Crispus, quem paucis ante diebus missum a Caesare cum classe demonstravimus, Cercinam pervenit. Cujus adventu C. Decimius, quaestorius, qui ibi cum grandi familiae suae praesidio praeerat commeatui, parvulum navigium nactus, conscendit, ac se fugae commendat. Sallustius interim praetor, a Cercinatibus receptus, magno numero frumenti invento, naves onerarias, quarum ibi satis magna copia fuit, complet, atque in castra ad Caesarem mittit. Allienus interim proconsul e Lilybaeo in naves onerarias imponit legiones XIII et XIV, et equites Gallos DCCC, funditorum sagittariorumque mille, ac secundum commeatum in Africam mittit ad Caesarem: quae naves, ventum secundum nactae, IV

die in portum ad Ruspinam, ubi Caesar castra habuerat, incolumes pervenerunt. Ita Caesar, duplici laetitia ac voluptate uno tempore auctus, frumento auxiliisque, tandem, suis exhilaratis, annonaque levata, sollicitudinem deponit; legiones, equitesque, ex navibus egressos, jubet ex languore nauseaque reficere; dimissos in castella munitionesque disponit.

XXXV. Quibus rebus Scipio, quique cum eo erant comites, mirari, et requirere: C. Caesarem, qui ultro consuesset bellum inferre, ac lacessere proelio, subito commutatum non sine magno consilio suspicabantur. Itaque, ex ejus patientia in magnum timorem conjecti, ex Gaetulis duos, quos arbitrabantur suis rebus amicissimos, magnis praemiis pollicitationibusque propositis, pro perfugis, speculandi gratia, in Caesaris castra mittunt. qui simul ad eum sunt deducti, petierunt, ut sibi liceret sine periculo verba proloqui. Potestate facta, Saepenumero, inquiunt, Imperator, complures Gaetuli, qui sumus clientes C. Marii, et propemodum omnes cives Romani, qui sunt in legione IV, et VI, ad te voluimus in tuaque praesidia confugere; sed custodiis equitum Numidarum, quo id sine periculo minus faceremus, impediebamur. Nunc data facultate, pro speculatoribus missi ab Scipione, ad te cupidissime venimus, ut perspiceremus, num quae fossae aut insidiae elephantis ante castra portasque valli factae essent; simulque consilia vestra contra easdem bestias, comparationemque pugnae cognosceremus, atque ei renunciaremus. Qui, collaudati a Caesare, stipendioque donati, ad reliquos perfugas deducuntur: quorum orationem celeriter veritas comprobavit. Namque postero die ex legionibus iis, quas Gaetuli nominaverunt, milites legionarii complures ab Scipione in castra Caesaris perfugerunt.

XXXVI. Dum haec ad Ruspinam geruntur, M. Cato, qui Uticae praeerat, dilectus quotidie libertinorum, Afrorum, servorum denique, et cujusquemodi generis hominum, qui modo per aetatem arma ferre poterant, habere, atque sub manum Scipionis in castra submittere, non intermittit. Legati interim ex oppido Tisdrae, in quod tritici modiûm millia CCC comportata fuerant a negotiatoribus Italicis aratoribusque, ad Caesarem venere, quantaque copia frumenti apud se sit, docent; simulque orant, ut sibi praesidium mittat, quo facilius et frumentum, et copiae suae conserventur. Quibus Caesar in praesentia gratias agit, praesidiumque brevi tempore se missurum dixit; cohortatusque ad suos cives jubet proficisci. P. Sitius interim, cum

copiis Numidiae fines ingressus, castellum in monte loco munito locatum, in quod Juba belli gerendi gratia et frumentum, et res ceteras, quae ad bellum usui solent esse, comportaverat, vi expugnando est potitus.

XXXVII. Caesar, postquam legionibus veteranis II, equitatu, levique armatura copias suas ex secundo commeatu auxerat, naves VI onerarias statim jubet Lilybaeum ad reliquum exercitum transportandum proficisci: ipse VI Kal. Febr. circiter vigilia prima imperat, speculatores apparitoresque omnes ut sibi praesto essent. Itaque, omnibus insciis, neque suspicantibus, vigilia tertia jubet omnes legiones ex castris educi, atque se consequi ad oppidum Ruspinam versus, in quo ipse praesidium habuit, et quod primum ad amicitiam ejus accessit: inde parvulam proclivitatem digressus, sinistra parte campi propter mare legiones ducit. Hic campus mirabili planitie patet millia passuum XV: quem jugum ingens, a mari ortum, neque ita prae altum, velut theatri efficit speciem. In hoc jugo colles sun excelsi pauci, in quibus singulae turres speculaeque singulae perveteres erant collocatae: quarum apud ultimam praesidium et statio fuit Scipionis.

XXXVIII. Postquam Caesar ad jugum, die quo docui, adscendit, atque in unumquemque collem turres castellaque facere coepit, atque ea minus semihora effecit; et postquam non ita longe ab ultimo colle turrique fuit, quae proxima fuit castris adversariorum, in qua docui esse praesidium stationemque Numidarum: paullisper commoratus, perspectaque natura loci, equitatu in statione disposito, legionibus opus attribuit; brachiumque medio jugo ab eo loco, ad quem pervenerat, usque ad eum, unde egressus erat, jubet dirigi ac muniri. Quod postquam Scipio Labienusque animadverterunt, equitatu omni ex castris educto, acieque equestri instructa, a suis munitionibus circiter passus mille progrediuntur, pedestremque copiam in secunda acie minus passus CCCC a castris suis constituunt.

XXXIX. Caesar in opere milites adhortari, neque adversariorum copiis moveri. Quum jam non amplius passuum MD inter hostium aciem suasque munitiones esse animadvertisset, intellexissetque ad impediendos milites suos, et ab opere depellendos, hostem propius accedere, necesseque haberet legiones a munitionibus deducere; imperat turmae Hispanorum, ad proximum collem propere accurrerent, praesidiumque inde deturbarent, locumque caperent; eodemque jubet levis armaturae

paucos consequi subsidio. Qui missi celeriter, Numidas adorti, partim vivos capiunt, nonnullos equites fugientes convulneraverunt, locoque sunt potiti. Postquam id Labienus animadvertit, quo celerius iis auxilium ferret, ex acie instructa equitatus sui prope totum dextrum cornu avertit, atque suis fugientibus suppetias ire contendit. Quod ubi Caesar conspexit, Labienum ab suis copiis longius jam abscessisse, equitatus sui alam sinistram ad intercludendos hostes immisit.

XL. Erat in eo campo, ubi ea res gerebatur, villa permagna, IV turribus exstructa, quae Labieni prospectum impediebat, ne posset animadvertere, ab equitatu Caesaris se intercludi. Itaque non prius vidit turmas Julianas, quam suos caedi a tergo sensit: ex qua re subito in terrorem converso equitatu Numidarum, recta in castra fugere contendit. Galli Germanique, qui restiterant, ex superiore loco et post tergum circumventi, fortiterque resistentes, conciduntur universi. Quod ubi legiones Scipionis, quae pro castris erant instructae, animadverterunt, metu ac terrore obcaecatae, omnibus portis in sua castra fugere coeperunt. Postea, Scipione ejusque copiis campo collibusque exturbatis, atque in castra compulsis, quum receptui Caasar cani jussisset, equitatumque omnem intra suas munitiones recepisset, campo purgato, animadvertit mirifica corpora Gallorum Germanorumque, qui partim ejus auctoritatem erant ex Gallia secuti, partim pretio pollicitationibusque adducti ad eum se contulerant; nonnulli, qui, ex Curionis proelio capti conservatique, parem gratiam in fide partienda praestare voluerant. Horum corpora, mirifica specie amplitudineque, caesa toto campo ac prostrata diverse jacebant.

XLI. His rebus gestis, postero die Caesar ex omnibus praesidiis cohortes eduxit, atque omnes suas copias in campo instruxit: Scipio, suis male acceptis, occisis, convulneratisque, intra suas continere se munitiones coepit. Caesar, instructa acie, secundum infimas jugi radices propius munitiones leniter accessit. Jamque minus mille passuum ab oppido Uzita, quod Scipio tenebat, aberant legiones Julianae; quum Scipio, veritus, ne oppidum amitteret, unde aquari, reliquisque rebus sublevari, ejus exercitus consuerat, eductis omnibus copiis, quadruplici acie instructa ex instituto suo, prima equestri turmatim directa, elephantisque turritis interpositis armatisque, suppetias ire contendit. Quod ubi Caesar animadvertit, arbitratus, Scipionem ad dimicandum paratum ad se certo animo ve-

nire; in eo loco, quo paullo ante commemoravi, ante oppidum constitit, suamque aciem mediam eo oppido texit: dextrum sinistrumque cornu, ubi elephanti erant, in conspectu patenti adversariorum constituit.

XLII. Quum jam prope solis occasum Caesar exspectavisset, neque ex eo loco, quo constiterat, Scipionem progredi propius se animadvertisset, locoque magis se defendere, si res coëgisset, quam in campo comminus consistere, audere; non est visa ratio propius accedendi eo die ad oppidum: quoniam ibi praesidium grande Numidarum esse cognoverat, hostesque mediam aciem suam oppido texisse; sibique difficile factu esse intellexit, simul et oppidum uno tempore oppugnare, et in acie in cornu dextro, ac sinistro, ex iniquiore loco pugnare, praesertim quum milites a mane diei jejuni sub armis stetissent defatigati. Itaque, reductis suis copiis in castra, postero die propius eorum aciem instituit exporrigere munitiones.

XLIII. Interim Considius, qui Achillam VIII cohortibus stipendiariis, Numidis Gaetulisque, obsidebat, ubi C. Messius cohortibus praeerat, diu multumque expertus, magnisque operibus saepe admotis, et iis ab oppidanis incensis, quum proficeret nihil, subito nuncio de equestri proelio allato commotus, frumento, cujus in castris copiam habuerat, incenso; vino, oleo, ceterisque rebus, quae ad victum parari solent, correptis, Achillam, quam obsidebat, deseruit: atque, itinere per regnum Jubae facto, copias cum Scipione partitus, Adrumetum se recepit.

XLIV. Interea ex secundo commeatu, quem a Sicilia miserat Allienus, navis una, in qua fuerat Q. Cominius, et L. Ticida, eques Romanus, ab residua classe quum erravisset, delataque esset vento ad Thapson, a Virgilio scaphis naviculisque actuariis excepta est, et ad Scipionem deducta. Item altera navis triremis ex eadem classe, errabunda, ac tempestate ad Aegimurum delata, a classe Vari et M. Octavii est capta; in qua milites veterani cum uno centurione et nonnulli tirones fuerunt: quos Varus, asservatos sine contumelia, deducendos curavit ad Scipionem. Qui postquam ad eum pervenerunt, et ante suggestum ejus constiterunt, Non vestra, inquit, sponte vos certo scio, sed illius scelerati vestri imperatoris impulsu et imperio coactos, cives et optimum quemque nefarie consectari: quos quoniam fortuna in nostram detulit potestatem, si, id quod facere debetis, rempublicam cum optimo quoque defendetis,

certum est vobis vitam, et pecuniam donare. Quapropter, quid sentiatis, proloquimini.

XLV. Hac habita oratione, Scipio, quum existimasset pro suo beneficio sine dubio ab iis gratias sibi actum iri, potestatem iis dicendi fecit. Ex eis centurio legionis XIV, Pro tuo, inquit, summo beneficio, Scipio, tibi gratias ago, (non enim imperatorem te appello) quod mihi vitam incolumitatemque, belli jure capto, polliceris: et forsan isto uterer beneficio, si non ei summum scelus adjungeretur. Egone contra Caesarem, imperatorem meum, apud quem ordinem duxi, ejusque exercitum, pro cujus dignitate victoriaque amplius XXXVI annis depugnavi, adversus armatusque consistam? Neque ego istud facturus sum, et te magnopere, ut de negotio desistas, adhortor: contra cujus enim copias contendas, si minus antea expertus es, licet nunc cognoscas. Elige ex tuis cohortem unam, quam putas esse firmissimam, et constitue contra me: ego autem ex meis commilitonibus, quos nunc in tua tenes potestate, non amplius X sumam. tunc ex virtute nostra intelliges, quid ex tuis copiis sperare debeas.

XLVI. Postquam haec centurio praesenti animo adversus opinionem ejus est locutus, ira percitus Scipio, atque animi dolore incensus, adnuit centurionibus, quid fieri vellet: atque ante pedes centurionem interficit, reliquosque veteranos a tironibus jubet secerni. Abducite, inquit, istos nefario scelere contaminatos, et caede civium saginatos. Sic extra vallum deducti sunt, et cruciabiliter interfecti. Tirones autem jubet inter legiones dispertiri, et Cominium cum Ticida in conspectum suum prohibet adduci. Qua ex re Caesar commotus, eos, quos in stationibus cum longis navibus apud Thapsum custodiae caussa in salo esse jusserat, ut suis onerariis longisque navibus praesidio essent, ob negligentiam ignominiae caussa dimittendos ab exercitu, gravissimumque in eos edictum proponendum curavit.

XLVII. Per id tempus fere Caesaris exercitui res accidit incredibilis auditu: namque, Vergiliarum signo confecto, circiter vigilia secunda noctis, nimbus cum saxea grandine subito est exortus ingens. Ad hoc autem incommodum accesserat, quod Caesar non, more superiorum imperatorum, in hibernis exercitum continebat, sed in tertio quartoque die, procedendo, propiusque hostem accedendo, castra communiebat; opereque faciendo, milites se circumspiciendi non habebant facultatem.

Praeterea ita ex Sicilia exercitum transportaverat, ut, praeter ipsum militem et arma, neque vas, neque mancipium, neque ullam rem, quae usu militi esse consuevit, in naves imponi pateretur: in Africa autem non modo sibi quidquam non acquisierant, aut paraverant; sed etiam propter annonae caritatem ante parata consumserant. Quibus rebus attenuati, oppido perquam pauci sub pellibus acquiescebant: reliqui ex vestimentis tentoriolis factis, atque arundinibus scopisque contextis, permanebant. Itaque, subito imbre grandineque consecuta, gravati pondere, tenebris aquaque omnes subruti disjectique, nocte intempesta, ignibus exstinctis, rebusque ad victum pertinentibus omnibus corruptis, per castra passim vagabantur, scutisque capita contegebant. Eadem nocte v legionis pilorum cacumina sua sponte arserunt.

XLVIII. Rex interim Juba, de equestri proelio Scipionis certior factus, evocatusque ab eodem literis, praefecto Sabura cum parte exercitus contra Sitium relicto, ut secum ipse aliquid auctoritatis adderet exercitui Scipionis, ac terrorem Caesaris, cum III legionibus, equitibusque frenatis, DCCC, Numidis sine frenis peditibusque levis armaturae grandi numero, elephantisque XXX, egressus e regno, ad Scipionem est profectus. Postquam ad eum pervenit, castris regiis seorsum positis, cum iis copiis, quas commemoravi, haud ita longe ab Scipione consedit. (Erat in castris Caesaris superiori tempore magnus terror, et, exspectatione copiarum regiarum, exercitus ejus magis suspensiore animo ante adventum Jubae commovebatur: postquam vero castra castris contulit, despectis ejus copiis, omnem terrorem deponit. Ita, quam antea absens habuerat auctoritatem, eam omnem praesens dimiserat.) Quo facto cuivis facile fuit intellectum, Scipioni additum animum, fiduciamque, regis adventu: nam postero die universas suas regisque copias, cum elephantis LX productas in aciem, quam speciosissime potuit, instruxit; ac, paullo longius progressus ab suis munitionibus, haud ita diu commoratus, se recepit in castra.

XLIX. Caesar, postquam animadvertit, Scipioni auxilia fere, quae exspectasset, omnia convenisse, neque moram pugnandi ullam fore, per jugum summum cum copiis progredi coepit, et brachia protinus ducere, et castella munire, propiusque Scipionem capiendo loca excelsa occupare contendit. Adversarii, magnitudine copiarum confisi, proximum collem occupaverunt, atque ita longius sibi progrediendi eripuerunt facultatem. Ejus-

dem collis occupandi gratia Labienus consilium ceperat; et, quo propiore loco fuerat, eo celerius occurrerat.

L. Erat convallis, satis magna latitudine, altitudine praerupta, crebris locis speluncae in modum subrutis, quae erant transgrediendae Caesari ante, quam ad eum collem, quem capere volebat, perveniretur; ultraque eam convallem olivetum vetus, crebris arboribus condensum. Hic quum Labienus animadvertisset, Caesarem, si vellet eum locum occupare, prius necesse esse convallem olivetumque transgredi, eorum locorum peritus, in insidiis cum parte equitatus levique armatura consedit: et praeterea post montem collesque equites in occulto collocaverat; ut, quum ipse ex improviso legionarios adortus esset, ex colle se equitatus ostenderet, et, re duplici perturbatus, Caesar, ejusque exercitus, neque retro regrediendi neque ultra procedendi oblata facultate, circumventus concideretur. Caesar, equitatu ante praemisso, inscius insidiarum quum ad eum locum venisset, abusi sive obliti praeceptorum Labieni, sive veriti, ne in fossa ab equitibus opprimerentur, rari ac singuli de rupe prodire, et summa petere collis: quos Caesaris equites consecuti, partim interfecerunt, partim vivorum sunt potiti; deinde protinus collem petere contenderunt, atque eum, decusso Labieni praesidio, celeriter occupaverunt. Labienus cum parte equitum vix fuga sibi peperit salutem.

LI. Hac re per equites gesta, Caesar legionibus opera distribuit, atque in eo colle, quo erat potitus, castra munivit. Deinde ab suis maximis castris per medium campum, e regione oppidi Uzitae, quod inter sua castra, et Scipionis, in planitie positum erat, tenebaturque a Scipione, duo brachia instituit duci, et ita erigere, ut ad angulum dextrum sinistrumque ejus oppidi convenirent. Id hac ratione opus instruebat, ut, quum propius oppidum copias admovisset, oppugnareque coepisset, tecta latera suis munitionibus haberet, ne, ab equitatus multitudine circumventus, ab oppugnatione deterreretur; praeterea, quo facilius colloquia fieri possent, et, si qui perfugere vellent, id, quod antea saepe acciderat magno cum eorum periculo, tum facile et sine periculo fieret. Voluit etiam experiri, quum propius hostem accessisset, haberetne in animo dimicare. Accedebat etiam ad reliquas caussas, quod is locus depressus erat, puteique ibi complures fieri poterant: aquatione enim longa et angusta utebantur. Dum haec opera, quae antea dixi, fiebant a legionibus, interim pars acie ante opus instructa sub

hoste stabat. Equites barbari levisque armaturae proeliis minutis comminus dimicabant.

LII. Caesar ab eo opere quum jam sub vesperum copias in castra reduceret; magno incursu, cum omni equitatu levique armatura, Juba, Scipio, Labienus, in legionarios impetum fecerunt. Equites Caesariani, vi universae subitaeque hostium multitudinis pulsi, parumper cesserunt. Quae res aliter adversariis cecidit: namque Caesar, ex medio itinere copiis reductis, equitibus suis auxilium tulit: equites autem, adventu legionum animo addito, conversis equis, in Numidas, cupide insequentes dispersosque, impetum fecerunt, atque eos convulneratos usque in castra regia repulerunt, multosque ex iis interfecerunt. Quod ni in noctem proelium esset conjectum, pulvisque vento flatus omnium prospectu offecisset, Juba cum Labieno capti in potestatem Caesaris venissent; equitatusque cum levi armatura funditus ad internecionem deletus esset. Interim incredibiliter ex legionibus IV et VI Scipionis milites diffugere, partim in castra Caesaris, partim in quas quisque poterat regiones pervenire: itemque equites Curioniani, diffisi Scipioni ejusque copiis, complures se eodem conferebant.

LIII. Dum haec circum Uzitam ab utrisque ducibus administrantur, legiones duae, IX et X, ex Sicilia navibus onerariis profectae, quum jam non longe a portu Ruspinae abessent, conspicatae naves Caesarianas, quae in statione apud Thapsum stabant, veriti, ne in adversariorum, ut insidiandi gratia ibi commorantium, classem inciderent, imprudentes vela in altum dederunt; ac, diu multumque jactati, tandem multis post diebus siti inopiaque confecti ad Caesarem perveniunt.

LIV. Quibus legionibus expositis, memor in Italia pristinae licentiae militaris ac rapinarum certorum hominum, parvulam modo caussulam nactus Caesar, quod C. Avienus, tribunus militum X legionis, navem commeatu familia sua atque jumentis occupavisset, neque militem unum ab Sicilia sustulisset, postero die de suggestu, convocatis omnium legionum tribunis centurionibusque, Maxime vellem, inquit, homines suae petulantiae, nimiaeque libertatis, aliquando finem fecissent, meaeque lenitatis, modestiae, patientiaeque rationem habuissent. Sed, quoniam ipsi sibi neque modum neque terminum constituunt; quo ceteri dissimiliter se gerant, egomet ipse documentum more militari constituam. C. Aviene, quod in Italia milites populi Romani contra rempublicam instigasti, rapinasque per munici-

pia fecisti; quodque mihi reique publicae inutilis fuisti, et pro militibus tuam familiam jumentaque in naves imposuisti; tuaque opera militibus tempore necessario respublica caret: ob eas res, ignominiae caussa, ab exercitu meo te removeo, hodieque ex Africa abesse, et, quantum potest, proficisci jubeo. Itemque te, A. Fontei, quod tribunus militum seditiosus, malusque civis, fuisti, ab exercitu dimitto. T. Saliene, M. Tiro, C. Clusinas, quum, ordines in meo exercitu beneficio non virtute consecuti, ita vos gesseritis, ut neque bello fortes, neque pace boni aut utiles fueritis, et magis in seditione concitandisque militibus adversus vestrum imperatorem, quam pudoris modestiaeque fueritis studiosiores; indignos vos esse arbitror, qui in meo exercitu ordines ducatis, missosque facio, et, quantum potest, abesse ex Africa jubeo. Itaque tradit eos centurionibus; et singulis non amplius singulos additos servos in navi imponendos separatim curavit.

LV. Gaetuli interim perfugae, quos cum literis mandatisque a Caesare missos supra docuimus, ad suos cives perveniunt: quorum auctoritate facile adducti, Caesarisque nomine persuasi, a rege Juba desciscunt, celeriterque cuncti arma capiunt, contraque regem facere non dubitant. Quibus rebus cognitis, Juba, distentus triplici bello, necessitateque coactus, de suis copiis, quas contra Caesarem adduxerat, VI cohortes in fines regni sui mittit, quae essent praesidio contra Gaetulos.

LVI. Caesar, brachiis praefectis, promotisque usque eo, quo telum ex oppido adjici non posset, castra munit: balistis scorpionibusque crebris ante frontem castrorum contraque oppidum collocatis, defensores muri deterrere non intermittit; eoque V legiones ex superioribus castris deducit. Qua facultate oblata, illustriores notissimique conspectum amicorum propinquorumque efflagitabant, atque inter se colloquebantur. Quae res quid utilitatis haberet, Caesarem non fallebat; namque Gaetuli ex equitatu regio nobiliores, equitumque praefecti, quorum patres cum Mario ante meruerant, ejusque beneficio agris finibusque donati, post Sullae victoriam sub Hiempsalis regis erant potestate dati, occasione capta, nocte, jam luminibus accensis, cum equis calonibusque suis circiter mille perfugiunt in Caesaris castra, quae erant in campo proxime Uzitae locata.

LVII. Quod postquam Scipio, quique cum eo erant, cognoverunt, quum commoti ex tali incommodo essent, fere per id tempus M. Aquinium cum C. Saserna colloquentem viderunt.

Scipio mittit ad Aquinium, nihil attinere eum cum adversariis colloqui. Quum nihilo minus ejus sermonem nuncius ad se referret, sed restare, ut reliqua, quae vellet, perageret; viator praeterea ab Juba ad eum est missus, qui diceret, audiente Saserna, Vetat te rex colloqui. Quo nuncio perterritus, discessit, et dicto audiens fuit regi. Usu venisse hoc civi Romano miror, et ei, qui a populo Romano honores accepisset, incolumi patria, fortunisque omnibus, Jubae barbaro potius obedientem fuisse, quam aut Scipionis obtemperasse nuncio, aut, caesis ejusdem partis civibus, incolumem reverti malle! Atque etiam superbius Jubae factum, non in M. Aquinium, hominem novum, parvumque senatorem, sed in Scipionem, hominem illa familia, dignitate, honoribus praestantem. Nam, quum Scipio sagulo purpureo ante regis adventum uti solitus esset, dicitur Juba cum eo egisse, non oportere illum eodem uti vestitu, atque ipse uteretur. Itaque factum est, ut Scipio ad album sese vestitum transferret, et Jubae, homini superbissimo inertissimoque, obtemperaret.

LVIII. Postero die universas omnium copias de castris omnibus educunt; et, supercilium quoddam excelsum nacti, non longe a Caesaris castris aciem constituunt, atque ibi consistunt. Caesar item producit copias, celeriterque iis instructis, ante suas munitiones, quae erant in campo, constitit; sine dubio existimans, ultro adversarios, quum tam magnis copiis auxiliisque regis essent praediti, promptiusque prosiluissent, ante se concursuros, propiusque se accessuros. Equo circumvectus, legionesque cohortatus, signo dato, accessum hostium aucupabatur: ipse enim a suis munitionibus longius, non sine ratione, non procedebat, quod in oppido Uzitae, quod Scipio tenebat, hostium erant cohortes armatae; eidem autem oppido ad dextrum latus ejus cornu erat oppositum; verebaturque, ne, si praetergressus esset, ex oppido eruptione facta, ab latere eum adorti, conciderent. Praeterea haec quoque eum caussa tardavit, quod erat locus quidam perimpeditus ante aciem Scipionis, quem suis impedimento ad ultro occurrendum fore existimabat.

LIX. Non arbitror esse praetermittendum, quemadmodum exercitus utriusque fuerint in aciem instructi. Scipio hoc modo aciem direxit. Collocabat in fronte suas et Jubae legiones: postea autem Numidas in subsidiaria acie, ita extenuatos, et in longitudinem directos, ut procul simplex esse acies media ab legionariis militibus videretur; in cornibus autem duplex esse

existimabatur. Elephantos dextro sinistroque cornu collocaverat, aequalibus inter eos intervallis interjectis: post autem elephantos armaturas leves Numidasque substituerat auxiliares. Equitatum frenatum universum in suo dextro cornu disposuerat; sinistrum enim cornu oppido Uzita claudebatur, neque erat spatium equitatus explicandi. Praeterea Numidas, levisque armaturae infinitam multitudinem, ad dextram partem suae aciei opposuerat, fere interjecto non minus M passuum spatio, et ad collis radices magis appulerat, longiusque ab adversariorum suisque copiis promoverat: id hoc consilio, ut, quum acies duae inter se concurrissent initio certaminis, paullo longius ejus equitatus circumvectus ex improviso clauderet multitudine sua exercitum Caesaris, atque perturbatum jaculis configeret. Haec fuit ratio Scipionis eo die proeliandi.

LX. Caesaris autem acies hoc modo fuit collocata; ut ab sinistro ejus cornu ordiar, et ad dextrum perveniam. Habuit in sinistro cornu legionem IX, VIII; in dextro cornu XXX, XXVIII; XIII, XIV, XXIX, XXVI in media acie: ipsum autem dextrum cornu, secundam aciem fere, in earum legionum parte cohortium collocaverat: praeterea ex tironum legionibus paucas adjecerat. Tertiam autem aciem in sinistrum suum cornu contulerat, et usque ad aciei suae mediam legionem porrexerat, et ita collocaverat, uti sinistrum suum cornu triplex esset. Id eo consilio fecerat, quod suum dextrum latus munitionibus adjuvabatur: sinistrum autem equitatus hostium multitudini uti resistere posset, laborabat, eodemque suum omnem equitatum contulerat: et, quod ei parum confidebat, praesidio his equitibus legionem V praemiserat, levemque armaturam inter equites interposuerat. Sagittarios varie passimque, locis certis, maximeque in cornibus, collocaverat.

LXI. Sic utrorumque exercitus instructi, non plus passuum CCC interjecto spatio, (quod forsitan ante id tempus acciderat nunquam, quin dimicaretur) a mane usque ad horam X diei perstiterunt. Jamque Caesar dum exercitum reducere intra munitiones suas coepisset, subito universus equitatus ulterior Numidarum Gaetulorumque sine frenis ad dextram partem se movere, propiusque Caesaris castra, quae erant in colle, se conferre coepit; frenatus autem Labieni eques in loco permanere, legionesque distinere: quum subito pars equitatus Caesaris cum levi armatura, contra Gaetulos injussu ac temere longius progressi, paludemque transgressi, multitudinem hostium pauci sus-

tinere non potuerunt; levique armatura deserti, ac pulsi convulneratique, uno equite amisso, multis equis sauciis, levis armaturae XXVII occisis, ad suos refugerunt. Quo secundo equestri proelio facto, Scipio laetus in castra nocte copias reduxit. Quod proprium gaudium bellantibus fortuna tribuere non decrevit: namque postero die Caesar cum parte equitatus sui Leptim, frumenti gratia, misit. In itinere praedatores equites Numidas Gaetulosque ex improviso adorti, circiter centum partim occiderunt, partim vivorum potiti sunt. Caesar interim quotidie legiones in campum deducere, atque opus facere, vallumque et fossam per medium campum ducere, adversariorumque excursionibus iter officere non intermittit. Scipio item munitiones contra facere, et, ne jugo a Caesare excluderetur, approperare. Ita duces utrique et in operibus occupati erant, et nihilo minus equestribus proeliis inter se quotidie dimicabant.

LXII. Interim Varus classem, quam antea Uticae hiemis gratias subduxerat, cognito legionis VII et VIII ex Sicilia adventu, celeriter deducit, illamque Gaetulis remigibus epibatisque complet; insidiandique gratia ab Utica progressus, Adrumetum cum LV navibus pervenit. Cujus adventus inscius, Caesar L. Cispium cum classe XXVII navium ad Thapsum versus in stationem, praesidii gratia commeatus sui, mittit: itemque Q. Aquilam cum XIII navibus longis Adrumetum eadem de caussa praemittit. Cispius, quo erat missus, celeriter pervenit: Aquila, tempestate jactatus, promontorium superare non potuit, atque, angulum quendam tutum a tempestate nactus, cum classe se longius a prospectu removit. Reliqua classis in salo ad Leptim, egressis remigibus, passimque in littore vagantibus, partim in oppido victus sui mercandi gratia progressis, vacua a defensoribus stabat. Quibus rebus, Varus, ex perfuga cognitis, occasionem nactus, vigilia secunda Adrumeto ex Cothone egressus, cum primo mane Leptim universa classe vectus, naves onerarias, quae longius a portu in salo stabant, incendit, et penteres duas, vacuas ab defensoribus, nullo repugnante, cepit.

LXIII. Caesar interim celeriter per nuncios in castris, quum opera circumiret, certior factus, quae aberant a portu millia passuum VI, equo admisso, omissis omnibus rebus, celeriter pervenit Leptim: ibique hortatus, omnes ut se naves consequerentur, primum ipse navigiolum parvulum conscendit: in cursu Aquilam, multitudine navigiorum perterritum atque trepi-

dantem, nactus, hostium classem sequi cœpit. Interim Varus, celeritate Caesaris audaciaque motus, cum universa classe, conversis navibus, Adrumetum versus fugere contendit. Quem Caesar in millibus passum IV consecutus, recuperata quinqueremi cum omnibus suis epibatis, atque etiam hostium custodibus CXXX in ea nave captis, triremem hostium proximam, quae in repugnando erat commorata, onustam remigum epibatarumque, cepit: reliquae naves hostium promontorium superarunt, atque Adrumetum in Cothonem se universae contulerunt. Caesar eodem vento promontorium superare non potuit, atque, in salo in anchoris ea nocte commoratus, prima luce Adrumetum accedit; ibique, navibus onerariis, quae erant extra Cothonem, incensis, omnibusque reliquis aliis aut subductis, aut in Cothonem compulsis, paullisper commoratus, si forte vellent classe dimicare, rursus se recepit in castra.

LXIV. In ea nave captus est P. Vestrius, eques Romanus, et P. Ligarius, Afranianus, quem Caesar in Hispania cum reliquis dimiserat, et postea se ad Pompeium contulerat; inde ex proelio effugerat, in Africamque ad Varum venerat; quem ob perjurium perfidiamque Caesar jussit necari. P. Vestrio autem, quod ejus frater Romae pecuniam imperatam numeraverat, et quod ipse suam caussam Caesari probaverat, se, a Nasidii classe captum, quum ad necem duceretur, beneficio Vari esse servatum, postea facultatem sibi nullam datam transeundi, ignovit.

LXV. Est in Africa consuetudo incolarum, ut in agris, et in omnibus fere villis, sub terra specus condendi frumenti gratia clam habeant, atque id propter bella maxime hostiumque subitum adventum praeparent. Qua de re, Caesar, certior per indicem factus, tertia vigilia legiones II cum equitatu mittit ab castris suis millia passuum X; atque inde magno numero frumenti onustos recipit in castra. Quibus rebus cognitis, Labienus, progressus a suis castris millia passuum VII per jugum et collem, per quem Caesar pridie iter fecerat, ibi castra duarum legionum facit; atque ipse quotidie, existimans, Caesarem eadem saepe frumentandi gratia commeaturum, cum magno equitatu levique armatura insidiaturus locis idoneis consedit.

LXVI. Caesar, interim de insidiis Labieni ex perfugis certior factus, paucos dies ibi commoratus, dum hostes quotidiano instituto, saepe idem faciendo in negligentiam adducerentur, subito mane imperat, porta decumana legiones se VIII veteranas cum parte equitatus sequi: atque, equitibus praemissis, neque

opinantes insidiatores subito, in convallibus latentes, levi armatura concidit circiter D; reliquos in fugam turpissimam conjecit. Interim Labienus cum universo equitatu fugientibus suis suppetias occurrit. Cujus vim multitudinis quum equites pauci Caesariani jam sustinere non possent, Caesar instructas legiones hostium copiis ostendit. Quo facto perterrito Labieno, ac retardato, suos equites recepit incolumes. Postero die Juba Numidas eos, qui, loco amisso, fuga se receperant in castra, in cruce omnes suffixit.

LXVII. Caesar interim, quoniam frumenti inopia premebatur, copias omnes in castra conducit; atque praesidio Lepti, Ruspinae, Achillae relicto, Cispio Aquilaeque classe tradita, ut alter Adrumetum, alter Thapsum, mari obsiderent, ipse, castris incensis, IV noctis vigilia, acie instructa, impedimentis in sinistra parte collocatis, ex eo loco proficiscitur, et pervenit ad oppidum Agar, quod a Gaetulis saepe ante oppugnatum, summaque vi per ipsos oppidanos erat defensum. Ibi in campo castris unis positis, ipse, frumentatum circum villas cum parte exercitus profectus, magno invento hordei, olei, vinei, fici numero, pauco tritici, atque recreato exercitu, redit in castra. Scipio interim, cognito Caesaris discessu, cum universis copiis per jugum Caesarem subsequi coepit; atque ab ejus castris millia passuum VI longe, trinis castris dispartitis copiis, consedit.

LXVIII. Oppidum erat Zeta, quod aberat ab Scipione millia passuum X, ad ejus regionem et partem castrorum collocatum, a Caesare autem diversum ac remotum, quod erat ab eo longe millia passuum XVIII. Huc Scipio legiones II frumentandi gratia misit. Quod postquam Caesar ex perfuga cognovit, castris ex campo in collem ac tutiora loca collocatis, atque ibi praesidio relicto, ipse, IV vigilia egressus, praeter hostium castra proficiscitur cum copiis, et oppido potitur. Legiones Scipionis comperit longius in agris frumentari: et, quum eo contendere conaretur, animadvertit copias hostium iis legionibus occurrere suppetias. quae res ejus impetum tardavit. Itaque, capto C. Mutio Regino, equite Romano, Scipionis familiarissimo, qui ei oppido praeerat, et P. Atrio, equite Romano de conventu Uticensi, et camelis XXII regis adductis, praesidio ibi cum Oppio legato relicto, ipse se recipere coepit ad castra.

LXIX. Quum jam non longe a castris Scipionis abesset, quae eum necesse erat praetergredi; Labienus Afraniusque, cum omni equitatu levique armatura ex insidiis adorti, agmini ejus ex-

tremo se offerunt, atque ex collibus primis exsistunt. Quod postquam Caesar animadvertit, equitibus suis hostium vi oppositis, sarcinas legionarios in acervum jubet comportare, atque celeriter signa hostibus inferre. Quod postquam coeptum est fieri, primo impetu legionum equitatus, et levis armatura hostium nullo negotio loco pulsa, et dejecta est de colle. Quum jam Caesar existimasset, hostes, pulsos deterritosque, finem lacessendi facturos, et iter coeptum pergere coepisset; iterum celeriter ex proximis collibus erumpunt, atque eadem ratione, qua ante dixi, in Caesaris legionarios impetum faciunt Numidae, levisque armaturae, mirabili velocitate praediti, qui inter equites pugnabant, et una pariterque cum equitibus accurrere et refugere consueverant. Quum hoc saepius facerent, et Julianos proficiscentes insequerentur, et refugerent, stantes propius non accederent, et singulari genere pugnae uterentur, eosque jaculis convulnerare satis esse existimarent; Caesar intellexit, nihil aliud eos conari, nisi ut se cogerent castra in eo loco ponere, ubi omnino aquae nihil esset; ut exercitus ejus jejunus, qui a quarta vigilia usque ad horam x diei nihil gustasset, ac jumenta siti perirent.

LXX. Quum jam ad solis occasum esset, et non totos c passus in horam IV esset progressus, equitatu suo, propter equorum interitum, extremo agmine remoto, legiones invicem ad extremum agmen evocabat. Ita vim hostium, placide leniterque procedens, per legionarium militem commodius sustinebat. Interim equitum Numidarum copiae dextra sinistraque per colles praecurrere, coronaeque in modum cingere multitudine sua Caesaris copias, pars agmen extremum insequi: Caesaris autem non amplius tres aut quatuor milites veterani si se convertissent, et pila viribus contorta in Numidas infestos conjecissent, amplius duûm millium numero ad unum terga vertebant; ac rursus ad aciem passim, conversis equis, se colligebant, atque in spatio consequebantur, et jacula in legionarios conjiciebant. Ita Caesar, modo procedendo, modo resistendo, tardius itinere confecto, noctis hora prima omnes suos ad unum in castris incolumes, sauciis x factis, reduxit. Labienus, circiter ccc amissis, multis vulneratis, ac defessis instando omnibus, ad suos se recepit. Scipio interim legiones productas cum elephantis, quos ante castra in acie, terroris gratia, in conspectu Caesaris collocaverat, reducit in castra.

LXXI. Caesar contra ejusmodi hostium genera copias suas,

non ut imperator exercitum veteranum victoremque maximis rebus gestis, sed ut lanista tirones gladiatores, condocefacere: quo pede se reciperent ab hoste, et quemadmodum obversi adversariis, et in quantulo spatio, resisterent; modo procurrerent, modo recederent comminarenturque impetum; ac prope quo loco, et quemadmodum tela mitterent, praecipit. Mirifice enim hostium levis armatura anxium exercitum nostrum atque sollicitum habebat: quia et equites deterrebat proelium inire propter equorum interitum, quod eos jaculis interficiebat; et legionarium militem defatigabat propter velocitatem: gravis enim armaturae miles simul atque ab his insectatus constiterat, in eosque impetum fecerat, illi veloci cursu facile periculum vitabant.

LXXII. Quibus ex rebus Caesar vehementer commovebatur: quia, quodcunque proelium quoties erat commissum, equitatu suo sine legionario milite hostium equitatui, levique armaturae eorum, nullo modo par esse poterat. Sollicitabatur autem his rebus, quod nondum hostium legiones cognoverat, et quonam modo sustinere se posset ab eorum equitatu, levique armatura, quae erat mirifica, si legiones quoque accessissent. Accedebat etiam haec caussa, quod elephantorum magnitudo, multitudoque, militum animos detinebat in terrore: cui uni rei tamen invenerat remedium. Namque elephantos ex Italia transportari jusserat, quo et miles noster speciemque et virtutem bestiae cognosceret, et cui parti corporis ejus telum facile adigi posset; ornatusque ac loricatus quum esset elephantus, quae pars ejus corporis nuda sine tegmine relinqueretur, ut eo tela conjicerentur; praeterea, ut jumenta bestiarum odorem, stridorem, speciem, consuetudine, captarum non reformidarent. Quibus ex rebus largiter erat consecutus: nam et milites bestias manibus pertractabant, earumque tarditatem cognoscebant equitesque in eos pila praepilata conjiciebant; atque in consuetudinem equos patientia bestiarum adduxerat.

LXXIII. Ob has caussas, quas supra commemoravi, solicitabatur Caesar, tardiorque et consideratior erat factus, et ex pristina bellandi consuetudine celeritateque excesserat. Nec mirum: copias enim habebat in Gallia bellare consuetas locis campestribus, et contra Gallos, homines apertos minimeque insidiosos, qui per virtutem, non per dolum, dimicare consuerunt: tum autem erat ei laborandum, ut consuefaceret milites, hostium dolos, insidias, artificia cognoscere, et quid sequi, quid vi-

tare conveniret. Itaque, quo haec celerius conciperent, dabat operam, ut legiones non in uno loco contineret, sed per causam frumentandi huc atque illuc raptaret: ideo quod hostium copias ab se suoque vestigio non discessuras existimabat. Atque post diem III, productas accuratius suas copias sicut instruxerat, propter hostium castra praetergressus, aequo loco invitat ad dimicandum. Postquam abhorrere eos vidit, reducit sub vesperum legiones in castra.

LXXIV. Legati interim ex oppido Vacca, quod finitimum fuit Zetae, cujus Caesarem potitum esse demonstravimus, veniunt. Petunt et obsecrant, ut sibi praesidium mittat: se res complures, quae utiles bello sint, administraturos. Per idem tempus, de eorum voluntate studioque erga Caesarem, transfuga suos cives facit certiores, Jubam regem celeriter cum copiis suis, antequam Caesaris praesidium eo perveniret, ad oppidum accucurrisse, atque, adveniente multitudine circumdata, eo potitum; omnibusque ejus oppidi incolis ad unum interfectis, dedisse oppidum diripiendum delendumque militibus.

LXXV. Caesar interim, lustrato exercitu a. d. XII Kal. Apr. postero die productis universis copiis, progressus a suis castris millia passuum V, a Scipionis circiter duûm millium interjecto spatio, in acie constitit. Postquam satis diuque adversarios, a se ad dimicandum invitatos, supersedere pugnae animadvertit, reducit copias. Postero die castra movet, atque iter ad oppidum Sarsuram, ubi Scipio Numidarum habûerat praesidium, frumentumque comportaverat, ire contendit. Quod ubi Labienus animadvertit, cum equitatu levique armatura agmen ejus extremum carpere coepit: atque ita lixarum mercatorumque, qui plostris merces portabant, interceptis sarcinis, addito animo, propius audaciusque accedit ad legiones, quod existimabat milites, sub onere ac sub sarcinis defatigatos, pugnare non posse. Quae res Caesarem non fefellerat: namque expeditos ex singulis legionibus tricenos milites esse jusserat: itaque eos, in equitatum Labieni immissos, turmis suorum suppetias mittit. Tum Labienus, conversis equis, signorum conspectu perterritus, turpissime contendit fugere, multis ejus occisis, compluribus vulneratis. Milites legionarii ad sua se recipiunt signa, atque iter inceptum ire coeperunt: Labienus per jugum summum collis dextrorsus procul subsequi non desistit.

LXXVI. Postquam Caesar ad oppidum Sarsuram venit, inspectantibus adversariis interfecto praesidio Scipionis, quum

suis auxilium ferre non auderent, fortiter repugnante P. Cornelio, evocato Scipionis, qui ibi praeerat, atque a multitudine circumvento interfectoque, oppido potitur; atque, ibi frumento exercitui dato, postero die ad oppidum Tisdram pervenit, in quo Considius per id tempus fuerat cum grandi praesidio, cohorteque sua gladiatorum. Caesar, oppidi natura perspecta, atque inopia ab oppugnatione ejus deterritus, protinus profectus circiter millia passuum IV, ad aquam facit castra, atque, inde IV die egressus, redit rursus ad ea castra, quae ad Agar habuerat. Idem facit Scipio, atque in antiqua castra copias reducit.

LXXVII. Thabenenses interim, qui sub ditione et potestate Jubae esse consuessent, in extrema ejus regni regione maritima locati, interfecto regio praesidio, legatos ad Caesarem mittunt; rem a se gestam docent: petunt orantque, ut suis fortunis populus Romanus, quod bene meriti essent, auxilium ferret. Caesar, eorum consilio probato, Marcium Crispum tribunum cum cohorte, et sagittariis, tormentisque compluribus, praesidio Thabenam mittit. Eodem tempore ex legionibus omnibus milites, qui aut morbo impediti, aut, commeatu dato, cum signis non potuerant ante transire in Africam, ad millia IV, equites CCCC, funditores sagittariique mille, uno commeatu Caesari occurrerunt. Itaque cum his copiis et omnibus legionibus eductis, sicut erat instructus, VIII millibus passuum ab suis castris, ab Scipionis vero IV millibus passuum longe constitit in campo.

LXXVIII. Erat oppidum infra castra Scipionis, nomine Tegea, ubi praesidium equestre circiter CCCC numero habere consuerat. Eo equitatu dextra sinistraque directo ab oppidi lateribus ipse, legionibus ex castris eductis, atque in jugo inferiore instructis, non longius fere M passus ab suis munitionibus progressus, in acie constitit. Postquam diutius in uno loco Scipio commorabatur, et tempus diei in otio consumebatur; Caesar equitum turmas suorum jubet in hostium equitatum, qui ad oppidum in statione erat, facere impressionem, levemque armaturam, sagittarios funditoresque eodem submittit. Quod ubi coeptum est fieri, et equis concitatis Juliani impetum fecissent; Pacidius suos equites exporrigere coepit in longitudinem, ut haberent facultatem turmas Julianas circumfundi, et nihilo minus fortissime acerrimeque pugnare. Quod ubi Caesar animadvertit, CCC, quos ex legionibus habere expeditos consueverat, ex proxima legione, quae ei proelio in acie constiterat, jubet equitatui succurrere. Labienus interim suis equitibus auxilia

equestria submittere, sauciisque ac defatigatis integros recen tioribusque viribus equites subministrare. Postquam equites Juliani cccc vim hostium ad IV millia numero sustinere non poterant, et a levi armatura Numidarum vulnerabantur, minutatimque cedebant; Caesar alteram alam mittit, qui satagentibus celeriter occurrerent. Quo facto sui sublati, universi, in hostes impressione facta, in fugam adversarios dederunt, multis occisis, compluribus vulneratis: insecuti per III millia passuum, usque in colles hostibus adactis, se ad suos recipiunt. Caesar, in horam X commoratus, sicut erat instructus, se ad sua castra recepit, omnibus incolumibus: in quo proelio Pacidius graviter pilo per cassidem caput ictus, compluresque duces ac fortissimus quisque interfecti vulneratique sunt.

LXXIX. Postquam nulla conditione cogere adversarios poterat, ut in aequum locum descenderent, legionumque periculum facerent; neque ipse propius hostium castra ponere, propter aquae penuriam, se posse animadvertebat; adversarios non eorum virtute confidere, sed, aquarum inopia fretos, despicere se intellexit: pridie Non. Apr. tertia vigilia egressus, ab Agar XVI millia nocte progressus, ad Thapsum, ubi Virgilius cum grandi praesidio praerat, castra ponit, oppidumque eo die circummunire coepit, locaque idonea opportunaque complura praesidiis occupare; hostes ne intrare ad se, ac loca interiora capere possent. Scipio interim, cognitis Caesaris consiliis, ad necessitatem adductus dimicandi, ne per summum dedecus fidissimos suis rebus Thapsitanos et Virgilium amitteret, confestim Caesarem per superiora loca consecutus, millia passuum VIII a Thapso binis castris consedit.

LXXX. Erat stagnum salinarum, inter quod et mare angustiae quaedam non amplius mille et quingentos passus intererant; quas Scipio intrare, et Thapsitanis auxilium ferre, conabatur: quod futurum Caesarem non fefellerat. Namque pridie in eo loco castello munito, ibique trino praesidio relicto, ipse cum reliquis copiis lunatis castris Thapsum operibus circummunivit. Scipio interim, exclusus ab incepto itinere, supra stagnum postero die et nocte confecto, coelo albente, non longe a castris praesidioque, quod supra commemoravimus, MC passibus, ad mare versus consedit, et castra munire coepit. Quod postquam Caesari nunciatum est, milite ab opere deducto, castris praesidio Asprenate proconsule cum legionibus II relicto, ipse cum expedita copia in eum locum citatim contendit: classisque

parte ad Thapsum relicta, reliquas naves jubet post hostium tergum quam maxime ad littus appelli, signumque suum observare: quo signo dato, subito clamore facto, ex improviso hostibus aversis incuterent terrorem, ut, perturbati ac perterriti respicere post terga cogerentur.

LXXXI. Quo postquam Caesar pervenit, et animadvertit aciem pro vallo Scipionis, elephantosque dextro sinistroque cornu collocatos, et nihilo minus partem militum castra non ignaviter munire; ipse, acie triplici collocata, legione x secundaque dextra cornu, VIII et IX sinistro, oppositis V legionibus in quarta acie, ante ipsa cornua quinis cohortibus contra bestias collocatis, sagittariis, funditoribus, in utrisque cornibus dispositis, levique armatura inter equites interjecta, ipse, pedibus circum milites concursans, virtutesque veteranorum proeliaque superiora commemorans, blandeque appellans, animos eorum excitabat. Tirones autem, qui nunquam in acie dimicassent, hortabatur, ut veteranorum virtutem aemularentur, eorumque famam, nomen, locumque, victoria parta, cuperent possidere.

LXXXII. Itaque in circumeundo exercitum animadvertit hostes circa vallum trepidare, atque ultro citroque pavidos concursare, et modo se intra portas recipere, modo inconstanter immoderateque prodire. Quum idem a pluribus animadverti coeptum esset, subito legati evocatique obsecrare Caesarem, ne dubitaret signum dare: victoriam sibi propriam a diis immortalibus portendi. Dubitante Caesare, atque eorum studio cupiditatique resistente, sibique, eruptione pugnari, non placere clamitante, et etiam atque etiam aciem sustentante, subito dextro cornu, injussu Caesaris, tubicen, a militibus coactus, canere coepit. Quo facto, ab universis cohortibus signa in hostem coepere inferri, quum centuriones pectore adverso resisterent, vique continerent milites, ne injussu imperatoris concurrerent, nec quidquam proficerent.

LXXXIII. Quod postquam Caesar intellexit, incitatis militum animis resisti nullo modo posse, signo Felicitatis dato, equo admisso, in hostem contra principes ire contendit. A dextro interim cornu funditores sagittariique concita tela in elephantos frequentes injiciunt. Quo facto, bestiae, stridore fundarum lapidumque deterritae, sese convertere, et suos post se frequentes stipatosque proterere, et in portas valli semifactas ruere contendunt. Item Mauri equites, qui in eodem cornu cum elephantis erant, praesidio deserti, principes fugiunt. Ita celeri-

ter bestiis circumitis, legiones vallo hostium sunt potitae: et, paucis acriter repugnantibus interfectis, reliqui concitati in castra, unde pridie erant egressi, confugiunt.

LXXXIV. Non videtur esse praetermittendum de virtute militis veterani v legionis. Nam, quum in sinistro cornu elephantus, vulnere ictus et dolore concitatus, in lixam inermem impetum fecisset, eumque sub pede subditum, deinde genu innixus pondere suo, proboscide erecta vibrantique, stridore maximo premeret atque enecaret; miles hic non potuit pati, quin se armatum bestiae offerret. Quem postquam elephantus ad se telo infesto venire animadvertit, relicto cadavere, militem proboscide circumdat, atque in sublime extollit armatum. Qui in ejusmodi periculo quum constanter agendum sibi videret, gladio proboscidem, quo erat circumdatus, caedere, quantum viribus poterat, non destitit: quo dolore adductus, elephantus, milite abjecto, maximo cum stridore cursuque conversus ad reliquas bestias se recepit.

LXXXV. Interim, Thapso qui erant praesidio, ex oppido eruptionem porta maritima faciunt, et, sive ut suis subsidio occurrerent, sive ut, oppido deserto, fuga salutem sibi pararent, egrediuntur, atque ita, per mare umbilici fine ingressi, terram petebant: qui a servitiis puerisque, qui in castris erant, lapidibus pilisque prohibiti terram attingere, rursus se in oppidum receperunt. Interim, Scipionis copiis prostratis, passimque to to campo fugientibus, confestim Caesaris legiones consequi, spatiumque se non dare colligendi. Qui postquam ad ea castra, quae petebant, perfugerunt, ut refectis castris rursus sese defenderent, ducem aliquem requirunt, quem respicerent, cujus auctoritate imperioque rem gererent: qui postquam animadverterunt, neminem ibi esse praesidio, protinus, armis abjectis, in regia castra fugere contendunt. Quo postquam pervenerunt, ea quoque ab Julianis teneri vident. Desperata salute, in quodam colle consistunt; atque, armis demissis, salutationem more militari faciunt. Quibus miseris ea res parvo praesidio fuit: namque milites veterani, ira et dolore incensi, non modo, ut parcerent hosti, non poterant adduci, sed etiam ex suo exercitu illustres urbanos, quos auctores appellabant, complures aut vulnerarunt, aut interfecerunt; in quo numero fuit Tullius Rufus, quaestorius, qui, pilo transjectus consulto a milite, interiit: item Pompeius Rufus, brachium gladio percussus, nisi celeriter ad Caesarem accucurrisset, interfectus esset.

Quo facto complures equites Romani senatoresque perterriti ex proelio se receperunt; ne a militibus, qui ex tanta victoria licentiam sibi assumsissent immoderate peccandi, impunitatis propter maximas res gestas spe, ipsi quoque interficerentur. Itaque ii omnes Scipionis milites, quum fidem Caesaris implorarent, inspectante ipso Caesare, et a militibus deprecante, eis uti parcerent, ad unum sunt interfecti.

LXXXVI. Caesar, trinis castris potitus, occisisque hostium x millibus, fugatisque compluribus, se recepit, L militibus amissis, paucis sauciis, in castra: ac statim ex itinere ante oppidum Thapsum constitit, elephantosque LXIV ornatos armatosque cum turribus ornamentisque capit, captos ante oppidum instructos constituit: id hoc consilio, si posset Virgilius, quique cum eo obsidebantur, rei male gestae suorum indicio a pertinacia deduci. Deinde ipse Virgilium appellavit, invitavitque ad deditionem, suamque lenitatem et clementiam commemoravit: quem postquam animadvertit responsum sibi non dare, ab oppido recessit. Postero die, divina re facta, concione advocata, in conspectu oppidanorum milites collaudat; totumque exercitum veteranum donavit; praemia fortissimo cuique, ac bene merenti, pro suggestu tribuit: ac, statim inde digressus, Rebilo proconsule cum III ad Thapsum legionibus, et Cn. Domitio cum II Tisdrae, ubi Considius praeerat, ad obsidendum relictis, M. Messalla Uticam ante praemisso cum equitatu, ipse eodem iter facere contendit.

LXXXVII. Equites interim Scipionis, qui ex proelio fugerant, quum Uticam versus iter facerent, perveniunt ad oppidum Paradae. Ubi, quum ab incolis non reciperentur, ideo quod fama de victoria Caesaris praecucurrisset; vi oppido potiti, in medio foro lignis coacervatis, omnibusque rebus eorum congestis, ignem subjiciunt, atque ejus oppidi incolas cujusque generis aetatisque, vivos, constrictosque, in flammam conjiciunt, atque ita acerbissimo afficiunt supplicio: deinde protinus Uticam perveniunt. Superiore tempore M. Cato, quod Uticensibus propter beneficium legis Juliae parum in suis partibus praesidii esse existimaverat, plebem inermem oppido ejecerat, et ante portam Bellicam castris fossaque, parvula duntaxat, munierat, ibique custodiis circumdatis, habitare coëgerat; senatum autem oppidi custodia tenebat. Eorum castra ii equites adorti expugnare coeperunt, ideo quod eos partibus Caesaris favisse sciebant, ut, eis interfectis, eorum pernicie dolorem suum ulcisce-

rentur. Uticenses, animo addito ex Caesaris victoria, lapidibus fustibusque equites repulerunt. Itaque, posteaquam castra non potuerant potiri, Uticam se in oppidum conjecerunt: atque ibi multos Uticenses interfecerunt, domosque eorum expugnaverunt ac diripuerunt. Quibus quum Cato persuadere nulla ratione quiret, ut secum oppidum defenderent, et caede rapinisque desisterent, et, quid sibi vellent, sciret, sedandae eorum importunitatis gratia singulis HS c divisit. Idem Sulla Faustus fecit, ac de sua pecunia largitus est: unaque cum iis ab Utica proficiscitur, atque in regnum ire contendit.

LXXXVIII. Complures interim ex fuga Uticam perveniunt: quos omnes Cato convocatos, una cum ccc, qui pecuniam Scipioni ad bellum faciendum contulerant, hortatur, ut servitia manumitterent, oppidumque defenderent. Quorum quum partem assentire, partem animum mentemque perterritam, atque in fugam destinatam, habere intellexisset, amplius de ea re agere destitit, navesque iis attribuit, ut in quas quisque partes vellet, proficisceretur. Ipse, omnibus rebus diligentissime constitutis, liberis suis L. Caesari, qui tum ei proquaestore fuerat, commendatis, et sine suspicione, vultu atque sermone, quo superiore tempore usus fuerat, quum dormitum isset, ferrum intro clam in cubiculum tulit, atque ita se transjecit. Qui dum anima nondum exspirata concidisset, et, impetu facto in cubiculum ex suspicione, medicus familiaresque continere atque vulnus obligare coepissent, ipse suis manibus vulnus crudelissime divellit, atque animo praesenti se interemit. Quem Uticenses quanquam oderant partium gratia, tamen, propter ejus singularem integritatem, et quod dissimillimus reliquorum ducum fuerat, quodque Uticam mirificis operibus munierat, turresque auxerat, sepultura afficiunt. Quo interfecto, L. Caesar, ut aliquid sibi ex ea re auxilii pararet, convocato populo, concione habita, cohortatur omnes, ut portae aperirentur: se in Caesaris clementia magnam spem habere. Itaque, portis patefactis, Utica egressus, Caesari imperatori obviam proficiscitur. Messalla, ut erat imperatum Uticam pervenit, omnibusque portis custodias ponit.

LXXXIX. Caesar interim, a Thapso progressus, Uscetam pervenit, ubi Scipio magnum frumenti numerum armorum, telorum, ceterarumque rerum, cum parvo praesidio habuerat. Id adveniens potitur: deinde Adrumetum pervenit. Quo quum sine mora introisset, armis, frumento, pecuniaque considerata,

Q. Ligario, C. Considio filio, qui tum ibi fuerant, vitam concessit. Deinde eodem die Adrumeto egressus, Livineio Regulo ibi cum legione relicto, Uticam ire contendit; cui in itinere fit obvius L. Caesar, et subito se ad genua projecit, vitamque sibi, neque amplius quidquam, deprecatur. Cui Caesar facile et pro sua natura, et pro instituto, concessit: item Caecinae, C. Ateio, P. Atrio, L. Cellae, patri et filio, M. Eppio, M. Aquinio, Catonis filio, Damasippique liberis, ex sua consuetudine tribuit; circiterque [noctem] luminibus accensis Uticam pervenit, atque extra oppidum ea nocte mansit.

XC. Postero die mane in oppidum introiit; concioneque advocata, Uticenses incolas cohortatus, gratias pro eorum erga se studio agit; cives autem Romanos negotiatores, et eos, qui inter ccc pecunias contulerant Varo et Scipioni, multis verbis accusatos, et de eorum sceleribus longiore habita oratione, ad extremum, ut sine metu prodirent, edicit; se eis duntaxat vitam concessurum, bona quidem eorum se venditurum, ita tamen, qui eorum bona sua redemisset, se bonorum venditionem inducturum, et pecuniam multae nomine relaturum, ut incolumitatem retinere posset. Quibus metu exsanguibus, de vitaque ex suo promerito desperantibus, subito oblata salute, libentes cupidique conditionem acceperunt: petieruntque a Caesare, ut universis ccc uno nomine pecuniam imperaret. Itaque bis millies sestertio his imposito, ut per triennium sex pensionibus populo Romano solverent, nullo eorum recusante, ac se eodem die demum natos praedicantes, laeti gratias agunt Caesari.

XCI. Rex interim Juba, ut ex proelio fugerat, una cum Petreio interdiu in villis latitando, tandem, nocturnis itineribus confectis, in regnum pervenit; atque ad oppidum Zamam, ubi ipse domicilium, conjuges, liberosque habebat, quo ex cuncto regno omnem pecuniam, carissimasque res comportaverat, quodque inito bello operibus maximis munierat, accedit. Quem oppidani, antea rumore exoptato de Caesaris victoria audito, ob has caussas oppido prohibuerunt, quod, bello contra populum Romanum suscepto, in oppido Zamae lignis congestis, maximam in medio foro pyram construxerat; ut, si forte bello foret superatus, omnibus rebus eo coacervatis, dehinc civibus cunctis interfectis eodemque projectis, igne subjecto, tum demum se ipse insuper interficeret, atque una cum liberis, conjugibus, civibus, cunctaque gaza regia, cremaretur. Postquam

Juba ante portas diu multumque primo minis pro imperio egisset cum Zamensibus; deinde, quum se parum proficere intellexisset, precibus quoque orasset, uti se ad suos deos penates admitterent; ubi eos in sententia perstare animadvertit, nec minis, nec precibus suis moveri, quo magis se reciperent: tertio petit ab eis, ut sibi conjuges liberosque redderent, ut secum eos absportaret. Postquam sibi nihil omnino oppidanos responsi reddere animadvertit, nulla re ab iis impetrata, ab Zama discedit, atque ad villam suam cum M. Petreio paucisque equitibus se confert.

XCII. Zamenses interim legatos de iis rebus ad Caesarem Uticam mittunt, petuntque ab eo, uti ante, quam rex manum colligeret, seseque oppugnaret, sibi auxilium mitteret: se tamen paratos esse, sibi quoad vita suppeteret, oppidum seque ei reservare. Legatos collaudatos Caesar domum jubet antecedere, ac suum adventum praenunciare. Ipse, postero die Utica egressus, cum equitatu in regnum ire contendit. Interim in itinere ex regiis copiis duces complures ad Caesarem veniunt, orantque, ut sibi ignoscat. quibus supplicibus venia data, Zamam perveniunt. Rumore interim perlato de ejus lenitate clementiaque, propemodum omnes regni equites Zamam perveniunt ad Caesarem, ab eoque sunt metu periculoque liberati.

XCIII. Dum haec utrobique geruntur, Considius, qui Tisdrae cum familia sua, gladiatoria manu, Gaetulisque, praeerat, cognita caede suorum, Domitiique et legionum adventu perterritus, desperata salute, oppidum deserit, seque clam cum paucis barbaris pecunia onustus subducit, atque in regnum fugere contendit; quem Gaetuli, sui comites, in itinere, praedae cupidi, concidunt, seque in quascunque potuere partes conferunt. C. interim Virgilius, postquam, terra marique clausus, se nihil proficere intellexit, suosque aut interfectos aut fugatos, M. Catonem Uticae sibi ipsum manus intulisse, regem vagum, ab suisque desertum, ab omnibus aspernari, Saburam, ejusque copias ab Sitio esse deletas, Uticae Caesarem sine mora receptum, de tanto exercitu reliquias esse nullas, quae sibi, suisque liberis prodessent; a Caninio proconsule, qui eum obsidebat, fide accepta, seque et sua omnia, et oppidum, proconsuli tradit.

XCIV. Rex interim Juba, ab omnibus civitatibus exclusus, desperata salute, quum jam coenatus esset cum Petreio, ut per virtutem interfecti esse viderentur, ferro inter se depugnant: atque firmior imbecilliorem, Juba Petreium facile ferro con-

sumsit. Deinde ipse sibi quum conaretur gladio transjicere pectus, nec posset, precibus a servo suo impetravit, ut se interficeret; idque obtinuit.

XCV. P. Sitius interim, pulso exercitu Saburae, praefecti Jubae, ipsoque interfecto, quum iter cum paucis per Mauritaniam ad Caesarem faceret, forte incidit in Faustum Afraniumque, qui eam manum habebant, qua Uticam diripuerant, iterque in Hispaniam intendebant, et erant numero circiter MD. Itaque celeriter nocturno tempore insidiis dispositis, eos prima luce adortus, praeter paucos equites, qui ex primo agmine fugerant, reliquos aut interficit, aut in deditionem accipit; Afranium et Faustum vivos capit cum conjuge et liberis. Paucis post diebus, dissensione in exercitu orta, Faustus et Afranius interficiuntur. Pompeiae cum Fausti liberis Caesar incolumitatem suaque omnia concessit.

XCVI. Scipio interim cum Damasippo, et Torquato, et Plaetorio Rustiano, navibus longis diu multumque jactati, quum Hispaniam peterent, ad Hipponem regium deferuntur, ubi classis P. Sitii per id tempus erat: a qua pauciora ab amplioribus circumventa navigia deprimuntur; ibique Scipio cum iis, quos paullo ante nominavi, interiit.

XCVII. Caesar interim, Zamae auctione regia facta, bonisque eorum venditis, qui cives Romani contra populum Romanum arma tulerant, praemiisque Zamensibus, qui de rege excludendo consilium ceperant, tributis, vectigalibusque regiis abrogatis, ex regnoque provincia facta, atque ibi Crispo Sallustio proconsule cum imperio relicto, ipse, Zama egressus, Uticam se recepit. Ibi bonis venditis eorum, qui sub Juba Petreioque ordines duxerant, item Thapsitanis HS vicesies, conventui eorum HS tricesies; Adrumetinis HS tricesies, conventui eorum HS quinquagies, multae nomine, imponit: civitates, bonaque eorum ab omni injuria rapinisque defendit. Leptitanos, quorum superioribus annis bona Juba diripuerat, et, ad senatum questi per legatos, atque arbitris a senatu datis, sua receperant, tricies centenis millibus pondo olei in annos singulos multat, ideo quod initio, per dissensionem principum, societatem cum Juba inierant, eumque armis, militibus, pecunia juverant. Tisdritanos, propter humilitatem civitatis, certo numero frumenti multat.

XCVIII. His rebus gestis, Idibus Jun. Uticae classem conscendit. et post diem III Carales in Sardiniam pervenit. Ibi

Sulcitanos, quod Nasidium ejusque classem receperant, copiisque juverant, HS centies multat, et pro decimis octavas pendere jubet; bonaque paucorum vendit; et ante diem III Kal. Quinct. naves conscendit; et, a Caralibus secundam terram provectus, duodetricesimo die, eo quod tempestatibus in portubus cohibebatur, ad urbem Romam venit.

DE

BELLO HISPANIENSI

INCERTI AUCTORIS

LIBER UNUS.

PHARNACE superato, Africa recepta, qui ex iis proeliis cum adolescente Cn. Pompeio profugissent, quum et ulterioris Hispaniae potitus esset, dum Caesar muneribus dandis in Italia detinetur; quo facilius praesidia contra compararet Pompeius, in fidem uniuscujusque civitatis confugere coepit. Ita partim precibus, partim vi, bene magna comparata manu, provinciam vastare. Quibus in rebus nonnullae civitates sua sponte auxilia mittebant: item nonnullae portas contra claudebant. Ex quibus si qua oppida vi ceperat, quum aliquis ex ea civitate optime de Cn. Pompeio meritus civis esset, propter pecuniae magnitudinem aliqua ei inferebatur caussa, ut, eo de medio sublato, ex ejus pecunia latronum largitio fieret. Ita paucis commodis hoste hortato, majores augebantur copiae: ob hoc crebris nunciis in Italiam missis, civitates contrariae Pompeio auxilia sibi depostulabant.

II. C. Caesar, dictator III, designatus IV, multis itineribus ante confectis, quum celeri festinatione ad bellum conficiendum in Hispaniam venisset, legati Cordubenses, qui a Cn. Pompeio discesserant, Caesari obviam veniunt: a quibus nunciabatur, nocturno tempore oppidum Cordubam capi posse, quod nec opinantibus adversariis ejus provinciae potitus esset, simulque captos tabellarios, qui a Cn. Pompeio dispositi omnibus lo

cis essent, quo certiorem Cn. Pompeium de Caesaris adventu facerent. Multa praeterea verisimilia proponebant. Quibus rebus adductus, quos legatos ante exercitui praefecerat, Q. Pedium et Q. Fabium Maximum, de suo adventu facit certiores, ut, quem sibi equitatum ex provincia fecissent, praesidio mitterent: ad quos celerius, quam ipsi opinati sunt, appropinquavit, neque, ut ipse voluit, equitatum sibi praesidio habuit.

III. Erat idem temporis Sextus Pompeius frater, qui cum praesidio Cordubam tenebat, quod ejus provinciae caput esse existimabatur: ipse autem Cn. Pompeius adolescens Uliam oppidum oppugnabat, et fere jam aliquot mensibus ibi detinebatur. Quo ex oppido, cognito Caesaris adventu, legati, clam praesidia Cn. Pompeii, Caesarem quum adissent, petere coeperunt, uti sibi primo quoque tempore subsidium mitteret. Caesar, eam civitatem omni tempore optime de populo Romano meritam esse sciens, celeriter VI cohortes secunda vigilia jubet proficisci, parique equites numero; quibus praefecit hominem ejus provinciæ notum, et non parum scientem, L. Junium Paciecum. Qui quum ad Cn. Pompeii praesidia venisset, incidit idem temporis, ut tempestate adversa vehementique vento afflictaretur: quem vis tempestatis ita obscurabat, ut vix proximum agnoscere posset. Cujus incommodum summam utilitatem ipsis praebebat. Ita, quum ad eum locum venerunt, jubet binos equites incedere, et recta per adversariorum praesidia ad oppidum contendere: mediisque eorum praesidiis quum quaereretur, qui essent, unus ex nostris respondit, Ut sileat verbum facere; nam id temporis conari ad murum accedere, ut oppidum capiant. et partim tempestate impediti vigiles non poterant diligentiam praestare, partim illo responso deterrebantur. Quum ad portam appropinquassent, signo dato, ab oppidanis sunt recepti; et pedites equitesque, clamore facto, depositis ibi partim, qui remansere, eruptionem in adversariorum castra fecerunt. Sic illud quum inscientibus accidisset, existimabat magna pars hominum, qui in iis castris fuissent, se prope captos esse.

IV. Hoc misso ad Uliam praesidio, Caesar, ut Pompeium ab ea oppugnatione deduceret, ad Cordubam contendit: ex quo itinere loricatos viros fortes cum equitatu ante praemisit: qui, simul in conspectum oppidi se dederunt, in equis recipiuntur. Hoc a Cordubensibus nequaquam poterat animadverti. Appropinquantibus, ex oppido bene magna multitudo ad equitatum

concidendum quum exissent; loricati, ut supra scripsimus, ex equis descenderunt, et magnum proelium fecerunt, sic uti ex infinita hominum multitudine pauci in oppidum se reciperent. Hoc timore adductus, Sextus Pompeius literas fratri misit, ut celeriter sibi subsidio veniret, ne prius Caesar Cordubam caperet, quam ipse illo venisset. Ita Cn. Pompeius, Ulia prope capta, literis fratris excitus, cum copiis ad Cordubam iter facere coepit.

V. Caesar, quum ad flumen Baetim venisset, neque propter altitudinem fluminis transire posset, lapidibus corbes plenos demisit: ita, insuper ponte facto, copias ad castra tripartito transduxit. Tenebant adversus oppidum e regione pontis trabes, ut supra scripsimus, bipartito. Huc quum Pompeius cum suis copiis venisset, ex adverso pari ratione castra ponit. Caesar, ut eum ab oppido commeatuque excluderet, brachium ad pontem ducere coepit. Pari idem conditione Pompeius. Hic inter duces duos fit contentio, uter prius pontem occuparet: ex qua contentione quotidiana minuta proelia fiebant, ut modo hi, modo illi superiores discederent. Quae res quum ad majorem contentionem venisset, ab utrisque comminus pugna inita, dum cupidius locum student tenere, propter pontem coangustabantur, et, fluminis ripas appropinquantes, coangustati praecipitabantur. Hic alteri alteris non solum mortem morti exaggerabant, sed tumulos tumulis exaequabant. Ita diebus compluribus cupiebat Caesar, si qua conditione posset, adversarios in aequum locum deducere, et primo quoque tempore de bello decernere.

VI. Id quum animadverteret adversarios minime velle, quos ideo a via retraxerat, ut in aequum deduceret; copiis flumen transductis, noctu jubet ignes fieri magnos. Ita firmissimum ejus praesidium Ateguam proficiscitur. Id quum Pompeius ex perfugis rescisset, ea die per viarum angustias carra complura multosque lanistas retraxit, et ad Cordubam se recepit. Caesar munitionibus Ateguam oppugnare, et brachia circumducere coepit: cujus rei Pompeio quum nuncius esset allatus, eo die proficiscitur. Cujus in adventum, praesidii caussa, Caesar complura castella occupavit, partim ubi equitatus, partim ubi pedestris copia in statione, et in excubitu, castris praesidio esse possent. Hic in adventu Pompeii incidit, ut matutino tempore nebula esset crassissima: itaque in illa obscuratione cum aliquot cohortibus, et equitum turmis, circumcludunt Caesaris equites, et concidunt, sic, ut vix in ea caede pauci effugerent.

VII. Insequenti nocte castra sua incendit Pompeius, et trans flumen Salsum per convalles castra inter duo oppida, Ateguam et Ucubim, in monte constituit. Caesar in munitionibus, ceterisque, quae ad oppidum oppugnandum opus fuerunt, aggerem vineasque agere instituit. Haec loca sunt montuosa, et natura edita ad rem militarem, quae planitie dividuntur Salso flumine; proxime tamen Ateguam, ut ad flumen sint circiter passuum duo millia. Ex ea regione oppidi in montibus castra habuit posita Pompeius, in conspectu utrorumque oppidorum, neque suis ausus est subsidio venire. Aquilas et signa habuit XIII legionum: sed, ex quibus aliquid firmamenti se existimabat habere duae fuerunt vernaculae, quae a Trebonio transfugerant; una facta ex coloniis, quae fuerunt in his regionibus; quarta fuit Afraniana ex Africa, quam secum adduxerat; reliquae ex fugitivis auxiliares consistebant: nam, de levi armatura et equitatu, longe et virtute et numero nostri erant superiores.

VIII. Accedebat huc, ut longius bellum duceret Pompeius, quod loca sunt edita, et ad castrorum munitiones non parum idonea: nam fere totius ulterioris Hispaniae regio, propter terrae fecunditatem, inopem difficilemque habet oppugnationem, et non minus copiosam aquationem. Hic etiam propter barbarorum crebras excursiones omnia loca, quae sunt ab oppidis remota, turribus et munitionibus retinentur, et, sicut in Africa, rudere, non tegulis, teguntur: simulque in his habent speculas, et propter altitudinem longe lateque prospiciunt. Item oppidorum magna pars ejus provinciae montibus fere munita, et natura excellentibus locis est constituta, ut simul aditus adscensusque habeat difficiles. Ita ab oppugnationibus natura loci distinentur, ut civitates Hispaniae non facile ab hoste capiantur: id quod in hoc contigit bello. Nam, ubi inter Ateguam et Ucubim, quae oppida supra sunt scripta, Pompeius habuit castra constituta, in conspectu duorum oppidorum, ab suis castris circiter millia passuum IV grumus est excellens natura, qui appellatur Castra Postumiana: ibi praesidii caussa castellum Caesar habuit constitutum.

IX. Pompeius, qui eodem jugo tegebatur loci natura, et, quod remotum erat a castris Caesaris, animadvertebat loci difficultatem, et, quod flumine Salso intercludebatur, non esse commissurum Caesarem, ut in tanta loci difficultate ad subsidium submittendum se mitteret. Ista fretus opinione, tertia vigilia profectus, castellum oppugnare coepit, ut laborantibus

succurreret. Nostri, quum appropinquassent, clamore repentino telorumque multitudine jactus facere coeperunt, uti magnam partem hominum vulneribus afficerent. Quo peracto, quum ex castello repugnare coepissent, et majoribus castris Caesari nuncius esset allatus, cum III legionibus est profectus: et, quum ad eos appropinquasset, fuga perterriti multi sunt interfecti, complures capti; in quibus duo * *. Multi praeterea, armis exuti, fugerunt; quorum scuta sunt relata LXXX.

X. Insequenti luce Arguetius ex Italia cum equitatu venit. Is signa Saguntinorum retulit V, quae ab oppidanis cepit. Suo loco praeteritus est, quod equites ex Italia cum Asprenate ad Caesarem venissent. Ea nocte Pompeius castra sua incendit, et ad Cordubam versus iter facere coepit. Rex, nomine Indo, qui cum equitatu suas copias adduxerat, dum cupidius agmen adversariorum insequitur, a vernaculis legionariis exceptus est. et interfectus.

XI. Postero die equites nostri longius ad Cordubam versus prosecuti sunt eos, qui commeatus ad castra Pompeii ex oppido portabant: ex iis capti L cum jumentis ad nostra adducti sunt castra. Eodem die, Q. Marcius, tribunus militum qui fuisset Pompeii, ad nos transfugit; et noctis tertia vigilia in oppido acerrime pugnatum est; ignemque multum miserunt, sic ut omne genus, quibus ignis per jactus solitus est mitti, exerceretur. Hoc praeterito tempore, C. Fundanius, eques Romanus, ex castris adversariorum ad nos transfugit.

XII. Postero die ex legione vernacula milites sunt capti ab equitibus nostris duo, qui dixerunt se servos esse; quum venirent, cogniti sunt a militibus, qui antea cum Fabio et Pedio fuerant, et a Trebonio transfugerant. Eis ad ignoscendum nulla est data facultas, et a militibus nostris interfecti sunt. Idem temporis capti tabellarii, qui a Corduba ad Pompeium missi erant, perperamque ad castra nostra pervenerant, praecisis manibus missi sunt facti. Pari consuetudine, vigilia secunda, ex oppido ignem multum telorumque multitudinem jactando, bene magnum tempus consumserunt, compluresque vulneribus affecerunt. Praeterito noctis tempore, eruptionem in legionem sextam fecerunt, quum in opere nostri distenti essent, acriterque pugnare coeperunt: quorum vis repressa a nostris, etsi oppidani superiore loco defendebantur. Ii, quum eruptionem facere coepissent, tamen virtute militum nostrorum, *

qui etsi inferiore loco premebantur, tamen repulsi adversarii bene multis vulneribus affecti in oppidum se contulerunt.

XIII. Postero die Pompeius ex castris suis brachium coepit ad flumen Salsum ducere: et, quum nostri equites pauci in statione fuissent a pluribus reperti, de statione sunt dejecti, et occisi tres. Eo die A. Valgius, senatoris filius, cujus frater in castris Pompeii fuisset, omnibus suis rebus relictis, equum conscendit, et fugit. Speculator de legione secunda Pompeiana captus a militibus et interfectus est. Idemque temporis glans missa est, inscripta, quo die ad oppidum capiendum accederent, sese scutum esse positurum. Qua spe nonnulli, dum sine periculo murum adscendere, et oppidum potiri, posse se sperant, postero die ad murum opus facere coeperunt, et bene magna prioris muri pars dejecta est *. Quo facto ab oppidanis, ac si suarum partium essent, conservati, missos facere loricatos, quique praesidii caussa praepositi oppido a Pompeio essent, orabant. Quibus respondit Caesar, se conditiones dare, non accipere, consuevisse. Qui quum in oppidum revertissent, relato responso, clamore sublato, omni genere telorum emisso, pugnare pro muro toto coeperunt; propter quod fere magna pars hominum, qui in castris nostris essent, non dubitarunt, quin eruptionem eo die essent facturi. Ita, corona circumdata, pugnatum est aliquamdiu vehementissime, simulque balista, missa a nostris, turrem dejecit: qua adversariorum, qui in ea turre fuerant, v dejecti sunt, et puer, qui balistam solitus erat observare

XIV. Eo praeterito tempore, Pompeius trans flumen Salsum castellum constituit: neque a nostris prohibitus, falsaque illa opinione gloriatus est, quod prope in nostris partibus locum tenuisset. Item insequenti die eadem consuetudine dum longius prosequitur, quo loco equites nostri stationem habuerant, aliquot turmae cum levi armatura, impetu facto, loco sunt dejectae, et, propter paucitatem nostrorum equitum, simul cum levi armatura inter turmas adversariorum protritae. Hoc in conspectu utrorumque castrorum gerebatur: et majore Pompeiani exsultabant gloria, longius quod, nostris cedentibus, prosequi coepissent. Qui quum aliquo loco a nostris recepti essent, ut consuessent, ex simili virtute clamore facto, aversati sunt proelium facere.

XV. Fere apud exercitus haec est equestris proelii consuetudo: quum eques ad dimicandum, dimisso equo, cum pedite congreditur, nequaquam par habetur. Id quod in hoc accidit

certamine. Quum pedites, ex levi armatura lecti, ad pugnam, equitibus nostris nec opinantibus, venissent, idque in proelio animadversum esset; complures ex equis descenderunt. Ita exiguo tempore eques pedestre, pedes equestre proelium facere coepit, usque eo, ut caedem proxime a vallo fecerint; in quo proelio adversariorum ceciderunt CXXIII, compluresque armis exuti, multi vulneribus affecti in castra sunt redacti; nostri ceciderunt III; saucii XII pedites, equites V. Ejus diei insequenti tempore, pristina consuetudine pro muro pugnari coeptum est. Quum bene magnam multitudinem telorum ignemque nostris defendentibus injecissent, nefandum crudelissimumque facinus sunt aggressi, in conspectuque nostro hospites, qui in oppido erant, jugulare, et de muro praecipites mittere coeperunt, sicut apud barbaros; quod post hominum memoriam nunquam est factum.

XVI. Hujus diei extremo tempore a Pompeianis clam [ad] nostros tabellarius est missus, ut ea nocte turres aggeremque incenderent, et III vigilia eruptionem facerent. Ita igne, telorumque multitudine jacta, quum bene magnam partem muri consumsissent, portam, quae e regione et in conspectu Pompeii castrorum fuerat, aperuerunt, copiaeque totae eruptionem fecerunt, secumque extulerunt calcatas ad fossas complendas, et harpagones ad casas, quae stramentitiae ab nostris hibernorum caussa aedificatae erant, diruendas et incendendas; praeterea argentum, et vestimenta, ut, dum nostri praeda detinerentur, illi, caede facta, ad praesidia Pompeii se reciperent: nam, quod existimabat, eos posse conatum efficere, nocte tota ultra ibat flumen Salsum in acie. Quod factum licet nec opinantibus nostris esset gestum; tamen, virtute freti, repulsos multisque vulneribus affectos oppido represserunt, praedaque et armis eorum sunt potiti, vivosque aliquos ceperunt, qui postero die sunt interfecti. Eodemque tempore transfuga nunciavit ex oppido, Junium, qui in cuniculo fuisset, jugulatione oppidanorum facta, clamasse, facinus se nefandum et scelus fecisse: nam eos nihil meruisse, quare tali poena afficerentur, qui eos ad aras et focos suos recepissent; eosque hospitium scelere contaminasse. multa praeterea dixisse: qua oratione deterritos, amplius jugulationem non fecisse.

XVII. Ita postero die Tullius legatus cum Catone Lusitano venit, et apud Caesarem verba fecit: Utinam quidem dii immortales fecissent, ut tuus potius miles, quam Cn. Pompeii, fac

tus essem; et hanc virtutis constantiam in tua victoria, non in illius calamitate, praestarem: cujus funestae laudes quippe ad hanc fortunam reciderunt, ut cives Romani, indigentes praesidii, et propter patriae luctuosam perniciem dedamur hostium numero: qui neque in illius prospera acie primam fortunam, neque in adversa secundam obtinuimus victoriam; qui, legionum tot impetus sustentantes, nocturnis diurnisque operibus gladiorum ictus telorumque missus exspectantes, victi, et deserti a Pompeio, tua virtute superati, salutem a tua clementia deposcimus; petimusque, ut, qualem te gentibus praestitisti, similem in civium deditione praestes. Et qualem, ait, gentibus me praestiti, similem in civium deditione praestabo.

XVIII. Remissis legatis, quum ad portam venisset Tib. Tullius, et quum eum introëuntem C. Antonius insecutus non esset, revertit ad portam, et hominem apprehendit. Quod Tiberius quum fieri animadvertit, simul pugionem eduxit, et manum ejus incidit. Ita refugerunt ad Caesarem. Eodemque tempore signifer de legione prima transfugit, et nunciavit, quo die equestre proelium factum esset, suo signo perisse homines xxxv: neque licere castris Cn. Pompeii nunciari, neque dici, perisse quemquam. Servus, cujus dominus in Caesaris castris fuisset, uxoremque et filium in oppido reliquerat, dominum jugulavit, et ita clam a Caesaris praesidiis in Pompeii castra discessit; et indicium glande inscriptum misit, per quod certior fieret Caesar, quae in oppido ad defendendum compararentur. Ita literis acceptis, quum in oppidum revertissent, qui mittere glandem scriptam solebant, insequenti tempore duo Lusitani fratres transfugae nunciarunt, quam Pompeius concionem habuisset: quoniam oppido subsidio non posset venire, noctu ex adversariorum conspectu se deducerent ad mare versum: unum respondisse, ut potius ad dimicandum descenderent, quam signum fugae ostenderent: eum, qui ita locutus esset, jugulatum. Eodem tempore tabellarii ejus deprehensi, qui ad oppidum veniebant, quorum literas Caesar oppidanis objecit, et, qui vitam sibi peteret, jussit turrem ligneam oppidanorum incendere. Id si fecisset, ei se promisit omnia concessurum. Quod difficile erat factu, ut eam turrem sine periculo quis incenderet. Ita * * facturus de ligno quum propius accessisset, ab oppidanis est occisus. Eadem nocte transfuga nunciavit, Pompeium et Labienum de jugulatione oppidanorum indignatos esse.

XIX. Vigilia secunda propter multitudinem telorum turris

lignea, quae nostra fuisset, ab imo vitium fecit, usque ad tabulatum secundum et tertium. Eodem tempore pro muro pugnatum acerrime, et turrem nostram, ut superiorem, incenderunt: idcirco, quod ventum oppidani secundum habuerunt. Insequenti luce materfamilias de muro se dejecit, et ad nos transiliit, dixitque se cum familia constitutum habuisse, ut una transfugerent ad Caesarem: illam oppressam et jugulatam. Hoc praeterea tempore tabellae de muro sunt dejectae, in quibus scriptum est inventum: L. Minutius Caesari: Si mihi vitam tribues, quoniam a Cn. Pompeio sum desertus, qualem me illi praestiti, tali virtute et constantia futurum me in te esse praestabo. Eodem tempore oppidanorum legati, qui antea exierant, Caesarem adierunt, si sibi vitam concederet, sese insequenti die oppidum esse dedituros. Quibus respondit, se Caesarem esse, fidemque praestaturum. Ita ante diem XI Kalend. Martii oppido potitus, imperator est appellatus.

XX. Quod Pompeius ex perfugis quum deditionem oppidi factam esse scisset, castra movit Ucubim versus, et circum ea loca castella disposuit, et munitionibus se continere coepit. Caesar movit, et propius castra castris contulit. Eodem tempore mane loricatus unus ex legione vernacula ad nos transfugit, et nunciavit, Pompeium oppidanos Ucubenses convocasse, iisque imperavisse, ut diligentia adhibita, perquirerent, qui essent suarum partium, itemque adversariorum victoriae fautores. Hoc praeterito tempore, in oppido, quod fuit captum, servus est prehensus in cuniculo, quem supra demonstravimus dominum jugulasse. Is vivus est combustus. Idemque temporis centuriones loricati VIII ad Caesarem transfugerunt ex legione vernacula, et equites nostri cum adversariorum equitibus congressi sunt, et saucii aliquot occiderunt ex levi armatura. Ea nocte speculatores prehensi servi III, et unus ex legione vernacula. Servi sunt in crucem sublati, militi cervices abscissae.

XXI. Postero die equites cum levi armatura ex adversariorum castris ad nos transfugerunt. Et eo tempore circiter XI equites ad aquatores nostros excucurrerunt, nonnullos interfecerunt, item alios vivos abduxerunt. Ex equitibus capti sunt equites VIII. Insequenti die Pompeius securi percussit homines LXXIV, qui dicebantur esse fautores Caesaris victoriae: reliquos in oppidum jussit deduci, ex quibus effugerunt CXX, et ad Caesarem venerunt.

XXII. Hoc praeterito tempore, qui in oppido Ategua Bur-

savolenses capti sunt, legati profecti sunt cum nostris, uti rem gestam Bursavolensibus referrent: quid sperarent de Cn. Pompeio, quum viderent hospites jugulari, praeterea multa scelera ab iis fieri, qui praesidii caussa ab his reciperentur. Qui quum ad oppidum venissent, nostri, qui fuissent equites Romani et senatores, non sunt ausi introire in oppidum, praeterquam qui ejus civitatis fuissent. Quorum responsis ultro citroque acceptis et redditis, quum ad nostros se reciperent, qui extra oppidum fuissent, illi de praesidio insecuti ex aversione legatos jugularunt. Duo reliqui, qui ex iis fugerunt, Caesari rem gestam detulerunt, et speculatores ad oppidum Ateguam miserunt. Qui quum certum comperissent, legatorum responsa ita esse gesta, quemadmodum illi retulissent, ab oppidanis concursu facto, eum, qui legatos jugulasset, lapidare, et ei manus intentare coeperunt: illius opera se perisse. Ita vix periculo liberatus petiit ab oppidanis, ut ei liceret legatum ad Caesarem proficisci: illi se satisfacturum. Potestate data, quum inde esset profectus, praesidio comparato, quum bene magnam manum fecisset, et nocturno tempore per fallaciam in oppidum esset receptus, jugulationem magnam facit. Principibusque, qui sibi contrarii fuissent, interfectis, oppidum in suam potestatem recepit. Hoc praeterito tempore, servi transfugae nunciaverunt, oppidanorum bona vendere, nec cui extra vallum licere exire, nisi discinctum; idcircoque, ex quo die oppidum Ategua esset captum, metu conterritos complures profugere in Baeturiam, neque sibi ullam spem victoriae propositam habere; et, si quis ex nostris transfugerit, in levem armaturam conjici, eumque non amplius XVI accipere.

XXIII. Insequenti tempore Caesar castris castra contulit, et brachium ad flumen Salsum ducere coepit. Hic dum in opere nostri distenti essent, complures ex superiore loco adversariorum decucurrerunt; nec detinentibus * nostris, multis telis injectis, complures vulneribus affecere. Hic tamen, ut ait Ennius, Nostri cessere parumper. Itaque, praeter consuetudinem, quum a nostris animadversum esset, cedere, centuriones ex legione V flumen transgressi duo restituerunt aciem; acriterque eximia virtute plures quum agerent, ex superiore loco multitudine telorum alter eorum concidit. Ita, quum is compar proelium facere coepisset, et quum undique se circumveniri animadvertisset, parumper ingressus, pedem offendit. Hujus concidentis viri casu passim audito, quum complures adversariorum

concursum facerent, equites nostri transgressi interiore loco adversarios ad vallum agere coeperunt. Ita, dum cupidius intra praesidia illorum student caedem facere, a turmis et levi armatura sunt interclusi. Quorum nisi summa virtus fuisset, vivi capti essent. Nam et munitione praesidii ita ccangustabantur, ut eques, spatio intercluso, vix se defendere posset. Ex his utroque genere pugnae complures sunt vulneribus affecti, in quîs etiam Clodius Aquitius: inter quos ita comminus est pugnatum, ut ex nostris, praeter II centuriones, sit nemo desideratus, gloria se efferentes.

XXIV. Postero die ab Soricaria utrorumque convenere copiae. Nostri brachia ducere coeperunt. Pompeius quum animadverteret, castello se excludi Aspavia, quod est ab Ucubi millia passuum v, haec res necessario devocabat, ut ad dimicandum descenderet. Neque tamen aequo loco sui potestatem faciebat, sed ex grumo excelsum tumulum capiebat, usque eo, ut necessario cogeretur iniquum locum subire. Quo [de] facto, quum utrorumque copiae tumulum excellentem petissent, prohibiti a nostris sunt, dejectique planitie. Quae res secundum nostris efficiebat proelium. Undique autem cedentibus adversariis, nostri magna in caede versabantur; quibus mons, non virtus, saluti fuit: quo subsidio tunc, nisi advesperasset, a paucioribus nostris omnique auxilio privati essent. Nam cecederunt ex levi armatura CCCXXIV: ex legionariis CXXXVIII, praeterquam quorum arma et spolia sunt allata. Ita pridie II centurionum interitio hac adversariorum poena est litata.

XXV. Insequenti die, pari consuetudine quum ad eundem locum ejus praesidium venisset, pristino illo suo utebantur instituto; nam, praeter equites, nullo loco aequo se committere audebant. Quum nostri in opere essent, equitum copiae concursus facere coeperunt: simulque vociferantibus legionariis, quum locum efflagitarent, ut consueti insequi existimare possent, se paratissimos esse ad dimicandum, nostri ex humili convalle bene longe sunt egressi, et planitie iniquiore loco constiterunt. Illi tamen procul dubio ad congrediendum in aequum locum non sunt ausi descendere, praeter unum, Antistium Turpionem, qui fidens viribus, ex adversariis sibi parem esse neminem agitare coepit. Hic, ut fertur Achillis Memnonisque congressus, Q. Pompeius Niger, eques Romanus Italicensis, ex acie nostra ad congrediendum progressus est. Quoniam ferocitas Antistii omnium mentes converterat ab opere ad spectandum,

acies sunt dispositae; nam inter bellatores principes dubia erat posita victoria, ut prope videretur finem bellandi duorum dirimere pugna. Ita avidi cupidique suarum quisque partium, * expertorum virorum fautorumque voluntas habebatur. Quorum virtute alacri quum ad dimicandum in planitiem se contulissent, scutorumque laudis insignis praefulgens opus caelatum, quorum * pugna esset prope profecto diremta, nisi propter equitum * concessum, ut supra demonstravimus, levis armatura praesidii caussa non longe ab opere castrorum constitisset. Ut nostros equites in receptu, dum ad castra redeunt, adversarii cupidius sunt insecuti, universi, clamore facto, impetum dederunt. Ita metu perterriti, quum in fuga essent, multis amissis, in castra se recipiunt.

XXVI. Caesar ob virtutem turmae Cassianae donavit millia XIII, et praefecto torques aureos V, et levi armaturae millia X. Hoc die A. Baebius, et C. Flavius, et A. Trebellius, equites Romani Astenses, argento prope tecti equites, ad Caesarem transfugerunt; qui nunciarunt, equites Romanos conjurasse omnes, qui in castris Pompeii essent, ut transitionem facerent; servi indicio omnes in custodiam esse conjectos, e quibus, occasione capta, se transfugisse. Item hoc die literae sunt deprehensae, quas mittebat Ursaonem Cn. Pompeius: S. V. G. E. V. Etsi, prout nostra felicitas, ex sententia adversarios adhuc propulsos habemus; tamen, si aequo loco sui potestatem facerent, celerius, quam vestra opinio fert, bellum confecissem. Sed exercitum tironum non audent in campum deducere, nostrisque adhuc freti praesidiis bellum ducunt; nam singulas civitates circumsederunt: inde sibi commeatus capiunt. Quare et civitates nostrarum partium conservabo, et bellum primo quoque tempore conficiam. Cohortes in animo habeo ad vos mittere. Profecto, nostro commeatu privati, necessario ad dimicandum descendent.

XXVII. Insequenti tempore quum nostri temere in opere distenti essent, equites in oliveto, dum lignantur, interfecti sunt aliquot. Servi transfugerunt, qui nunciaverunt, a. d. III Nonarum Martii proelium ad Soriciam quod factum est, ex eo tempore metum esse magnum, et Attium Varum circum castella praeesse. Eo die Pompeius castra movit, et contra Hispalim in oliveto constitit. Caesar priusquam eodem est profectus, luna hora circiter VI visa est. Ita castris motis Ucubim, Pompeius praesidium, quod reliquit, jussit incenderent, et, de-

usto oppido, in castra majora se reciperent. Insequenti tempore Ventisponte oppidum quum oppugnare coepisset, deditione facta, iter fecit in Carrucam, contraque Pompeium castra posuit. Pompeius oppidum, quod contra sua praesidia portas clausisset, incendit: milesque, qui fratrem suum in castris jugulasset, interceptus est a nostris, et fusti percussus. Hinc itinere facto, in campum Mundensem quum esset ventum, castra contra Pompeium constituit.

XXVIII. Sequenti die, quum iter facere Caesar cum copiis vellet, renunciatum est ab speculatoribus, Pompeium de III vigilia in acie stetisse. Hoc nuncio allato, vexillum proposuit. Idcirco enim copias eduxerat, quod Versaonensium civitati fuissent fautores; antea literas miserat, Caesarem nolle in convallem descendere, quod majorem partem exercitus tironum haberet. Hae literae vehementer confirmabant mentes oppidanorum. Ita, hac opinione fretus, totum se facere posse existimabat: etenim et natura loci defendebatur, et ipsius oppidi munitione, ubi castra habuit constituta. Namque, ut superius demonstravimus, loca excellentia tumulis contineri; interim nulla planitia dividit.

XXIX. Sed ratione nulla placuit taceri id, quod eo incidit tempore. Planities inter utraque castra intercedebat, circiter millia passuum V, ut auxilia Pompeii duabus defenderentur rebus, oppidi excelsi et loci natura. Hinc dirigens proxima planities aequabatur, cujus decursum antecedebat rivus, qui ad eorum accessum summam efficiebat loci iniquitatem: nam palustri et voraginoso solo currens erat ad dextrum. Et Caesar, quum aciem directam vidisset, non habuit dubium, quin media planitie in aequum ad dimicandum adversarii procederent. Hoc erat in omnium conspectu. Huc accedebat, ut locus illa planitie equitatum ornaret, et diei solisque serenitas; ut mirificum et optandum tempus prope ab diis immortalibus illud tributum esset ad proelium committendum. Nostri laetari, nonnulli etiam timere, quod in eum locum res fortunaeque omnium deducerentur, ut, quicquid post horam casus tribuisset, in dubio poneretur. Itaque nostri ad dimicandum procedunt: id quod adversarios existimabamus esse facturos. Qui tamen a munitione oppidi mille passibus longius non audebant procedere: in quo sibi prope murum adversarii proeliandum constituebant. Itaque nostri procedunt. Interdum aequitas loci adversarios efflagitabat, ut tali conditione contenderent ad victoriam; ne-

que tamen illi a sua consuetudine discedebant, ut aut ab excelso loco, aut ab oppido, discederent. Nostri pede presso propius rivum quum appropinquassent, adversarii patrocinari loco iniquo non desinunt.

XXX. Erat acies XIII aquilis constituta, quae lateribus equitatu tegebatur, cum levi armatura millibus VI; praeterea auxiliares accedebant, prope alterum tantum. Nostra praesidia LXXX cohortibus, et VIII millibus equitum. Ita, quum in extrema planitie iniquum in locum nostri appropinquassent, paratus hostis erat superior, ut transeundi superius iter vehementer esset periculosum. Quod quum a Caesare esset animadversum, ne quid temere culpa sua secus admitteretur, eum locum definire coepit. Quod quum hominum auribus esset objectum, moleste et acerbe accipiebant, se impediri, quo minus proelium conficere possent. Haec mora adversarios alacriores efficiebat, Caesaris copias timore impediri ad committendum proelium. Ita se efferentes iniquo loco sui potestatem faciebant, ut magno tamen periculo accessus eorum haberetur. Hic decumani suum locum, cornu dextrum, tenebant, sinistrum III et V legio, itemque cetera auxilia, et equitatus. Proelium clamore facto committitur.

XXXI. Hic etsi virtute nostri antecedebant, adversarii se e loco superiore defendebant acerrime, et vehemens fiebat ab utrisque clamor, telorumque missu concursus, sic, ut prope nostri diffiderent victoriae: congressus enim et clamor, quibus rebus maxime hostis conterretur, in collatu pari erant conditione. Itaque ex utroque genere pugnae, quum parem virtutem ad bellandum contulissent, pilorum missu fixa, cumulatur et concidit adversariorum multitudo. Dextrum demonstravimus decumanos cornu tenuisse: qui, etsi erant pauci, tamen, propter virtutem, magno adversarios timore eorum opera afficiebant, quod a suo loco hostes vehementer premere coeperunt, ut ad subsidium, ne ab latere nostri occuparent, legio adversariorum transduci coepta sit ad dextrum. Quae simul est mota, equitatus Caesaris sinistrum cornu premere coepit. At ii eximia virtute proelium facere incipiunt, ut locus in acie ad subsidium veniendi non daretur. Ita, quum clamori esset intermixtus gemitus, gladiorumque crepitus auribus oblatus, imperitorum mentes timore praepediebat. Hic, ut ait Ennius, Pes pede premitur, armis teruntur arma; adversariosque vehementissime pugnantes nostri agere coeperunt, quibus oppidum fuit

subsidio. Ita ipsis Liberalibus fusi fugatique non superfuissent, nisi in eum locum confugissent, ex quo erant egressi. In quo proelio ceciderunt millia hominum circiter XXX, et si quid amplius: praeterea Labienus, Attius Varus, quibus occisis utrisque funus est factum: itemque equites Romani, partim ex urbe, partim ex provincia, ad millia III. Nostri desiderati ad hominum M, partim peditum, partim equitum: saucii ad D. Adversariorum aquilae sunt ablatae XIII, et signa, et fasces: praeterea duces belli XVII capti sunt. Hos habuit res exitus.

XXXII. Ex fuga hac quum oppidum Mundam sibi constituissent praesidium, nostri cogebantur necessario eos circumvallare. Ex hostium armis, pro cespite cadavera collocabantur, scuta et pila pro vallo, * insuper occisi, et gladii, et mucrones, et capita hominum ordinata, ad oppidum conversa universa hostium timorem, virtutisque insignia * proposita viderent, et vallo circumcluderentur adversarii * ita Galli tragulis jaculisque oppidum ex hostium cadaveribus sunt circumplexi, oppugnare coeperunt. Ex hoc proelio Valerius adolescens Cordubam cum paucis equitibus fugit; Sexto Pompeio, qui Cordubae fuisset, rem gestam refert. Cognito hoc negotio, quos equites, quod pecuniae secum habuit, eis distribuit; et oppidanis dixit, se de pace ad Caesarem proficisci; et secunda vigilia ab oppido discessit. Cn. Pompeius autem cum equitibus paucis, nonnullisque peditibus, ad navale praesidium parte altera Carteiam con tendit, quod oppidum abest a Corduba millia passuum CLXX. Quo quum ad octavum milliarium venisset, P. Calvitius, qui castris antea Pompeii praepositus esset, ejus verbis nuncium mittit, quum minus belle haberet, ut mitterent lecticam, qua in oppidum deferri possit. Literis missis, Pompeius Carteiam defertur. Qui illarum partium fautores essent, conveniunt in domum, quo erat delatus, (qui arbitrati sunt clanculum venisse) ut ab eo, quae vellet, de bello requirerent. Quum frequentia convenisset, de lectica Pompeius eorum in fidem confugit.

XXXIII. Caesar, ex proelio Munda munitione circumdata, Cordubam venit. Qui ex caede eo refugerant, pontem occupaverunt. Quum eo esset ventum, conviciari coeperunt, Nos ex proelio paucos superesse: quo confugeremus? Ita pugnare coeperunt de ponte. Caesar flumen transjecit, et castra posuit. Scapula, totius seditionis familiae et libertinorum caput, ex proelio Cordubam quum venisset, familiam et libertos con-

vocavit, pyram sibi exstruxit, coenam afferri quam opimam imperavit, item optimis insternendam vestimentis: pecuniam et argentum in praesentia familiae donavit. Ipse de tempore coenavit; resinam et nardum identidem sibi infundit. Ita novissimo tempore servum jussit, et libertum, qui fuisset ejus concubinus, alterum se jugulare, alterum pyram incendere.

XXXIV. Oppidani autem, simul Caesar castra contra oppidum posuit, discordare coeperunt usque eo, ut clamor in castra nostra perveniret fere, inter Caesarianos et inter Pompeianos. Erant hic legiones, quae ex perfugis conscriptae: partim oppidanorum servi, qui erant a Sexto Pompeio manumissi, tunc in Caesaris adventum descendere coeperunt. Legio XIII oppidum defendere coepit: nam, quum jam repugnarent, turres ex parte, et murum occuparunt. Denuo legatos ad Caesarem mittunt, ut sibi legiones subsidio intromitteret. Hoc quum animadverterent homines fugitivi, oppidum incendere coeperunt: qui, superati a nostris, sunt interfecti, hominum millia XXII, praeterquam extra murum qui perierunt. Ita Caesar oppido potitus. Dum hic detinetur, ex proelio quos circummunitos superius demonstravimus, eruptionem fecerunt; et, bene multis interfectis, in oppidum sunt redacti.

XXXV. Caesar Hispalim quum contendisset, legati deprecatum venerunt. Ita quum oppidum sese tueri dixisset, Canium legatum cum praesidio intromittit: ipse castra ad oppidum ponit. Erat bene magnum intra Pompeianarum partium praesidium, quod Caesaris praesidium receptum indignaretur, clam quendam Philonem, illum, qui Pompeianarum partium fuisset defensor acerrimus. is tota Lusitania notissimus erat. Hic clam praesidia in Lusitaniam proficiscitur, et Caecilium Nigrum, nomine Barbarum, ad Lenium convenit; qui bene magnam manum Lusitanorum haberet. Rursus in Hispalim oppidum denuo noctu per murum recipitur: praesidium vigilesque jugulant, portas praecludunt, de integro pugnare coeperunt.

XXXVI. Dum haec geruntur, legati Carteienses renunciarunt, quod Pompeium in potestatem haberent. Quod ante Caesari portas praeclusissent, illo beneficio suum maleficium existimabant se lucrifacere. Lusitani Hispali pugnare nullo tempore desistebant. Quod Caesar quum animadverteret, si oppidum capere contenderet, ut homines perditi incenderent, et moenia delerent, ita consilio habito noctu, patitur Lusitanos

eruptionem facere: id quod consulto non existimabant fieri. Ita erumpendo naves, quae ad Baetim flumen fuissent, incendunt. Nostri dum incendio detinentur, illi profugiunt, et ab equitibus conciduntur. Quo facto oppido recuperato, Astam iter facere coepit: ex qua civitate legati ad deditionem venerunt, Mundensesque, qui ex proelio in oppidum confugerant, quum diutius circumsiderentur, bene multi deditionem faciunt, et, quum essent in legionem distributi, conjurant inter se, ut noctu signo dato, qui in oppido fuissent, eruptionem facerent; illi caedem in castris administrarent. Hac re cognita, insequenti nocte, vigilia tertia, tessera data, extra vallum omnes sunt concisi.

XXXVII. Carteienses duces, dum Caesar in itinere reliqua oppida oppugnat, propter Pompeium dissentire coeperunt. Pars erat, quae legatos ad Caesarem miserat; pars, qui Pompeianarum partium fautores essent. Seditione concitata, portas occupant; caedes fit magna: saucius Pompeius naves xx occupat longas, et profugit. Didius, qui Gadis classi praefuisset, (ad quem simul nuncius allatus est, confestim sequi coepit; partim peditatus et equitatus ad persequendum celeriter iter faciebant:) item iv die navigatione confecta consequitur eos. Quod imparati a Carteia profecti sine aqua fuissent, ad terram applicant. Dum aquantur, Didius classe occurrit, naves incendit, nonnullas capit.

XXXVIII. Pompeius cum paucis profugit, et locum quendam munitum natura occupat. Equites et cohortes, quae ad persequendum missae essent, speculatoribus ante missis, certiores fiunt: diem et noctem iter faciunt. Pompeius humero et sinistro crure vehementer erat saucius. Huc accedebat, ut etiam talum intorsisset: quae res maxime impediebat. Ita lectica a turre, qua esset allatus, in ea ferebatur. Lusitanus more militari, quum a Caesaris praesidio fuisset conspectus, celeriter equitatu cohortibusque circumcluditur. Erat accessus loci difficultas: nam idcirco, quod propter suos a nostro praesidio fuisset conspectus, celeriter munitum locum natura, quem ceperat sibi Pompeius, quamvis magna multitudine deducti homines ex superiore loco defendere possent, subeunt. In adventu nostri depelluntur telis: quibus cedentibus, cupidius insequebantur adversarii, et confestim tardabant ab accessu. Hoc saepius facto, animadvertebatur, nostro magno id fieri periculo. Opere circummunire instituit, pari autem et celeri festinatione cir-

cummunitiones in jugo dirigunt, ut aequo pede cum adversariis congredi possent; a quibus quum animadversum esset, fuga sibi praesidium capiunt.

XXXIX. Pompeius, ut supra demonstravimus, saucius, et intorto talo, idcirco tardabatur ad fugiendum: itemque, propter loci difficultatem, neque equo neque vehiculo saluti suae praesidium parare poterat. Caedes a nostris undique administrabatur, exclusa munitione, amissisque auxiliis. Ad convallem autem atque exesum locum, ut in speluncam, Pompeius se occultare coepit, ut a nostris non facile inveniretur, nisi captivorum indicio. Ita ibi interficitur. Quum Caesar Gadibus fuisset, Hispalim pridie Id. Aprilis caput allatum, et populo datum est in conspectum.

XL. Interfecto Cn. Pompeio adolescente, Didius, quem supra demonstravimus, illa affectus laetitia, proximo se recepit castello, nonnullasque naves ad reficiendum subduxit. Lusitani, qui ex pugna superfuerunt, ad signum se receperunt, et, bene magna manu comparata, ad Didium se reportant. Huic etsi non aberat diligentia ad naves tuendas, tamen nonnunquam ex castello propter eorum crebras excursiones eliciebatur: et sic prope quotidianis pugnis insidias ponunt, et tripartito signa distribuunt. Erant parati, qui naves incenderent; incensisque, qui subsidium repeterent: ii sic dispositi erant, ut a nullo conspecti omnium ad pugnam contenderent. Ita, quum ex castello Didius ad propellendum processisset cum copiis, signum a Lusitanis tollitur, naves incenduntur; simulque, qui in castello ad pugnam processerant, eodem signo fugientes latrones dum persequuntur, a tergo insidiae clamore sublato circumveniunt. Didius magna cum virtute cum compluribus interficitur: nonnulli ea pugna scaphas, quae ad litus fuerant, occupant: item complures nando ad naves, quae in salo fuerant, se recipiunt. Anchoris sublatis, pelagus remis petere coeperunt: quae res eorum vitae subsidio fuit. Lusitani praeda potiuntur. Caesar Gadibus rursus ad Hispalim recurrit.

XLI. Fabius Maximus, quem ipse ad Mundam praesidium oppugnandum reliquerat, operibus assiduis, hostesque circum sese interclusi, inter se decernere, facta caede bene magna * * eruptionem faciunt. Nostri ad oppidum recuperandum occasionem non praetermittunt, et reliquos vivos capiunt, XIV millia, ac deinde Ursaonem proficiscuntur: quod oppidum magna munitione continebatur, sic, ut ipse locus, non solum opere, sed

etiam natura editus, ad oppugnandum hostem abverteret. Huc accedebat, ut aqua, praeterquam in ipso oppido Munda, circumcirca nusquam reperiretur propius millia passuum VIII: quae res magno erat adjumento oppidanis. Tum praeterea accedebat, ut agger materiesque, unde solitae sunt turres agi, propius millia passuum VI non reperiebantur. Ac Pompeius, ut oppidi oppugnationem tutiorem efficeret, omnem materiem circum oppidum succisam intro congessit. Ita necessario deducebantur nostri, ut a Munda, quam proxime ceperant, materiem illo deportarent.

XLII. Dum haec ad Mundam geruntur, et Ursaonem; Caesar, quum a Gadibus ad Hispalim se recepisset, insequenti die, concione advocata, commemorat, initio quaesturae suae eam provinciam ex omnibus provinciis peculiarem sibi constituisse, et, quae potuisset, eo tempore beneficia largitum esse: insequenti praetura ampliato honore, vectigalia, quae Metellus imposuisset, a senatu petisse, et eis pecuniis provinciam liberasse: simulque patrocinio suscepto, multis legationibus ab se in senatum inductis, simul publicas privatasque caussas, multorum inimicitiis susceptis, defendisse: suo item in consulatu absentem, quae potuisset, commoda provinciae tribuisse: eorum omnium commodorum esse et immemores, et ingratos in se et in populum Romanum, hoc bello et in praeterito tempore cognosse. Vos, jure gentium, et civium Romanorum institutis cognitis, more barbarorum, populi Romani magistratibus sacrosanctis manus semel et saepius attulistis; et luce clara Cassium in medio foro nefarie interficere voluistis. Vos ita pacem semper odistis, ut nullo tempore legiones desitae populi Romani in hac provincia haberi. Apud vos beneficia pro maleficiis, maleficia pro beneficiis habentur. Ita neque in otio concordiam, neque in bello virtutem, ullo tempore retinere potuistis. Privatus ex fuga Cn. Pompeius adolescens a vobis receptus, fasces imperiumque sibi arripuit: multis interfectis civibus, auxilia contra populum Romanum comparavit: agros provinciamque vestro impulsu depopulavit. In quo vos victores existimabatis? An, me deleto, non animadvertebatis, x habere legiones populum Romanum, quae non solum vobis obsistere, sed etiam coelum diruere possent? Quorum laudibus et virtute * * * [*Desunt reliqua.*]

NOMINA

POPULORUM, OPPIDORUM, FLUVIORUM, &c.

QUAE APUD CAESAREM REPERIUNTUR,

a S. Clarkio ordine alphabetica digesta.

A

ACARNANIA, regio Epiri. *Carnia.*
Achaia, regio Peloponnesi. *le duché de Clarence.*
Acilla, *sive* Achola, urbs Africae.
Adduasdubis. *vide* Dubis.
Adrumetum, oppidum Africae. *Toulba* sive *Mahometta.*
Aduatici. *vide* Atuatici.
Aedui, populus Galliae. *l'Autunois.*
Aegimurus, insula maris Africi. *la Galetta.*
Aeginium, oppidum Thessaliae.
Aegyptus.
Aetolia, regio Graeciae. *Artinia.* al. *il Despotato.*
Agar, oppidum Africae. nescitur.
Agendicum, urbs Senonum. *Sens.*
Alba, oppidum Latii in Italia. *Albano.*
Albici, populus Galliae. Qui sint, nescitur. Quibusdam, *ceux de Viviers.*
Alesia, *sive* Alexia, Mandubiorum oppidum. *Alise.* vide Mandubii.
Alexandria, urbs Aegypti. *Scanderia.*
Allobroges. *Sabaudi.*
Alpes, montes.
Amagetobria, *sive* Magetobria, urbs Galliae, nescitur.
Amantia, oppidum Macedoniae. *Porto Raguseo.*
Amanus, mons Syriae. *Monte de Scanderona.*
Ambarri, populus Galliae. incertum.
Ambialites, populus Galliae. *ceux de Lamballe en Bretagne.* Sed creditur corruptum ex *Ambiani.*
Ambianum, oppidum Belgarum. *Amiens.*
Ambibari, populus Galliae. *ceux d'Ambie en Normandie.*

12
13
14
15
16
39
38
37
36
35
34
33
32
31
Pelorum Pr.
Messana
Ionium Mare
Aetna
SICILIA
Lilybaeum
Agrigentum
Syracusa
Gela
Pachynum Pr.
Gaulos
Cossyra
Melite
Lopadusa
Sabrata
Oea
Abrotonum
Tripolitana Regio
Leptis Mag.

ITALIÆ
ANTIQUÆ
DELINEATIO AUCTORE
PHILIPPO
CLUVERIO.
ILLYRICUM
DAL
MATIA
Scardona
Sicum
Surium
Epetium
Pigantium Piguntiæ
Rataneum
Pharos
Epidaurus
Rhizæi
Melita Melitine
Rhizenius Sinus
MARE
IONIUM
Cannæ
Barium
Apuli
Arnestum
Butuntum
Pucetii
Egnatia
SECUNDA
Brundusium
Rhodiæ
Lupiæ Ptol
Aulon
Metapontum
Fratruertia
Salentini
Hydruntum
Leucæ Prom.
Panormus
Urenium
Gallipolis
Portus Veneris
Acra Japigia Salæ
seu Salentinum pro.
Sinus Tarentinus
Corcyra
Sybaris
Petelia
Necethus Fl.
Helia Fl.
Calypsus Ogyigia Ins.
Croton
Lacinium Prom
Acheronia
Castra Annibalis
Carcynum quod et
Cocinthum Prom.
Aræ Castoris
MARE
Rhegium
Fanum
Veptuni
Julium
Brutium
Herculeum Prom.
AUSONIUM
Leucopetra Prom.
46
45
44
43
42
41
40
39
38
37
17
18
19
20
21
22

8
10
12
53
51
49
47
45
43
GALLIA VETUS
GERMANIAE MAGNAE
PARS
Rhenus Fl.
Harudes
Nantuates
Tigurinus Pagus
Helvetii
Leponti
Verbigenus Pagus
Alpes Montes
Latobrigi
Seduni
Rhodanus Fl.
Veragri
Alpes Montes
GALLIAE
CITERIORIS
(QUE ET ITALIAE)
PARS
Ambuareti
Varus Fl.
MARIS PARS

Ambivareti, populus Galliae. *le Vivarais.*
Ambivariti. *Brabantini.* incertum.
Ambracia, urbs Epiri. *l' Arta.*
Amphilochi, populus Epiri. *Anfiloca.*
Amphipolis, urbs Macedoniae. *Christipoli* seu *Emboli.*
Anartes, populus Germaniae. *Walachi, Servii, Bulgari.* incertum.
Anas, fluvius Hispaniae. *Guadiana* sive *Rio Roydera.*
Ancalites, Britanni. *the Hundred of Henly;* Camdeno.
Ancona, urbs Italiae. *Ancona.*
Andes, populus Galliae. *le Duché d' Anjou.*
Antiochia, urbs Syriae. *Antachia.*
Antuates, *vide* Nantuates.
Apollonia, urbs Macedoniae. *Piergo.*
Aponiana, insula prope Lilybaeum, promontorium Siciliae.
Apsus, fluvius Macedoniae. *Aspro.* al. *Ureo.* al. *Spirnaza.*
Apulia, regio Italiae. *Puglia.*
Aquilaria, oppidum Africae prope Clupeam.
Aquileia, urbs Italiae. *Aquilegia.*
Aquitania, regio Galliae. *Guienne.*
Arar, fluvius Galliae. *la Saone* vel *Sône.*
Arduenna silva. *Forêt d' Ardenne.*
Arecomici. *vide* Volcae.
Arelate, urbs Galliae. *Arles.*
Ariminum, urbs Italiae. *Rimini.*
Armenia minor, regio Asiae. *Aladuli.*
Armoricae civitates. *la Bretagne.*
Arretium, urbs Hetruriae in Italia. *Arezzo.*
Arverni, populus Galliae. *le pays d' Auvergne.*
Asculum, oppidum Italiae. *Ascoli.*
Ascurum, oppidum maritimum Mauritaniae.
Asparagium, oppidum Macedoniae.
Aspavia, oppidum Hispaniae Baet. *Espejo.*
Asta, oppidum Hispaniae Baet. *Massa de Asta.* al. *Xerez de la Fontera.*
Ategua, oppidum Hispaniae Baet. *Tebala Veja.*
Atrebates, populus Galliae. *le pays d' Artois.*
Atuatici, *Leodienses.* al. *le Comté de Namur.* al. *Boisleduc.*
Atuatuca, pagus Belgii. *Tongern. Tungri.*
Avaricum, urbs Aquitaniae. *Bourges.*
Aulerci Eburovices, populus Galliae. *le pays d' Evreux en Normandie.*

Aulerci Diablintes, populus Galliae. regio dicta *le Perche.*
Aulerci Cenomanni, populus Galliae. *le pays du Maine.*
Aulerci Brannovices, populus Galliae. *le Briennois.* Oberlin.
Ausci, populus Galliae. *ceux d' Auchs,* vel *Aux en Gascogne.*
Ausetani, populus Hispaniae sub Pyrenaeis.
Auximum, oppidum Italiae. *Osimo* sive *Osmo.*
Axona, fluvius Galliae Belgicae. *Aisne.*

B

Bacenis, silva Ger. *Thuringer Waldt.* al. *der Hartz Waldt.*
Baetis, fluvius Hispaniae. *Guadalquivir.*
Baeturia. *vide* Bethuria.
Bagrada, fluvius Africae, prope Uticam.
Baleares insulae. *Majorca* et *Minorca.*
Batavorum insula, pars Geldriae *Betuwe.*
Belgae. *le Pays Bas.*
Bellocassi, *sive* Velocasses, populus Galliae. *le Pays de Bayeux en Normandie.* al. *Vexin.*
Bellovaci, populus Galliae. *le Beauvaisis.*
Bessi, populus Thraciae.
Bethuria, regio Hispaniae Lusit. *Estremadura.*
Betones, *sive* Berones, populus Hisp. Tarracon. *Briones.*
Bibracte, urbs Aeduorum. *Bevray d' Autun.* al. *Beurect.* al. *Beaulne.*
Bibrax, Rhemorum oppidum. *Braine,* sive *Bresne.* al. *Bray.*
Bibroci, Britanni. *the Hundred of Bray,* Camdeno.
Bigerriones, populus Galliae. *le Comté de Bigorre en Gascogne.* incertum.
Bithynia, regio Asiae.
Bituriges, populus Galliae. *le Duché de Berry.*
Boii, populus Galliae. *les Bourbonnois.*
Bosphorus, regio prope Pontum Euxinum.
Brannovices. *vide* Aulerci.
Bratuspantium, oppidum Bellovacorum. *Beauvais.*
Britannia.
Brundisium, urbs Italiae. *Brundisi.*
Brutii, populus Italiae. *Calabri.*
Bullis, oppidum Macedoniae.
Bursavolenses, populus Hispaniae Baet. Creduntur iidem qui Ursaonenses.
Buthrotum, urbs Epiri. *Butrinto* sive *Botronto.*

C

Cabillonum, urbs Galliae. *Chalons sur Saone.*
Cadetes, populus Galliae. nescitur.
Cadurci, populus Galliae. *le Pays de Quercy.*
Caeresi, populus Belgii. incertum.
Calagurritani, populus Hispaniae Tarracon. *Calahorra.*
Caletes, populus Galliae. *le Pays de Caulx en Normandie*
Calydon, urbs Aetoliae. *Ayton.*
Camerinum, urbs Umbriae in Italia. *Camerina.*
Candavia, regio Macedoniae. *la Canovia.*
Canopus, urbs Aegypti. *Abukir.*
Cantabri, populus Hispaniae Tarracon. *Biscaya.*
Cantium, pars Britanniae. *Kent.*
Canusium, urbs Apuliae, in Italia. *Canosa.*
Cappadocia, regio Asiae.
Capua, urbs Italiae. *Capua.*
Carales, Sardiniae urbs. *Cagliari.*
Carcaso, urbs Galliae. *Carcassone.*
Carmona, oppidum Hispaniae Baet. *Carmone.*
Carnutes, populus Galliae. *le pays du Chartrain.*
Carruca, oppidum Hispaniae. nescitur.
Carteia, oppidum Hispaniae. *Algeziva.* al. *Tariffa.*
Casilinum, oppidum Italiae. *Castelluzzo.*
Cassi, Britanni. *The Hundred of Caishow*, Camd.
Castulonensis saltus, urbs Hispaniae Tarracon. *Castona la Vieja.*
Castra Posthumiana, oppidum Hisp. Baet. *Castro el Rio.*
Catuaci, populus Galliae. *ceux de Douay. Sed creditur corruptum ex* Atuatici.
Caturiges, populus Galliae. *le pays d'Embrun.* al. *Charges.*
Cebenna, mons. *vide* Gebenna.
Celtae, populus Galliae.
Celtiberia, regio Hispaniae.
Cenimagni, Britanni. *Iceni* Camd. *Suffolk, Norfolk,* et *Cambridgeshire.*
Cenomanni, populus Galliae. *le pays du Maine,* sive *Mans.*
Centrones, populus Galliae. *le pays de Tarantaise.*
Centrones, Nerviorum clientes, populus Belgii. *ceux de Courtray.* al. *de S. Truyen.* al. *Gandavenses.*
Cerauni, montes Epiri. *Monti de Chimera.*
Cercina, insula Africae. *Chercara, Cercare.*

Cherronesus, peninsula Africae prope Alexandriam.
Cherusci, populus Germaniae. *Lunenburgenses.* al. *Mansfelders.*
Cilicia, regio Asiae Minoris. *la Caramanie.*
Cimbri, populus Germaniae. *Jutlanders.*
Cinga, fluvius Hispaniae. *Cinca* sive *Senga.*
Cingulum, oppidum Piceni, in Italia. *Cingoli.*
Cirta, oppid. Afr. *Constantina* sive *Cosantina.* al. *Tadel.*
Clupea, urbs Africae maritimae. *Quipia.*
Cocosates, populus Galliae. nescitur.
Comana, Pontica. *Com* sive *Tabachzan.*
Comana, Cappadociae. *Arminacha.*
Compsa, urbs Italiae. *Consa* sive *Conza.*
Condrusi, *sive* Condrusones, populus Belgii. *Condrotz.*
Confluens Mosae et Rheni. *Coblentz.*
Corcyra, insula Epiri. *Corfu.*
Corduba, urbs Hispaniae Baet. *Cordova.*
Corfinium, oppidum Pelignorum, in Italia. *St Pelino.* al. *Pertina*, vicus Aprutii.
Corneliana Castra, urbs Afr. inter Carthaginem et Uticam.
Cosa. *vide* Compsa.
Cosanum, urbs Calabriae, in Italia. *Cassano.*
Cretenses. *ceux de l' Isle de Candie.*
Curiosolitae, populus Galliae. *Corseult en Bretagne* Oberlin.
Cyclades, insulae Aegaei Maris. *l' Isole dell' Archipelago.*
Cyprus, insula. *Cipro.*

D

Daci. *Transylvani, Moldavi,* et *Valachi.*
Danubius, fluvius. *Donau, Danube.*
Dardani, populus Mysiae. *Rascia et pars Serviae.*
Decetia, oppidum Galliae. *Decise sur Loire.*
Delphi, urbs Achaiae. *Delfo.* al. *Salona.*
Delta, pars Aegypti, in ostiis Nili.
Diablintes, populus Galliae. regio dicta *le Perche.* al. *Diableres en Bretagne.* al. *Linter,* Brabantiae.
Dubis, fluvius Burgundiae. *le Doux.*
Duracium, *vulgo* urbs Galliae, in Pictaviensi provincia. Sed apud Caesarem revera est nomen viri nobilis.
Durocortorum, urbs Galliae. *Reims.*
Dyrrhachium, urbs Macedoniae. *Durazzo, Drazzi.*

E

Eburones, populus Belgii. *Tongres.* al. *Liegeois.*
Eburovices. *vide* Aulerci.
Elaver, fluvius Galliae. *Allier.*
Eleutheri. *vide* Cadurci *et* Suessiones.
Elis, urbs Peloponnesi. *Belvidere.* forsan *Gastouni.* Oberlin.
Elusates, populus Galliae. *le pays d' Euse en Gascogne.*
Ephesus, urbs Asiae Minoris. *Efeso, Figena.*
Epidaurus, urbs Dalmatiae marit. *Ragusa, Dobronicha.*
Epirus, regio Graeciae. *Chimera* et *Larta.*
Essui, populus Galliae. *ceux de Seez. Sed potius creditur corruptum ex* Aedui.
Eusubii. creditur corruptum ex *Unelli* vel *Lexovii.*

F

Fanum, urbs Umbriae, in Italia. *Fano.*
Frentani, populus Italiae.

G

Gaballi, populus Galliae. *le pays de Givaudan.*
Gaditani, populus Hispaniae. *ceux de Cadis.*
Galli.
Gallograecia, regio Asiae Minoris. *Galatia.*
Garites, populus Galliae. *le pays de Gavre,* sive *Gavardan.* al. *Agennois.*
Garoceli, *sive* Graioceli, populus Galliae. *ceux de Mont Cenis.* al. *de la val de Morienne.* al. *du Mont Genevre.*
Garumna, fluvius Galliae. *la Garonne.*
Garumni, populus Galliae circa Garumnam.
Gebenna. *Montagnes de Cevennes.*
Genabum, oppidum Galliae. *Orleans.*
Geneva.
Genusus, fluvius Macedoniae.
Gergovia, Boiorum et Arvernorum, urb. Galliae. incertum.
Germania.
Getuli, populus Africae.
Gomphi, oppidum Thessaliae. *Gonfi.*
Gorduni, populus Belgii. *Gandavenses.* al. *ceux de Courtray.* incertum.
Graioceli. *vide* Garoceli.
Grudii, Nerviorum clientes, populus Belgii. *ceux de Bruges.* al *de Louvain.*

H

Haliacmon, fluvius Macedoniae.
Harudes, populus Germaniae. nescitur.
Helvetii. *le Suisses.*
Helvii, populus Galliae. *le pays de Vivarez.*
Heraclea Sentica, oppidum Macedoniae.
Hercynia silva, in Germania. *Forêt de Boheme.* olim multo amplior.
Herminius, mons Lusitaniae. *Monte Armino.* al. *Monte della Strella.*
Hibernia.
Hippo, urbs Africae. *Bona.*
Hispalis, urbs Hispaniae Baet. *Sevilla.*
Hispania.

I

Jacetani. *vide* Lacetani.
Jadertini (*sive* Hiadertini,) Jadera, urbs Illyrici. *Zara.*
Iberus, fluvius Hispaniae Tarracon. *Ebro.*
Iccius, *sive* Itius portus, oppidum Galliae. *Vissent,* sive *Witsant* al. *Calais.*
Igilium. *il Giglio. l'Isle du Lys,* in mare Tyrrheno.
Iguvium, urbs Umbriae, in Italia. *Gubio.*
Ilerda, urbs Hispaniae Tarracon. *Lerida.*
Illurgavonenses, populus Hispaniae, prope Iberum.
Illyricum. *Sclavonia, &c.*
Illurgis, oppidum Hispaniae Baet. *Illora.*
Issa, insula maris Illyrici. *Lissa.*
Italia.
Italica, urbs Hispaniae Baet. *Sevilla la Veja.* al. *Alcala del Rio.*
Ituraea, *sive* Ityraea, regio Palestinae.
Jura, mons Galliae. *le Mont Jura.*

L

Lacetani, populus Hispaniae sub Pyrenaeis.
Larinates, Larinum, urbs Italiae. *Larino.*
Larissa, urbs Thessaliae. *Larizza.*
Latobriges *sive* Latobrigi. nescitur.
Lemannus lacus. *le lac de Geneve.*
Lemovices, populus Galliae. *le Limosin.*

Lemovices Armorici. *ceux de St. Paul de Leon.*
Lenium, oppidum Lusitaniae. nescitur.
Lepontii, incolae vallis Lepontinae, inter Alpes.
Leptis, oppidum Africae. *Lebeda* sive *Lepeda.*
Levaci, populus Belgii. incertum.
Leuci, populus Galliae Belg. *le Toulois.*
Lexovii, pop. Galliae. *Lisieux en Normandie. le Lieuvin.*
Liburni, populus Illyrici.
Ligeris, fluvius Galliae. *le Loire.*
Lilybeum, promont. Sicil. *Capo Coco.* al. *Capo Boco.*
Limo, *sive* Limonum, urbs Galliae. *Poitiers.*
Lingones, populus Galliae, *ceux de Langres.*
Lissus, urbs Macedoniae. *Alessio.*
Lucani, populus Italiae.
Luceria, urbs Italiae. *Lucera.*
Lusitania. *Portugal.*
Lutetia. *Paris.*

M

Macedonia.
Magetobria, *sive* Amagetobria, urbs Galliae. incertum.
Malaca, urbs Hispaniae Baet. *Malaga.*
Mandubii, pop. Gall. *vide* Alexia. *l' Auxois en Bourgogne.*
Marcomanni, populus Germaniae. *Mark.* al. *Bohemia.*
Marrucini, populus Aprutii, in Italia.
Marsi, populus Italiae. *Ducato de Marsi.*
Massilia, urbs Galliae. *Marseille.*
Matisco, urbs Galliae. *Mâcon.*
Matrona, fluvius Galliae. *la Marne.*
Mauritania, regio Africae. *Barbarie.*
Mazaca, urbs Cappadociae. *Tisaria.*
Mediomatrices. *ceux de Metz en Lorraine.*
Medobrega, urbs Lusitaniae. *Armenna.*
Meldae. *ceux de Meaux. Sed creditur corruptum ex* Belgae.
Melodunum, oppidum Galliae, supra Lutetiam. *Melun.*
Menapii, populus Germaniae, in ora Flandriae maritima. incertum.
Messana, urbs Siciliae. *Messina.*
Metiosedum, oppidum Galliae ad Sequanam, infra Lutetiam. *Corbeil.*
Metropolis, urbs Thessaliae, inter Pharsalum et Gomphos.
Mitylena, urbs Lesbi insulae. *Metelin.*

Mona, insula. *Man.* al. *Anglesey*, minus recte.
Morini, populus Galliae. *ceux de Terrouanne en Artois.*
Mosa, fluvius Galliae Belgicae. *la Meuse.*
Munda, urbs Hispaniae. *Monda.* al. *Ronda la Veja.*

N

Nabataei, populus Arabiae.
Nannetes, populus Galliae. *ceux de Nantes.*
Nantuates, populus Galliae. incertum.
Narbo, urbs Galliae. *Narbonne.*
Naupactus, urbs Aetoliae. *Lepanto.*
Neapolis, urbs Italiae. *Napoli.*
Neapolis, urbs Africae, inter Clupeam et Adrumetum.
Nemetes, populus Germaniae. *ceux de Spire.*
Nemetocenna, oppid. Belgii. incertum. Quibusdam, *Arras.*
Nervii. *le Haynault.* al. *ceux de Tournay.* incertum.
Nicopolis, oppidum Armeniae Minor. *Gianich.* al. *Chiorme.*
Nilus, fluvius. *le Nil.*
Nitiobriges, populus Galliae. *l'Agenois.*
Noricum, *sive* Noreia, urbs German. *Nuremberg.* incertum.
Noviodunum Suessionum. *Soissons.*
Noviodunum Aeduorum. *la Ville de Nevers.*
Noviodunum Belgarum. *Noyon.*
Noviodunum Biturigum. *Nevy* sive *Neufvy.*
Numidae, populus Africae.
Nymphaeum, promontorium Macedoniae, in confinibus Illyrici.

O

Obucula, oppidum Hispaniae Baet. incertum.
Oceium, oppidum Alpinum Galliae. *Exilles.* al. *Oulx.* rectius *Uxeau.* Oberlin.
Octodurus, opp. Helvet. *Martenach*, *Martigny*, *St Maurice.*
Octogesa, oppidum Hispaniae Tarracon. *Mequinenza.*
Orchomenus, oppidum Boeot. *Orcomeno.*
Oricum, oppidum Epiri. *Orco* sive *Orcha.*
Oscenses, populus Hispaniae Tarracon.
Osismii, populus Galliae. incertum.

P

Paemani. *ceux de Pemont*, in territorio Leodiensi. incertum.
Palaepharsalus. *vide* Pharsalus.

Palaeste, oppidum Epiri, prope Oricum.
Parada, oppidum Africae, non longe ab Utica.
Paraetonium, urbs Africae marit. *Alberton* sive *Berton.*
Parisii. *l'Isle de France.*
Parthi, populus Asiae.
Parthini, populus Macedoniae.
Peligni, populus Italiae, in Aprutio.
Pelusium, urbs Aegypti. *Belbais.*
Pergamus, urbs Mysiae. *Pergamo.*
Petra, oppidum Macedoniae.
Petrogorii, reg. Galliae. *le Perigord.*
Pharsalus, urbs Thessaliae. *Farsa.*
Pharus, olim insula Aegypti. *Farion.*
Picenum, reg. Italiae. *la Marca d'Ancona.*
Pictones, populus Galliae. *le pays de Poitou.*
Pirustae, populus Illyrici. *Albanesi.* incertum.
Pisaurum, urbs Umbriae in Italia. *Pesaro.*
Pleumosii, populus Belg. circa Tornacum. incertum.
Pontus, reg. Asiae, ad mare Euxinum.
Posthumiana Castra. *vide* Castra.
Preciani, populus Galliae. *Precins.* incertum.
Provincia Romanorum. *la Provence.*
Ptolemais, urbs Syriae. *St. Jean d' Acre.*
Pyrenaei Montes.

R

Ravenna, urbs Italiae. *Ravenna.*
Rauraci, populus Helvetiis finitimus. *ceux de Bâle.*
Rhedones, populus Galliae. *ceux de Rennes en Bretagne.*
Rhemi, populus Galliae. *le Remois.*
Rhenus, fluvius. *le Rhein.*
Rhodanus, fluvius Galliae. *le Rhône.*
Rhodii. *ceux de Rhodes.*
Roma.
Ruspina, urbs Africae marit. *Sousa.* al. *Mahadia.*
Rutheni, populus Galliae. *le Roüergue. le Rhodais.*

S

Sabis, fluvius Belgii. *Sambre.*
Saguntini, populus Hispaniae Tarracon. *Morviedro.*
Salonae, urbs Dalmatiae. *Salona.* al. *Spalatro.*

Salsum, fluvius Hisp. Baet. *Rio Salado.* sive *Guadajos.*
Samarobriva, pagus Galliae Belgicae. *Amiens.*
Santones, populus Galliae. *la Saintonge.*
Sardinia Insula. *Sardegna.*
Sarsura, oppidum Africae. nescitur. *Surseff*, Shaw.
Scaldis, fluvius Belgii. *l'Eschaut, Scheld.*
Seduni, populus Galliae. *le Haut Valais.*
Sedusii, populus Germaniae. nescitur.
Segni, populus Belgii. nescitur.
Segontiaci, Britanni. incertum.
Segovia, urbs Hispaniae Baet. *Segovia la menor.*
Segusiani, populus Galliae. *le Lyonnais.*
Senones, populus Galliae. *le Senonais.*
Sequana, fluvius Galliae. *la Seine.*
Sequani, populus Galliae. *la Franche Comté.*
Sesuvii, populus Galliae. *ceux de Seez.* incertum.
Sibutzates, populus Galliae. *le Pays de Buch.* incertum.
Sicilia, insula.
Sicoris, fluvius Cataloniae. *Segre.*
Sigambri *sive* Sicambri, populus Germaniae. nescitur.
Silicensis, fluvius Hisp. Baet. *Rio de las Algamidas.* al. creditur corruptum ex *Singulis ; Xenil.*
Soricaria, oppidum Hispaniae. nescitur.
Soritia, oppidum Hispaniae. nescitur.
Sotiates, *vel* Sontiates, populus Galliae. *Solz. le pays alentour d' Aire.*
Suessiones, populus Galliae. *le Soissonnois.*
Suevi, populus Germaniae. *Schwaben.*
Sulcitani, populus Sardiniae.
Sulmo, urbs Italiae. *Sulmona.*
Syria.

T

Tamesis, fluvius Britanniae. *Thames.*
Tarbelli, populus Galliae, prope Pyrenaeos Montes. *ceux d Ays. et de Bayonne au pays de Labourd.*
Tarracina, oppidum Italiae.
Tarraconenses, Tarraco, urbs Hispaniae. *Tarragone.*
Tarsus, urbs Ciliciae. *Tarso.*
Tarusates, populus Galliae. *le Teursan.* incertum.
Tauris, insula in mari Illyrico. nescitur.
Tauroïs, castellum prope Masiliam.

Tectosages. *vide* Volcae.
Tegea, oppidum Africae. nescitur.
Tenchtheri, populus Germaniae. nescitur.
Tergestini. *ceux de Trieste.* in confinibus Istriae et Carnorum.
Teutoni, populus Germaniae. *Teutsch.*
Thabena, urbs Africae.
Thapsus, oppidum Africae marit.
Thebae, urbs Boeotiae. *Tiba* sive *Stibes.*
Thessalia, regio Macedoniae.
Thurii, *sive* Turii, populus Italiae. *Torre Brodogneto*
Tigurinus Pagus. *Canton de Zurich.* al. *ceux d'Avenches.*
Tisdra, *sive* Tisdrus, urbs Afr. *Cairoan. Jemme,* Shaw.
Tolosates, populus Galliae. *ceux de Toulouse.*
Tralles, urbs Asiae Minoris, in Lydia. *Chora.*
Treviri. *le Triverois, ceux de Triers.*
Triboces *sive* Tribocci, populus Germaniae. *Alsace.*
Trinobantes, populus Britanniae. *Middlesex.*
Tulingi, populus Germaniae. incertum.
Turinus ager. *vide* Thurii.
Turones, populus Galliae. *la Touraine.*

V

Vacca, oppidum Africae. nescitur.
Vahalis, *sive* Walis, fluvius, pars Rheni. *Wael.*
Vangiones, populus Germaniae. *Worms.*
Varus, fluvius Galliae. *le Var.*
Ubii, populus Germaniae. *ceux de Cologne.*
Ucubis, oppidum Hispaniae Baet. *Lucubi.*
Velauni, populus Galliae. *le Velai.*
Vellaunodunum, oppidum Galliae. *Auxerre.* al. *Castean Landon.* al. *Villeneuve en Lovaine.* al. *Veron.*
Velocasses. *vide* Bellocasses.
Veneti, populus Galliae. *Vannes en Bretagne.*
Ventisponte, oppidum Hispaniae. nescitur.
Veragri, populus Galliae. *le pays de Gavot.* al. *Chablais.*
Verbigenus, *sive* Urbigenus Pagus, pop. Helvet. *le pays alentour d'Orbe. le pays de Soleure,* Oberlin.
Veromandui, populus Galliae. *le Vermandois.*
Versaonenses. *vide* Ursao.
Vesontio, urbs Galliae. *Bezançon.*
Vettones, populus Hispaniae *Estremadura.*

Vibo ad fretum, oppidum Italiae, prope fretum Siculum.
Vienna, urbs Galliae Narbonensis. *Vienne en Dauphiné.*
Ulla, *sive* Ulia, oppidum Hispaniae Baet. *Monte Major.* al *Vaena.* al. *Velia.*
Unelli, populus Galliae. nescitur.
Vocates, populus Galliae, in finibus Lapurdensium. *Buchs.* incertum.
Vocontii, populus Galliae. *ceux de Die en Dauphiné, et de Vaison au Comtat de Venaissin.*
Vogesus. *le Mont de Vauge en Loraine.* al. *de Faucilles.*
Volcae Arecomici et Tectosages, populus Galliae. *le bas et le haut Languedoc.*
Ursao, oppidum Hispaniae Baet. *Ossuna.*
Usceta, oppidum Africae. nescitur.
Usipetes, populus Germaniae. incertum.
Utica, urbs Africae. *Biserte.*
Uxellodunum, opp. Gall. incertum. Quibusdam *Ussoldun.*
Uzita, oppidum Africae. incertum.

X

Xantones. *vide* Santones.

Z

Zama, urbs Africae. *Zamora.*
Zetta, oppidum Africae marit. *Zerbi. Menzil,* Shaw.
Ziela *sive* Zela, urbs Ponti.

INDEX.

INDEX.

Acarnania, æ, *f.* a country of Greece, bounded on the north by the gulf of Arta, on the east by Ætolia, and on the other sides by the Ionian sea.

Acarnānus, a, um, of or belonging to Acarnanĭa.

Acco, ōnis, a general of the Gauls, whom, for a conspiracy formed against the Romans, Cæsar ordered to be executed.

Achaia, æ, *f.* a district of Peloponnesus, south of the straits of Corinth.

Achais, ĭdos, and Achaĭas, aĭados, Grecian.

Achillas, æ, *m.* a general of Ptolemy king of Egypt, who assisted in murdering Pompey by order of his king; he was put to death by Arsinoe, Ptolemy's youngest daughter.

Acholla, æ, *f. or* Achilla, æ, *f.* a free town on the sea-coast of Africa, *Tunis.*

Acilia, *or* Acilla, æ, *f.* a free town of *Africa* where the people requested a garrison from Cæsar, to protect them from insult.

Acilius, Caius. *m.* a lieutenant-general of Cæsar, who with three cohorts protected Orĭcum.

Adbucillus, i, *m.* a man of great influence among the Allobroges.

Adcantuannus, i, *m.* the principal man for a long time among the Sotiātes.

Adda, *or* Addua, æ, *f.* a river rising among the *Alps*, falls into the river *Po.*

Adrumētum, i, *n.* the capital of Byzacium in Africa; it had a good harbour.

Adrumetāni, ōrum, the inhabitants of Adrumetum.

Aduatŭca, æ, *f.* a fort in the middle of the country of the Eburōnes, supposed to have stood between Liege and Mæstricht.

Aduatŭci, ōrum, *m.* a people of Belgic Gaul between *Namur* and *Liege.*

Ædīlis, is, *m.* a Roman officer who had the charge of all public and private buildings, roads, common sewers, aqueducts, markets, provisions, weights and measures: there were at first two, and other two were afterwards added by Julius Cæsar; they entered upon their office at thirty-seven years of age.

Ædilitia, æ, *f.* the Ædileship.

Ædilitius, a, um, of or belonging to an Ædile.

Ædui, orum, *m.* the Eduans, a very powerful and wealthy nation in Celtic Gaul; they lived between the *Saone* and the *Loire.*

Æduicus, a, um, and Æduus, a, um, belonging to the Ædui.

Ægimurus, i, *f.* an island, Galetta, in the African sea, not far from Carthage.

Æginium, i, *n.* a place of great strength on the borders of Thessaly and Macedonia in Greece.

Ægyptus, i, *f.* a large and famous country of Africa: it is bounded on the north by the Mediterranean, on the east by the Red sea, its length from north to south is about 600 miles, and between one and two hundred

miles broad; the river Nile, the largest in Africa, runs the whole length of this country from south to north, and falls into the Mediterranean sea near Alexandria, after separating into seven branches. Arts and sciences were highly cultivated here at a very early period.

Ægyptius, Egyptiăcus, and Ægyptĭnus, a, um, of or belonging to Egypt.

Æmilius, i, *m.* Lucius, an officer in Cæsar's army, who commanded part of the Gallic cavalry.

Æquinoctĭum, i, *n.* the Equinox, when the days and nights are equal; this happens at two opposite seasons of the year, the 22d March, the Vernal Equinox, and the 22d September, called the Autumnal Equinox.

Æstus, ûs, *m.* the tide, flux and reflux of the waters of the ocean; the space of time between two successive tides, is something more than 12 hours.

Ætolĭa, æ, *f.* a country of Greece, lying north of the gulf of Corinth, and little known till after the destruction of Athens and Sparta.

Ætōlis, ĭdos, *f.* of or belonging to *Ætolia.*

Afranius, i, *m.* Lucius, one of Pompey's lieutenants general in Hither Spain, who was obliged to surrender to Cæsar; he was killed in Africa in a mutiny of the soldiers.

Africa, æ, *f.* a large continent south of Europe, reckoned the third division of the ancient world; its length from north to south is about 4650 miles, and breadth about 3500 miles. It is bounded on the east by the Red sea, on the north by the Mediterranean sea, on the west and south by the Atlantic and Indian oceans; a narrow part of land called the Isthmus of Suez, between the Red sea and Mediterranean, joins it to Europe and Asia.

Agar, a strong town in Africa, often attacked by the Gætūli, but bravely defended by the inhabitants.

Agendĭcum, i, *n.* now *Sens*, the principal city of the Senones, who dwelt on the left bank of the *Seine.*

Alba Longa, æ, *f.* a city of Latĭum, not far from Rome, built by Ascanĭus, son of Æneas.

Albanus, i, *m.* an Albanian.

Albĭci, orum, *m.* a barbarous race of men in the south-east of France, living about *Languedoc*, and *Dauphiné.*

Alce, *or* Alces, is, *f.* an elk; this animal is found commonly about the black forest.

Alesia, æ, *f.* a town in France, near the source of the Seine, standing on the summit of mount Auxois. This town was taken by Cæsar.

Alexandria, æ, *f.* a famous city of Lower Egypt in Africa, near the mouth of the Nile, built by Alexander the Great; it was famous as a seat of learning; it had an extensive library, consisting of 700,000 volumes.

Allĭēnus, i, *m.* a prætor in Sicily, who furnished provisions seasonably to Cæsar.

Allobrŏges, um, *m.* the Allobrogians, a people of France, whose country lay between the Isere and the Rhone; their chief town was *Vienne*, on the left bank of the Rhone.

Allobrogĭcus, a, um, belonging to the Allobrogians.

Alpes, ium, a range of very high mountains on the north and west of Italy, about 600 miles

ong, famous for the route of Hannibal over them into Italy.

Alpīnus, a, um, *or* Alpicus, a, um, belonging to the Alps.

Amagetobrĭa, æ, *f.* a city in Gaul little known.

Amantia, æ, *f.* a city of Greece on the gulf of Venice.

Amantes, um, *m. or* Amantīni, orum, *or* Amantĭani, inhabitants of Amantia.

Amānus, i, *m.* a mountain between Silicia and Syria.

Ambarri, orum, a people of France, relations of the Ædui.

Ambianum, i, *n. Amiens*, a town of France.

Ambiani, orum, inhabitants of Ambianum.

Ambibāri, orum, *m.* a nation of the Celts.

Ambiliāti, orum, a nation of Celtic Gaul.

Ambiorix, ĭgis, *m.* a king of the Eburones, bearing great hatred towards the Romans.

Ambivarĕti, orum, a people of Provence, living on the west bank of the *Rhone*.

Ambivarīti, orum, a people in France living between the *Meuse* and the *Rhine*.

Ambracia, æ, *f.* a town of Epirus, in Greece.

Ambraciōtæ, arum, *f.* and Ambraciences, ium.

Ambracius, a, um, inhabitants of Ambracia.

Ambracius Sinus, the gulf of Arta.

Amphilŏchi, orum, a people of Acarnania; their chief city was Argos.

Amphipŏlis, is, *f.* a town of Macedonia on the river Strymon; it was built by Cimon, son of Miltiădes.

Ampius, i, *m.* Titus, an officer in Pompey's interest; he intended to rob the temple of Diana at Ephesus, but was prevented by Cæsar.

Anartes, ium, and Anartii, orum, a people of Dacia, who inhabited the eastern bank of the river Tibiscus, now the *Teyss*.

Anas, æ, *m.* the river Guadiana in Spain.

Ancalītes, ium, a people of South Britain mentioned by Cæsar.

Ancon, ōnis, *or* Ancōna, æ, *f. Ancōna*, in form of a crescent, a sea-port town on the gulf of Venice.

Andis, is, *or* Andes, ium, a Celtic nation in France, on the north bank of the river *Loire*.

Androsthĕnes, is, a prætor of Thessaly, who embraced the interest of Pompey, but was defeated by Cæsar.

Annius, Scapula, æ, *m.* one of the principal conspirators against Cassius, in farther *Spain*.

Annus, i, *m.* an year, the space of twelve months, or the space of time the Sun requires to perform his apparent annual course in the Zodiac, which is 365 days, 6 hours, nearly.

Antebrogius, i, *m.* a man of great influence among the Remi, sent as ambassador to Cæsar.

Antiochīa, æ, *f.* the capital of Syria, one of the most celebrated cities of antiquity; it stood upon the river Orontes. Here the disciples of Christ were first called Christians.

Antiochēnus, a, um, belonging to Antioch.

Antiŏchus, i, *m.* surnamed Comagēnus, because he was king of Comagēne, es, *f.* a district of Syria on the river Euphrates.

Antistius, i, *m.* Caius Regīnus, one of Cæsar's lieutenants-general in Gaul, much respected by Cæsar.

Antonius, i, *m.* Marcus, a man of great and various talents, of consummate military skill, and of consummate profligacy; he fomented the civil war, was de-

feated in the battle of Actĭum, fled to Egypt, and died by his own hands.

Apollo, ĭnis, *m.* the son of Jupiter and Latōna, the god of music and of all the fine arts, he was twin-brother to Diana; they were born at the foot of mount Cynthus, hence he is called Cynthius.

Apollonia, æ, *f.* a sea-port town in Greece, whence Lucullus carried to Rome a famous statue of Apollo, 45 feet high.

Apolloniātes, ium, *or* Apolloniātæ, arum, inhabitants of Apollonia.

Aponiana, æ, *f.* an island off Sicilly, near Lilybœum.

Apsus, i, *m.* a small river in Greece, falling into the gulf of Venice, not far from Apollonia.

Apulia, æ, *f.* *Puglia*, a district of Italy, near the Adriatic sea, between Daunia and Calabria, rich in flocks and herds; the wool of this country had always the preference.

Aquĭla, æ, *m.* an eagle, a military standard used by the Romans.

Aquila, C. æ, *m.* a trusty officer belonging to Cæsar, dispatched to *Adrumetum*, to receive the convoy coming from *Sicily*.

Aquilaria, æ, *f.* a considerable town in Africa, near Clupea; it was convenient for shipping at certain seasons of the year.

Aquileia, æ, *f.* a sea-port town on the gulf of Venice, it was once splendid and flourishing, and sometimes called a second Rome.

Aquileius, a, um, of or belonging to Aquileia.

Aquinius, M. i, *m.* son of Cato, pardoned by Cæsar at *Adrumetum*.

Aquitania, æ, *f.* one of the three principal divisions of Gaul by Cæsar.

Aquitānus, i, *m.* an Aquitanian.

Aquitāni, ōrum, *m.* people of Aquitania.

Aquitius. Clodius, i, *m.* one of Cæsar's lieutenants, wounded at the river *Salsus* near the the town of *Ategua* in *Spain*, where there was a keenly contested battle between Cæsar's troops and those of Pompey.

Arar, ăris, *m.* the river *Saone* in France, it falls into the *Rhone* at *Lyons*.

Arduenna, æ, *f.* the *Ardennes*, a large forest on the east of France, said to be 50 miles in length.

Arecomĭci, ōrum, *m.* a people of France, who lived on the gulf of *Lyons*, west of the *Rhone*.

Arelātum, i, *n.* and Arĕlas, ātis, a town on the east side of the *Rhone*.

Arguētius, i, *m.* brought standards taken from the Saguntines.

Ariartes, is, *m.* brother of *Ariobarzanes* king of *Cappadocia*.

Aries, ĕtis, *m.* a ram, also a battering engine often used in war, said to have been first used by the Carthaginians at the siege of Cadiz; also one of the twelve signs of the zodiac.

Arimĭnum, i, *n.* a city of Umbria, Rimini. Bomb-shells were invented at Rimini about the year 1468.

Ariminensis, is, e, of or belonging to Rimini.

Ariobarzānes, is, *m.* king of Cappadocia; Cæsar restored him to his kingdom after Mithridates had expelled him.

Ariovistus, i, *m.* a king of the Germans; he conquered part of Gaul, but Cæsar defeated him, and drove him out of the country.

Aristius, i, *m.* Marcus, a tribuen of the soldiers under Cæsar in the Gallic war

Arius, P. i, *m.* pardoned by Cæsar at *Adrumetum.*

Armenia, æ, *f.* Minor, a country of Asia, bounded on the north and west by Cappadocia.

Armoricæ, tribes that dwelt between the *Loire* and *Seine.*

Armorici, orum, *m.* Armorĭcus, a, um.

Arpineius, i, *m.* Caius, a brave Roman knight sent to Ambiorix, for an explanation, because he had attacked the Roman camp.

Arretium, i, *n.* a town of Tuscany in Italy; *Arezzo,* once a rich and flourishing city, plundered by the Goths and Lombards.

Arsinoe, es, *f.* daughter of Ptolemy Aulētes, king of Ægypt, put to death by Antony.

Arverni, orum, a powerful people of Gaul, who often made war against the Romans; they lived about the sources of the Allier.

Ascŭlum Picēnum, i, *n.* Ascoli, the chief city of the Piceni, where Pyrrhus, king of Epirus, was defeated by Fabricius.

Ascurum, i, *n.* a maritime town of Mauritania.

Asia, æ, *f.* a large continent east of Europe, and separated from it on the west by the river Tanais, the Euxine and Ægean seas, and from Africa by the Red sea. It is supposed to be about 7580 miles in length, and the breadth about 5250 miles. This country was reckoned one of the three grand divisions of the ancient world.

Asiani, orum, *m.* Asiatics.

Asius, Asiăcus, Asiānus, and Asiatĭcus, a, um, of or belonging to Asia.

Asparagium, i, *n.* a town of Greece, on the south bank of the river Apsus.

Aspavia, æ, *f.* a town of Spain, about 5 miles from Ucubis.

Asprenas, ātis, *m.* a pro-consul in Cæsar's army.

Asta, æ, *f.* a town of Spain, requests a garrison from Cæsar.

Ategua, æ, *f.* a town of Spain, of considerable strength.

Ateius, C. i, *m.* pardoned by Cæsar at *Adrumetum.*

Athēnæ, arum, *f.* Athens, the capital of Attica, in Greece; it is said to have been founded by Cecrops, and a colony from Ægypt. The Athenians were distinguished for oratory, music, painting, and statuary; it was long the centre of learning in that quarter of the globe.

Athenienses, ium, the Athenians.

Atheneniensis, is, e, and Athenæus, a, um, of or belonging to Athens.

Atrebătes, ium, *m.* a people of Belgic Gaul; their territories lay along the English channel, opposite to Dover, in England.

Atrebatĭcus, a, um, of the Atrebates.

Atrius, Quintus, i, *m.* an officer who had the command of Cæsar's fleet to the coast of Britain.

Attĭus, i, *m.* one of Pompey's adherents; he took possession of Auximum, but fled when Cæsar approached.

Attĭus Pelignus, i, *m.* set at liberty by Cæsar, although he had shown himself hostile to Cæsar's interest.

Attius Rufus, i, *m.* he was friendly to Pompey, and impeached L. Afranius before him for the loss of the army in Spain.

Attĭus Varus, Quintus, i, *m.* he was a commander in Cæsar's cavalry, but afterwards joined the republican forces, and was in the army which Cæsar defeated in Africa.

Atuatĭci, *or* Aduatŭci, orum, *m.* a people of France; their capital was Atuatŭca, and their territories lay between the *Meuse* and the *Scheld* rivers.

Avarĭcum, i, *n.* Bourges; this was a fine city, and strongly fortified by its situation, being nearly surrounded by a river and a marsh; this river was one of the south branches of the Loire.

Avienus, Caius, i, *m.* a tribune of the soldiers, dismissed by Cæsar for bad conduct.

Aulerci, ōrum, *m.* the name of several tribes in Gaul.

Aurunculeius, Lucius, A. Cotta, one of Cæsar's lieutenants-general in the Gallic war, killed by Ambiŏrix, who deceitfully allured the Romans from their winter quarters.

Ausci, ōrum, *m.* a people of Aquitania in Gaul; their capital was *Auch* on one of the southern branches of the Garonne.

Ausuetāni, ōrum, a people on the north-east of Spain; their capital city was *Gerona*, their northern boundaries the Pyrenees.—Asuetanus, a, um.

Auxĭmon, *or* Auxĭmum, i, *n.* *Osimo*, a town of the Picēni, near the gulf of Venice.

Axŏna, æ, *m.* a rapid river in Gaul, called the *Aisne*, it falls into the *Seine*.

B

Bacenis, is, *f.* the Black, or Hercinian Forest; a forest in Germany of very great extent, which prevented the incursions of the nations on one another.

Bacŭlus, i, *m.* Sextius, a centurian of the first rank in Cæsar's army.

Bætis, is, *m.* a river in Spain; the *Guadalquiver*.

Bagrăda, *or* Bagradas, æ, *m.* a slow running river in Africa, the Megrada between Utica and Carthage, where Atilĭus Regŭlus, killed a serpent upwards of 150 feet long.

Beleāres, ium, *f.* the islands Majorca and Minorca, off the east coast of Spain, about 100 miles distant; the inhabitants of these islands, the Balearĭdes, um, *f.* Balearĭcus, a, um, *or* Baleāris, is, e, they have this name because the people anciently were dexterous slingers.

Balista, æ, *f.* a military engine used by the Romans for throwing darts.

Basilica, æ, *f.* a town of Spain.

Balventius, Titus, i, *m.* a man of singular courage; he was wounded in a desperate attack which Ambiorix made upon the Roman camp, and had both thighs pierced through with a dart.

Batavia, æ, *f.* *Holland*, the *United Provinces*, a low level country, much exposed to encroachments from the sea, and inundations from the river Rhine; this country is traversed by numerous canals, which are generally higher than the surrounding lands.

Bebius C. i, *m.* a Roman knight of *Asti*.

Belgæ, arum, *m.* the Belgians a people originally from Germany, and who inhabited the third division of Gaul; this was the most warlike nation of all the ancient Gauls. Belgicus, a, um, Belgian.

Belgium, i, *n.* part of the country possessed by the Belgians, the *Netherlands*.

Bellĭca, æ, *f.* the name of one of the gates of Utĭca.

Bellocassi, ōrum, *or* Velocasses, ium, *m.* a nation of the Belgæ, who possessed very extensive

territories north of the river Seine.

Bellōna, æ, *f.* the goddess of war, and sister and wife of Mars, called anciently Duelliōna.

Bellovăci, orum, *m.* a numerous and very powerful tribe adjoining to the Bellocassi.

Berōnes, *or* Betōnes, ium, *m.* a people of Spain.

Bessi, orum, *m.* a ferocious people of Thrace, who lived near the source of the river Hebrus.

Bethuria, æ, *f.* a country in Spain, *Estremadura.*

Bibracte, is, *n. Autun*, the richest and largest town of the Edui, on one of the northern branches of the *Loire;* at this town a general assembly of the whole country was held to choose a commander in chief, when Vercingetorix was chosen.

Bibrax, ācis, *f.* a town of the Remi, on the river Axŏna, the *Aisne.*

Bibrŏci, orum, *m.* a nation in Britain who inhabited the N. W. part of Berkshire.

Bibulus, M. Calpurnius, i, *m.* Cæsar's colleague in the consulship, he commanded a powerful naval force under Pompey.

Bigerriōnes, ium, *m.* a people of Aquitania; they dwelt at equal distances from the Bay of Biscay and Mediterranean.

Bison, ontis, *or* ōnis, *m.* a wild ox or buffalo, of which Cæsar's description is the best.

Bithynia, æ, *f.* a country of Asia Minor near *Troas* on the Euxine sea.

Biturĭges, um, *m.* a nation of Celtic Gaul who dwelt on the west side of the river *Loire*, their chief city was *Avarĭcum*, now *Bourges*, they burnt twenty of their towns in one day in order to distress the Romans.

Bivius Curius, i, *m.* one of Cæsar's cavalry officers.

Boduognātus, i, *m.* the commander of the Nervii, when they attacked Cæsar's army.

Bogŭd, ŭdis, *m.* a king of Mauritania; Cassius requested him to come to his assistance into Spain against Cæsar.

Boia, æ, *f.* a town in Celtic Gaul.

Boii, ōrum, *m.* the Boians, a people who lived in scattered tribes in different parts of Gaul.

Bosphorus, *or* Bosporus, i, *m.* two straits of this name, the Thracian Bosphorus, or straits of Constantinople, and Cimmerian Bosphorus, or straits of Caffa.

Brannovĭces, ium, *m.* a certain tribe of the Aulerci in Gaul.

Bratuspantium, i, *n.* a town of the Bellovăci; it is supposed to have stood between Beauvais and *Amiens.*

Britannia, æ, Britannis, ĭdis, *or* ĭdos, *f.* Britain, *or* Great Britain, anciently Albion, ii, *n.* The largest European island in the Atlantic Ocean. Britanni, orum, Britannus, i, and Britones, *or* Brittones, um, Brito, *or* Britto, onis, the inhabitants of Great Britain. The length of Britain is about 600 miles, and breadth about 350. The population of Great Britain and Ireland is now upwards of twenty-one millions. Agriculture in England and in the south of Scotland is carried to the highest state of improvement. Great Britain is superior to any country in Europe in manufactures, in which curious and powerful machinery is employed to a very great extent. Britain has always been

famous for the cultivation of the arts and sciences. The British empire has produced statesmen and warriors superior to any in the known world.

Brundisium, and Brundusium, i, *n.* a city of Calabria, in Italy; generally the passage from Italy to Greece was by this city to *Durazzo*.

Brundisini, orum, Brundisīnus, a, um, inhabitants of Brundisĭum.

Brutti, orum, *m.* and Bruttius, a, um, a people of Magna Græcia, said to be so called from their cowardice.

Brutus, Decimus, i, *m.* Cæsar's admiral, who defeated the Venetians in the Gallic war, and the people of Marseilles in two engagements in the civil war.

Bullis, ĭdis, *f.* a town of Macedonia on the gulf of Venice. Bullidenses, ium, *or* Bullīni, orum, Bullinus, a, um, inhabitants of Bullis.

Bursavolenses, ium, *m.* a people of Spain.

Buthrōtum, i, *n. or* Buthrōtus, i, *m. Butrinto*, a sea-port town of Epirus, in Greece, opposite the island of Corfu.

C

Cabillōnum, i, *n.* a town of the Ædŭi, *Chalons* in France, on the left bank of the *Saone*. Cabillōnes, um, the inhabitants.

Cabūrus, i, *m.* the chief of the Helvii.

Cadētes, um, *m.* a people of Celtic Gaul, little known.

Cadurci, orum, *m.* a people of Celtic Gaul.

Cæcilius, Titus, *m.* a centurion of the first rank in the army of Afranius, killed in an engagement with Cæsar, near *Lerida* in Spain.

Cæcilius Niger, i, *m.* surnamed Barbărus, whom the friends of Pompey solicited to assist them to recover *Seville*.

Cæræsi, orum, *m.* a tribe of Germans who, it was supposed, sent 40,000 men to the Belgic war against the Romans. Their territory was near the river Meuse.

Cæsar, is, *m.* Caius Julĭus, the most distinguished of the Cæsars, of whom there were several of this name. He is generally considered as the first Roman Emperor, and is justly celebrated as an orator, a warrior, and historian; he reformed the Roman Calendar; the differences between him and Pompey, brought on the Civil War, and consequently the ruin of the Roman Republic. Cæsar was at length put to death by assassins in the Senate House.

Cæsar, is, *m.* Lucĭus, one of Cæsar's lieutenants-general in the Gallic war.

Cæsar, is, Sextus, i, *m.* a brave officer in Cæsar's army, was sent by Cæsar on some important expeditions; he defeated Cæcilĭus Bassus in Syria.

Caius, i, *m.* Caianus, a, um, a very common name among the Romans.

Calagurris, is, *f.* a free town of the Vascōnes on the south bank of the Ebro.

Calētes, ium, *m. or* Calĕti, orum, a people of Gaul, north of the mouth of the Seine.

Callagurritani, orum, the people of Calagurris, who subsisted on human flesh rather than submit to Pompey.

Calidius, i, *m.* Marcus, a Roman senator who wished to send Pompey to his provinces in order to prevent a civil war.

Calydon, ōnis, Calata, *or* Galata, æ, *f.* *Ayton*, a city of Ætolia; it stood on the banks of the river Evēnus. Calydonii, orum, inhabitants of Calydon. Calydonĭus, a, um, of or belonging to Calydon

Camerīnum, i, *n.* a city of Umbria in Italy.

Camerīni, orum, *or* Camertes, ium, and Camers, ertis. Camerīnus, a, um, of or belonging to Camerinum. Many celebrated men were natives of this place.

Campania, æ, *f.* a pleasant district of Italy in the kingdom of Naples, now called Terra di Lavoro, bordered on the north by the *Abruzzo*.

Campāni, orum, Campanus, i, Campanus, a, um, Campanius, and Campanicus, a, um, people of Campania.

Camulogēnus, i, *m.* an Aulercian who was requested to take the command of the troops in *Paris*, when the Romans were approaching.

Candavia, æ, *f.* *or* Caudavia, and Gandavia, and Scanderia; this country, bordering Emathia, or Thessaly, possessed extensive forests.

Canōpus, or Canōbus, i, *f.* a city of Ægypt, at the mouth of the river Nile; *Aboukir*.

Cantabri, orum, Cantaber, i, *m.* a very brave people who inhabited the north of Spain, between the Bay of Biscay and the mouth of the *Ebro*. Cantabricus, a, um, of or belonging to the Cantabrians.

Cantium, i, *n.* the county of Kent, on the east of England; towards the north-east it has the straits of Dover, which seperate France and England.

Canuleius, Lucius, i, *m.* a lieutenant-general during the civil war, in Pompey's army.

Canusium, i, *n.* *Canosa*, a town of some consequence on the banks of the river Aufĭdus; the Romans fled to this town after the battle of Cannæ. The wool of Canusium was much celebrated.

Canusīnus, a, um, of or belonging to Canusium; the people here being partly of Greek extraction, were often called Bilingues, double-tongued, having adopted the language of their founder (Diomedes, a Greek), as well as that of their neighbours.

Cappadocia, æ, *f.* a country of Asia Minor, *Natolia*, the kingdom of Ariobarzānes; on the north it bordered on the Euxine Sea, eastwards on Armenia Major, southwards on Mount Taurus, which separates it from Cilicia, and Phrygia on the west. Cappadŏcus, and Cappadocius, a, um, of or belonging to the Cappadocians.

Capua, æ, *f.* the capital of Campania, in Italy. This town was once little inferior to Rome in riches and splendour; the luxury of Capua ruined the troops of Hannibal after the battle of Cannæ.

Carăles, is, Carăles, ium, the capital of Sardinia, *Cagliari*. It is a considerable town, with a great population; it has a safe harbour, a castle, and other strong fortifications.

Caralitānus, a, um, of or belonging to Carăles.

Carcāso, onis, *f.* a town of Languedoc, in the south-east of France.

Carfulēnus, i, *m.* a brave officer in Cæsar's army, who stormed the camp of the Alexandrians, but was afterwards slain at

Mutina, fighting against Antony.

Carmōna, æ, *f.* a town of Seville in the south of Spain, on a river which falls into the *Guadalquiver.*

Carmonenses, ium, *m.* people of Carmona.

Carnūtes, um, *or* Carnuti, orum, *m.* Carnūtus, i, *m.* a powerful people of France, south of *Paris*, between the rivers *Seine* and *Loire.* The situation of this people was reckoned the centre of the whole country in that district; here the Druids held their courts for the administration of justice .

Carrūca, æ, a town of Spain.

Carteia, æ, a town of Spain, *Tariffa.*

Carvilĭus, i, *m.* one of the four kings of Kent, who boldly attacked Cæsar's naval camp, but was repulsed with loss.

Casilīnum, i, *n.* a town of Campania in Italy, *Casilino*, on the river Vulturnus; its situation was near to Capua; famous for a severe siege by Hanibal; provisions became so scarce, and consequently so high in price, that mice were said to have been sold at L.6. 9s. 2d. each.

Casilinenses, ium, and Casilinates, ium, people of Casilinum.

Cassi, orum, i, *m.* a nation in Britain, subject to Cassivelaunus, but who soon submitted to Cæsar.

C. Cassius Longīnus, i, *m.* a noble Roman, who first became distinguished in the warlike expedition against the Parthians; he was first Questor under the command of M. Licinius Crassus, after whose death, he collected the scattered remains of the army, with which he saved the province of Syria. This Cassius joined Pompey in the civil war, and was one of the conspirators when Cæsar was killed.

Cassius, Lucius, i, *m.* a Roman Consul killed by the Helvetii, and his army passed under the yoke.

Cassius, Longīnus, i, *m.* a Proprætor in Farther Spain; there was a conspiracy against his life at *Cordova*; he was at length drowned at the mouth of the river *Ebro.*

Cassius, Lucius Longīnus, i, *m.* another of Cæsar's officers.

Cassius, Quintus, i, *m.* an officer in Cæsar's army who commanded in the south of Spain.

Cassivelaunus, i, *m.* one of the ancient kings of England, who by common consent, was appointed to the chief command of the forces against the Romans. His territories lay on the north bank of the Thames, near its mouth.

Castĭcus, i, *m.* one of the Sequani, son of Catamantalĕdes.

Castra Corneliāna, orum, *n.* this was a rising ground of difficult access on all sides, where Publĭus Cornelĭus Scipĭo formed his camp at the distance of one mile from Utica.

Castra Postumiāna, orum, *n.* an eminence in the south of Spain, on which Cæsar raised a fort, where he kept in check the forces of young Pompey, being about four miles distant from him.

Castulonensis, is, e, of Castŭlo, ōnis, *f. Cazlona*, a town of Farther Spain, on the right bank of the river *Guadalquiver.* Castulonensis, ium, people of Castulo.

Catamantalĕdes, is, *m.* one who had for a long time the supreme authority among the Sequani.

Catapulta, æ, *f.* a warlike engine used anciently for the purpose of discharging missile weapons.

Catascŏpus, i, *m.* a spy or scout.

Cativolcus, i, *m.* a king of part of the Eburōnes. The Romans having been persuaded by Cativolcus and Ambiorix to leave their camp, were attacked by a numerous army, and wholly destroyed, when under the command of Titurius Sabinus, and L. Arunculeius Cotta.

Cato, ōnis, *m.* Marcus Porcius, i, *m.* Uticensis, called so because he died at Utica. Cato was a man of the most rigid integrity, he acquitted himself with the greatest honour in all public offices in which he was engaged, he corrected abuses wherever he found them, was an excellent soldier, he killed himself that he might not fall into the hands of Cæsar.

Catuatĭci, orum, *or* Aduatuci.

Caturĭges, gum, *m.* a people of Gaul, their principal city supposed to be *Embrun*.

Cavarillus, i, *m.* a man of high rank among the Edui.

Cavarīnus, i, *m.* a man of high rank, whom Cæsar appointed king over the Senŏnes.

Cebenna, æ, *m.* a mountain separating the Arverni from the Helvii; the *Cevennes*.

Celtæ, arum, *m.* the most powerful and numerous people of Gaul, occupying nearly one half of the best of the country; they dwelt principally between the *Garonne* and the *Seine*.

Celtĭcus, a, um, of the Celtæ.

Celtiber, ēri, *m.* a Celtiberian, and Celtiberĭcus, a, um.

Celtiberia, æ, *f.* the country of the Celtiberians; the people were the most powerful of all Spain.

Celtillus, i, *m.* the father of Vercingetorix, and chief of the Arverni.

Cenimagni, orum, *m.* an ancient people of Britain, who easily submitted to Cæsar; they inhabited Essex, Middlesex, Norfolk, &c.

Cenomāni, orum, *m.* a tribe of the Aulerci, their chief town was Cenomāni, now *Mans*.

Censor, ōris, Censores, um, *m.* two officers who were chosen for censors, to ascertain the value of each citizen's fortune, for the purpose of imposing proportionate taxes, and also to inspect the morals of the people.

Census, us, *m.* a general review of the people and their property for special purposes.

Centrōnes, um, *m.* Centronius, a, um, they were often defeated by Cæsar; their capital city now *Centron*.

Centurio, ōnis, *m.* a Centurion, a commander of 100 men.

Ceraunii, orum, *m.* and Ceraunia, *n.* and Acroceraunia, orum, *n.* high mountains in Epirus; they have their name from being often struck with thunder.

Cercīna, or Cercinna, æ, *f.* an island on the coast of Africa, near Tunis, now *Cercare*.

Cetra, æ, *f.* a circular shield used by the Spaniards, Moors, and Britons.

Cetrātus, a, um, armed with a shield or target.

Cevenna, æ, and Cevennæ, arum, *f.* a long chain of mountains that separate the Arverni, from the Helvii; the *Cevennes*, in Languedoc.

Ceutrōnes, um, *m.* a people of Belgic Gaul, between the Scheld and British Channel.

Chara, æ, *f.* a kind of root, of which, when mixed with milk, the Romans made bread.

Cherronēsus, i, *f.* a small port on

Cherusci, orum—Cheruscus, i, *m.* the Cheruscans; a nation of Germans, between the rivers Elbe and Weser.

Cicero, Quintus Tullĭus, i, *m.* the brother of Cicero the orator, one of Cæsar's lieutenants-general in Gaul, who, with his son, were put to death by assassins employed by Antony.

Cilicia, æ, *f.* a country on the south-east coast of Asia Minor, *Natolia*. Cilix, ĭcis, Cilĭces, um, the Cilicians. Cilicensis, is, e, and Cilissus, a, um, of or belonging to Cilicia.

Cimberius, i, *m.* who conducted 100 cantons of the Suevi, to the banks of the Rhine.

Cimbri, orum, Cimber, rii, *m.* a German nation; their country formed part of the kingdom of Denmark, called Jutland. Cimber, and Cimbricus, a, um.

Cimbrĭcum bellum, the Cimbrian war.

Cimbrĭca Tethys, the Cimbrian Sea, or German Ocean.

Cimbrĭca Chersonesus, *Jutland.*

Cinga, æ, *f.* a river in Spain, a branch of the Ebro.

Cingetŏrix, ĭgis, *m.* a chief of the Treviri, attached to Cæsar.

Cingetŏrix, ĭgis, *m.* one of the four kings of Kent, in England, who had nearly destroyed Cæsar's ships.

Cingŭlum, i, *n.* *Cingoli*, a town near Ancōna, built by Titus Labienus. Cingulanus, i, Cingulani, orum, Cingulus, and Cingulanus, a, um, of or belonging to Cingulum.

Cispius L. sent by Cæsar to secure his convoy coming from Lilybæum in Sicily.

Cita, Caius Fusius, i, *m.* an excellent Roman knight, to whom Cæsar had given the charge of provisions at Orleans; he was killed by the natives.

Cleopātra, æ, *f.* Queen of Egypt, daughter of Ptolemy Aulētes; she was a woman of very great accomplishments; she had the courage to put herself to death by the bite of an asp, to avoid being subjected to grace the triumph of Augustus.

Clepsydra, æ, *f.* a water clock, contrived by the Egyptians, by running water out of one vessel into another.

Clodĭus Acquitĭus, i, *m.* one of Cæsar's officers, who was wounded in a battle with Pompey, on the banks of the river *Guadajos*, in the south of Spain.

Clodius, Aulus, i, *m.* an officer in Cæsar's army in the civil war, sent to Scipio to negotiate a peace, previously to the battle of Pharsalia.

Clodius, Publius, i, *m*, a man of high birth, and considerable abilities, but of dissolute morals; he was killed by Milo.

Clupea, *or* Clypea, æ, *f.* a sea-port town of Africa, a few miles east from Carthage, and the first that submitted to the Romans in the first Punic war.

Cneius, i, *m.* a name very frequent among the Romans.

Cocosātes, um, *m.* a people of Aquitania in France, possessing the coast on the Bay of Biscay.

Cœlius Rufus, Marcus, i, *m.* a man of dissolute morals, but distinguished for his eloquence, he was killed by some of Cæsar's horsemen, because he tried to seduce Cæsar's troops from their allegiance.

Comāna, æ, *f.* a town in Cappadocia, where there was a temple of Bellona.

Commius, i, *m.* one of the Atrebătes, whom Cæsar appointed king over that people, on account of important services.

bātes, whom Cæsar appointed king over that people, on account of important services.

Compsa, æ, *f.* now *Conza*, a town of Italy among the Apennines.

Condrūsi, orum, *m.* a people of Belgic Gaul, living on the river Meuse.

Conetodūnus, i, *m.* a very brave man, one of those who put to death all the Romans settled at Orleans in France.

Confluens Mosæ et Rheni, the meeting of the river Meuse and Rhine, called *Coblentz*.

Considius Longus, Caius i, *m.* a man in the interest of Pompey, slain in Africa by robbers.

Considius, Publius, i, *m.* one of Cæsar's officers in the Gallic war, of considerable military skill.

Consul, is, *m.* the two Consuls were the principal magistrates at Rome: the consulship was a post of great ambition among the Romans, and the highest political honour the state had to bestow; two Consuls were elected annually.

Convictolitānis, is, *m.* one of the Ædui who obtained the supreme authority among them by the interference of Cæsar.

Coponius, Caius, i, *m.* one of Pompey's officers who commanded the Rhodian squadron at Durazzo.

Corcȳra, æ, *f.* now Corfu, an island on the west of Greece, which, with a number of others adjacent, are called the Ionian Islands, under the protection of the king of Great Britain.

Cordŭba, æ, *f.* now called Cordova, standing on the right bank of the river *Guadalquiver*; here is a cathedral supported on 365 marble pillars.

Corfinium, i, *n.* a town of Italy, now in ruins, situated near the source of the river *Pescara*.

Cornelius Balbus, i, *m.* a centurion in Cæsar's army, who was wounded at an interview between his men and those of Pompey, on the banks of the river Apsus, now the *Crevasta*.

Cornelius Sulla, Publius, i, *m.* an accomplice in Catiline's conspiracy; he commanded the right wing of Cæsar's army in the battle of Pharsalia.

Cornificius, Q. he supported Cæsar's cause in Illyricum with success.

Corrēus, i, *m.* a leader of the Bellovăci, very inveterate against the Romans.

Corus, i, *m.* a cold wind from the north-west.

Cosa, æ, *f.* *Cassano*, a town of Tuscany in Italy, on the sea-coast, opposite to the island *Giglio*.

Cosanum, i, *n.* a town in Calabria in Italy where Domitius manned his gallies with slaves and labourers in order to attack Marseilles.

Cotta, Lucius Arunculeius, i, *m.* a lieutenant-general of Cæsar's, who, together with nearly two Roman legions, was slain by Ambiorix in ambuscade.

Cothon, ōnis, *f.* a sea-port town near Carthage.

Cotuātus, *or* Guturvatus, i, *m.* one of the Carnūtes, who, together with Conetodūnus, put all the Romans to the sword who had settled at *Orleans*.

Cotus, i, *m.* a nobleman of ancient family among the Ædui, whom Cæsar compelled to resign the supreme power in the state in favour of Convictolitānis, who had been duly elected.

Cotys, yos, *or* ys, *m.* a king of Thrace who sent about 500 cavalry to Pompey in the civil

war, under the command of his son Sadăla.

Crassus, Marcus, Licinius, i, *m.* surnamed *Dives*, because of his great riches, which he had amassed to a prodigious extent; he was killed in a war with the Parthians.

Crassus, Publius, i, *m.* one of Cæsar's lieutenants-general in Gaul; he succeeded in the different warlike expeditions in which he was engaged.

Crastĭnus, i, *m.* a volunteer in Cæsar's army, he was killed in the battle of Pharsalia.

Cremōna, æ, *f.* a large and rich city of Italy in the Milanese.

Creta, æ, *f. or* Crete, es, *f.* the island *Candia*, in the Mediterranean sea towards the east end of it, formerly celebrated for its 100 cities.

Crispus Sallustius, i, *m.* a Roman historian; he was dismissed the Senate, but was restored by Cæsar.

Critognātus, i, *m.* a man of the highest rank among the Arverni, but of a depraved disposition; his character may be learned by reading his speech to his soldiers at Alesia.

Curio, Caius, i, *m.* a tribune of the people, a steady friend to Cæsar, was cut off with his whole army in Africa.

Curiosolītes, um. a people of Celtic Gaul; their country is supposed to have been what is now called *Bretagne*.

Curius, Bivius, i, *m.* Cæsar's commander of cavalry, who carried off a division under Domitius, bound for Marseilles.

Cyclădes, um, *f.* a cluster of islands in the Archipelago, called so because they stand in the form of a circle.

Cyprus, i, *f.* an island sacred to Venus, hence called the Cyprian Queen; it is about 170 miles long, and 80 miles broad; it had two famous cities in it, Salamis and Paphos. Cyprus is situated near the east end of the Mediterranean sea, the *Levant*.

Cyrēne, es, *f.* it is now called *Caren*, a city in Africa near the shore of the Mediterranean sea.

D

Dacia, æ, *f.* a large country of Europe, lying north of the Danube; it corresponded nearly to the present Moldavia, Transylvania, and Wallachia.

Dalmatia, æ, *f.* one of the principal divisions of Illyricum; this country retains its ancient name, but not exactly the same boundaries.

Damasippus, i, *m.* he was drowned along with *Scipio*, at *Hippo Regius*, in his flight from *Africa* to *Spain*.

Danubius, i, *m.* the Danube is the largest river in Europe; it rises in the black forest in Germany, and runs eastwards a course of nearly 1300 miles; it receives a great number of tributary streams, and falls into the Black Sea.

Dardăni, orum, *or* Dardanidæ, arum; the inhabitants of Troy; they were so called from Dardanus their founder.

Decetia, æ, *f.* a town of the Ædui, on an island in the river *Loire*, about 150 miles south-east from Paris.

Decidius, Lucius D. Saxa, a Celtiberian, and a steady friend to Cæsar, who, by his interest, had got him made tribune of the people.

Decĭmus Junius Brutus, i, *m.* a noble Roman, who was suppos-

ed to be lineally descended from the father of Roman liberty.

Decurio, ōnis, *m.* a cavalry officer among the Romans, who commanded ten men.

Dejotărus, i, *m.* he was governor of nearly the whole of Gallogræcia, and commanded in person 500 cavalry sent by that province to Pompey in the civil war.

Delphi, orum, *m. Castri*, a city of Phocis, in Greece, on mount Parnassus, remarkable for the famous Oracle of Apollo, where the priestess Pythia gave the responses.

Delta, æ, *f.* a kind of island inclosed by the diverging branches of the river Nile, in Egypt, and the sea-coast; it is formed like the Greek letter Δ, Delta.

Diablintes, ium, *m.* a people of Celtic Gaul, on the river *Mayenne.*

Diana, æ, *f.* daughter of Jupiter and Latona, the protectress of Virgins, and goddess of the Woods and Hunting; she was called Diana on earth, Luna in heaven, and Proserpine, *or* Hecăte, *below;* on this account she was called Diva Triformis.

Dictator, ōris, *m.* a chief magistrate among the Romans, who possessed supreme authority over the people, and also over the laws; he was chosen in cases of great extremity and danger, and quitted this important office at the end of six months at most.

Didius, i. *m.* a trusty and valuable officer who had the charge of Cæsar's ships at *Cadiz* in *Spain.*

Dies, ēi, *m.* or *f.* a day; that space of time from midnight to midnight again, called a civil, or natural day. The Astronomical day begins at noon, and terminates at next noon. The English names for the days of the week are derived from the Saxons.

Latin.	*Saxon.*	*English.*
Dies Saturni	Seterne's day	Saturday
Dies Solis	Sun's day	Sunday
Dies Lunæ	Moon's day	Monday
Dies Martis	Tiw's day	Tuesday
Dies Mercurii	Woden's day	Wednesday
Dies Jovis	Thor's day	Thursday
Dies Veneris	Friya's day	Friday.

Dii, ōrum, *m.* gods. The gods of the Gauls are chiefly Mercury, Apollo, Mars, Jupiter, and Minerva. Those of the Germans are the Sun, Moon, and Vulcan.

Dioscŏrides, is, *m.* an Egyptian sent by Ptolmey to forbid the approach of Achillas to Alexandria, by whom he was put to death.

Dis, ĭtis, *m.* Pluto, the god of riches.

Divĭco, ōnis, *m.* a great man among the Helvetii; he commanded the army against Cassius, and was one of the ambassadors sent to Cæsar.

Divitiăcus, i, *m.* a nobleman of the Edui; he was friendly, and had great influence with Cæsar.

Domitius Ahenobarbus, i, *m.* an officer in Pompey's army, delivered by his soldiers to Cæsar, who set him at liberty.

Domitius, Cneius D. Calvinus i, *m.* to whom Cæsar in the

Alexandrian war entrusted the government of Asia.

Domitius L. D. Ahenobarbus, i, *m.* a Consul, haughty and severe; he opposed Cæsar with much eloquence, and joined Pompey, but was slain by Cæsar's cavalry.

Donilaus, i, *m.* a Galatian, who, with some others, contributed 300 horsemen to the assistance of Pompey in the civil war.

Drapes, ētis, *m.* one of the Gauls, who, for fear of severe punishment from Cæsar, abstained from food, and died.

Druĭdes, um, *or* Druidæ, arum, *m.* Druids were the priests of the ncient Britons, Gauls, and Germans; they possessed the supreme authority in all matters, both civil and religious; they made, explained, and executed the laws: their religious rites were generally performed under an oak in deep groves. Britain was the principal school for the Druids; their students repaired to the island *Aglesey* to complete their studies.

Dubis, is, *m.* the river *Doubs*, or *Doux*, in France, which rises at the foot of mount Jura, and after a course of 180 miles, falls into the *Saone*, near *Chalons*.

Dumnăcus, i. *m.* a leader of the Andes, who attacked Duracius, a friend of the Romans, shut up in the town of Limon, but was put to flight by C. Fabius.

Dumnŏrix, ĭgis, *m.* one of the Edui, and brother of Divitiacus; was killed by Cæsar's men when running away from the camp, because he was unwilling to go to Britain with Cæsar.

Duracius, i, *m.* a friend of the Romans; when shut up by Dumnăcus, general of the Andes, was seasonably relieved by Fabius.

Durocortŏrum, i, *n.* one of the branches of the river Axŏna, the *Aisne*.

Dyrrachium, i, *n.* now *Durazzo*, a sea-port town of Macedonia; the general passage from Italy to Greece, was by Brundisium, to Dyrrachium.

E

Eburōnes, um, *m.* a people of Belgic Gaul, dwelling on the west bank of the Meuse, commanded by Ambiorix and Cativolcus; Cæsar's design to extirpate that people did not succeed.

Eburovīces, um, *m.* a people of Gaul, on the left bank of the *Seine*; their capital town was Mediolānum, and now is called *Evreux*.

Egesarētus, i, *m.* a native of Larissa in Thessaly, who joined the party that favoured the interest of Pompey.

Elāver, ĕris, *m.* the *Allier*, a river in Gaul, which runs from mount *Lozere*, a course of 70 leagues, and falls into the *Loire*; this river could not be forded before autumn, and Vercingeterix had cut down all the bridges, but Cæsar repaired one upon the under parts of the former beams that were left entire, and passed over his troops.

Eleuthĕri, orum, *m.* a people supposed to have lived on the Duranius, the *Dordogne*.

Elusātes, ium, *m.* a people of Aquitania, who lived on the *Adour*; their capital city was *Euse*.

Elis, is, *or* ĭdos, *or* Elēa, æ, *f.* a town and district of Peloponesus in Greece.

Enipeus, i, *m.* a river of *Thes-*

saly in *Greece*, flowing near the plains of *Pharsalia*.

Epasnactus, i, *m.* one of the Gauls friendly to the Romans; he delivered Luterius bound to Cæsar.

Ephĕsus, i, *f.* a famous ancient city in *Natolia*, the lesser *Asia*, near the mouth of the river Cayster, the *Meinder*. The temple of *Diana* in this city was reckoned one of the seven wonders of the world; the length was 425 feet, the breadth 220, the roof, supported by 127 marble pillars, each 60 feet high; it was finished 220 years after the foundation was laid; it contained immense riches, and run the risk often of being plundered, especially in the civil war; this temple was destroyed by fire the night Alexander the Great was born. It was built again with additional splendour.

Ephesiæ literæ. magical letters, supposed to contain some spell or charm.

Epidaurus, i, *f.* and Epidaurum, i, *n.* *Ragusa*, a sea-port town of Illyricum, opposite the island *Melĭta*.

Epirus, i, *f.* a barren and mountainous district in lower *Albania*.

Eporedŏrix, ĭgis, *m.* one of the Edui, who revolted from Cæsar, and persuaded his countrymen to take arms against the Romans.

Eppius, M. i, *m.* pardoned by Cæsar at *Adrumetum*.

Eratosthĕnes, is, *m.* a native of Cyrēne; he had the charge of the library of Alexandria; he was an eminent poet and mathematician, and also an astronomer and geographer; he invented the Armillary sphere.

Essui, orum, *m.* a people of Gaul, whose territories lay on the *Orne*.

Etesiæ, arum, *f.* winds that blow in one direction at certain seasons of the year.

Euphrānor, ŏris, *m.* commander of the Rhodian fleet, sent to the assistance of Cæsar in the Alexandrian war; he perished fighting bravely, having sunk along with his galley.

Eurōpa, æ, *f.* one of the three grand divisions of the ancient world; it lies to the west of *Asia*, from which it is divided by the *Archipelago*, the *Dardanelles*, the *Sea* of *Marmora*, the *Straits* of *Constantinople*, the *Black Sea*, the *Straits* of *Caffa*, the *Sea* of *Asoph*, the river *Don*. Europe is by far the most civilized, the richest, and most powerful of all the other divisions of the world.

F

Fabius, i, *m.* a distinguished name at Rome; a noble and patrician family.

Fabius, i, *m.* called Pelignus; he attempted to kill Varus, but was himself surrounded and slain.

Fabius, Caius, i, *m.* one of Cæsar's lieutenants-general.

Fabius, Quintus, Maximus, i, *m.* a Roman consul who defeated the Arverni and Ruteni.

Fabius, Lucius, i, *m.* a centurion of the eighth legion in the Gallic war.

Fanum, i, *n.* now called *Fano*, or *Metro*, a sea port town of *Italy*, on the gulf of *Venice*, at the mouth of the rapid river Metaurus

Faustus Cornelius Sulla, *m.* he joined the republican forces; but was taken prisoner in *Mauritania* and killed after the battle of *Pharsalia*.

Favonius, Marcus, i, *m.* one of Pompey's officers; being proscribed on account of Cæsar's assassination, he was put to death by his enemies.

Felgĭnas, Caius, i, *m.* a Roman knight, a native of *Placenza*, one of Cæsar's officers, he was killed in an attack made by Pompey on Cæsar's troops at *Durazzo*.

Flavius, Caius, i, *m.* a Roman knight of Asta, near the mouth of the *Guadalquiver*, who, with some others, deserted Pompey and joined Cæsar.

Fonteius A. i, *m.* a seditious officer in Cæsar's army, disgraced and dismissed.

Frentāni, orum, *m.* a people of Italy, who inhabited a considerable extent of country, called Frentāna Regĭo, lying along the coast on the gulf of *Venice*.

Fufius Kalēnus, i, *m.* a brave lieutenant-general of Cæsar, who had the charge of transporting the troops from *Brindisi* into *Greece*.

Fulginius, i, *m.* a centurion in Cæsar's army, who had been raised from the lowest rank; he was killed at *Lerida* in *Spain*.

Fulvius, i, *m.* the name of a Roman family.

Fulvius Postumus, i, *m.* Prætor of the ninth legion at *Durazzo*.

Fundanius C. i, *m.* a Roman knight who deserted to Cæsar in *Spain*.

Furius, Marcus, i, *m.* Cæsar promised to promote him, being recommended by *Cicero*.

G

Gabăli, orum, *m.* a people of Gaul; they lived near mount *Cevennes*, on one of the northern branches of the river *Garonne*.

Gabinius, Aulus, i, *m.* a man friendly to Cæsar's interest; he received bribes while he held the province of Syria, was tried and banished; was afterwards in Cæsar's army in the civil war.

Gaditāni, orum, *m.* the inhabitants of *Cadiz*, an island and town of *Spain*, strongly fortified, near the mouth of the river *Guadalquiver*.

Galba, æ, *m.* a man supposed to be the origin of a tribe of that name.

Galba, æ, *m.* king of the Suessiōnes; when Cæsar invaded Gaul, he was appointed commander-in-chief of the forces against the Romans.

Galba, Sergius Sulpicius, i, *m.* he was the first distinguished character of that family, and a celebrated orator; he was also lieutenant-general in Cæsar's army.

Gallia, æ, *France*, an extensive, populous, and powerful country in Europe, having a seacoast on the west, extending from the southern parts of Holland, round by the British Channel, and south to the Bay of Biscay; on the south it has the Pyrenean mountains, which separate it from Spain; it is bounded on the east by Switzerland and Germany. The population of France is estimated at about 30,000,000.

Galliæ, ārum, *f.* signifying the whole country collectively, including all the different divisions.

Gallonius Caius, i, *m.* a Roman knight who had the command of a garrison of six cohorts at *Cadiz*, in Spain.

Ganymēdes, is, *m.* the governor of Arsinŏe, the younger daughter of Ptolmey, king of Egypt; he was made commander of

the Egyptian forces, because he killed Achillas.

Garĭtes, um, *m.* a people of Aquitania, near *Auch.*

Garumna, æ, *m.* the *Garonne*, a large river in France; after running a course of 250 miles, nearly N. W., it falls into the sea at the Bay of Biscay.

Gemella, æ, *f.* one of Pompey's legions, called so, because it was formed out of two, in the civil war.

Genăbum, i, *n.* *or* Genăbos, i, *f.* a town on the river *Loire*, now *Orleans*, one of the largest towns in France.

Genēva, æ, *f.* a town on the western extremity of Lacus Lemānus, now the *Lake* of *Geneva*, on the south bank of the *Rhone*; this is a neatly built and strongly fortified town.

Genŭsus, i, *m.* the *Semno*, a river of Macedonia, which falls into the *Ionian Sea*, between *Pollina* and *Durazzo.*

Gergovia, æ, *f.* *Gergoie*, a strongly fortified town in France, situated on a high mountain of difficult access all around, it stood on the *Allier*, one of the southern branches of the *Loire.*

Germania, æ, *f.* Germany, a country in Europe of great extent; it is bounded on the south by the river *Danube*, by the Vistula on the east, on the north by the *Baltic Sea*, and by the Rhine, and German Ocean on the west. This is a very powerful empire, but possesses almost no sea-coast.

Getulia, æ, *f.* an extensive country of *Africa*, south of *Morocco*, *Fez*, and *Algiers*; the inhabitants were a wild race of people, wandering without any settled habitation.

Gobanitio, ōnis, *m.* a man of much authority among the *Arverni*, friendly to the Romans.

Gomphi, orum, *m.* *Gonfi*, a town of *Thessaly*, towards *Epirus*; it stood near to mount *Pindus*; Cæsar took it by storm, and gave it to be plundered by his soldiers.

Gordūni, ōrum, *m.* a people in the northern part of Gallia Belgica; their territories lay along the sea-coast opposite to the county of *Kent* in England.

Græcia, æ, *f.* Greece is bounded on the north by *Romania*, on the east by the *Archipelago*, on the south by the *Mediterranean Sea*, and on the west by the *Ionian Sea.* The Greeks were celebrated for their knowledge of arts and sciences; their poetry, painting and statuary have never yet been equalled.

Graiocĕli, ōrum, *m.* an ancient nation of Gaul; their territories are supposed to have been among the *Alps.*

Granius, *or* Gravius Aulus, *m.* a native of Puteŏli, now *Puzzuolo*; he was in Cæsar's army and was killed at *Durazzo.*

Grudii, ōrum, *m.* their country was bounded on the north by the mouths of the river *Scheld.*

H

Haliacmon, ŏnis, *m.* a river of *Greece* which divided Macedonia from *Thessaly*; it falls into the *Gulf of Salonica.*

Harudes, um, *m.* a people of Germany on the north bank of the *Danube.*

Helvetia, æ, *f.* *Switzerland*, a very mountainous country, on the north west of *Italy*, and south-east of France; on the north it has the river *Rhine*, and Lake

of Constance, which divide it from *Germany*.

Helvii, ōrum, *m.* a people of *Provence*, *Languedoc*, and *Dauphiné*, on the west bank of the *Rhone*.

Heraclēa Sintĭca, *or* Sentica, æ, *f.* a town of Macedonia, on the river Pontus.

Hercŭles, is, *m.* there were many of this name, but the Theban Hercules was the most celebrated; the twelve labors of Hercules are as fabulous as they are famous; both Greek and Roman writers have extolled the exploits of this hero quite beyond all credibility; he was said to be the son of Jupiter and Alcmēna, the daughter of Electrŷon, king of Argos; he expired on a funeral pile on Mount Œta.

Hercŭlis Columnæ, *f.* the pillars of Hercules; these are Mount *Calpe* in Spain near Gibraltar, and Mount *Abŷla*, on the south side of the Mediterranean Sea, nearly opposite to one another.

Hercynia, æ, *f.* an extensive forest of Germany; its length was sixty days journey, and its breadth nine days journey; it contained many rare animals.

Herminius Mons, i, *m.* a high mountain in *Portugal*.

Hibernia, *or* Ivernia, Juverna, Ierne, es, *f. Ireland*, a large island in the *Atlantic Ocean*, lying off the west coast of England about 70 miles distant from it; Ireland is about 300 miles long, and 150 broad; the population about four millions.

Hiempsal, ălis, *m.* a king of Numidia, *Algiers;* Pompey restored him to the throne, after having been expelled by the Numidians.

Hippo Regius, i, *m.* a maritime town of *Africa* in the kingdom of *Numidia*, where Scipio took refuge when going to *Spain;* here he was sunk with his ships by *Sitius*.

Hirrus L. i, *m.* Pompey sent him against the Parthians during the civil war.

Hirus, Ulcillis, *m.* an officer who commanded six of Pompey's cohorts.

Hispălis, is, *f. Seville*, a beautiful town of *Spain*, on the river *Guadalquiver;* it is said to have been built by the Phœnicians.

Hispania, æ, *f. Spain*, an extensive, rich, and powerful country in *Europe;* it has the *Straits* of *Gibraltar* on the south, dividing it from *Africa;* the *Mediterranean Sea*, on the east; the *Atlantic Ocean* and the *Pyrenean* Mountains on the west and north. The extent of *Spain* from west to east is about 660 miles, and from north to south 550 miles; *Spain* possesses a number of commodious harbours, and strong fortifications, and is well situated for trade.

Hora, æ, *f.* an hour, the twelfth part of a day; the Roman *meridies*, which was their sixth hour, would coincide with our noon.

I

Ibērus, i, *m.* the *Ebro*, the largest river in *Spain*, rises among the mountains of *Old Castile*, it runs south-eastwards, and falls into the *Mediterranean Sea*, nearly opposite to the islands of *Majorca* and *Minorca*. *Iberia*, æ, *f.* another name given to this country from the river, and the inhabitants Iberi, orum, *m* Spaniards.

Iccius, i, *m.* one of the Remi, and one of the ambassadors

sent to Cæsar, in the second year of the Gallic war.

Idus, uum, *f.* a division of the Roman month; in the months of March, May, July, and October, the Ides were on the 15th, and on the 13th in the other months.

Igilium, i, *n.* *Giglio*, an island in the *Mediterranean Sea* off the coast of *Tuscany*.

Iguvium, i, *n.* *Gubio*, a town of Umbria, among the *Apennines*; the inhabitants Iguvīni, orum.

Ilerda, æ, *f.* *Lerida*, a town of Spain on the river *Segre*; Cæsar encamped near this river, when he defeated *Afranius* and *Petreius*, Pompey's lieutenants-general.

Illurgis, or Illiturgis, or Illurgia, is, *f.* a town in *Spain*, in which there was a formidable mutiny against Cassius.

Illurgavonenses, ium, *m.* a nation of *Spain* near the mouth of the river *Ebro*.

Illyricum, i, *n.* nearly the same as *Dalmatia*; it lies near the gulf of *Venice*.

Imanuentius, i, *m.* the father of Mandubratius, and king of the Trinobantes in Britain; slain by Cassivelaunus.

Induciomărus, i, *m.* a principal man among the Treviri; he attacked Labienus in his camp, and was slain.

Indus, i, *m.* said to be king of some small district; when bringing troops to Cæsar, was killed by the Spaniards.

Issa, æ, *f.* the island *Lissa*, in the *Adriatic Sea*, off the coast of Illyricum. The inhabitants Issæi, orum.

Isthmus, i, *m.* an *Isthmus*, a narrow part of land joining two continents together.

Italia, æ, *f.* *Italy*, a large and very celebrated country in *Europe*. Italy has the *Mediterranean*, and *Adriatic* seas on the south and north-east, and the *Alps* on the north and west, which divide it from *Switzerland* and *Germany*. *Rome*, the capital of Italy, was for a long time the seat of universal empire, and the mistress of the world; the inhabitants Itali, orum, *or* Romani, orum.

Italica, æ, *f.* a beautiful town of Spain, between Cordova and Seville, on the right bank of the river Guadalquiver. This town shut its gates against Varro; the poet Silius Italicus was a native of this town, also the emperors Adrian and Trajan.

Itius, i, *m.* a harbour in the country of the *Morini* in *Belgic Gaul*, supposed to be *Boulogne*, or *Calais*.

Ituræa, æ, *f.* a very mountainous country of *Asia*, to the east of *Galilæa*.

J

Jacetani, orum, a people of *Spain*, at the foot of the *Pyrenean Mountains*.

Jadertini, orum, *m.* a people about *Illyricum*; their capital town was Jadĕra, now *Zara*; they were much respected by the Roman people, for being very faithful allies.

Juba, æ, *m.* a king of Mauritania, *Morocco*, and *Fez*, who, in the civil war, joined the republicans; he made a very successful opposition to the troops of Cæsar, but being at length defeated at *Thapsus*, he induced his own slave to kill him.

Julius, i, *m.* a name derived from *Iulus*, son of *Æneas*, brought from *Alba* to Rome by Romulus, and became the origin of a very celebrated tribe.

Junius Quintus, i, *m.* a native of *Spain*, whom Cæsar often sent to treat with Ambiorix.

Jupiter, Jovis, *m.* there were a number of Jupiters, according to fabulous history, but the one who was the son of Saturn and Ops, was the most distinguished, and received divine honours from the Greeks and Romans.

Jura, æ, *m. Jura*, a long chain of mountains extending from the *Rhone* to the *Rhine*, and separating *Switzerland* from *Franche Compte*.

Juvavia, æ, *f.* a town at one time the capital of Noricum, now called *Saltzburg*.

K

Kalendæ, *or* **Calendæ**, arum, *f.* Kalends, the first day of every month among the Romans. The Romans divided their months into three parts, by *Kalends*, Nones and Ides. The first day was called *Kalendæ*, the 5th *Nonæ*, the *Nones*, the 13th *Idus*, because the *Ides* divided the month.

In marking the days of the month the Romans reckoned backwards, and called the last day of December *Pridie Kalendas*, or ante *Kalendas*, or *Pridie Kalendarum* Januarii; they abridged these expressions thus, *Prid. Kal. Jan.* the day before that being the 30th December, *Tertio, Kal. Jan.* or *die ante*, or *ante diem tertium Kal. Jan.* and in the same manner for the rest of the year, which is easily known by inspecting the annexed table.

CALENDARIUM ROMANUM.

Sex Maius Nonas, October, Julius, et Mars
Quatuor at reliqui:—dabit Idus quilibet octo.

	Martius. Maius. Julius. October.	Januarius. Augustus. December.	Aprilis. Junius. September. November.	Februarius.
1	Calendæ.	Calendæ.	Calendæ.	Calendæ.
2	6	4	4	4
3	5	3	3	3
4	4	Prid. Nonas.	Prid. Nonas.	Prid. Nonas.
5	3	Nonæ.	Nonæ.	Nonæ.
6	Prid. Nonas.	8	8	8
7	Nonæ.	7	7	7
8	8	6	6	6
9	7	5	5	5
10	6	4	4	4
11	5	3	3	3
12	4	Prid. Idus.	Prid. Idus.	Prid. Idus.
13	3	Idus.	Idus.	Idus.
14	Prid. Idus.	19	18	16
15	Idus.	18	17	15
16	17	17	16	14
17	16	16	15	13
18	15	15	14	12
19	14	14	13	11
20	13	13	12	10
21	12	12	11	9
22	11	11	10	8
23	10	10	9	7
24	9	9	8	6
25	8	8	7	5
26	7	7	6	4
27	6	6	5	3
28	5	5	4	Prid. Calen.
29	4	4	3	
30	3	3	Prid. Calen.	
31	Prid. Calen.	Prid. Calen.		

Note.—Every leap-year (called in Latin *Bissextilis*), in which February has 29 Days, both the 24th and 25th days of that month are written *sexto die ante Calendas Martias*, or *sexto Calendas Martias*

L

Laberius, Quintus L. Durus, *m.* a tribune of the soldiers in Cæsar's army; he was killed in Britain.

Labienus, Titus, i, *m.* one of Cæsar's lieutenants-general; he deserted to Pompey in the civil war; he was killed at the battle of *Munda*, in Spain, where Pompey lost thirty thousand foot, and five thousand horse.

Lacetania, æ, *f.* a district of *Spain*, at the foot of the Pyrenees; inhabitants, Lacetani, orum.

Lælius, Decius, i, *m.* who was one of the commanders of the Asiatic ships under Pompey; he was killed in Africa.

Larinātes, um, *m.* the inhabitants of *Larīnum*, now *Larino*, a town south of the river *Tiferno*, in Italy.

Larissa, æ, *f. Lerissa*, a city of *Thessaly*, on the right bank of the river *Penēus*, in Greece; inhabitants, Larissæi, orum.

Laterensis L. is, *m.* one of the conspirators against *Cassius* in farther *Spain*.

Latobrŏgi, orum, *m. Latobrogians*; their country lay on the bank of the Rhine, west of the Lake of Constance.

Legātus, i, *m.* a lieutenant-general, appointed by the Consul, and was first in command in the absence of the general.

Legio, ōnis, *f.* a body of soldiers, consisting of different numbers at different times in the Roman army; sometimes 6000, sometimes 5000.

Lemānus Lacus, i, *m.* the *Lake of Geneva*; it is in form of a crescent, the hollow side being upwards of fifty miles long, is turned towards *Switzerland*; the river *Rhone* runs the whole length through the waters of the *Lake*.

Lemovīces, um, *m.* a people in Celtic Gaul, between the rivers *Garonne* and *Loire*.

Lentulus, Lucius, i, *m.* one of Pompey's officers killed at the same time with his general, by Ptolemy king of Egypt.

Lentŭlus, i, *m.* a quæstor in Cæsar's army during the civil war.

Lepĭdus, Marcus Æmilius, i, *m.* who, together with Augustus, and Anthony, formed what was called the second triumvirate.

Lepontii, orum, *m.* a people of the *Alps*, near the source of the river *Rhone*.

Leptis, is, *f. Lebida*, a maritime town of *Africa*, between the greater and lesser *Syrtes*. Another of the same name near *Adrumētum*.

Levăci, orum, *m.* a people in the northern parts of *Belgic Gaul*, on the river *Scheld*.

Leuci, orum, *m.* a people of *Belgia*, who lived between the *Meuse* and *Mosellc*.

Lexovii, orum, *m.* a people of *Celtic Gaul*; their country lay between the *Seine* and the English Channel.

Libo Scribonius, i, *m.* Pompey's friend; he commanded the Liburnian and Achaian fleet in the civil war.

Liburni, orum, *m.* a nation of pirates; their country was Liburnia, now Croatia. Liburna navis, a quick sailing ship.

Licinius Squillus, i, *m.* he conspired against Cassius in *Spain*.

Ligarius, Afranianus P. i, *m.* put to death by Cæsar, because of his perfidy; he carried on the war in *Spain* against Cæsar; he assumed the name because he served under *Afranius*.

Ligarius, Q. i, *m.* pardoned by Cæsar at *Adrumetum*.

Liger, Ligĕris, the river *Loire* in France, which rises among the Cevennes, runs a course of about 200 miles westwards; it falls into the *Atlantic Ocean.*

Ligŭres, um, *m.* Ligurians, inhabitants of Liguria, a country in *Italy*, which lay between the *Po* and the *Gulf of Genoa.*

Lilybæum, i, *n. Marsalla*, a town of *Sicily*, on the promontory of cape *Marsalla.*

Limon, ōnis, *f.* a town of *Campania*, between *Naples* and *Puteoli.*

Lingŏnes, um, *m.* a people of *France*, near the sources of the rivers *Meuse* and *Marne.*

Liscus, i, *m.* one of the chief magistrates of the Ædui, who with some others, informed Cæsar, concerning the plans and designs of *Dumnorix.*

Lissus, i, *m. Alessio*, a town on the western coast of Greece, between the rivers the black and white *Drino.*

Litavĭcus, i, *m.* a man of great influence among the Ædui, who persuaded 10,000 men to rebel instead of going to join Cæsar.

Livineius Regulus, i, *m.* an officer left by Cæsar in charge of *Adrumetum.*

Lucani, orum, *m.* inhabitants of *Lucania*, a district in the south of *Italy*, on the *Gulf of Taranto.*

Lucanius, Quintus, i, *m.* a centurion of the first rank, who was killed in rescuing his son when surrounded by the soldiers of *Ambiorix.*

Lucceius, Lucius, i, *m.* one of Pompey's confidants; the other two were Scribonius Libo, and Theophănes. Pompey advised with these three upon the most important affairs.

Luceria, æ, *f.* a town in the south of Italia, now *Lucera*, a considerable way distant from the gulf of *Venice.*

Lucretius, i, *m.* a general name for a tribe.

Lucretius, Quintus L. Vespillo, *m.* he threw himself from the walls of the town of Sulmo, now *Sulmona*, that he might escape falling into the hands of Cæsar.

Lucterius, i, *m.* one of the Cadurci; being a man of intrepidity, Cæsar sent him against the *Rutini.*

Lugŏtorix, ĭgis, *m.* supposed to be one of the kings of *Kent*, taken prisoner in the attack on Cæsar's naval camp.

Lusitania, æ, *f. Portugal*, the *Lusitāni*, who inhabited this part of the country of *Spain*, were a very powerful tribe.

Luterius Cadurcus, i, *m.* he was one of the nation of the *Cadurci*, he was at the head of a revolt against the Romans, but his designs were frustrated by Cæsar.

Lutetia, æ, *f. Paris*, the present capital of *France*; it was a fortress on a small island in the river *Seine.*

Lycomēdes, is, *m.* he was a native of *Bithynia*, and descended from the ancient kings of *Cappadocia.*

M

Macedonia, æ, *f.* a large country to the north of *Greece*, having the *Archipelago* and *Romania* on the east, the gulf of *Venice* on the west, and *Illyricum* on the north. This was the country of *Alexander* the *Great.*

Magetobria, æ, *f.* a city of Gaul, *France*, where Ariovistus defeated the combined forces of the Gauls, and reduced the

whole country under his dominion.

Magius, i, *m.* the name of a Roman tribe.

Magius, Cneius, i, *m.* he was a native of Cremona, and had the charge of Pompey's *Artificers*, he was taken going to Brundisium, and brought to Cæsar, who sent him to Pompey with proposals for an interview, but never returned.

Malăca, æ, *f.* *Malaga*, a seaport town of *Spain*, north-east of *Gibraltar*; this place is famous for wine.

Malchus, i, *m.* king of the *Nabateans*, he sent cavalry to the assistance of Cæsar at the beginning of the Alexandrian war.

Mandubii, orum, *m.* a people of *Gaul*, their country lay near the source of the *Seine*; their chief town was Alesia.

Mandubratius, i, *m.* one of the *Trinobantes*; when his father was killed by Cassivelaunus, he fled from *Britain* to Cæsar in *Gaul*.

Manilius, Lucius, i, *m.* a proconsul, who fled from Aquitania, having lost all his baggage.

Manilius Tusculus, i, *m.* he was among the conspirators against Cassius Longinus, proprætor of farther *Spain*.

Manilius, Lucius, i, *m.* a prætor of Pompey, who fled from *Alba* with six cohorts; they deserted him and went to Cæsar.

Marcellus, i, *m.* a surname of a Roman family, from whom were descended a number of illustrious characters.

Marcius, Quintus, i, *m.* a tribune of the soldiers in Pompey's army in the civil war, he deserted to Cæsar.

Marcomăni, orum, *m.* a people of *Germany*, their territories lay between the rivers *Rhine* and *Danube*.

Mare Nostrum, *n.* the *Mediterranean Sea*, so called by the Romans, because it bounded their country *Italy*, nearly on all sides. The navigation of this sea gives access to all the southern coasts of Europe, and northern of Africa.

Mare Adriaticum, *n.* the *Adriatic Sea*, or gulf of *Venice*, separating *Italy* and *Illyricum*.

Marius, Caius, i, *m.* a native of Arpīnum, now *Arpino*, a town of the Volsci; he was a man of low extraction, but raised himself to the command of the Roman armies, and died in his seventh consulship.

Marrucīni, orum, *m.* a people of *Picēnum*, in *Italy*; their territories lay east of *Umbria*.

Mars, tis, Mavors, tis, *m.* the *God* of *War*, the son of *Jupiter* and *Juno*; his chariot was drawn by two furious horses, named *Terror* and *Flight*; he is represented armed with a helmet, a shield, and a pike.

Marsi, orum, *m.* the Marsians, a nation of *Germany*; their territories were what at present form part of the circle of *Westphalia*; from being violent enemies to the Romans, they became their firmest friends.

Massilia, æ, *f.* *Marseilles*, a seaport town in the south of *France*, in that division of the country now called *Provence*; it was famous for learning and for trade, in the time of the Romans; two fleets of discovery were fitted out at Marseilles, the one sailed north, and the other south; the northern fleet visited Shetland, the frozen Ocean, the Baltic, and returned in safety; the southern fleet was never more heard of.

Matisco, ōnis, *f.* now *Macon*, a town of the *Edui*, in *France*,

on the west bank of the *Saone*, between *Chalons* and *Lyons*.

Matrŏna, æ, *f.* the *Marne*, a river in *France*, which falls into the *Seine*, a little above *Paris*.

Mauri, orum, *m.* the Moors, a people in *Mauritania* in *Africa*.

Mauritania, æ, *f.* *Morocco* and *Fez*, a country of great extent on the north-west part of *Africa*, it is bounded on the east by Numidia, *Algiers*, on the south by *Gætulia*, on the north by the *Mediterranean*, the *Straits* of *Gibraltar*, and by the *Atlantic Ocean* on the west.

Mazaca, æ, *f.* a large and beautiful city of *Cappadocia*.

Mediomatrīces, um, or Mediomatrici, orum, *m.* a people of *Belgic Gaul* on the *Moselle*; their chief town was Divodurum, now *Metz*.

Medobriga, æ, *f.* a town of Lusitania, or *Portugal*.

Meldæ, arum, *f.* *Meaux*, a town of *Gallia Celtica*, belonging to the *Meldi*; their territories lay between the rivers *Marne* and *Seine*.

Melodūnum, i, *n.* *Melun*, a town of the Senones on an island in the *Seine*, about 30 miles south-east of *Paris*.

Menapii, orum, *m.* a people of Belgic Gaul, their territory lay south of the *Meuse*.

Menedēmus, i, *m.* the principal man of *Macedonia*, who came as ambassador to Cæsar, to promise him the assistance of his countrymen.

Mensis, is, *m.* the twelfth part of the year, nearly; a periodical month is 27 days, 7 hours, and 43 minutes; the synodical month consists of 29 days, 12 hours, and 44 minutes.

Mercurius, i, *m.* *Mercury*, the son of Jupiter and Maia; he was the messenger of the *Gods*, he was also the *God* of oratory of thieves, and of merchants.

Mergilio, L. *m.* a conspirator against Cassius in farther *Spain*.

Messāla, Marcus, i, *m.* a noble Roman who was consul along with M. Puppius Piso, Cæsar's lieutenant in Italy.

Messāna, æ, *or* Messēne, es, *f.* *Messina*, a sea-port town of *Sicily*, on the straits of *Messina*; its harbour is one of the safest in the *Mediterranean Sea*.

Messius, C. i, *m.* he was sent by Cæsar to command at *Acilla*.

Metellus, Lucius, i, *m.* a tribune of the people who endeavoured to prevent Cæsar from taking the treasures from the temple of Saturn, which Pompey by mistake had left.

Metiosēdum, i, *n.* *Meudon*, a town of France, on the *Seine*, a little below Paris.

Metropŏlis, is, *f.* a city of *Thessaly*, on one of the northern branches of the river *Penēus*.

Mettĭus, Marcus, i, *m.* whom, together with C. Valerĭus Procillus, Cæsar sent on an embassy to Ariovistus, who put them in irons, but were recovered after his defeat.

Milo, Titus Annĭus, i, *m.* a native of Lanuvium; he attempted to obtain the consulship in opposition to *Clodius*, who was killed by *Milo* in a scuffle, for which *Milo* was banished to *Marseilles*.

Minerva, æ, *f.* the *Goddess* of wisdom, and a great benefactress of the human race; she taught them many useful arts; she is the most respectable character of the *Heathen Deities*.

Minucius, Lucius M. Basĭlus, i, *m.* Cæsar gave the joint command of two legions stationed among the Remi, to Caius Fa-

bius, and Lucius Minucius Basĭlus.

Minucĭus Silo, i, *m.* one of the conspirators against Cassius in farther *Spain*.

Mithridates, Pergamēnus, i, *m.* king of *Pontus*.

Mitylēna, æ, and Mitylēne, es, *f.* the principal city of *Lesbos; Alcæus, Sappho, Terpander*, and many other illustrious characters were natives of it.

Mona, æ, *f.* the *Isle of Man*, situated in the Irish sea, nearly equidistant from *England, Scotland*, and *Ireland;* it is 30 miles long, and 8 miles in breadth.

Morĭni, orum, *m.* a people of Belgic Gaul; their country lay along the sea-coast, opposite to the county of *Kent*, in *England*.

Moritasgus, i, *m.* he was king of the Senŏnes, at Cæsar's first arrival in *Gaul*.

Mosa, æ, *f.* the *Meuse*, a river in *France*, which rises west of *Mount Vogĕsus;* it runs a course northwards 160 leagues, and falls into the *German Ocean*.

Mucius Reginus, C. i, *m.* a Roman knight, the intimate friend of Scipio, taken by Cæsar in the town of *Zeta*, where he was governor.

Munatius, Lucius, M. Plancus, i, *m.* one of Cæsar's lieutenants-general, who, along with Caius Trebonius, had the command of three legions in Belgium.

Munda, æ, *f.* a small town of *Spain*, celebrated for a well-contested battle between Cæsar and young Pompey, when Cæsar lost 1000 men, and Pompey 10,000 men.

Murcus, Statius, i, *m.* a man who informed Cæsar concerning the demands of Libo, and Bibulus.

N

Nameius, i, *m.* a great man of the Helvetii, who, with Verudoctius, was sent at the head of an embassy to Cæsar.

Nannētes, *or* Namnētes, um, *m.* a people of Celtic Gaul, who lived on the north bank of the river *Loire*, near its mouth.

Nantuātes, um, *m.* a people who lived on the south of the *Lacus Lemānus*, or *Lake* of *Geneva*.

Narbo, ōnis, *or* Narbona, æ, *f Narbonne*, a town of *Provence*, in France, south of the river *Aude;* this town is famous for honey; the inhabitants, about 8000, three-fourths of whom consist of priests and women.

Nasidius, Lucius, i, *m.* sent by Pompey with sixteen ships to relieve *Marseilles;* Decĭmus Brutus, Cæsar's admiral, met them and gained a complete victory.

Nasua, æ, *m.* brother of Cimberius; he commanded one hundred Cantons of the Suevi, who encamped on the banks of the Rhine, in order to cross that river.

Naupactus, i, *f. Lepanto*, a city of *Greece*, on the *Gulf* of *Lepanto*, from which this gulf receives its name.

Neapŏlis, is, *f. Naples*, one of the finest cities of Italy, situated at the top of a beautiful bay thirty miles in circumference, commanding one of the most interesting views in *Europe*.

Nemētes, um, *m.* a people supposed to be a tribe of Germans, on the west bank of the river *Rhine*. Noviomăgus, or *Spire*, was their chief town.

Nero, onis, Tiberius, a noble Ro-

man, who joined Cæsar in the civil war; his activity and success, when he commanded the fleet against the Alexandrian ships, contributed much to Cæsar's victory, and to the speedy conclusion of the war; his eldest son, Tiberius, succeeded to the empire.

Nervii, orum, *m.* the Nervians were a very powerful and warlike people, whose country lay on both sides of the river *Scheld;* near its source, they attacked Cæsar's army, and were totally routed.

Nicopolis, is, *f.* a town in *Armenia* the *Less*, built by Pompey, in memory of a victory gained over *Mithridates.*

Nilus, i, *m.* a very large river of *Africa*, which rises in *Abyssinia*, runs northwards through *Egypt*, and falls into the *Mediterranean Sea*, near *Alexandria.* The Nile overflows its banks during the rainy seasons, and fertilizes the country to a great extent.

Nitobrĭges, um, *m.* a people of *Gaul*, situated on both sides of the *Garonne.*

Nonæ, arum, *f.* the Nones, a division of the Roman month; the Nones, like the Kalends and Ides, were counted backwards.

Norĭcum, i, *n. or* Noricus ager, a country of great extent; it was bounded on the north by the *Danube*, on the west by the river *Inn*, on the south by *Italy;* it comprehended the greater part of *Austria, Saltzburgh, Stiria*, and *Carinthia.*

Noviodūnum, i, *n. Soisons*, a town of the Suessiōnes; also one belonging to the *Ædui*, on the banks of the *Loire.*

Numidia, æ, *f. Algiers*, a country of *Africa*, bounded on the north by the *Mediterranean Sea*, on the west by *the great river*, which divides it from *Mauritania, Morocco*, and *Fez*, and on the south by *Gætulia.*

Nymphæum, i, *n.* a harbour or promontory of Illyricum, much exposed to the south wind; distant from *Alessio*, about three miles.

O

Obucula, æ, *f.* a town in *Spain*, not far from *Cordova.*

Ocĕlum, i, *n. Oux*, a town on the frontiers of *Cisalpine Gaul*, near the source of one of the northern branches of the *Padus*, the *Po.*

Octavius, Marcus, i, *m.* one of Pompey's officers, who excited the Dalmatians and some other nations to revolt from Cæsar; he was defeated afterwards in a naval engagement by Vatinius, in the gulf of Venice.

Octodūrus, i, *m. Martigny*, a town of the Veragri, in France, on the river *Drance*, which divides it nearly into two equal parts.

Octogēsa, æ, *f. Mequinensa*, a town of *Spain*, on the north bank of the river *Ebro*, where the *Segre* falls into it.

Ollovĭco, ōnis, *m.* a nobleman of the *Nitiobrĭges*, whom the Romans honoured with the name of *Friend;* his son Teutomătus, was king of that nation.

Opimius, Marcus, i, *m.* a commander of *Scipio's* cavalry, who, with two troops of horse, fell into an ambuscade laid by Domitius; they were all either killed or taken prisoners.

Oppius, i, *m.* Cæsar's lieutenant whom he left in charge of the town of *Zeta*, after taking it from Scipio.

Orchoměnus, i, *f.* a town of Bœotia, north of the river Cephīsus.

Orcynia, æ, *f.* a name given to the *Hercynian* forest by the Greeks.

Orgetŏrix, ĭgis, *m.* the richest and most powerful prince among the Helvetii; he formed a plan among the nobles, and persuaded the people to leave their country; being condemned, he escaped punishment from the judges, by putting himself to death.

Oricum, i, *n.* a maritime town of *Epirus*, *Lower Albania*, to the north of the Acroceraunia mountains; it was given to Helenus, son of Priam, after the Trojan war.

Oscenses, ium, *m.* the people of *Osca* or *Huesca*, a town of *Spain*; their territories lay about the *Cinca*, one of the northern branches of the river *Ebro*.

Osismii, orum, *m.* a people of *Celtic Gaul*; their country now forms part of *Bretagne*.

Otacilius Crassus, i, *m.* one of Pompey's officers who commanded at *Alessio*; he attacked two of Cæsar's transports, and put the men to death, who were aboard of one of the ships, after pledging his word to save their lives.

P

Pacidius, i, *m.* one of Scipio's best officers in Africa; he skilfully extended the front of his line of cavalry, and had nearly surrounded Cæsar's troops near the town of Tegea.

Paciēcus, Julius L, i, *m.* an excellent officer in Cæsar's army in Spain; he bravely marched through the middle of the enemy's camp in the dark to the town of Ulia.

Padus *or* Eridănus, i, *m.* the river Po, the largest in *Italy*; it rises near the bottom of mount Vesŭlus, runs a course of 300 miles, and after receiving a number of tributary streams on both sides, falls into the *Gulf of Venice*. This river is largest in the warmest months of the year, owing to the melting snows on the high mountains.

Pæmāni, orum, *m.* a people of Belgic Gaul, on the east bank of the river *Meuse*, south of the *Ardennes*.

Palæste, es, *f.* a sea-port town of Epirus, *Lower Albania* in *Greece*, to the north of *Oricum*.

Parăda, æ, *f.* a town of *Africa* near the ruins of Carthage, where Scipio's cavalry burnt to death all the inhabitants, because they refused them admittance.

Parisii, orum, *m.* the inhabitants of Lutetia, afterwards *Paris*, the capital of *France*.

Parthia, æ, *f. or* Parthis, ĭdis, this was a celebrated country of *Asia*, bounded on the south by *Carmania*, on the west by *Media*, on the north by *Hyrcania*, and on the east by *Aria*. This country was once so formidable as to dispute the empire of the world with Rome; in war their flight was more dreadful than their attack, by discharging their arrows backwards upon their pursuers.

Parthīni, orum, *m.* a people of Illyricum, at the head of the *Adriatic Gulf*.

Patisius Quintus, i, *m.* he was sent by Cæsar into *Cilicia* to bring from that country what auxiliary troops he could obtain to assist him in the Alexandrian war.

Pecunia, æ, *f.* In ancient Italy the Romans had different names to their several sinds

of money, which constituted the currency of the country, as Pecunia, Moneta, Nummus, Numisma, &c. But like the coins of the British Empire, and those of the other states of modern Europe, the coins of the Roman Empire were subjected to various alterations, both in weight and value, at different periods, according to circumstances.

The Value and Proportion of the ROMAN COINS.

						L.	s.	d.	q.
					Teruncius,	0	0	0	$0\frac{775}{1000}$
2					Sembella,	0	0	0	$1\frac{55}{100}$
4	2				Libella, As,	0	0	0	$3\frac{1}{10}$
10	5	$2\frac{1}{2}$			Sestertius,	0	0	1	$3\frac{3}{4}$
20	10	5	2		Quinarius, Victoriatus,	0	0	3	$3\frac{1}{2}$
40	20	10	4	2	Denarius,	0	0	7	3

Note.—Of these, the *denarius*, *victoriatus*, *sestertius*, and sometimes the *as*, were of silver; the rest of brass.

There were sometimes also coined of brass the *triens*, *sextans*, *uncia*, *sextula*, and *dupondius*.

	L.	s.	d.
The Roman gold coin was the *aureus*, which weighed generally double the *denarius*; which, according to the first proportion of coinage mentioned by Pliny, lib. xxxiii. 3, was worth	1	4	$3\frac{3}{4}$

ROMAN MONEY.

	L.	s.	d.
According to the proportion that obtains now amongst us	1	0	9
According to the decuple proportion mentioned by Livy and Jul. Pollux	0	12	11
According to the proportion mentioned by Tacitus, and which afterwards obtained; whereby the *aureus* exchanged for 25 *denarii*	0	16	$1\frac{3}{4}$

Some alterations of the value of the Roman Coin, mentioned by Pliny.

In the reign of Servius, the *as* weighed, of brass, 1 pound.
A. Urb. 490,..... 2 ounces.
A. Urb. 537,..... 1 ounce.
A. Urb. 586,..... .... half an ounce.

A. Urb. 485, the *denarius* exchanged for ..... 10 *asses.*
A. Urb. 537,..... 16 *asses.*
A. Urb. 547, a scruple of gold worth 20 *sestertii.*
Coined afterwards, of the pound of gold, 20 *denarii*
In Nero's time, of the pound of gold, 45 *denarii* } *auret.*

The Roman manner of reckoning sums of money reduced to the English standard.

Sestertii nummi.

	L.	*s.*	*d.*	*q.*
Sestertius.....	00	00	1	3¾
Decem.....	00	01	7	1½
Centum.....	00	16	1	3
Mille, *equal to a* sestertium.....	08	01	5	2

Sestertia.

	L.	*s.*	*d.*
Sestertium.....	08	01	05½
Decem.....	80	14	07
Centum, *this sum the Romans expressed thus:* Debet mihi centum, debet mihi centum sestertia, *or* debet centum millia sestertiûm.....	807	05	10

Decies sestertiûm, &c. the adverb *centies* being understood.

	L.	*s.*	*d.*
Decies sestertiûm, *vel* decies centena millia nummûm.....	8072	18	04
Centies, *vel* centies HS.....	80729	03	04
Millies HS.....	807291	13	04
Millies centies HS.....	888020	16	08

The Roman manner of reckoning Interest of Money.

	per cent. a month;	*per cent. a year.*
Asses usuræ, *vel* centesimæ usuræ.....	1	12
Semisses usuræ,.....	½	6
Trientes usuræ,.....	⅓	4
Quadrantes usuræ,.....	¼	3
Sextantes usuræ,.....	⅙	2
Unciæ usuræ.....	1/12	1
Quincunces usuræ,.....	5/12	5
Septunces usuræ,.....	7/12	7
Besses usuræ,.....	⅔	8
Dodrantes, usuræ,.....	¾	9
Dextantes usuræ,.....	⅚	10
Deunces usuræ,.....	11/12	11

Pedius Quintus, i, *m.* one of Cæsar's superior officers; he passed a law called *Lex Pedia*, declaring the death of Cæsar to have been murder, and that the assassins should undergo capital punishment.

Peligni, orum, *m.* a people of Italy, living between the sources of the *Sangro* and *Pes-*

caro; both these rivers fall into the *Gulf* of *Venice*.

Pelusium, i, *n.* an ancient and well fortified town of *Egypt*, situated near the eastern branch of the river *Nile*, and formerly called the key to *Egypt*.

Pergămus, i, *f.* now *Bergamo*, a city in *Natolia*, on the north bank of the river *Caïcus*; Cleopatra joined the library of this place, consisting of 200,000 volumes, to the library of *Alexandria*. Tapestry and parchment were both invented here.

Petra, æ, *f.* a high ground near *Durazzo*, in Macedonia, on which Pompey fortified his camp in the civil war.

Petreius, Marcus, i, *m.* a lieutenant of C. Antonius; in the absence of the consul, he commanded the republican forces against Catiline, routed the rebel army, and left their leader among the slain.

Petreius, Marcus, i, *m.* a centurion of the eighth legion, who was killed at the siege of *Gergovia*.

Petreius, i, *m.* a nobleman of Thesssly, who was chief of the party that was favourable to Cæsar.

Petrocorii, orum, *m.* a people of Celtic Gaul, living on the river *Ille*. Their chief town was *Vesūna*, afterwards changed into *Perigueux*.

Petrosidius, Lucius, i, *m.* a standard-bearer in the army which Quintus Titurius Sabinus, and Lucius Arunculeius Cotta commanded, when they were deceived by a stratagem of Ambiorix; Petrosidius with a few remaining, died fighting bravely close by his own camp.

Pharnăces, is, *m.* son of Mithridates, king of *Pontus*, he favoured the Romans in opposition to his father; but differing from Cæsar in the civil war, he was conquered by him so suddenly, that Cæsar made use of the well known words, *Veni, Vidi, Vici*.

Pharsalia, æ, *f.* Cæsar landed his forces here, when he went in pursuit of Pompey, it is situated on the west coast of *Greece*.

Pharsālos, *or* Pharsālus, i, *f.* a town of *Thessaly*, on the east bank of the river Enipeus, near the extensive plain where Cæsar gained the memorable victory over Pompey, in the civil war.

Pharus and Pharos, i, *f.* a small island in the bay of Alexandria; it communicated with the shore by means of a causeway, the mud and sand brought down by the river Nile, joined it afterwards to the continent; on this island stood the celebrated tower of white marble, considered as one of the seven wonders of the world, built at the expense of 800 talents, equal to about L.165,000 sterling; a fire was kept constantly burning on its top for the direction of mariners.

Philippus, i, *m.* a tribune of the people, who opposed some of the measures of the senate held without the city, when forming plans to counteract the designs of Cæsar.

Philippus, i, *m.* a noble Roman of consular rank, who considered himself neglected in the appointments made by the senate at the beginning of the civil war.

Philo, ōnis, *m.* this Spaniard brought troops from Portugal,

while Cæsar was besieging *Seville* in *Spain*, mounted the walls during the night, and killed a great number of Cæsar's guards.

Phœnicia, *or* Phœnīce, es, *f.* a celebrated country on the east of the *Mediterranean Sea*; the capital towns of the country were *Sidon* and *Tyre*; the invention of letters is attributed to the Phœnicians; commerce and navigation seem to have been early in a very flourishing state among them. Ptolemy makes *Syria* its boundary on the east, *Egypt* on the south, and the small river *Eleutherus* on the north.

Picēnum, i, *n.* a small district of *Italy*, lying eastward of *Umbria*, along the coast of the *Adriatic Sea*.

Pictŏnes, um, *m.* a people of Celtic Gaul, who lived on the south bank of the *Loire*, near the mouth of the river.

Pirustæ, arum, *m.* a people of Illyricum, on the east coast of the *Adriatic Sea*.

Pisaurum, i, *n.* now called *Pesaro*, a town of Umbria in *Italy*, pleasantly situated on the south bank of the river *Pisaurus*. This town was destroyed by an earthquake in the beginning of the reign of Augustus.

Piso, ōnis, *m.* a principal man of *Aquitania*, whose ancestors had held the supreme power in his country, and had been called Friend by the Roman people.

Piso, Lucius Calpurnius, i, *m.* Cæsar's father-in-law; during his consulship Cæsar began his military operations in *Gaul*; Cicero was banished from *Rome*; Clodius and Piso were instrumental in procuring Cicero's banishment.

Piso, Cneius, i, *m.* he commanded the cavalry at Adrumetum, together with 3000 Moors; he was made consul afterwards when he returned to Rome.

Piso, Lucius, i, *m.* a lieutenant-general of Cassius; they were both killed in an engagement with the Helvetii.

Plætorius Rustianus, i, *m.* he was drowned along with Scipio, at Hippo Regius, when sailing for Spain.

Plancus, L. Munatius, i, *m.* a lieutenant-general in Cæsar's army, to whom, with C. Trebonius, he gave the command of three legions stationed in Belgic Gaul. He is supposed to have founded *Lyons* in France.

Pleumosii, orum, *m.* a people of Belgic Gaul: they lived about the river *Scheld*, near the present city of *Tournay*.

Plotius, Marcus, i, *m.* a centurion in Cæsar's army, who was wounded at an interview concerning peace which took place between T. Labienus and Vatinius, when the river *Apsus* was between them.

Pompeius, Cneius, i, *m.* generally styled *Magnus*, on account of his splendid achievements; he very early discovered wonderful dexterity and uncommon fortitude in war; the beauty and elegance of his person gained him admirers, and he displayed great eloquence as an orator; he was an accomplished citizen, and a successful general. The differences between Pompey and Cæsar, both equally ambitious, and the famous battle of Pharsalia, gained by Cæsar, put a period to Pompey's life, and to the Roman republic.

Pompeius, Cneius, i, *m.* the elder son of Pompey the Great,

joined Scipio in *Africa*, and when defeated by Cæsar he fled to *Spain*.

Pompeius, Sextus, i, *m.* the younger son of Pompey the Great; after the battle of *Munda*, he continued a considerable time in *Spain* with a few attendants.

ompeius, Cneius, i, *m.* a Roman well skilled in the Gallic languages, and often employed as a useful interpreter.

ompeius Niger, Q i, *m.* a Roman knight, a native of *Italy*; he bravely accepted the challenge given by Antistius in young Pompey's army.

Pompeius Rufus, i, *m.* he fled wounded to Cæsar for protection at *Thapsus*.

Pomponius, Marcus, i, *m.* he commanded a number of Cæsar's ships at *Messina*, but lost his fleet by fire-ships sent among them by Cassius.

Postŭmus, C. Fulvius, i, *m.* one of Cæsar's officers whom he joined in command with Lentulus Marcellinus.

Pothīnus, i, *m.* a eunuch who was tutor to Ptolemæus, advised to put Pompey to death; Cæsar afterwards, at Alexandria, gave orders for him to share the same fate.

Præconinus, i, *m.* a lieutenant-general, whose army was defeated, and himself killed at *Apollonia*.

Prætor, ōris, *m.* a magistrate among the Romans, in dignity next to the consul; he administered justice among his fellow citizens, and also among foreigners who resided at Rome.

Prætorium, i, *n.* the place where the prætors sat in judgment at Rome. In a camp, prætorium signified a general's tent.

Preciani, orum, *m.* a people of Aquitania, who lived near the Bay of Biscay, at the foot of the *Pyrenean* mountains.

Primipīlus, i, *m.* a centurion, who was the first of the legion, and had authority over all the other centurions.

Provincia, æ, *f.* a large tract of country on the south-east of France, comprehending *Languedoc*, *Provence*, and *Dauphiné*.

Ptolemæus, i, *m.* surnamed Aulētes, because he played skilfully on the flute; he was a king of Egypt, but seemed quite unfit to hold the reins of government.

Ptolemæus, i, *m.* son of Ptolemæus Auletes; he was drowned with his attendants in attempting to cross the river *Nile*.

Ptolemāis, ĭdis, *f.* *Acre*, a city of Syria; the port of *Acre* is the best on the coast; it is situated in a capacious bay, seven or eight miles wide.

Pulcio Titus, i, *m.* one of Pompey's officers at *Durazzo*, who, with great magnanimity, resolutely defended the ramparts and fortifications of his camp.

Publius Sitius, i, *m.* a very brave, valiant, and skilful officer in Cæsar's army, in the African war, always successful in his commands.

Pulfio, Titus, i, *m.* a Roman centurion who, together with Varenus, advanced from the camp when attacked by the *Nervii*, in order to decide a dispute about their superiority in courage.

Pupius, Lucius, i, *m.* he was one of Pompey's adherents and taken at *Iguvium*, and brought to Cæsar.

Pyrenæus, i, *m.* the *Pyrenees*, or *Pyrenean Mountains*, they divide Spain and France, they

extend from the *Mediterranean Sea* on the east, to the *Bay of Biscay* on the west, a distance of about 300 miles.

Q

Quinctilius, Sextus Q. Varus, i, *m.* a questor of senatorian rank; he was in the town of *Corfinium*, when Cæsar entered it; after being set at liberty he went to *Africa*.

R

Rabirius Postumus, i, *m.* Cæsar's prætor in Sicily, detached by him to bring provisions and stores to *Africa*.

Racilius, L. i, *m.* one of the conspirators against Cassius in farther *Spain*.

Ravenna, æ, *f.* a fine town of *Cisalpine Gaul*, with a very capacious harbour, which could contain 250 ships; it was celebrated for being the seat of the western empire.

Raurāci, orum, *m.* a people of Gaul on the northern extremity of *Mount Jura*, their capital town was near the situation of the present town of *Basil*.

Rebellius, Caius, i, *m.* Cæsar's proconsul, left to continue the siege of *Thapsus*.

Rebilus, Caius Caninius, i, *m.* he was a steady friend to Cæsar, who made him consul for one day only, so that he was said never to have slept, nor was any mischief done while he was in office.

Remi, orum, *m.* a people of *Belgic Gaul*, whose country lay to the north of the river *Marne*, their chief town was the modern *Rheims*, where the kings of *France* are crowned.

Rhascipolis, is, *m.* he was a native of *Romania* in Thrace, and an officer of considerable merit in the civil war; he commanded the *Macedonian* forces in Pompey's army.

Rhedŏnes, um, *m.* they were a people of *Celtic Gaul*.

Rhenus, i, *m.* a large and celebrated river in Europe, rising among the *Alps*, and running a long winding course, through the territories of *Germany*, it turns westwards, through the *United Provinces*, and falls into the *German Ocean*.

Rhenus, i, *m.* the *Reno*, a small river of *Italy*, which rises among the *Apennines*, and falls into the large river *Po*.

Rhodănus, i, *m.* the *Rhone*, a large and rapid river in *Europe*, which rises near *Mount St. Gothard*, and after a long winding course of about 400 miles, it turns towards the south at the city of Lyons, and falls into the *Mediterranean Sea*, in the Gulf of Lyons, after separating into three branches.

Rhodus, i, *f.* *Rhodes*, an island in the *Mediterranean Sea*, about 120 miles in circumference; it was celebrated for a famous statue of *Apollo*, said to be 70 cubits high, esteemed one of the wonders of the world; it was destroyed by an earthquake.

Roma, æ, *f.* *Rome*, one of the most celebrated cities of antiquity, situated on the banks of the river *Tiber*; she was long the *Mistress* of the world, and extended her empire over all countries far and near, and continued for ages to maintain her power superior to all nations on earth.

Roscillus, i, *m.* he held for a long time the chief authority among the *Allobrŏges*, his services were very beneficial to Cæsar in the Gallic war, but he afterwards deserted to Pompey.

Roscius, Lucius, i, *m.* a lieutenant in Cæsar's army, who had the command of the third legion, with which he was to march into the territories of the *Essui.*

Rubrius, Lucius, i, *m.* a Roman of senatorian dignity, taken prisoner at Corfinium by Cæsar's men.

Rufus, Lucius Vibullius, i, *m.* a Roman of senatorian rank, one of Pompey's friends, who was made prisoner at Corfinium, and again in *Spain*, and having twice obtained liberty from Cæsar, he was employed as a proper negotiator between these contesting generals.

Rufus, Marcus, i. *m.* one of Cæsar's questors during the civil war, he had the command of twelve ships at *Aquilaria.*

Rufus, P. Sulpicius, i, *m.* a lieutenant, whom Cæsar appointed to take charge of the port in Gaul, from which he sailed into Britain.

Ruspina, æ, *f.* an ancient maritime town near *Adrumētum* in *Africa* where Cæsar had a camp.

Rutēni, orum, *m.* these were a people of *Aquitania*, on the river *Tarne.*

Rutilius, Lupus, i, *m.* a lieutenant general belonging to Pompey in *Achaia*, a district of *Greece;* he resolved to fortify the *Isthmus* of *Corinth*, in order to secure that province for Pompey's advantage.

Rutilus, M. Sempronius, i, *m.* one of Cæsar's officers, who, together with T. Labienus, had the command of two legions to march with them among the *Sequani.*

S

Sabinus, Caius Calvisius, i, *m.* one of Cæsar's officers, whom he sent into Ætolia, a district of *Greece*, with something more than five cohorts.

Sabinus, Quintus, i, *m.* a trusty officer whom Cæsar sent into *Achaia*, with a number of troops.

Sabinus, Titurius, i, *m.* a lieutenant general in Cæsar's army, who, along with *Aurunculeius Cotta*, were decoyed from their winter quarters by *Ambiorix*, a king of part of the Eburōnes, when the whole were nearly destroyed,

Sabis, *or* Sabin, is, *m.* the *Sambre*, a river in *Gaul*, which rises in Picardy, runs north, and falls into the *Meuse*, near to *Namur.*

Sabŭra, æ, *m.* one of the prefects of *Juba* king of *Mauritania*, he contributed much to the overthrow of *Curio* and his army, but Sitius afterwards defeated his army near *Utica*, and he himself lay among the slain.

Sacrativir, Marcus, i, *m.* an officer in Cæsar's army, a native of *Capua*, was killed at *Dyrrachium*, now *Durazzo*, after defending his post with great bravery.

Sadales, is, *m.* son of *Cotys* king of *Thrace*, now *Romania*, who came with 500 horse to the assistance of Pompey in the civil war.

Saguntum, i, *n. or* Saguntus, i, *f.* now *Morvedro*, a famous town of Spain near the sea-coast, on the right bank of the river *Iberus;* this town was said to have been the occasion of the second *Punic* war; the inhabitants, the *Saguntini*, burnt themselves and all their effects rather than fall into the hands of the *Carthaginians.*

Salienus T. i, *m.* a centurion of the fifth legion, dismissed for bad conduct, he invested the house of M. Messala, Cæsar's lieutenant at *Messana* in *Sicily.*

Salōna, æ, *or* Salonæ, arum, *f.* a maritime town of *Illyricum*; the Emperor *Diocletian* was born here, to which he also retired after his resignation.

Salsus, i, *m.* a river in Spain flowing through the plains where the towns *Ategua* and *Ucubis* stand.

Salvianus Calpurnius, i, *m.* he interfered to save Cassius from the conspirators in farther *Spain*.

Samarobrīva, æ, *f.* the town of *Amiens* in *Belgic Gaul*, on the south side of the river *Somme*.

Santŏnes, um, *m.* a people of *Celtic Gaul*, on the north of the river *Charente*, their chief town was *Saintes*.

Sardinia, æ, *f.* an island in the *Mediterranean Sea*, between *Italy* and *Africa*, about 140 miles long, and 70 broad; it lies to the south of *Corsica*, from which it is separated by the small straits called the *Straits* of *Bonifacio*; the Romans banished their culprits to this island.

Sarunētes, ium, *m.* a people living near the source of the river *Rhine*.

Sarsura, *or* Sassura, æ, *f.* a town in Africa taken by Cæsar.

Saserna, P. and C. two brothers, the one had the command of *Leptis*, and the other the command of *Ruspina*, given them by Cæsar.

Saturnus, i, *m.* the *God Saturn*, the son of *Cœlus* and *Terra*; he was the father of *Jupiter*, *Neptune* and *Pluto*; he reigned as an earthly prince in *Latium* in *Italy*, where the people were happy under his government, and the golden age was said to have been in his reign.

Scæva, Caius, i, *m.* a centurion in Cæsar's army, who had his shield pierced in 230 places, in one day, at *Durazzo*; Cæsar made him a present of 200,000 asses, and raised him besides to be first centurion of the legion, for such bravery.

Scaldis, is, *m.* the *Escaut* or *Scheld*, a river of *Belgic Gaul*, which rises in the province of *Picardy*, south of the town of *Cambray*, and falls into the *German Ocean* by two branches, one at the island of *Walcheren*, and the other passing *Bergen-op-zoom*, in a slow course to the sea.

Scapula, æ, a native of *Cordova* in *Spain*; he defended that town against Cæsar after the battle of *Munda*, bnt his efforts being unavailing, he burnt himself on a funeral pile.

Scipio, ōnis, *m.* Publius Cornelius Nasīca, *m.* he, with *Hypsæus* and *T. Annius Milo*, were such violent competitors for the consulship that Pompey was elected sole consul in order to check their violent proceedings.

Scribonius Libo, ōnis, *m.* Libo was a confidential friend of Pompey, and commanded the *Liburnian* and *Achaian* fleet in the civil war.

Scutum, i, *n.* a shield, a defence against the missile weapons of the enemy; it was formed of thin pieces of wood, covered with hide, and worn on the left arm.

Sedulius, i, *m.* commander of the *Lemovīces*, and killed at *Alesia*.

Seduni, orum, *m.* a nation on the south bank of the *Rhone*, east from the *Lake* of *Geneva*; their capital town is now *Sion*; they opposed *Hannibal* when crossing the *Alps*.

Sedusii, orum, *m.* a German nation on the right bank of the Rhine.

Segni, orum, *m.* a people who lived near the *Ardennes*.

Segŏnax, ācis. *m.* one of the four kings of Kent when Cæsar arrived in *Britain*.

Segontiăci, orum, *m.* a nation of *Britain*, who lived on the south of the Thames river.

Segovia, æ, *f.* a town in *Spain* not far from Cordova.

Segusiani, orum, *m.* a people of *Celtic Gaul*, to the west of the river Rhone; the river *Loire* passes through their country.

Senatus, us, *m.* the *Senate*, the chief council of the Romans, first established by *Romulus*; those who composed the *Senate*, gave their assistance in all matters of importance; they had the supreme government of the the state after the expulsion of their kings.

Senŏnes, um, *m.* a powerful and warlike nation of *Celtic Gaul*, who lived on the river *Seine*, a considerable way above *Paris*.

Sentĭca Heraclea, *or* Sintica, a small town in Macedonia in *Greece*, situated on a small stream called *Pontus*, which joins the river *Strymon* at the town of *Amphipŏlis*, and falls into the Gulf of *Strymon*.

Septimius Lucius, i, *m.* a tribune of the soldiers, one of those employed by *Ptolemeus* king of *Egypt* to murder Pompey, in whose army he had been a centurion in the war against the *Pirates*.

Sequăna, æ, *f.* the river Seine in *France*, it runs a north-west course of about 250 miles, passes through the city of *Paris*, and falls into the *British Channel* at *Havre de Grace*.

Sequăna, æ, *f.* the country of the *Sequani*, a large and rich district, extending from *Switzerland* towards the north and west, and in Cæsar's time said to be the best soil of all *Gaul*.

Serapion, ōnis, *m.* an Egyptian, who had been ambassador a Rome, was put to death by *Achillas*, when sent with a message to him from his sovereign, who was a prisoner in the custody of Julius Cæsar.

Sertorius, Lucius, i, *m.* a Roman who carried on a war for some time successfully against the Romans in *Spain*.

Sertorius, Quintus, i. *m.* a Roman general of great distinction, he fought under *Marius*, was proscribed by Sulla; he afterwards fled to *Spain*, and by his military skill, resisted the Roman troops sent against him till he lost his life by the treachery of *Perpenna*, one of his principal officers.

Servilius, Publius S. Isauricus, i, *m.* he was Cæsar's colleague in the consulship; he gained the name Isauricus from having conquered the Isauri, a people of *Cilicia*.

Sesŭvii, orum, *m.* a people of *Celtic Gaul*, they are supposed to have lived on the sea-coast near the *Bay of Biscay*.

Sextius, Publius S. Baculus, i, *m.* a centurion of the first rank in Cæsar's army.

Sextius, Titus, i, *m.* he was sent by Cæsar as lieutenant-general to his army in the sixth year of the Gallic war.

Sextus Pompey, i, *m.* brother to Pompey the Great.

Sibuzătes, um, *m.* a people of *Aquitania*, their territories lay along the river *Adour* in the south of *France*.

Sicilia, æ, *f. or* Sicania, æ, *f.* sometimes called *Triquetra* from its triangular form. This island is situated in the *Mediterranean Sea* to the south of Italy, and separated from it by the straits of *Messina*; its length is about

180 miles, and breadth 130 miles; the soil is rich and the climate excellent; towards the east of it is the famous *volcano*, *Mount Ætna*; this is the largest island in the *Mediterranean Sea*.

Sicŏris, is, *m.* the river *Segre*, in *Spain*, it rises among the *Pyrenees*, and after a course of only 40 miles, it falls into the *Ebro*.

Sigambri, orum, *m.* a nation of *Germany*, who lived on the east bank of the river *Rhine*.

Silānus, Marcus, i, *m.* one of Cæsar's generals employed to levy troops for the *Gallic* war.

Silicense, is, *m.* a river in *Spain*, the *Xenil*.

Silius Titus, i, *m.* he was sent by Crassus to the *Venĕti* to procure provisions, they detained him in hopes of getting back their hostages.

Sitius P. i, *m.* a skilful officer in Cæsar's army, he joined his forces to those of *Bogud* king of *Mauritania*, took the town of *Cirta* belonging to *Juba* king of *Numidia*, and obliged him to return to his own country, and prevented him from joining Scipio against Cæsar.

Soricaria, æ, *f.* an ancient city in *Spain*, now unknown.

Soritia, æ, *f.* a town in Spain, not far from *Seville*, where Cæsar and young Pompey fought a very severe battle.

Sotiātes, ium, *m.* these were a people of *Aquitania*, whose territories lay along the river *Garonne*.

Spinther, ēris, *m.* a surname chiefly applied to the *Lentŭli*.

Spinther, Lentulus, i, *m.* a Roman of senatorian rank, who, with some others of the same dignity, were delivered up to Cæsar, who generously set them at liberty.

Staberius, Lucius, i, *m.* governor of *Apollonia*, who narrowly escaped being taken by Cæsar, when he marched his forces against that town.

Statius Murcus, i, *m.* one of Cæsar's lieutenants who guarded the sea-coast about *Oricum*.

Suessiōnes, um, *m.* a brave and powerful nation of *Belgic Gaul*, their territories were north of the river *Marne*; their capital town *Soissons*, stands on the river *Aisne*.

Suevi, orum, *m.* a nation of *Germany*, who inhabited a large tract of country, between the rivers *Elbe* and *Vistula*,

Sulcitani, orum, *m.* a people about *Cagliari* in *Sardinia*.

Sulla Faustus, i, *m.* when in Utica, he hired the people with money to march with him into the kingdom of Juba, *Mauritania*.

Sulla, Lucius Cornelius, i, *m.* a Roman of patrician rank; he first served under the general *Marius*; his activity and address contributed chiefly to bring the war with *Jugurtha* to a successful termination. His success in war and cruelties at home among his fellow citizens are unequalled; the contention between him and *Marius* put an end to Roman liberty, and almost to the Roman state.

Sulmonis, *m.* *Sulmona*, a town of the Peligni, south of the *Apennines*, about 90 miles distant from *Rome*.

Sulpicius, Publius, i, *m.* he was a trusty lieutenant in Cæsar's army, who, with some others, had the charge of provisions at the town of *Chalons*.

Sulpicius, Servius, i, *m.* a senator who attended *Juba*, when he entered into Utica, after the

destruction of *Curio* and his army.

Surus, i, *m.* a nobleman among the *Ædui* of distinguished bravery, he continued the last in arms to oppose the Romans, but was at last taken prisoner by *T. Labienus.*

Syria, æ, *f.* an extensive country of *Asia*, divided into a number of districts; *Palestīna, Judæa, Phœnicia, Babylonia, Mesopotamia*, were the principal divisions; *Pompey* reduced this country to a Roman province.

T

Tamesis, is, *m.* the river Thames, the largest in *England*, it rises in *Gloucestershire*, and flows eastwards through the city of *London* into the *German Ocean*; this river is navigable for about 130 miles; it is the first river in the world for commerce, the tide flows about 70 miles up.

Tarbelli, orum, *m.* the territories of these people of *Aquitania* lay along the *Bay* of *Biscay*, about *Bayonne.*

Tarcondarius Castor, ŏris, *m.* who with *Donilaus* contributed 300 horsemen to assist Pompey in the civil war.

Tarracina, æ, *f. Taracina*, a town of the *Volci* in *Latium*, not far from the sea-coast.

Tarrăco, ōnis, *f. Tarragona*, a large and strong sea-port town of *Spain*, about 40 miles north of the river *Ebro.*

Tarsus, i, *f.* the chief city of *Cilicia*, here St. *Paul* was born.

Tarusātes, ium, *m.* a people living near the *Bay* of *Biscay.*

Tasgetius, i, *m.* a worthy man of the *Carnūtes*; on account of his merits, Cæsar restored him to the throne of his ancestors, but he was put to death afterwards by his countrymen.

Tauris, ĭdis, *f.* an island in the neighbourhood of *Marseilles.*

Taurois, entis, *f.* a fort near *Marseilles*, and about 12 miles distant from *Toulon.*

Taximagūlus, i, *m.* one of the four kings of *Kent* in *England.*

Tectōsăges, um, *m.* and Tectosagi, orum, *m.* a very warlike race of people near the *Pyrenees*; a tribe of them are supposed to have marched eastwards and crossed the *Dardanelles*, into *Asia Minor*, and gave the name of *Gallogræcia*, or *Galatia*, to that part of the country in which they settled.

Tegea, æ, *f.* an inland town in *Africa* where *Scipio* had a strong garrison of 400 horse; this town was taken by Cæsar with considerable difficulty.

Tentheri, orum, *m.* an ancient people of *Germany*, who dwelt somewhere about the river *Rhine.*

Tergestini, orum, *m.* people of Tergestum, a town about twenty miles from *Aquileia* in *Italy*, now the town of *Trieste*; they were nearly all destroyed at one time by the incursions of the barbarians.

Terrasidius, Titus, i, *m.* a lieutenant-general in Cæsar's army, sent by him among the *Esubii.*

Testudo, ĭnis, *f.* a wooden tower used by the Romans in besieging towns, covered with hides, earth, and other hard substances to make it fire proof; it protected the soldiers when undermining the walls of towns.

Teutomătus, i, *m.* this man joined himself with *Vercingetŏrix* in the Gallic war, and brought with him a great number of cavalry.

Teutŏni, orum, *m. or* Teutones, um, *m.* a German nation who inhabited the islands *Zealand* and *Funen*, at the entrance of the *Baltic Sea*, belonging now to *Denmark*.

Thabēna, æ, *f.* a town of Africa, near the sea-coast; the people in this town put the garrison to death, which belonged to king *Juba*, and requested a Roman garrison from Cæsar.

Thapsus, i, *f.* a maritime town of *Africa*, commanded by C. Virgilius Prætorius, on account of Scipio, but was taken by Cæsar.

Thebæ, arum, *f. Thebes*, the capital town of *Bœotia*, standing on the banks of the river *Ismēnus*; the republican form of its government was annihilated by *Alexander* the Great.

Thebæ, arum, *f.* an ancient and celebrated city in Egypt, the capital of *Thebais*, called also *Hecatompylos*, from its having 100 gates; it could send into the field from these 100 gates, 20,000 fighting men and 200 chariots.

Theophănes, is, *m.* a native of *Mytilēne*, who wrote a history of Pompey's transactions, which gained him the freedom of the state.

Thermus, i, *m.* a prætor who fled from the town *Iguvium* when Cæsar sent to take possession of it.

Thessalia, æ, *f.* a fine country of *Greece*, bounded on the north and east by the *Eurīpus*, on the south by *Attica*; *Bœotia* and *Thessaly*, are said to be the most fertile districts of all *Greece*; this country is famous for a deluge which happened in the time of *Deucalion*.

Theutomatus, i, *m.* son of Ollovīco and king of the Nitobriges; his father had been called friend and ally by the Roman senate.

Thorius, i, *m.* a native of Italica in Spain, marched some veteran seditious troops into *Cordova*.

Thracia, æ, *f.* this forms what is now called Romania, it had its name from *Thrax*, the son of *Mars*, the chief deity of the country.

Thurii, orum, *m. or* Thuriæ, arum, *f. or* Thurium, i, *n.* a sea-port town in the Gulf of *Tarento*, built, it is said, by a colony of *Athenians*.

Tiburtius, Lucius, i, *m.* a centurion of Cæsar's army, wounded at an interview across the river *Apsus*, by some of Pompey's men.

Ticida, æ, *m.* a Roman knight in Cæsar's army, taken prisoner by Scipio.

Tigurīnus Pagus, i, *m.* one of the four cantons in *Switzerland*; according to Cæsar's account, these were the cantons of *Zurich*, *Schwitz*, *Shaffhausen*, and the lands of St. Gal.

Tiro, M. ōnis, *m.* a seditious centurion, disgraced and dismissed by Cæsar.

Tisdrus, *or* Tisdra, æ, *f.* a considerable town in Africa, where the people requested a garrison from Cæsar.

Titii Hispanii, two brothers natives of Spain, tribunes of the fifth legion, they were taken on board one of Cæsar's ships near *Thapsus*, Scipio ordered them to be put to death, the elder brother requested that he might suffer first, a consolation very easily agreed to by the executioners.

Titius, i, *m.* a tribune of the soldiers in *Spain* with Cassius.

Tolosa, æ, *f. Toulouse, Tholouse*, a town of *Aquitamia*, beautifully situated on the banks of the river *Garonne*, at that time one of the most flourishing cities in *Gaul*.

Torquatus, Lucius, i, *m.* one of Pompey's officers in the civil war; he surrendered himself and the town of *Oricum* unconditionally to Cæsar, who gave him his life, and also showed him every mark of respect and esteem.

Tralles, ium, *or* Trallis, is, *f.* a town of *Lydia*, it stood on the north bank of the *Meander*, now *Meinder*.

Transalpina, æ, *f.* part of the Roman territories beyond the *Alps*.

Transpadāni, orum, *m.* a people who lived north of the river *Po*.

Trebellius, A. i, *m.* a Roman knight of *Asta* in *Spain*, quitted Pompey's camp and joined Cæsar, with his horse richly adorned with silver.

Trebius, Marcus T. Gallus, i, *m.* an officer whom Cæsar employed to procure provisions among the *Curiosolites*.

Trebonius, Caius, i, *m.* a tribune who served as lieutenant-general to Cæsar in the Gallic war; he was one of the conspirators against Cæsar, although he owed all his preferments to him.

Trevĭri, orum, *m.* a nation of *Belgic Gaul*, between the river *Moselle*, and the *Ardennes*; their capital town was what is now called *Treves*, or *Triers*.

Trarius, Caius, i, *m.* this man advised Pompey to receive the charge of Cæsar's men without moving from their ground; he was killed in the civil war.

Tribŭci, *or* **Tribŏci** *and* **Tribŏces**, um, *m.* a people of *Germany*, who took up their residence near the river *Rhine*.

Tribuni, orum, *m.* Tribunes of the people, were civil magistrates, chosen to protect the citizens; guard them from oppression of every kind, and preserve their liberties.

Tribuni, orum, *m.* Tribunes of the soldiers, were military officers; they had the command of a division; decided all quarrels in the army; guarded the person of the Emperor; paid the troops; took care of the public works; and were greatly distinguished in the state.

Trinobantes, um, *m.* an ancient nation of *Britain*, who inhabited the counties of *Essex* and *Middlesex*; *Cassivelaunus* was their king.

Tubero, onis, *m.* one of Pompey's friends, he accused Ligarius, who was ably defended by the orator Cicero, in an excellent oration still remaining.

Tulingi, orum, *m.* these people were next to the *Helvetii* and *Latobrŏgi*, and dwelt on the river *Rhine*, about 100 miles west of the lake of *Constance*.

Tullus, Caius Volcatius, i, *m.* an officer in Cæsar's army in the *Gallic war*; he guarded the bridge which Cæsar made over the river *Rhine*.

Turinum, i, *n.* now *Turin*, a large city in *Piedmont*, the capital of the Sardinian monarchy, situated on the river *Po*.

Turones, um, *or* **Turoni**, orum, *m.* a people who lived on the banks of the river *Loire*, about 150 miles from its mouth; the division of the country is now

Touraine, and the city is *Tours*.

Turpio, Antistius, i, *m.* a man in Pompey's army, who challenged any one in Cæsar's, to fight him in single combat.

Tuticānus, Felginas T. Gallus, i, *m.* a Roman knight who was killed in the attack made by Cæsar on Pompey's line of defence at Durazzo.

V

Vacca, æ, *f.* a town of *Africa*, which earnestly requested a garrison from Cæsar; it was plundered by king *Juba*.

Vahălis, is, *m.* the *Wahal*, or Waal, the left branch of the river *Rhine*, which passes *Nimeguen*, the *Tiel*, and meets the *Meuse* before falling into the *German Ocean* below *Breil*.

Valerius, Caius, V. Cabūrus, i, *m.* he was a principal man among the *Gauls*, in *Languedoc*, *Provence*, and *Dauphiné*; he was made a Roman citizen by *C. Valerius Flaccus*.

Valerius, Caius V. Donataurus, i, *m.* a nobleman of the Helvii, his father Cabūrus was chief of the state; *Donataurus* was killed in a battle with some neighbouring states.

Valerius, Caius V. Flaccus, i, *m.* a noble Roman who conferred the freedom of the city on C. *Valerius Cabūrus*.

Valerius, Caius V. Procillus, i, *m.* he was the chief man in *Languedoc*, *Provence*, and *Dauphiné*; he was sent by Cæsar as ambassador to *Ariovistus*, because of his skill in the Gallic language.

Valerius, Lucius V. Præconīnus, i, *m.* a lieutenant-general in the Roman army, who was killed in *Aquitania*, and his army routed before Cæsar went to *Gaul*.

Valerius, M. V. Orca, æ, *m.* a Roman general who was appointed to the command of *Sardinia*, when the inhabitants of *Cagliari* drove Cotta their governor from the city; he was obliged to flee to *Africa*.

Valetiaucs, i, *m.* a man of high authority among the *Ædui*, he appointed his brother Cotus to succeed him in his office, contrary to their laws, but Cæsar forced him to resign.

Valgius, A., i, *m.* son of a senator, who deserted from Cæsar to Pompey.

Vangiŏnes, um, *m*, a German people living on the west bank of the river *Rhine*; their chief town is now called *Worms*.

Varēnus, Lucius, i, *m.* a centurion in the legion quartered among the *Ædui*, who disputed with *T. Pulfio*, the superiority in courage; they both went without the lines against the enemy, and returned safe with equal applause, and with equal merit.

Varro, Marcus Terentius, i, *m.* he was lieutenant-general in Pompey's army in the piratical war, and also in the civil war; being afterwards reconciled to Cæsar, he employed him to make up a large collection of literary works, in *Greek* and *Latin*; he was the most voluminous writer of all the Romans.

Varus, Publius Attius, i, *m.* he was prætor in Africa, at the commencement of the civil war between Cæsar and Pompey.

Varus, i, *m.* the *Var*, a rapid river in Italy, which rises among the *Alps*, flows southwards, and falls into the *Mediterranean Sea*, near the town of *Nice*.

Vassius, F. i, *m.* one of the con-

spirators against Cassius in farther *Spain*.

Vatinius, Publius, i, *m*. a lieutenant-general in Cæsar's army, he was one of Cæsar's best friends in the civil war, and with some others, had the command of four legions in *Belgic Gaul*.

Velanius, Quintus, i, *m*. who, along with *Silius*, was sent by Cæsar among the *Venĕti*, to procure corn, when they were detained for the purpose of recovering their own hostages.

Velauni, orum, *m*. a people of *Gaul*, who lived near the source of the river *Loire*; they were generally under the power of the *Arverni*.

Velĭtes, um, *m*. the light-armed foot in the Roman army, selected from among the young men of the greatest agility; they were armed with javelins pointed with iron, and with a *Spanish* sword, made either to cut or thrust, (punctim cæsimque).

Vellaunodūnum, i, *n*. a town of the *Senŏnes*, about sixty miles south from *Paris*.

Venĕti, orum, *m*. a people who inhabited the western countries between the rivers *Loire* and *Seine*, their chief town was *Venetia*.

Ventisponte, is, *f*. a town in *Spain* near *Seville*.

Veragri, orum, *m*. a people living on the south and east of the river *Rhone*, in that part of the country now called *Dauphiné*.

Verbigĕnus, i, *m*. *or* Urbigĕnus, one of the four divisions or cantons of *Switzerland*, comprehending the cantons of *Berne*, *Friburg*, *Neufchatel*, and *Vallengin*.

Vercingetorix, ĭgis, *m*. he was an inveterate enemy to the Romans; formed a powerful confederacy among the states of *Gaul* to oppose the invasion of their country, but was defeated and led in triumph to Rome.

Vergasillaunus, i, *m*. one of the four generals of the *Gauls*, chosen to maintain their independence, and to deliver their country from Roman bondage, but was taken at *Alise* by Cæsar's men.

Virgillius, i, *m*. Prætorius, C. i, *m*. an officer belonging to Scipio, commanding at *Thapsus*.

Vergobrĕtus, i, *m*. this title was conferred upon those who were invested with supreme authority among the *Ædui*; he was elected annually, and had the power of life and death over his people.

Vernacula, æ, *f*. applied to the soldiers in a legion of the Roman army, who had been raised in their native place.

Veromandui, orum, *m*. a people of Belgic Gaul; their capital town was what is now called *St. Quentin*, on the right bank of the river *Somme*.

Vertico, ōnis, *m*. a nobleman of the Nervii, who was in Cicero's camp when it was attacked by the *Eburōnes*; he prevailed on a slave to carry letters to Cæsar, to inform him of their dangerous situation.

Verudoctius, i, *m*. he and Nameius were chief of the embassy sent to Cæsar, requesting leave to march through the province, which request Cæsar refused, as being inconsistent with the honour and dignity of the Roman state; the province comprehended *Languedoc*, *Provence*, and *Dauphiné*.

Vesontio, ōnis, *f*. the capital of the Sequani, now *Besancon*,

on the east bank of the river *Dubis*, now the *Doux*, or *Doubs*; this town is encircled almost entirely by the river.

Vestris P. *m.* a Roman knight taken by Cæsar on board the fleet of Varus, at *Adrumetum*, and pardoned.

Vettōnes, *or* Vectōnes, um, *m.* a people of Spain; their country is supposed to have included *Estremadura*, and part of *Leon*.

Vibo, ōnis, *f.* a city of the *Bruttii*, supposed to be built by the *Locrians*, who gave it the name of *Hipponium*, and the Romans called it *Vibo*.

Vienna, æ, *f.* the town now called *Vienne*, in Dauphiné, on the east bank of the river *Rhone*, south from *Lyons*; this was the capital of the *Allobroges*, and anciently a seat of learning.

Vigilia, æ, *f.* a watch; the space of time the Roman soldiers remained on guard. The different watches were announced by the centurions, whose duty it was to communicate the watchword to the guards.

Vincianus Cœlius, i. *m.* Cæsar committed to him the charge of the kingdom of Pontus, after he had defeated *Pharnaces* at *Ziela*.

Vineæ, arum, *f.* a kind of shed used by the Romans to screen them from the missile weapons discharged from the walls of the besieged; it was formed of strong hard materials, proof against fire and darts.

Virdumărus, *or* Virdomărus, i, *m.* a man of an excellent character among the *Ædui*; he had acquired much political influence among his people, but Cæsar raised him to the highest dignity in the state.

Viridŏvix, ĭcis, *m.* the principal man of the *Unelli*; he made a formidable attack on Sabīnus, Cæsar's lieutenant general, but was at length defeated by means of a stratagem.

Vocātes, ium, *m.* a people on the south of the river *Garonne*, 100 miles from the sea.

Vocio, ōnis, *m.* king of the *Noricii* in Ariovistus's time, who was married to this king's sister.

Vocontii, orum, *m.* the *Vocontitians* lived on the banks of a small stream called the *Drome*, which falls into the river *Rhone*, about one hundred miles up from the sea.

Vogĕsus, *or* Vosgesus, *or* Vogetus, i, *m.* a branch of Mont Jura, where the rivers *Saone*, *Meuse* and *Moselle* have their sources; the height of the mountain is about 400 toises.

Volcæ, arum, *m.* this was a very powerful and numerous nation in *Gaul*, their country lay between the rivers *Garonne* and *Rhone*.

Volcatius Tullus, i, *m.* a brave officer, who with only three cohorts sustained the charge of a whole legion at *Durazzo*.

Volusenus, Caius, i, *m.* an intelligent officer sent by Cæsar to gain accurate information concerning the coast of *Britain*, its harbours, and safe landing places.

U

Ubii, orum, *m.* a people of Germany on the west side of the river *Rhine*; their capital is what is now *Cologne*, a large flourishing city.

Ucubis, i, *f.* a town in Spain, east of the river *Guadalquiver*, not far from *Cordova*.

Ulcilles Hirrus, i, *m.* one of Pompey's officers, who, when flying

from *Camerino*, fell into the power of *Vibullius*, who united his troops to those of Cæsar's.

Ulla *or* Ulia, æ, *f.* a town of Spain near the river *Guadalquiver.*

Unelli, orum, *m.* a people who lived to the north-west of *Normandy*; their country was almost surrounded by the sea, opposite the islands of *Guernsey*, *Jersey* and *Alderney.*

Ursao, onis, *f.* a town of Spain, supposed to be *Ossune*, it is about one day's journey from *Munda*; letters sent by Pompey to this place were intercepted.

Urus, i, *m.* a wild *ox* or *buffalo*, found generally about the Hercynian forest; it was very large, of remarkable strength and swiftness.

Usceta, æ, *f.* a town in Africa where Scipio kept his stores, taken by Cæsar.

Usipĭtes, um, *m. or* Usipii, orum, *m.* a people of Germany, living on the right bank of the river *Rhine.*

Utica, æ, *f.* a celebrated city in *Africa*, on the sea-coast near to Carthage, at the mouth of the river *Bagrada*, now called *Megrada*; it was famous for the death of Cato, who put an end to his life with his own hands, and hence he is denominated *Cato Uticensis.*

Uxellodunum, i, *n.* a town in *Gaul*, well fortified by its situation; when occupied by *Luterius*, it was besieged by *Caninius* and taken by Cæsar.

Uzita, æ, *f. n.* an inland town of Africa destroyed by Cæsar.

Z

Zama, *or* Zagma, æ, *f.* a town in *Numidia*, celebrated for a victory gained by Scipio over Hannibal; this town was the usual residence of *King Juba.* The gates were shut against the king, but the town surrendered to Cæsar.

Zeta, æ, *f.* this town is nearly opposite the island *Cercina* off the coast of *Africa*; Cæsar got possession of it before Scipio could get up to it.

Ziela, æ, *f.* a town of *Pontus*, in *Asia Minor*, situated in a plain, but well fortified both by nature and art.
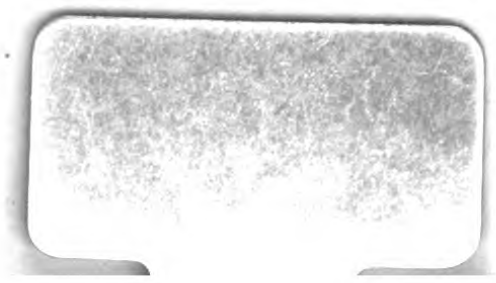
FINIS.